Pósán László

A NÉMET LOVAGREND POROSZORSZÁGBAN

A NÉPESSÉG ÉS A TELEPÜLÉSSZERKEZET VÁLTOZÁSAI

ATTRAKTOR
Máriabesnyő
2015

A kötet megjelenését a
Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem
Lendület „Magyarország a középkori Európában" kutatócsoport
(LP2014-13/2014) támogatja.

A borítón Marienburg vára látható egy XVI. századi metszeten.

Címlapfotó és címlapterv: CsumP Stúdió

ISBN 978-615-5257-93-3

Felelős kiadó az Attraktor Kft. ügyvezetője.
A nyomdai munkákért felel a Monobit Nyomda Kft. ügyvezetője.

Bevezetés

Ez a kötet a Német Lovagrend államának, a középkori Poroszországnak népességi viszonyait és településhálózatának változásait elemzi. Bemutatja, hogy adott természetföldrajzi környezetben az időjárási változások, a katonai események, háborús pusztítások, járványok, betegségek, az adóztatási és telepítési intézkedések hogyan hatottak a népességre, annak mobilitására, etnikai és jogi összetételére és a településszerkezetre. Nem a szó szoros értelmében vett történeti demográfiai kutatásról van szó, mert ehhez a középkorból érdemi forrásokkal nem rendelkezünk. Számos, birtokadományozásról szóló oklevélben ugyan olvashatunk arról, hogy XY megadományozottnak hány fia volt (lánygyermekeikről viszont csak ritkán történt említés), s ezekből óvatos becsléssel talán következtethetünk bizonyos demográfiai folyamatokra, de a népesség egészére vonatkozó megállapításokat mégsem tehetünk. A történeti demográfia tudományos módszertanában oly fontos kérdések, mint például a statisztikai adatok alapján a várható élettartamra, a termelékenység vagy halandóság arányára, az átlagos családnagyságra, a népességnövekedés vagy csökkenés mértékére vonatkozó következtetések, megállapítások a vizsgált korszakban és földrajzi térben lényegében megválaszolhatatlanok. Ugyanakkor a demográfiai elemzések, vagy tágabb értelemben a népességi viszonyokra irányuló kutatások a statisztikai adatok előtti korok esetében is nagyon fontosak, mert egy-egy térség populációjának adott időkeretekre vonatkozó gazdasági, társadalmi és természeti környezete tükröződik vissza. De minden időben a népesség változása maga is hozzájárul a körülmények alakulásához, ami folyamatos és dinamikus kölcsönhatást jelentett s jelent a történelmi korokban.[1]

Az elemzés tárgyát képező Poroszország több szempontból is érdekes terület volt. A politikai hatalom, a tartományúr Német Lovagrend kitüntetett figyelme és tevékeny részvétele miatt, a középkori viszonyok között, itt különösen koncentrált intenzitás jellemezte a telepítési politikát, ami arányaiban számottevően meghaladta a cseh vagy lengyel korona orszá-

gainak ugyanilyen, szintén jelentős mértékű kolonizációs tevékenységét. Ennek következtében egy többnyelvű, többetnikumú, többféle jogállású állam jött létre, ahol a nagyarányú betelepítés ellenére nem alakult ki komolyabb feszültség az eredeti népesség és a betelepülők között. Amikor jelentősebb belső konfliktusok voltak, azok sohasem a poroszok és a beköltözött német vagy szláv telepesek között robbantak ki, hanem a tartományúr, a Német Lovagrend, valamint a döntően német lakosságú városok, illetve a német, szláv és porosz földbirtokosok között. A lovagrendi állam telepítő tevékenységével kapcsolatos történeti kutatások azonban nem mindig voltak mentesek a politikai indíttatású prekoncepcióktól. A népesség összetételének változásait a német és a lengyel történészek többsége, más-más okból, más-más politikai érdek történeti igazolásaként, de mégis hasonló módon ítélte meg. Ez a kép viszonylag leegyszerűsíthető és vagy így, vagy úgy, de markáns értékítéletet tartalmazott. Évtizedeken át, egészen az 1960-as évekig, meghatározó volt az a nézet, hogy az Alsó-Visztulától keletre, a litvániai Nemunas (Memel, Neman) folyókig terjedő, a nyugati balti nyelvcsaládba tartozó porosz törzsi területeken[2] a Német Lovagrend megjelenése, katonai hódítása jelentős népességpusztulással járt. Az elnéptelenedett földekre a lovagrend nagy számban telepített németeket, és ezzel évszázadokra megváltoztatta a térség etnikai viszonyait. A megmaradt porosz népesség viszonylag gyorsan asszimilálódott, ezért a német történetírói álláspont szerint az újkorban már joggal nevezhették Poroszországot német területnek. A lengyelek viszont azokat a földeket, amelyeken a középkorban a Német Lovagrend kiépítette tartományúri hatalmát, Lengyelország integráns részének tekintették, ahol a német telepesek mindig is betolakodónak számítottak. A német bevándorlók nagy számában és a helyi népesség jelentős mértékűnek ítélt pusztulásában a modern kori német agresszió és militarizmus történeti gyökerét és bizonyítékát látták.[3] Az általános vélemény szerint a 15. század elején Poroszország népességének már a fele német volt, a balti nyelvcsaládba tartozó porosz etnikum pedig, részben a lengyelek betelepedése következtében is, kisebbségbe került, s a 16. század során el is veszítette etnikai sajátosságait, és beolvadt a németségbe.[4]

Az 1960-as évek végétől a történeti múltban aktuálpolitikai legitimitást kereső s látó megközelítések mellett egyre több, a forrásokra sokkal jobban támaszkodó, elsősorban német kutatási eredmény kezdett napvilágot látni, melyek tárgyilagosabban közelítették meg a kérdést. Egy-egy szűkebb időmetszet vagy jól behatárolható terület forrásainak alapos elemzésével, lényegében helytörténeti kutatásokkal bizonyították, hogy a Német Lovagrend soha nem törekedett a helyi porosz vagy szláv népesség megsemmisítésére vagy elüldözésére, hanem csak uralmának, politikai fennhatóságának elismerését akarta elérni. Tartományúrként nemcsak adófizető alattvalókra, de lojális, katonáskodó fegyveresekre

is szüksége volt, ezért nem állt érdekében az őslakosság elpusztítása, tömeges emigrációja, de még az elnyomása sem.[5] Lengyel részről kb. egy, másfél évtizeddel később kezdett árnyaltabbá és tárgyilagosabbá válni a lovagrendi állam történetével, s azon belül a népességgel foglalkozó kutatás.[6] Annak köszönhetően, hogy a történetírói munkákban egyre jobban felértékelődtek a források, újabb és újabb oklevelek, magánlevelek, számadáskönyvek, kolostori évkönyvek stb. feljegyzései váltak ismertté, melyek még inkább megerősítették, egyértelművé tették, hogy a középkori porosz népesség alapvetően elfogadta a Német Lovagrend politikai fennhatóságát. A porosz etnikum lojalitása a 15. század közepén olyan erős volt, hogy akkor, amikor 1453-ban a döntően német lakosságú városokból, valamint jórészt német, kisebb hányadban lengyel földbirtokosokból álló rendi konföderáció, a Porosz Szövetség fegyveres harcot robbantott ki a lovagrenddel szemben, a porosz etnikumú katonaréteg hű maradt a szerzetes lovagokhoz. Ez önmagában is meggyőzően mutatja, hogy a középkorban szó sem volt Poroszország eredeti lakosságának tömeges pusztításáról vagy elnyomásáról. Egy 16. századi szerzetes, Simon Grunau 1517 és 1529 között írt krónikájához mintegy 100 porosz szót tartalmazó szószedetet is készített annak érzékeltetésére, hogy Poroszföld eredeti lakói nem német vagy szláv, hanem más, azoktól eltérő nyelvet beszéltek, s ez a nyelv az ő korában még nagyon is élő volt. A 16. század közepén Luther ún. *Kis Kátéját* háromszor is kiadták porosz nyelven (1545-ben kétszer, majd 1561-ben), ami szintén azt jelzi, hogy a porosz nyelv széles körben használt, beszélt nyelvként élt Poroszországban,[7] azaz szó sem volt arról, hogy a középkorban drasztikus mértékben megváltoztak volna az etnikai viszonyok. Ugyanerről tanúskodik az első porosz herceg, Albrecht von Hohenzollern (1525–1568) végrendelete is, amelyben többek között arról is szót ejtett, hogy a hercegségben a porosz lakosság hitéletéhez a protestáns német lelkipásztoroknak tolmácsokra volt szüksége.[8] A lovagrendi hódítást és betelepítést követően kialakult népességi viszonyok a kora újkor századaiban változtak meg számottevően. A Porosz Hercegség létrejöttétől (1525) ugyanis az állami politika állandó és fontos részét képezte, hogy az európai viszonylatban még mindig gyér népességű porosz területekre újabb és újabb telepeseket igyekeztek csábítani.[9] A porosz nyelv, és vele együtt az egykori porosz etnikum a 18. század második felében halt ki, amikor a hétéves háború (1756–1763), és az azt követő éhínség és pestisjárvány hatalmas népességpusztulást okozott Poroszországban, és az elnéptelenedett területekre Európa számos országából érkeztek telepesek, de túlnyomó többségük, ahogyan a középkorban, most is Németországból származott.[10] II. Frigyes (1740–1786) uralkodása alatt közel 60.000 család (mintegy 250–300.000 ember) települt be Poroszországba, így halálakor az ország népességének ötödét már az ő idejében betelepültek alkották,[11] az egykori porosz etnikum

pedig eltűnt. Poroszország tehát a lovagrendi állam szekularizációja után, alapvetően a 17–18. század folyamán vált németté. A középkorban még vegyes etnikumú terület volt, ahol együtt éltek az őshonos poroszok, betelepült németek, lengyelek, litvánok, szórványosan oroszok, valamint a Visztulától nyugatra elterülő, s 1309-től ugyancsak a Német Lovagrend fennhatósága alá tartozó Kelet-Pomeránia (Pommerellen) kasub és pomerán népessége.

Értekezésünk a lovagrendi állam népességi viszonyainak és településszerkezetének változásait alapvetően kronologikus rendet követve, négy nagyobb fejezeten keresztül vizsgálja. Az első a lovagrend uralma előtti Poroszföldet mutatja be. Szól a természetföldrajzi környezetről, mely megszabta az itteni élet kereteit, feltételeit, az egykori porosz törzsi területekről, valamint az óporosz társadalomról és gazdaságról. A második fejezet azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen mértékben s hogyan érintették a porosz népességet és településszerkezetet a 13. századi háborúk, politikai fejlemények. A harmadik, s egyben legterjedelmesebb fejezet tárgyalja a 14. századi nagyarányú poroszországi betelepítéseket, de ugyanakkor bemutatja a korabeli klímaváltozás és a század közepétől megjelenő pestisjárványok hatásait is. A kolonizáció nyomán létrejövő társadalom elemzésére azonban e vizsgálódás keretei között, alapvetően terjedelmi okokból, nem vállalkozhattunk. A negyedik fejezet a lovagrendi államot sújtó 15. századi háborúkat, és azok demográfiai következményeit tárgyalja. Ahogyan az előző fejezetben, úgy itt is szó esik az időjárás, a betegségek, járványok népességre gyakorolt hatásairól, de azokról a lépésekről, intézkedésekről is, amelyekkel a lovagrend megpróbálta mérsékelni a népességcsökkenést és a települések elnéptelenedését. A társadalom változásairól, hasonlóképpen az előző fejezethez, itt sem szólunk, kizárólag csak a népesség összetételét, nagyságát, területi elhelyezkedését befolyásoló eseményekről és tényezőkről.

Az értekezés az egyes településeket a korabeli forrásokban szereplő, döntően német, porosz vagy lengyel nevükön említi, s csak a nagyobb lakosságszámú, mind a mai napig létező mezővárosok és városok esetében tünteti fel zárójelben mai nevüket. A gyors áttekinthetőség érdekében ezeket a településeket munkánk végén külön táblázatban foglaljuk össze.

A POROSZ TERÜLETEK
A NÉMET LOVAGREND URALMA ELŐTT

A POROSZ TERÜLETEK TERMÉSZETFÖLDRAJZA A KÖZÉPKORBAN

A középkori Poroszország, a Német Lovagrend állama az északi szélesség 53-55. foka, és a keleti hosszúság 18-23. foka közötti területen helyezkedett el. Északi határa kb. a mai dán-német határ magasságával egyezett meg, de attól mintegy 10 hosszúsági fokkal keletebbre volt. Ez azt jelentette (és a szóban forgó terület esetében jelenti ma is), hogy éghajlatában az óceáni hatás már nem érvényesült, alapvetően kontinentális éghajlati viszonyok jellemezték (s jellemzik). A tél hosszú és csapadékban (hóban) gazdag, a januári átlaghőmérséklet -1,5 és -5 ^{0}C közötti, s az esztendő során több mint 50 olyan nap van, amikor a hőmérséklet 0 ^{0}C alatti. A téli időszakban a viharos keleti és északi szél a meghatározó. A tavasz viszonylag későn köszönt be, így még az sem ritka, hogy Poroszország délkeleti részén március közepe táján a hőmérséklet fagypont körüli. (Ugyanekkor az Alsó-Rajna vidéken már átlagosan +5 ^{0}C.) A nyár viszonylag melegnek mondható, de csak rövid ideig tart, és gyakran heves, hideg széllel járó viharok zavarják meg. A nyári hónapok átlaghőmérséklete +16 és 18 ^{0}C közötti. Az ősz szintén rövid, a november a +2 ^{0}C körüli átlaghőmérsékletével lényegében már télnek számít. A szántóföldi művelés szempontjából fontos vegetációs időszak így számottevően, majd egy hónappal rövidebb, mint például a Rajna-vidéken, s kb. 16-18 nappal rövidebb, mint Brandenburgban, Berlin térségében. A porosz (a mai észak-lengyel) területeken a szántóföldi munkák csak az év kezdete után 80-90 nappal (három hónappal) kezdődhettek (s kezdődhetnek), azaz leghamarabb március végén, április elején, majd egy hónappal később, mint a Rajna-vidéken. Az őszi gabonát is közel egy hónappal korában kellett (s kell) vetni, mint a Rajna-környéki területeken, azaz valamikor szeptember közepén, második harmadának végén. A mezőgazdasági munkákat így rövidebb idő alatt, nagyobb intenzitással kellett elvégezni, s kell ma is. A rövid vegetációs időszak miatt az „átlagos" időjárási viszonyoktól történő bármilyen eltérés sokkal súlyosabb következményekkel járt a mezőgazdaságra, mint a nyugatabbra eső vidékeken. Mind a mai

napig komoly gondokat okoz a tavaszi időszakban gyakori nagy hőmérsékletingadozás, a rügyezést vagy az elvetett magvak kikelését súlyosan károsító dér vagy éjszakai fagy. Még májusban, sőt júniusban is előfordulhatnak alacsony éjszakai hőmérsékletek. Az egykori porosz területeken az alacsony hőmérsékletű, hűvös vagy hideg napok száma évente átlagosan 170–180.[1] Évi csapadékmennyisége 600–700 milliméter. Természetföldrajzi szempontból a porosz területek a glaciáris akkumulációs Német-Lengyel-síksághoz tartoznak.[2] A középkorban ez a térség a Hollandiától Litvániáig, a Baltikumig húzódó különböző vizek (folyók, tavak, patakok), tocsogók, mocsarak, ingoványok, lápok, savanyú szénát adó rétek és hatalmas erdők végeláthatatlan világához tartozott. Az alacsony fekvésű, vizek sokaságával borított porosz területeken az átlagosnál kicsivel is több csapadék a középkorban azonnal súlyos ár- és belvízgondokat okozott. A hatalmas mocsarak és erdők szinte áthághatatlan akadálynak bizonyultak. Nem csak a közlekedés elé állítottak komoly nehézségeket, de a tájékozódást is rettentően megnehezítették, amit a gyakori köd csak tovább súlyosbított.[3] Az egykori erdők hatalmas kiterjedését jól érzékelteti, hogy még 1928-ban is a Geserich-tótól (Jeziorak) egészen az Alle-folyóig (Lava) összefüggő erdőterület borította a földet.[4] A szárazföldi közlekedés szempontjából a hideg, kemény faggyal járó tél volt a legalkalmasabb, amikor befagytak a mocsarak, tavak, folyók. Már Gallus Anonymus lengyel krónikás arról számolt be, hogy III. Boleslaw király a „*legnagyobb fagy idején*" támadt a porosz földekre, és „*a befagyott tavak és mocsarak jegét használta hídként, mivel ebbe az országba csak tavakon és mocsarakon át lehet bejutni*".[5] Ősszel, tavasszal vagy enyhe télen gyakorlatilag lehetetlen volt az utakon és ösvényeken közlekedni. A Német Lovagrend 14. századi krónikaírója, Peter von Dusburg beszámolója szerint, amikor 1255-ben a brandenburgi őrgróf keresztes sereggel Poroszföldre érkezett, hogy segítse a lovagrendet a pogányok elleni harcban, szokatlanul enyhe tél volt, ezért az ingoványos, lápos földeken lehetetlennek bizonyult bármiféle katonai akció, így dolgavégezetlenül hazatért.[6] De II. Ottokár cseh király poroszok elleni keresztes hadjárata is eredménytelenül zárult, mert a hirtelen beköszönt hóolvadás sártengerré változtatta a porosz vidéket, és lehetetlenné tette a páncélos hadak felvonulását.[7] 1337-ben szintén az enyhe tél hiúsította meg János cseh király litvánok elleni második keresztes hadjáratát.[8] Ugyanez történt 1344/45 telén is.[9] IV. Károly császár az önéletrajzában erről így írt: „*Nem sokkal később e fejedelmek és előkelő urak Boroszlóból Poroszország felé vonultak tovább. Ott hosszú ideig vesztegeltek a fagy beálltára várva, a tél azonban olyan enyhe és szelíd volt, hogy a jégen átkelni egyáltalán nem lehetett, mint más években szokásos volt. Így a sok tekintélyes úr, fáradságot és pénzt elvesztegetvén, kénytelen volt tervét feladni.*"[10] 1370-ben és 1371-ben egyaránt a sok csapadék és az enyhe

tél miatt az utakon lehetetlenné vált a közlekedés és az áruszállítás.[11] Az 1376 és 1387 közötti évtizedben az enyhe telek miatt sorra meghiúsultak a Litvánia ellen tervezett hadjáratok.[12] Ugyanez történt 1391-ben, 1394/95-ben, s 1396/97-ben is.[13] Bartholomaeus Angelicus ferences szerzetes már a 13. század közepén azt írta a balti térségről, hogy „... *nagyon sok helyen mocsaras, nagyon sok erdő van ott, folyók és vízfolyások sokasága szabdalja. Az erdők és mocsarak oltalmazzák, és a folyókon, erdőkön, mocsarakon kívül csak nagyon kevés erődítménye van. Emiatt ezt a területet nyáron aligha lehet meghódítani, csak télen, amikor a folyók és a vizek befagytak.*"[14] Egy évszázaddal később, 1371-ben Jean de Mandevilles francia nemes, aki keresztesként érkezett Poroszországba, a következőkről számolt be: „... *porosz és litván hadjáratra csak télen lehet vállalkozni a számtalan mocsár és víz miatt, amelyeken csak akkor lehet átkelni, ha befagytak. De ha túl sok hó esik, akkor is járhatatlanná válik minden. Ha egyáltalán nincs hó, a befagyott vizek jege csúszós lesz, és sem ember, sem ló nem képes azon járni...*".[15]

A folyóvizek sem jelenthettek mindig természetes közlekedési útvonalat, mert a porosz területeken, a síkvidéken lelassult, alacsony esésű folyók lerakódó hordalékából zátonyok, homokpadok, gázlók képződtek, s a nagy mennyiségű hordalék-lerakódás következtében gyakran a vízfolyások medre is változtatta helyét és irányát. A fősodrás akár egyik évről a másikra új mederbe terelődhetett, így a hajósoknak mindig újra fel kellett deríteni a hajózható főágat, nehogy bárkáikkal zátonyra fussanak vagy homokpadon rekedjenek.[16] A Visztula mai deltavidékén a középkorban még sokkal nagyobb területet borított víz, és a hajózás szempontjából fontos főág nem közvetlenül a Balti-tengerbe ömlött, hanem a nyílt tengertől hosszú dűnesorral, turzással (németül: Nehrung)[17] elzárt Visztula-öbölbe (Frisches Haff). Ez az ún. Elbingi-Visztula volt a középkor fő közlekedési útvonala.[18] Danzig (Gdańsk) felé csak kevés víz folyt, és maga a Visztula-öböl is jóval nagyobb volt, egészen Danzigig terjedt, de a Frisches Haff itteni részét egy homokpad, egy dűne elvágta az öböl hajózható vízfelületétől.[19] A Visztula mai torkolati ágát csak 1894-ben alakították ki a tengerparti dűne átvágásával. A Visztula-öbölbe ömlő folyóágakat zsilipekkel zárták le, így megnövelték az új meder vízhozamát, és hajózhatóvá tették a mesterségesen kialakított főágat.[20] A Visztula Thorn (Toruń) városánál lépett be Poroszországba, s 232 kilométer hosszan folyt keresztül a Német Lovagrend államán. Thorn mintegy 35 méterrel van a tengerszint felett, azaz a Visztulának a több mint 200 kilométeres poroszországi szakaszán lényegében érzékelhetetlen volt a folyó esése.[21] Az egykori Montautól (Mątowy Wielkie) délre a folyó két, közel azonos nagyságú ágra vált szét: egy észak felé tovább folyó ágra (ebből alakították ki a 19. század végén a mai főágat), és egy északkeletre kanyarodó ágra, amit Nogatnak neveznek. Az északra tartó Visztula-

ág a tengerparti nagy dűne előtt ismét szétágazott, és egy kisebb vízhozamú ág nyugatra kanyarodva a Visztula-öböl többi részétől elzárt, ún. Danzigi-lagúnába folyt, onnan pedig a tengerbe. A másik, bő vízhozamú ún. Elbingi Visztula-ág a dűnénél keletre fordult, s úgy ömlött a Frissches Haff vizébe. A Visztula-öbölhöz közeledve a Nogat is tovább ágazott: a baloldali, kisebb vízhozamú ágát a középkori forrásokban Jungfrau-nak hívták. A fő ága, az Alte-Nogat, közvetlenül Elbing (Elbląg) városánál folyt, jobb oldali ága pedig a Drausen-tóba (Druzno) ömlött, amely a mai kiterjedéséhez képest kb. tízszer nagyobb vízfelület volt, ahonnan egy átjáró vezetett a Visztula-öbölbe.[22] A folyók által körbevett terület sziget-jelleget kapott. Ezt a mocsaras, vizenyős, az árvizek által gyakran elöntött, sok helyen még a tengerszintnél is alacsonyabban fekvő, a Visztula-Nogat folyóágak által körbevett vidéket a középkori (és kora újkori) forrásokban *Werder*nek nevezték, és több Werdert is megkülönböztettek egymástól. A Visztulától nyugatra az ún. Danziger- és a Kleine Werder helyezkedett el, a Visztula és a Nogat közötti területet Große Marienburger Werdernek hívták, amit számos kisebb folyóág szelt át. Marienburgtól (Malbork) keletre, a Nogat és a Drausen-tó között feküdt a Kleine Marienburger Werder, a Nogat folyótól Tiegenhof faluig terjedően pedig az Elbinger Werder.[23] A Werderek nagyon termékeny területek voltak, de hosszú ideig, a vízelvezető árkok, zsilipek s gátak megépítéséig állandóan ár- és belvíz fenyegette területeknek számítottak, ezért jó ideig nagyon ritkán lakott vidékek voltak.[24] A deltavidék vízmentesítése, lecsapolása a lovagrendi állam létrejöttét követően is még hosszú ideig tartott. Az északnyugati részeken először csak két falu jött létre egy-egy magasabban fekvő helyen: Neuendorf (1346) és Plehnendorf (1353). A többi települést később, lépésről-lépésre alapították. A mélyebben fekvő területek művelhetővé tétele a középkor technikai szintjén igen kemény és hosszadalmas munka volt. Ezért nem meglepő, hogy például a Danziger Werder legrégebbi gát- és vízszabályozással kapcsolatos rendelkezései 1407-ből és 1422-ből származnak, s mindkét szabályozás hosszú ideig, egészen a 18. század végéig érvényben maradt.[25]

Földrajzi értelemben a porosz földek síkságnak minősültek, de az itteni felszín változatosabb, mint a Német-Lengyel síkság nyugati részein. Számos helyen kiemelkedik az alföld kategóriából, azaz a tengerszint feletti 200 métert is meghaladja. A Visztula-völgye és a vizekben különösen gazdag Mazúri-tóhátság között elterülő tájat a középkorban „porosz felföldnek" hívták, melyet keleten a Passarge (Pasłęka)-folyó határolt. A porosz törzsi területek közül Pomesania és Pogesania jelentős része például erre a vidékre esett. A porosz földek leírásánál már a krónikaíró Peter von Dusburg különbséget tett *partes inferiores* és *partes superiores* között. A Visztula és a Passarge közötti részeket sorolta a *partes superiores*hoz, a Passarge-tól keletre elterülő földeket pedig a *partes*

*inferiores*hoz.[26] A „felföld” legmagasabb pontja Tannenberg közelében a kernsdorfi magaslat (Dylewska Góra) 313 méter. A közelében lévő Gilgensburg (Dąbrówno) melletti magaslat, poroszországi viszonyok között, a maga 232 méterével szintén figyelemre méltó kiemelkedésnek számít. A Preußisch Eylau (Bagratinovszk) - Zinten (Kornevo) - Heilsberg (Lidzbark Warmiński) határolta háromszögben néhány magaslat szintén 200 méter feletti (216 és 211 méter). A Passarge folyótól keletre, az Allenstein (Olsztyn), Ortelsburg (Szczytno), Sensburg (Mrągowo), Rhein (Ryn) és Rössel (Reszel) települések által határolt térség átlagos tengerszint feletti magassága 200 méter alatti, míg a Mazúri tavaktól keletre, a litván határvidékhez közel, az egykori Sudauen törzsi területen lévő dombvidéken 300 métert meghaladó magaslatok is vannak (309 és 304 méter). Az Elbing (Elbląg) városa és a Frisches Haff közötti, 200 métert közelítő halmok szintén látványosan kiemelkednek környezetükből. Az Ossa- és a Visztula-folyók által határolt kulmerlandi (chelmnói) és dobrini földek 50–100 méteres átlagos tengerszint feletti magasságukkal a középkorban ugyancsak a lovagrendi állam magasabban fekvő területei közé tartoztak. A Visztula deltavidéke viszont alig 1–2 méterrel van csak a tenger szintje felett, de számos helyen a tengerszintnél alacsonyabban fekvő földek is előfordultak.[27] A tenger felé futó folyók, mint a Visztula, a Passarge, az Alle (Lava) vagy a Pregel (Pregolja) tágabb völgyei alacsonyan fekvő alföldi tájak voltak, s ma is azok. A poroszországi folyók három nagy vízgyűjtő területet alkotnak. Az első a Visztula vidéke, ahol olyan jelentősebb folyók táplálják a Visztulát, mint a Drewenz (Drwęca) vagy az Ossa, melyek szintén számos mellékfolyóval rendelkeznek. Ettől keletebbre a Passarge vízgyűjtője terül el. Ahogyan a Visztula, úgy a Passarge sem a nyílt tengerbe ömlik, hanem a Frisches Haffba. A harmadik nagy vízgyűjtő folyói és patakjai a Pregel vizét táplálják, és a Memel (Nemunas) valamint az Alle tágabb térségét is magába foglalja. Jórészt ezt a vidéket nevezték a középkorban „mélyföldnek”, *partes inferiores*nak, ahol a legnagyobb mocsarak terültek el, elsősorban Labiau (Poleszk) és Insterburg (Csernyakovszk) vidékén. A Labiau környéki nagy ingovány például majd 200 km² felületű volt.[28] De a Pregel alsó folyásának vidéke is szinte egyetlen nagy mocsár volt. A Pregelből leágazó folyóág, a Deime (Dejma), amely a Kúr-öbölbe (Kurisches Haff, Kursszkij Zalív) ömlött, közepes vízállásnál alig volt fél méternél mélyebb, alacsony vízállás esetén pedig csak 20–30 centiméter. Árvíz idején azonban a vízmélység az 1,5–2 métert is elérhette. A középkorban a Deime völgye végig mocsárterület volt, ahol szinte még csónakkal sem lehetett közlekedni. A 14. század folyamán a Német Lovagrend gátak építésével, folyószabályozással igyekezett megnövelni a Deime vízmennyiségét, hogy kisebb bárkákkal hajózhatóvá váljon, s így vízi összeköttetést teremtsen a Visztula- és a Kúr-öböl között.[29]

A kisebb-nagyobb folyók és patakok sokasága, a kiterjedt mocsarak, lápok és ingoványok mellett számtalan tó is borította a porosz törzsek szállásterületeit, különösen az ún. „felföldön" és a Mazúri tóvidéken, ahol mintegy 300 tó található. A felszíni vizek határtalan bősége miatt nem meglepő, hogy a 14. század utolsó harmadában és a 15. század elején a porosz területekről készített első útleírásokban, úti beszámolókban nem is annyira az utak, hanem sokkal inkább a mocsarakon és folyókon történő átkelést lehetővé tevő gázlók voltak feltüntetve.[30] A gázlók korabeli fontosságát jelzi az is, hogy 1343-ban a német lovagrendi állam és Mazóvia közötti határ megállapításakor az egyes folyóknál lévő átkelőhelyekhez igazították a határvonalat.[31] A folyók és tavak vízszintje a vízgyűjtő területek csapadékmennyiségétől függően jelentős ingadozást mutatott. Veszélyes árvizek döntően április első felében fordultak elő, a hóolvadást követően, ami viszont a tél és a nyár közötti rövid átmenet miatt nagyon gyors volt. A Visztula alsó folyásvidékén (azaz Poroszországban) a jég és a hó olvadása gyakran később következett be (s következik be manapság is), mint a középső és felső folyásvidékeken, ami nem egyszer nagy, jeges áradást okozott az alsó szakaszon. A közepes vízálláshoz mérten árvíz idején akár 6 méterrel magasabb vízállás is előfordulhatott. A jégzajlás illetve a jeges ár a Memel, a Pregel és a Passarge folyókon szintén veszélyes árvizeket okozhatott (és okoz).[32] 1331. március 3-án például a Visztula jégzajlása miatt olyan nagy árvíz keletkezett, hogy elöntötte Thorn (Toruń) városát, embereket s állatokat ragadott magával, és számos épületet tett tönkre.[33] 1337-ben szintén nagy árvíz pusztított a Visztula mellett.[34] 1363. április 2-án ugyancsak a jégzajlás okozott árvizet a lovagrendi államban.[35] Az 1376 tavaszán bekövetkezett nagy árvíz teljesen tönkretette a Visztula-környéki szántóföldeket.[36] 1388 februárjában és márciusában a földeket borító hóra zúduló hatalmas eső akkora árvizet okozott, hogy a deltavidéket teljesen elárasztotta.[37] Az 1406/07. tél nagyon enyhe volt, 1407 áprilisában viszont hirtelen sok hó esett, így az április végi jégzajlás miatt újra jeges ár pusztított.[38] 1456-ban Húsvét után szintén a jégzajlás okozott árvizet a Visztulán.[39] Ugyanez történt 1463,[40] 1477[41] és 1493[42] tavaszán is. A hóolvadás a tavak vízszintjét is jelentősen megemelte, így évről-évre változott a mocsarak s vizenyős területek kiterjedése. A csapadék mellett a poroszországi folyók alsó szakaszán gyakran az is árvizet okozott, hogy a tenger felől fújó erős szelek a Visztula- és a Kúr-öböl vizét visszaduzzasztotta a folyókba.[43] 1449 őszén például a Balti-tenger déli partvidékén tomboló nagy orkán miatt a visszaduzzasztott víz hullámverése tönkretette a gátakat, s elöntötte a földeket.[44] Ugyanez történt 1477[45] és 1479[46] szeptemberében, 1485 májusában[47] és 1492-ben.[48]

Közlekedési, gazdasági szempontból a porosz területeket nyugatról határoló Visztula volt a legfontosabb. Dél felé összeköttetést biztosított

a lengyel fejedelemségekkel, északi irányban pedig a Balti-tengerrel. A középső, belső porosz földeket a mintegy 171 kilométer hosszú Passarge kötötte össze a Visztula-öblön keresztül a tengerrel. A keleti területeken a Pregel (Pregolja) és nagyobb mellékfolyói (Alle/Lava, Inster/Instruo, Angerapp/Angrapa) a belső vidékek számára szintén kapcsolatot jelentettek a tenger felé. A porosz vidékek közvetlenül a Balti-tengerrel egyedül a Visztula- és a Kúr-öböl közötti félszigetnél, Samland tartomány partjainál érintkeztek. Samland nyugati partját magas, 50–60 méter magas dűnék szegélyezik, és északi oldala is meredek, így természetes, jó kikötőhellyel nem rendelkezik. A félsziget déli oldalánál a Visztulaöbölbe ömlő Pregel-folyó viszont a legkorábbi időktől kezdve védett, természetes kikötési helyet jelentett. Königsbergtől a torkolatig a mélysége már 6 méter, szélessége pedig 90 méter.[49] Amikor Lübeck városa Samland földjén hajói számára alkalmas kikötőt, és Riga mintájára egy szabad várost akart alapítani,[50] magától értetődően a Pregel torkolatvidékét szemelte ki, ahol egy dombra épített porosz földvár és a mellette fekvő település, Tuwangste, már a viking időktől ismert kereskedő- és horgonyzóhely volt.[51]

A tóvidékeken a sűrűn egymás mellett fekvő tavak – kisebb-nagyobb szárazföldi átszállásokkal megszakítva – szintén természetes vízi utakat jelentettek. 1379-ben például Winrich von Kniprode nagymester és kísérete a Mazúri tóvidék északi végénél fekvő Angerburgtól (Węgorzewo) a tavakon keresztül csónakokkal ment a tóvidék déli részén lévő Johannisburgba (Pisz), majd onnan a Pissek (Pisa), Narow (Narew), Bug és Visztula folyókon közlekedve tért vissza a Nogat melletti Marienburgba.[52] Saalfeld (Zalewo) lakói a 14. század első harmadában csatornát építettek az Ewing és a Geserich (Jeziorak) tavak közé, s így közvetlen vízi összeköttetést teremtettek a Geserich-tó déli csücskénél fekvő Deutsch-Eylau (Iława) városával. A csatorna átlagos vízmélysége 1,25, szélessége pedig 7,5 méter volt. 1334-ben Saalfeld megkapta azt a jogot, hogy az általa épített csatornát kizárólag az ő polgárai használhassák.[53] A 15. század elején a Német Lovagrend azt tervezte, hogy a Deime és a Memelbe ömlő Gilge folyókat egy csatornával köti össze, de a lengyel-litván állammal vívott nagy háború (1409–1411) és a rákövetkező évtizedek újabb fegyveres konfliktusai ezt meghiúsították.[54] A porosz területeken az egész középkoron át a folyók, tavak, partmenti tengervizek jelentették a közlekedés fő útjait, mert az erdők és mocsarak szinte járhatatlanok voltak.[55] Ennek ellenére a 13. századi források mégis említettek egy szárazföldi utat, melyet régóta használtak az itteniek, az ún. *via antiquát*, amit a középkor későbbi századaiban inkább *via Ruthenicalis* néven ismertek. Ez az út egészen a tengerpartig, Elbing városáig húzódott, délen pedig Varsóig, ahonnan tovább ment Halics (Galicia) irányába. Legrégebbi elnevezése azt jelzi, hogy ez az út már a lovagrendi ura-

lom előtt ismert és használatos volt. Az útvonal mentén számos ókori ezüstlelet került elő, ami szintén a *via antiqua* régiségét bizonyítja.[56]

A középkori Poroszországot szinte végeláthatatlan, egybefüggő erdő borította, melynek jó része lombhullató (bükk, tölgy, éger, kőris, juhar, berkenye, rezgőnyár, fűz, nyír, hárs) erdő volt, de a tűlevelűek aránya sem volt kevés. A növényzet nagymértékben a talajadottságoktól és a talajvíz szintjétől függött. Bükk például jórészt csak Samlandban és Kelet-Poroszország nyugati részein fordult elő, általában szigetszerű, kisebb-nagyobb erdők formájában. Kelet-Poroszország nagy részén a kocsányos tölgy volt a legelterjedtebb fafajta, valamint a lucfenyő.[57] Az erdők és vizek bősége miatt Poroszország vadban és halban gazdag vidék volt, amiről már a 9. században megemlékezett egy Wulfstan nevű angolszász utazó.[58] Az erdőkben bölények, medvék, szarvasok, őzek, vaddisznók, farkasok, értékes prémű állatok (nyest, nyuszt, hermelin, hód, vidra, mókus, róka stb.) éltek, ehető gombák, vadgyümölcsök, bogyók termettek. Wulfstan leírása szerint az itteni erdőkben nagyon sok volt a méz is.[59]

A Német-lengyel síkság többi részéhez hasonlóan a porosz területeken is a homoktalajok voltak a meghatározóak. A termékenyebb, földművelésre alkalmasabb barna erdőtalaj vagy hordaléktalaj leginkább a folyók mentén és a torkolatvidékeken, illetve a tölgy- és bükkerdők területén fordult elő. Poroszország északnyugati térségeiben ez a talajtípus volt a domináns. Vályog- és tőzegtalajok szintén gyakran előfordultak, különösen a Pregeltől délre elterülő vizenyős, ingoványos vidékeken, vagy a Passarge folyó vidékén. A legrosszabb talajok a tóvidékeken találhatóak ma is, ameddig egykor a morénák terjedtek. A kimosódás hatására ugyanis itt már csak homokos talajok maradtak.[60] Mezőgazdasági művelés szempontjából a legtermékenyebb földek a Visztula deltavidékén, az ún. Werderek térségében, valamint a Visztula mentén és Kulmerland területén voltak (s vannak ma is). A Werderek alacsony fekvésük miatt gyakorlatilag minden árvíz alkalmával víz alá kerültek, ezért – dacára kitűnő termőföldjeinek – ott szinte nem is éltek emberek. Kulmerland földjén viszont már a 13. század elején is viszonylag nagyobb számú népesség élt. Itt az erdők kiterjedése sem volt olyan nagy, mint a tényleges porosz földeken. Kulmerland tartományban az összes terület 50–60%-a lehetett az erdők aránya, míg a porosz területeken ez 80–90% volt.[61]

A porosz törzsek, majd később a német s egyéb telepesek megélhetése szempontjából a talajadottságoknál sokkal fontosabbak s meghatározóbbak voltak a vízrajzi, hidrológiai viszonyok. A sok mocsár, vízfolyás, árterület, tó miatt szinte mindenhol magas talajvízzel vagy gyakran bekövetkező árral, elöntéssel kellett számolni, így gazdálkodásra, földművelésre és megtelepedésre egyaránt csak a dombhátakat, magasabban fekvő területeket vehették igénybe. A tavak, lápok, vízfolyások, ingoványok soka-

ságából következően a tanyáknál vagy tanyabokroknál nagyobb méretű települések a Német Lovagrend és a nyugati telepesek megjelenése előtt nem is voltak Poroszországban.[62] Európai értelemben vett falvak (és városok) csak a tervszerű betelepítésekkel együtt járó gátépítések és vízelvezető árkok, csatornák kialakítása következtében jöttek létre. A porosz területek vízhálózata, és általában is természetföldrajzi adottságai - egészen a 19-20. századi nagymértékű folyószabályozási munkákig - alapvetően meghatározták a térség településszerkezetének alakulását.

Poroszország történeti és jelenkori földrajzához két nagy, a nyílt tengertől hosszú turzással elválasztott, s csak egy-egy keskeny átjáróval összeköttetést biztosító, majdhogynem édes vizű öböl is tartozik: a Frisches Haff (Visztula-öböl) és a Kurisches Haff (Kúr-öböl). Maga a Balti-tenger sem nagy sótartalmú, mert az alacsony párolgásnak és a bele ömlő számos folyónak köszönhetően jelentős az édesvíznyeresége. Sótartalma így minimálisnak (6-8 ‰) mondható, a Finn-öbölben pedig - mely turzással el sincs választva a tengertől - már csaknem kiédesedik (1‰). Alacsony sótartalmuk miatt a Balti-tenger nagy öblei (Botteni-, Finn-, és Rigai-öböl) télen akár 4-5 hónapra is befagyhatnak, s hasonlóképpen a Visztula- és Kúr-öblök vize is.[63] Mivel a porosz területek természetes, védett kikötőhelyei csak ezen öblökön keresztül voltak megközelíthetőek a tenger felől, a középkorban a téli hónapokban a hajózás értelemszerűen szünetelt. A tengeri hajózás biztonsága érdekében a Hanza városok előírása szerint a hajózási szezon február végétől, márciustól általában október végéig tartott, utána már tilos volt a kikötőkből kihajózni, útra kelni.[64] Ez a szabályozás a Hanza-kereskedelem által uralt északi- és balti-tengeri hajózási idény kereteit jelölte ki, de az, hogy az egyes területeken, így például Poroszországban, a hatalom konkrétan mikortól engedélyezte a tengeri közlekedés megindulását, a helyi körülményektől függően néhány napos vagy hetes eltéréseket eredményezhetett. A Német Lovagrend nagymesterének 1405. március 12-én kelt levelében például az olvasható, hogy abban az esztendőben a biztonságos hajózási idény Húsvétkor kezdődött, ami akkor április 19-re esett.[65] De ahogyan télen a befagyott mocsarak vagy tavak lehetővé tették a szárazföldi közlekedést, úgy a turzások mögötti öblök befagyott vízfelülete gyorsabb és rövidebb közlekedést biztosított az öblök egyes partszakaszai vagy pontjai között, mint az egyenetlen domborzatú és sűrű erdővel borított partvidéken történő közlekedés. A Német Lovagrend csapatai például 1252 telén a Visztula-öböl jegén keresztül indítottak támadást *frater Henricus dictus Stango* christburgi komtúr vezetésével Samland ellen.[66] A középkorban mindkét Haff gazdag halászhely volt. A Frisches Haff ma 80 km hosszú, és 7,5-30 km széles, azaz átlagos szélessége 12 km. A középkorban viszont még ennél is nagyobb volt: egészen Danzig térségéig terjedt, délen pedig sokkal mélyebben benyúlt a szárazföldbe.[67] Mai mélysége 2-5 méter

közötti, de a középkorban sok helyen ennél is sekélyebb volt. Vízfelülete mintegy 861 km^2. A Kurisches Haff 90 km hosszú, déli széleinél pedig a 45 km-es szélességet is eléri. Vízfelszíne 1613 km^2.[68] A Visztula-öbölnél a turzás, vagy ahogyan a Balti-tenger mentén a németek nevezik, a Nehrung (a középkori forrásokban *neria*), ahogyan maga az öböl is, egykor nyugatabbra húzódott, mint manapság, egészen Danzigig, amely így szintén nem érintkezett közvetlenül a Balti-tengerrel. (A Nehrung szó porosz eredetű, a *nergia/nerige* alakból származik.) A nyílt tengerre csak a Nehrung északi részén volt természetes átjáró, amellyel szemben egy Honeda nevű porosz favár állt. Amikor ezt a Német Lovagrend 1239-ben elfoglalta, a helyére saját várat épített, amely a Balga nevet kapta. (A név a porosz *balge* „mélyedés, árok, átjáró" jelentésű szóból származik.) A középkorban ezt a kijáratot „alte Tief"-nek nevezték. Nem messze ettől, Wogramnál (későbbi nevén Pillau, ma Baltijszk) 1376-ban a Balti-tenger áttörte a turzást, és egy újabb átjáró keletkezett, de alig több mint fél évszázad alatt, a 15. század közepére ez a kijárat újból feltöltődött, elhomokosodott. A 15. század végétől a hullámverés fokozatosan ismét mélyíteni kezdte, és még egyszer áttörte a turzást. Emberi beavatkozással ezt az átjárót 1510-től kiszélesítették és hajózhatóvá tették, s a kora újkorban már fontosabb volt, mint a régi, a Balga várával szembeni átjáró, az „alte Tief". A Frische Nehrung 60 km hosszú, 1–3 km széles dűnesor, a hullámzás által kihordott hordalékból keletkezett természetes homokgát, lényegében egy nagyon hosszú, keskeny félsziget. A Kurische Nehrung (*neria curoniensis*) a középkorban a Poroszország és Livónia közötti legrövidebb s legbiztonságosabb szárazföldi utat jelentette. 97 km hosszú és 0,5–4 km széles.[69] A középkorban itt nem éltek emberek, nem voltak állandó települések. Amikor Guillebert de Lanoy flandriai lovag 1413-ban Königsbergből a Kúr-öböl turzásán keresztül utazott Livóniába, arról számolt be, hogy az oda vezető úton semmilyen emberi településsel sem találkozott.[70]

A lovagrendi állam Visztulától nyugatra eső része, a szláv kasubok lakta Pommerellen földje 1309 után került a Német Lovagrend fennhatósága alá. Keleti határát a Visztula, nyugati határát pedig a Persante (Parsęta) folyók jelentették. Felszínét alapvetően az eljegesedés után itt maradt morénák határozzák meg, melyek magassága kelet felé, a Visztula irányába növekszik. Itt található a Német-lengyel (vagy Közép-európai) síkság legmagasabb pontja (Turmberg/Wieżyca 329 méter). A körülötte elterülő, meredek dombokkal tagolt vidéket Kasub vagy Pomerániai Svájcnak is nevezik. A porosz részekhez hasonlóan Pommerellen területén is számos tó terül el, melyek részei annak a nagyon széles tóhátságnak, amely a Közép-európai síkságon található, és amelyet a Balti-tengerbe ömlő nagy folyók völgyei három nagy részre tagolnak: nyugaton a mecklenburgi, az Odera és a Visztula között a pomerániai, a Visztulától kelet-

re pedig a mazuri tóhátságra.[71] Pommerellen jelentősebb folyói, mint például a Brache (lengyel: Brda), a Wda (lengyel: Wid) vagy a Ferse (lengyel: Wierzyca) a Visztulába, vagy, mint a Leba (Łeba) és a Lupow (Łupawa), közvetlenül a Balti-tengerbe ömlenek. Mivel e területen a jégkorszak utáni moréna halmok a meghatározó felszíni formák, ezzel együtt szükségképpen a homokos talaj az általános és meghatározó.[72] A középkori források, a Német Lovagrend oklevelei is gyakran említették, hogy Pommerellen tartományban milyen gyenge minőségű szántóföldek voltak.[73] A Pomerániai- és a Gdański-öböl közötti egyenes tengerparton a középkorban kisebb-nagyobb, 10-60 méter magas turzások sora rekesztett el a tengertől tavakat, melyek közül a kisebbek mára már jórészt feltöltődtek, de a nagyobbak, mint a Gardno- vagy Łebai-tó, még mindig léteznek. Pommerellen természetes növényzetét fenyvesek, fenyérpuszták, ún. *heidék* és gyér legelők alkották.[74]

A POROSZ TÖRZSI TERÜLETEK

A nyugat-balti nyelvcsaládba tartozó porosz törzsek legnagyobb tömegükben az Alsó-Visztulától keletre, a Visztula, a Kúr-öböl és a Memel (Nemunas) folyó közötti közel 40.000 km² területen éltek.[75] Számuk a 12-13. század fordulóján, a Német Lovagrend megjelenését megelőzően 170-180.000 fő lehetett. Ez átlagosan 4 fő/km² népsűrűséget jelentett, azaz a porosz területek nagyon gyéren lakottak voltak.[76] Van olyan történetírói álláspont is, amely még ennél is kevesebbre, csak 140.000-re teszi a porosz népesség nagyságát, s ebből következően még alacsonyabbra a népsűrűséget.[77]

Maga a porosz népnév a középkori forrásokban bukkant fel, legkorábban a 10. században, de már az ókori szerzők hírt adtak a Visztulától keletre a Kúr-öbölig terjedő térségben élő népcsoportról. A régészeti leletek ugyancsak megerősítik, hogy a poroszok régóta ezen a területen éltek.[78] Az antik forrásokban először Tacitus *Germania* című művében tűntek fel *aisti* vagy *aesti* néven. Leírása szerint az aisten törzsek (*Aestorum gentes*) a Szvéb-tenger (Balti-tenger) jobb partján laknak. Rítusaik és szokásaik a szvébekhez (ti. a germánokhoz) hasonlítanak, nyelvük viszont a britekhez (azaz keltákhoz) áll közel. Az istenek anyját tisztelik és vadkant ábrázoló amuletteket viselnek. Ritka náluk a vas, ezért dorongokat, fabunkókat használnak fegyverként. A germánok szokott kényelmességéhez képest kitartóbban termesztenek gabonát és egyéb növényeket. A tengert is kutatják, és ők az egyetlenek, akik a sekély vízben és a partokon borostyánkövet, a maguk nyelvén *glaesum*ot gyűjtögetnek.[79] A mediterrán világ tudatába a Balti-tenger térsége a borostyánnal vonult be, amely legnagyobb mennyiségben éppen a kúr és porosz partoknál fordult elő.[80] Kr. után 150 táján Ptolemaiosz *galindai* és *sudioi* nevű népeket említett a Balti-tenger délkeleti vidékén. A középkorban mindkét elnevezés egy-egy porosz törzset jelölt.[81] A Német Lovagrend krónikása, Peter von Dusburg a 14. század első harmadában Galindiát olyan nagy területű, kiterjedt porosz földként írta le, amely ekkor már jórészt lakat-

lan volt, s csak végeláthatatlan erdő és mocsár borította.[82] Ebből arra következtethetünk, hogy a 14. századra a galindok törzse lényegében eltűnt, feltehetően beolvadt a mazurok népébe, s már csak tájjelölő földrajzi névként ismerték. Ennek fő oka az lehetett, hogy a poroszok többi törzsével ellentétben a galindok jelentős hányada részt vett a népvándorlásban. Egy részük - feltehetően a vandálokkal együtt - egészen Hispániáig vándorolt, annak is a legnyugatibb tartományáig, Galiciáig. Más részük a gótokhoz csatlakozott.[83] A porosz törzsterületeken maradt galindok etnikai önállóságának megszűnésében feltehetően nagy szerepe lehetett a 11. és 12. századi lengyel expanzív törekvéseknek is: a lengyel uralkodók megpróbálták uralmukat Pomerániára és Poroszföldre is kiterjeszteni.[84] A 12. század végének lengyel krónikása, Vincentius Kadlubek, aki Igazságos Kázmér mazóviai fejedelem udvarában élt, nemcsak a mazóviai hercegek poroszok elleni győzedelmes harcait örökítette meg, hanem azt a véleményt is megfogalmazta, hogy a porosz földek egykor a lengyel korona fennhatósága alá tartoztak, ezért jogosak a lengyel hódító törekvések.[85] A galind megnevezés jelentésében a balti nyelvcsaládban gyakran előforduló „*gals*" (lett), „*galas*" (litván) „határ, vég" jelentésű szavakhoz kapcsolódik, azaz a porosz településterület határvidékén élőket jelentette.[86] Bojtár Endre szerint a népnévadásnak ez a módja máshol sem volt ismeretlen. A *letgal* például a „lettek határán", a *zemgal/semgal* a „síkvidéken lakók végénél élőket" jelentette, de ugyancsak „végeken lakót" jelentett a *markomann* (a latin *margó*val rokon gót *marka* ⊠ német *Mark* „határvidék") vagy az *ukrán*, azaz a „krainán élő" (szláv *krain* „vég") szó is.[87] A Ptolemaiosz által említett másik törzs, a *sudioi* a középkori német krónikákban többnyire *sudav* néven, szállásterülete pedig *Sudowen* megnevezésben szerepelt, az orosz és lengyel forrásokban pedig *jatving*ként említik. Egy 13. század második feléből származó, ismeretlen szerzőjű leírás, a *Descriptiones terrarum* viszont különkülön, önálló törzsként szólt a sudavokról és a jatvingokról.[88] Bojtár Endre véleménye szerint ez azzal magyarázható, hogy az orosz és lengyel, valamint a német terjeszkedés eltérő területeket érintett. A szlávok a jatvingokkal kerültek először kapcsolatba, így az egész területre, más porosz csoportokra is ezt a nevet terjesztették ki, míg az északnyugatról érkező németek a sudavokkal kerültek kapcsolatba, ezért az ő nevüket használták a tágabb térség megnevezésére is.[89]

Az *aesti/aisti* népnév Tacitus után csak közel 400 évvel később, a 6. században bukkant fel újra, amikor 520 körül Cassiodorus arról tudósított, hogy az Aisten törzsek követeket küldtek Nagy Theoderich osztrogót királyhoz, és borostyánt vittek neki ajándékba. Beszámolója szerint a gót uralkodónak korábban nem volt tudomása e nép létezéséről, s meglepte a küldöttség érkezése.[90] A 6. század közepén Jordanes azt írta, hogy „*az Oceanus partján pedig, ahol a Vistula folyó árja hármas torko-*

lattal ömlik bele, a vidivariusok laknak, akik különféle néptörzsekből sereglettek össze. Mögöttük [azaz tőlük keletre] *ugyancsak az Oceanus partjain telepedtek meg az aestusok, egy teljesen békés emberfajta".*[91] A gótok nagyságának és dicsőségének hangsúlyozására mindazon népek között, akiket fennhatóságuk alá vontak, Jordanes az aestusokat is felsorolta: *„Ugyanő* [ti. Hermanarich király] *igázta le hasonlóan ésszel és erővel az aestusok törzsét is, akik a German-oceanus igen messzire nyúló partját lakják."*[92] A 9. század elején Einhard, a *Vita Caroli Magni* szerzője azt írta, hogy *„a keleti tenger partján szlávok és aistok élnek".*[93] Ugyancsak a 9. században egy angolszász utazó, Wulfstan arról számolt be, hogy *Weonodland*tól (Wendenland, azaz a nyugati szláv vend és pomerán területektől ?) keletre fekszik *Eastland.* Az *Aisten* nép földjén ered az Ifling nevű folyó, s ennek partján fekszik egy Truso nevű kereskedőhely. Eastland részeként szólt Witlandról, amelyet a Visztula választ el Weonodlandtól.[94] Az általa Iflingnek nevezett folyó lényegében a Visztula egyik ága volt, amit mind a mai napig Nogat néven ismerünk. Ennek torkolatánál feküdt az a kereskedőhely, amit a korai középkorban Truso néven ismertek a balti-tenger térségében.[95] Witland vagy Wiedland feltehetően azt a területet jelölte, ahol a Jordanes által említett *vidivarius*ok éltek. A *Getica* leírása szerint a vidiváriusok *„a Viscla folyó hullámaival körüljárt szigeten"*, azaz a Visztula-deltában, a későbbiekben *Werder*-nek nevezett térségben laktak.[96] Wolfgang Laur szerint a *vidivarii* olyan gót és gepida néptöredékekből álló törzs volt, amely balti, döntően porosz csoportokkal keveredett.[97] Jordanes művében az olvasható, hogy a vidivariusok által lakott „szigetet" a gepidák korábban *Gepedoios*nak nevezték el.[98] A régészeti leletek tanúsága szerint tény, hogy a Kr. e. 2. század közepétől a tágabb értelemben vett Visztula vidékén hosszabb-rövidebb ideig különböző germán népek (vandálok, burgundok, gótok, gepidák) éltek.[99] A gótok és a baltiak találkozására, egymás mellett élésére, vagy akár keveredésének nyomára utalhatnak egyes **gud*-tőt tartalmazó szavak is, mint például *Gdańsk* vagy *Gdynia* városok nevei.[100]

Minden jel szerint az antik és kora középkori forrásokban említett *aisti* nép településterülete megegyezett a Visztulától keletre fekvő, a későbbi századokban porosznak nevezett nép szállásvidékével. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az *aesti/aisti* megnevezés az ógermán *eistr/eistir* (east, Osten), azaz „kelet" illetve „keleti" szavak jelentéséből származott. A germánok vélhetően ezzel a gyűjtőnévvel illették a tőlük keletebbre élő népeket.[101] A Balti-tengeren fellendülő skandináv és szláv hajózás[102] nyomán azonban egyre pontosabb kép kezdett kirajzolódni az egyes balti népekről, s egyre inkább különbséget tettek közöttük, ami a megnevezésükben is megnyilvánult. Így például a viking kortól kezdődően az *aesti* népnév jelentése a skandinávoknál kezdett leszűkülni az északkeleti balti

térségben élő észtekre, hiszen kereskedelmi s katonai tevékenységük a mai észt partoknál és a Finn-öböl környékén volt a legerőteljesebb.[103] Vannak olyan vélemények is, hogy az *aesti/aisti* népnév az *aist* tő a „víz" jelentésű indoeurópai *au(e)* tőből (vö. litván *avots* „vízforrás" és szanszkrit *avani* „folyó") és az *-ist* képzőből tevődik össze, s azt jelenti, hogy „víz mellett élő".[104]

A 9. század végi és 10. századi forrásokban a Visztula és a Memel (Nemunas) folyók között élő népcsoportra az *aesti/aisti* helyett már a *prussi, pruci, prutheni* megnevezések fordulnak elő. Ez a név *bruzi* formában először az ún. Geographus Bavarus (Bajor Geográfus) 870 körül keletkezett *Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubi* című művében tűnik fel.[105] Majd egy évszázaddal később, 965-ben a szláv földeket felkereső hispániai Ibrahim-ibn-Jakub úti beszámolójában *brus* alakban jelenik meg. Említi a lengyelek földjét, amely keleten a Russzal, északon pedig a *brus*okkal vagy *burus*okkal határos, akik az Óceán partján laknak, s nyelvüket szomszédaik nem értik.[106] Egy ugyancsak 10. század végi lengyel forrás szerint a poroszok hosszan a tengerpart mellett élnek, szomszédságukban pedig a ruszok („...*sicuti incipit a primo latere longum mare fine Pruzze, usque in locum, qui dicitur Russe*").[107] A porosz megnevezést használó lengyel krónikások azzal is tisztában voltak, hogy az általuk említett népcsoport már nagyon régen a mondott terület lakója. A *Chronica principum Poloniae* például a következőket írta: „*Hoc Prussie regio sic antiquitus populis sicut dicitur est locata*".[108] A keleti szláv ún. Nyesztor-krónika, a „Poveszty vremennih let..." szerint a Varég-tenger mellett élő poroszok a többi balti, szláv és európai néppel együtt Noé Jafet nevű fiától származtak.[109] (A Balti-tenger orosz elnevezése jelzi a skandinávok meghatározó szerepét a térségben.) De ezt erősíti meg Saxo Grammaticus 12. század végi dán krónikás is, aki *Gesta Danorum* című művében azt írta, hogy a 9. században a dánok nagyon sok harcot vívtak a poroszokkal, különösen azok sembi nevű törzsével, a későbbi német forrásokban Samlandnak nevezett területen.[110] Külön szólt egy Haquinus nevű dán vezérről, aki nem egyszerűen csak rablóhadjáratot vezetett Samlandra, hanem ott is kívánt letelepedni. Ahogy partot ért, felgyújtatta flottáját, hogy senki se tudjon hazatérni Dániába, és sembi nőkkel házasodtak össze, miután megölték azok korábbi férjét.[111] A németek közül elsőnek Brémai Ádám adott hírt a poroszokról *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* című művében, amelyben a Balti-tenger 11. század végi viszonyait örökítette meg. Leírása szerint az Odera folyón túl először a pomeránok élnek, majd a lengyelek, tőlük keletre a poroszok és a *behemos*ok (?), ezektől is keletebbre pedig a ruszok („*trans Oddoram fluvium primi habitant Pomerani, deinde Poloni, qui a latere habent hinc Pruzzos, inde Behemos, ab oriente Ruzzos*"). A poroszok egyik törzséről, a sembikről („*Semland provinciam, quam*

possident Pruzi") részletesebben is beszámolt. A Samlandnak nevezett terület *„határos a ruzzikkal és a polonikkal. Ezt a sembik vagy pruzzik lakják. Igen emberséges emberek, akik segítenek a tengeren veszélyben forgóknak, vagy akiket kalózok fenyegetnek. Az aranyat és az ezüstöt kevésre becsülik, idegen prémekben bővelkednek, melyeknek dögvészes bűze a mi földünkre hurcolta be a hiúság mérgét. Ők ezeket annyiba veszik, mint a ganéjt, úgy vélem, a mi vesztünkre, mert mi, ha törik, ha szakad, nyusztprémes ruhára vágyunk, mint a legnagyobb boldogságra. Ők a gyapjúruhákért, amelyeket faldonának nevezünk, felajánlják az annyira értékes nyusztokat. Sok dicséretre méltó dolgot lehetne mondani e népek szokásairól, ha övék lenne Krisztus hite, melynek hirdetőit szörnyen üldözik. Őnáluk szenvedett vértanúhalált a csehek kiváló püspöke, Adalbert."*[112] A porosz elnevezés feltehetően lengyel eredetű, ezért sem bukkant fel a lengyel állam létrejötte előtt. A lengyel krónikákban a Visztulától nyugatra fekvő terület *Po-morze*, azaz „Tengermellék" volt, míg a keletre lévő földek *Po-Rus*, „Oroszföld határáig" terjedtek. (A litván földeket a 10–12. századi forrásokban még a Rusz részének tartották.)[113] Ugyanez a magyarázat olvasható Lassú István 1828-ban megjelent könyvében is: *„A Prusszia nevet némellyek ezen slavus szóktól »Po« 'mellett' és «Russi» 'oroszok' hozzák le, mivel az oroszok mellett laktak, mások pedig egy a Kuri öbölbe szakadó Russ nevű folyó víztől, melly szerént a Prussziaiak a Russ vize partjain lakó népeknek neveztettek."*[114] De olyan vélemények is vannak, hogy a porosz népnév nem földrajzi elhelyezkedésből eredeztethető, hanem e nép életmódjához kötődő fontos tulajdonságra utal, s annyit jelent, hogy „lótenyésztő, lovas" (vö. gót *prus* „ló", ószláv *prussa* „kanca"). A poroszok életében ugyanis központi jelentőségű volt a lótartás, ezt a régészeti leletek a korai vaskortól egyértelműen igazolják.[115] De az írott forrásokban is van nyoma: már a 9. században Wulfstan egy *aestus* temetési szertartáshoz kapcsolódó lóversenyről számolt be.[116] Egy másik balti nép, a litvánok körében a ló jelentőségét, fontosságát mutatja, hogy az elhunytnak még a 14. században is leölt lovával együtt adták meg a végtisztességet. Hermann von Wartberge lovagrendi krónikás beszámolója szerint például akkor, amikor Algirdas nagyfejedelem 1377-ben meghalt, kincseit és 18 harci lovát is a halotti máglyára tették.[117]

A Német Lovagrend krónikása, Peter von Dusburg 1326-ban elkészült *Chronica terrae Prussiae* című művében 11 részre, törzsi területre osztotta fel a porosz földeket (*„terra prussie in XI partes dividitur"*).[118] Az első rész Kulmerland és Löbau vidéke (*„Colmensis et Lubovia"*), de Dusburg ezeket tévesen sorolta a porosz területekhez. Kulmerland és Löbau földjén nem poroszok, hanem lengyelek éltek, és *de iure* a 13. század elején lengyel fennhatóság alá is tartoztak, ahol a poroszok rablótá-

madásaikkal jelentős pusztításokat is okoztak.[119] Éppen ezeknek a porosz támadásoknak a megfékezésére, a határok védelmére kérte fel 1226-ban Konrád mazóviai herceg a Német Lovagrendet, s felajánlotta részére Kulmerland tartományt. A herceg ajánlatáról II. Frigyes császár lovagrendnek adott 1226. évi rimini bullájából tudunk: „*a mi hívünk, Konrád, Mazóvia és Kujávia hercege megígérte és felajánlotta neki* [ti. a nagymesternek] *és testvéreinek Kulmerlandot, az ő* [Konrád herceg] *és a porosz földek közötti területet, úgy, hogy ők* [azaz a lovagok] *vállalják azt a fáradtságot, hogy Poroszországba tartósan benyomulnak és Isten dicsőségére s tiszteletére azt birtokba veszik.*"[120] De krónikájában maga Dusburg is szólt arról, hogy Kulmerland és Löbau birtokokat a mazóviai herceg adományozta a lovagrendnek: „*A herceg* (...) *a német rendház testvéreinek adományozta a kulmi földet és Löbaut és amit majdan a poroszoktól elhódítanak*".[121] Az első, valóban poroszok lakta nagyobb törzsi terület a Kulmerlandtól északra elterülő *Pomesania* volt. Nyugaton a Visztula határolta, északon a Drausen-tó (Druzno) és a Nogat torkolatvidékéig terjedt, keleti és déli határait azonban a végeláthatatlan erdős és mocsaras vidéken lehetetlen pontosan megállapítani.[122] A pomesaniai törzsi terület több helyi fejedelem vagy klán birtokára, uralmi területére oszlott, mint például Alyhem (később itt épült fel a lovagrend központi rendháza, székhelye, Marienburg), Posolua vagy Lynguar. Az egyik legjelentősebb pomesaniai központ a Grewose-dombon („várhegyen") álló porosz erődítmény lehetett (a lovagok később itt építették fel Christburg várát), mert a közelében terült el a pogány poroszok egyik szent erdeje. A német hódítás előtt Pomesaniának elsősorban a keleti és déli részei voltak sűrűbben lakottak, mert az itteni helynevek később is inkább porosz, míg az északi és nyugati részeken döntően német eredetűek voltak. A pomesánok törzsi területe az ún. porosz „felföld" tekintélyes részét tette ki, és a Wulfstan által említett kora középkori kereskedőhely, Truso is ehhez tartozott.[123] Pomesaniától keletre, még mindig a porosz „felföldön", de már a Visztula-öböltől távol fekvő belső terület volt *Pogesania*, a pogesánok törzsi szállásvidéke. Ettől északra, a Drausen tótól egészen a Pregel torkolatvidékéig terjedően, amit majdhogynem középtájon a Passarge-folyó szelt ketté, a Visztula-öböl partvidékének jelentős részét magába foglaló Warmia (német nevén Ermland) terült el, a warmok földje.[124] Neve nagy valószínűséggel a porosz *wormyan* „vörös" szóból származik.[125] Warmiát keletről *Natangen* határolta, melynek lakói a natangok vagy notangok voltak. A Német Lovagrend uralma ellen 1260-ban kirobbant nagy porosz felkelés legjelentősebb vezére, Herkus Monte is ebből a törzsből származott. Natangen földjén, az Alle és a Passarge folyók közötti vidéken a 13. században a Glottin-nemzetség számított a legelőkelőbb porosz klánnak.[126] Natangen éppúgy tengerparttal nem rendelkező belső terület volt, mint Pogesania. Natangentől délre és

délkeletre, többé-kevésbé az Alle folyó jobb partjától kezdődött a bartok földje, *Barten* tartomány, amely tulajdonképpen két részből, Kis- és Nagy Bartenből (*minor et maior Bartha*) állt.[127] Pogesania és Barten déli határai mentén, körülbelül a Maurer-tó (lengyel: Mamry) vidékétől mélyen kelet felé elterülve helyezkedett el *Galinden* vagy *Galindia* területe. Ez az a föld, melynek lakóiról már Ptolemaiosz is megemlékezett az ókorban. Peter von Dusburg idején nagyon gyéren lakott, sűrű erdőkkel borított, szinte néptelen terület volt, amit a lovagrendi forrásokban általában csak *Wildnis*nek, azaz az emberi gazdálkodástól érintetlen „ősvadonnak" neveztek (s ami természetesen ennél jóval nagyobb területeket foglalt magába és más törzsi területekre is mélyen átnyúlt). Galinden déli határai, melyeket hosszú ideig gyakorlatilag képtelenség volt pontosan megállapítani, Mazóviáig terjedtek, és lényegében körülölelték az egész Mazúri tóvidéket. Poroszországnak, azaz a Német Lovagrend államának és a mazóviai hercegség határának kérdését csak 1343-ban, a lovagrend és Lengyelország között megkötött kaliszi békeszerződéssel egyidejűleg rendezték. A Lengyelországhoz tartozó dobrini (Dobrzyń) földtől az Orzyc-folyó felső folyásánál lévő átkelőhelyig (gázlóig) jó darabon a Nida folyócska jelentette határt, majd innen hosszan egy földsánc húzódott, egészen az Orzyc-folyó sgierski gázlójáig, ahonnan maga a folyó volt a határ Przybrodzie gázlójáig. Innen a határ északkeletre fordult, s továbbra is sűrű erdőkön és mocsarakon keresztül húzódott, előbb a Kiejztutów, majd a Kamienny gázlóig, ahonnan a határvonal ismét délkeleti irányt vett a Lek-folyó mentén egészen addig, ahol a Lek beleömlött a Biebrza-folyóba.[128] Kulmerland és Löbau földjét Peter von Dusburg ugyan tévesen sorolta a porosz törzsi területek közé, de abban mégsem tévedett, hogy ezek száma valóban 11 volt. Más, döntően okleveles források szerint Pogesaniától délre, Löbau és Galinden között helyezkedett el *Sassen* földje (*terra Sossinensia*), amely Galindenhez hasonlóan a 13–14. században ugyancsak szinte lakatlan vidék volt.[129] A terület neve valószínűleg a porosz *sasnis*, azaz „nyúl" szóval hozható összefüggésbe, amit egy itteni falu neve is bizonyít. A lovagrendi forrásokban eredetileg Sassendorf néven szereplő település nevét később Hasendorfra változtatták. Jelentése („Nyúlfalva") ugyanaz maradt, de a falu népességének etnikai összetétele minden bizonnyal számottevően megváltozott akkor, amikor 1320-ban a lovagok szász telepeseket hívtak erre a földre. Az eredetileg porosz nevű falu ekkor német nevűre változott.[130] A Visztula- és a Kúr-öböl között a Balti-tengerbe nyúló kb. 2250 km^2 nagyságú félsziget a sembik törzsi területe volt (*terra Sambiensis*). A középkori forrásokban ezt a területet *Samland*nak hívták, amelyről már Brémai Ádám is beszámolt. Délről a Pregel-folyó és a Visztula-öböl, nyugatról és északról a tenger, valamint a Kúr-öböl, keletről pedig a Pregel Kúr-öbölbe ömlő ága, a Deime (Dejma)-folyó határolta. Ez volt a legsűrűbben lakott porosz

terület. A *terra Sambiensis* vagy *Samland* elnevezés minden bizonnyal a porosz *same* „föld", vagy *samb* „sarok, szarv, fok" (utalva a terület félsziget jellegére, benyúlására a tengerbe) szavakból származik. Az itteni borostyán, vagy a Brémai Ádám által is említett értékes prémek már a korai időktől a balti-tengeri kereskedelmi érdeklődés látókörébe emelte ezt a vidéket. Az itteni skandináv kereskedelmi telep, Wiskiauten fontossága a Nogat torkolatában fekvő Truso jelentőségével vetekedett.[131] Samlandtól keletre terült el *Nadrauen* földje (*Nadrowe, Nadrowia, Nadraua*), a nadruvok vagy nadrovok törzsi területe, amely lényegében a Pregel-folyó tágan értelmezett felső folyásvidékét, valamint a Pregel itteni mellékfolyóinak (Inster/Instruč, Angerapp/Angrapa) térségét foglalta magába.[132] A hagyomány szerint itt Nadrauen földjén volt a poroszok legjelentősebb vallási-kultikus központja, szent helye, amit *Romowe*-nak hívtak. A Német Lovagrend 15. századi krónikása, Nicolaus von Jeroschin szerint a pogányok féktelen gonoszságukban, Krisztus hitét megcsúfolva Róma után nevezték el bálványimádásuk helyét, ahol a legfőbb papjuk élt, akit Eriwének hívtak.[133] Nadrauent északról a Memel-folyó, nyugatról Samland, délnyugatról Natangen és Barten, délről Galinden, délkeletről pedig *Sudauen* törzsi terület (*Sudova, Sudovia*) határolta. Ennek lakóiról *sudioi* néven már Ptolemaiosz is beszámolt. A német forrásokban suduvként, a lengyel és orosz szövegekben pedig jatvingként szerepeltek. Sudauen földje Galinden, Nadrauen és Litvánia között terült el. Ez volt Nadrauennel együtt a legkeletibb porosz terület. A nadruvok földjétől északra, a Memel vidékén helyezkedett el *Schalauen* törzsi terület (*Schalow, terra Schalvensis, Skalva*), amely ugyancsak gyéren lakott volt, s a német források vadonnak (*Wildnis*) írták le.[134]

Az óporosz társadalom és gazdaság

A régészeti leletekből és szűkös forrásanyagból biztosan állítható, hogy a porosz törzsi társadalom a Német Lovagrend megjelenése előtt, a 11-12. században, de már korábban is, tagolt, differenciált volt. A 9. században Wulfstan arról számolt be, hogy az *aisti* nép földjén sok „vár", erődített hely (*burgh*) volt, melyek élén egy-egy, egymással gyakran háborúskodó „király" (*cyning*) vagy vezér (*ricos*) állt.[135] Az indoeurópai nyelvekben (amely nyelvcsaládba a porosz is tartozott),[136] a régi *rikas* szó „hatalmast, nemest" és „uralkodót" egyaránt jelentett (vö. kelta *rix*, gót *reiks*, ófelnémet *rikki*, óskandináv *rikr*, latin *rex* stb.).[137] Wulfstan szerint a társadalom felső rétegét két csoport, a *cyning*ek és a *ricostan*ok alkották, akik megengedhették maguknak, hogy bármikor lótejet (illetve lótejből erjesztett italt) igyanak. Az *unspedigan* vagy *theowean* réteghez tartozók méhsört fogyasztottak.[138] A társadalmi tagolódásban a lótej kitüntetett jelentőségét Peter von Dusburg is megerősítette krónikájában.[139] Wulfstan leírását, miszerint a poroszok felett nem állt egyedüli fejedelem, nem volt egységes politikai hatalom, később Brémai Ádám ugyancsak fontosnak tartotta megemlíteni.[140] A régészeti leletek szerint a legtöbb, Wulfstan által is említett sáncvár Pomesania, Warmia és Samland térségében állt.[141] De a 13. századi német hódítás történetét megörökítő Peter von Dusburg is számos porosz erődítményről számolt be krónikájában („*Quelibet istarum gencium habet multa castra et firma, de quibus tediosum esset per singula enarrare*").[142] A régészeti kutatások azt bizonyították, hogy a Német Lovagrend közel kéttucatnyi vára egykori porosz erősségekre épült rá.[143] A fából és földből épített sáncvárak az egész Baltikumban ismertek és elterjedtek voltak.[144] A livóniai német hódítást megörökítő Lett Henrik krónikája szerint a lett területeken is a sáncvárakban többnyire a nép „vénjei és fejedelmei" (*seniores ac principes*) székeltek.[145] A *Chronica Olivensis* feljegyzésében a porosz „nemesek" várai szerepeltek („*tertium castrum habuit quidam nobilis Prutenus*").[146] Dusburg krónikája szerint ezek a várak birtokosaik nevét

viselték: *„castrum Belichov cuiusdam nobiles de Pomesania”*,[147] *„castrum Wiclandsort, quod dicitur nunc Locstete a nomine cuiusdam Sambite, dicti Laucstiete”*,[148] *„quidam dictus Girdaw … habuit in terra Barthensi castrum dictum a nomine suo Girdaw”*.[149]

A poroszok temetkezési szokásairól szóló beszámolók szintén a vagyoni-társadalmi különbségek meglétéről tanúskodnak. Wulfstan feljegyezte, hogy egy előkelő halálakor annak értékeit, kincseit is vele együtt temették el[150] A Német Lovagrend és a poroszok között 1249-ben megkötött christburgi békeszerződés oklevelében olvashatunk arról, hogy a pogányok az előkelő halottakat lovaikkal és szolgáikkal, fegyvereikkel, ruháikkal, egyéb értékeikkel együtt hamvasztották el.[151] Arról, hogy a porosz előkelőknek rabszolgáik is voltak, néhány korábbi oklevélben is olvashatunk. Egy 1216-ból származó pápai oklevél olyan pomesaniai előkelőt említett, aki néhány szolgacsalád által lakott falut adományozott az itt missziós tevékenységet folytató Christian püspöknek.[152] 1216. február 18-án két olyan pápai oklevelet is kiállítottak, amelyekben minden jel szerint ugyancsak porosz előkelőkről tettek említést: III. Ince pápa megerősítette Christian püspököt azon löbaui területek birtokában, amelyeket az újonnan megtért Survabano (aki a keresztségben a Pál nevet kapta) és Warpoda (aki megtérését követően Fülöp lett) adományozott neki.[153] Egy 1223. július 23-án kelt levél szerint a porosz Chrosna fia, aki a keresztségben Christian nevet nyert, Tarchomino és Grodoowo nevű földjeit felajánlotta a püspöknek.[154] Dusburgnál az olvasható, hogy az előkelők (*nobiles*) várai mellett általában néhány falu is volt, melyek fölött az adott vár ura gyakorolt hatalmat.[155] A már említett christburgi oklevélben is kifejezetten az újonnan megtért porosz előkelő rétegről esik szó: *„És mindazok az újonnan megtértek, akik előkelő nemzetségből származnak, lovagi övvel felövezhetők”* (*„et quod illi ex ipsis neophitis, qui sunt vel erunt ex nobili prosapia procreati, accingi possint cingulo militari”*).[156] De a forrásokban a porosz törzsi világ *reges*einek és *nobilis*einek birtokairól is találunk említést.[157]

A krónikákból és oklevelekből kirajzolódó kép szerint a porosz „királyok” vagy „előkelők, nemesek” nem nagy törzsi területek (mint például Pomesania, Warmia, Samland stb.) urai, vezetői voltak, hanem ezeken belül több faluközösségből álló szállásvidékek, földek (a szláv ill. latin forrásokban *zemlja, terra, territorium*) élén álltak.[158] Wulfstan fontosnak tartotta feljegyezni, hogy az *aisti* „királyok” gyakran háborúztak egymással.[159] Brémai Ádám arról számolt be, hogy a sembik, vagy a poroszok nem tűrnek maguk felett urat.[160] Anonymus Gallus lengyel krónikás ugyanezt jegyezte fel: a poroszok *„király és törvény nélkül élnek”*.[161] Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy a forrásokban sehol sem találunk említést a sembik, a pomesanok, a nadruvok vagy éppen a warmok vezéreiről, hanem csak egyes kisebb területek, szállásvidékek előkelői-

ről szólnak. Nagyobb háborúk esetén ezek a területek minden bizonnyal egyesítették erőiket, s hosszabb-rövidebb időre szövetségre léptek egymással, ahogyan ez a Dusburg által is megörökített, a Német Lovagrend uralmával szemben kirobbant 1260. évi nagy porosz felkelés idején történt. A samlandiak egy bizonyos Glaude, a natangeniek Herkus Monte, a warmiaiak Glappo, a pogesaniaiak Anktumo, a barteniek pedig Diwanum vezetésével harcoltak.[162] Arra vonatkozóan, hogy mekkora lehetett egy-egy porosz előkelő fennhatósága alá tartozó, alapvetően nem vérségi, hanem politikailag szervezett terület népessége, Dusburgnál találunk utalást. Leírása szerint Samland tartomány Bethen nevű földjén élő poroszok olyan hatalmasak voltak, hogy egy falu 500 harcost is képes volt kiállítani („*In terra Sambie est quoddam territorium dictum Bethen,in quo homines feroces habitabant, et adeo potentes, quod de una villa quingenti viri ad bellum habiles poterant procedere*").[163] A szövegben szereplő *villa* szó azonban nyilvánvalóan nem értelmezhető „falunak", hiszen egy 500 fegyverest kiállítani képes településnek legalább 2000–3000 lakosúnak kellett volna lennie. Ekkora lélekszámú település a Német Lovagrend előtti korban sehol sem volt Poroszföldön, de a keresztény Európában is ez már az a nagyságrend volt, amikor nem *villa*, hanem *civitas* megnevezést használtak. A középkori Németországban, s általában is az Alpoktól északra a 13. század elején az 500–2000 lakosú települések már városnak számítottak.[164] A krónikában a *villa* szó sokkal inkább uralmi székhelyet, udvarházat, a szóban forgó Bethen nevű föld urának lakhelyét jelentette, mert ilyen összefüggésben az 500 harcosról szóló híradás már reálisnak tűnik. Összehasonlításképpen: 1265-ben például egy litván fejedelem fegyveres kísérete 300 főből állt,[165] és még a 13. század végén is Erden litván vezér sem tudott 700 fegyveresnél többet hadba szólítani.[166] Arra vonatkozóan, hogy a *villa* szó alatt egy-egy helyi fejedelem, előkelő székhelyét, udvarházát kell értenünk, az 1249. évi christburgi oklevél is tanúskodik, amikor többek között előírta, hogy Warmia földjén egy bizonyos Jedun (vagy Geduin) nevű előkelő udvarháza mellett kell a poroszoknak templomot építeni („*in villa, in qua sedet Jedun*").[167] Szerte a Baltikumban az ilyen területi alapú, döntően szomszédsági, együttélési viszonyokra épülő, jórészt már csak fiktív nemzetségi keretek jelentette szállásvidékek képezték az előkelő családok vezette politikai-hatalmi szerveződések szintjét. Ennél magasabb fokú, nagyobb területeket átfogó, akár egész törzseket magába foglaló tartós politikai szerveződések a 13. század közepe előtt nem voltak, s azt követően is csak a litvánoknál alakult ki monarchikus hatalom.[168] A porosz szállásvidékeken ebben bizonyára nagy szerepe volt annak, hogy a velük szomszédos területeken hosszú ideig, gyakorlatilag a 10. század végéig nem alakultak ki a belső erők nagyobb összefogását igénylő, külső fenyegetést jelentő politikai képződmények, hatalmak. A Piast uralko-

dók expanzív törekvései is csak a 12. század első harmadáig jelentettek fenyegetést, de Lengyelország részfejedelemségekre bomlásával (1138) ez is megszűnt. A porosz területek természetföldrajzi adottságai hosszú ideig ugyancsak védelmet nyújtottak. Mivel maguk a poroszok a népvándorlási mozgásokban sem vettek részt, a szállásterület változtatásához szükségszerűen kapcsolódó katonai feladatok sikere érdekében történő törzsi egyesítésekre sem került sor, mint például a népvándorlás-kori germán népek többségének esetében, ahol az integráló politikai faktor szerepét a királyi hatalom megszilárdulása játszotta.[169]

Az 1249. évi christburgi oklevél leírása szerint az elhunyt pogány porosz előkelők fényes fegyverzettel, nagy kísérettel (*cum comitatu magno*) mentek a túlvilágra.[170] Ebből arra következtethetünk, hogy a porosz „arisztokrácia" és társadalom értékrendjében fontos szerepe volt a katonai-harci értékeknek, és az előkelők jelentős fegyveres kísérettel rendelkeztek, hatalmukat harcosaik létszáma határozta meg. A kíséret - hasonlóan más népek ilyen jellegű szerveződéseihez - vélhetően valamilyen javadalmazásban részesült. A fegyveres kíséret állandóságának fenntartása folyamatos ajándékozási, adományozási kényszerként jelentkezett. Az ehhez szükséges anyagi javakat leggyorsabban rablótámadásokkal, háborúkkal lehetett előteremteni.[171] Minden bizonnyal emiatt írhatta már Wulstan, hogy az *aisti* „királyok" egymással gyakran háborúztak, és a 12. század végétől a porosz földekkel szomszédos lengyel területek, különösen Kulmerland elleni egyre gyakoribbá váló rabló hadjáratok[172] mögött is a fegyveres kíséret növekvő szerepe állhatott. (Ezek megfékezésére hívta be a kulmi területre Konrád mazóviai herceg a Német Lovagrendet 1226-ban.)

Befolyás és tekintély szempontjából az óporosz társadalom vezető rétegéhez a pogány papok is hozzátartoztak. A 10. század végén a poroszok közötti misszió során mártírhalált halt prágai püspök, Adalbert első, 999-ben írott életrajza, a *Vita sancti Adalberti* szerint Sicco vagy Siggo, a bálványimádó poroszok papja és vezére (*sacerdos idolorum et dux*) ejtette lándzsájával az első sebet a püspökön.[173] A legtöbb vélemény szerint a *sicco* szó nem tulajdonnév volt, hanem pogány papot jelentett, és a porosz *signat* 'megáldani' jelentéssel állt összefüggésben.[174] Az 1249. évi christburgi oklevélben Tulissones és Ligaschones néven nevezett pogány papokról (*gentilium sacerdotes*) esik szó.[175] De minden bizonnyal itt sem tulajdonneveket, hanem egyfajta papi tevékenységeket jelentettek. A *tulissz* halottsirató énekes, költő lehetett, aki az elhunyt cselekedeteinek emlékét volt hivatva megőrizni, a *ligas* pedig az a pap volt, aki a túlvilággal is kapcsolatban állt, s látta a holtak szellemét.[176] Peter von Dusburg szerint a poroszok főpapját *krivé*nek hívták, s ő volt az, aki érintkezett a szellemvilággal.[177] Nicolaus Jeroschin 15. századi krónikás úgy tudta, hogy a pogány időkben a poroszok legfőbb papját Eriwé-

nek hívták, aki a Nadrauen földjén lévő szent erdőben, Romowe-ban élt. Feltehetően itt sem tulajdonnévről volt szó, hanem valamiféle magasabb rangú pogány papi tisztségről, arról, ami Dusburgnál *krive* alakban fordult elő. Jeroschin szerint az *eriwe/krive* volt az óporosz világ legfőbb bírája.[178]

A porosz társadalom túlnyomó többségét a közszabadok alkották. A vizes, erdős, mocsaras vidék természetföldrajzi adottságaiból következően tanyákon, tanyabokrokban, vagy aprófalvas településeken éltek.[179] V. T. Pasuto szerint egy átlagos porosz falu 8–12 házból/gazdaságból állt,[180] amit a korabeli német nyelvterületeken inkább tanyának, tanyabokornak (Weiler) hívtak.[181] Általában egy-egy ilyen falu vagy tanya, és a hozzá tartozó földek jelentették a *lauks* ('mező') elnevezésű (a latin forrásokban *campus*) legkisebb területi egységeket, melyek lényegében a falu tágabb gazdasági térségét foglalta magába.[182] Löthen falu lovagrendi időkből származó kiváltságlevele egyértelműen „*campus et villa*" megfogalmazást használt,[183] és a latin *campus* kifejezés több oklevélben is felbukkant.[184] Több *campus/lauks* alkotta azt a nagyobb egységet, amit a forrásokban általában a *terrula* vagy *pulca* szavakkal jelöltek, és több, 10–20 falut vagy tanyát foglaltak magukba, ahol együttesen már pár száz ember is élhetett.[185] A lovagrendi időkben többnyire ezekből lettek az ún. kamarási körzetek,[186] azaz ezek az igazgatási, szervezeti keretek az óporosz társadalmi s politikai rend felbomlása után is fennmaradtak. Samland földjén például a „*poca Quedenow*" határai adták meg az ugyanilyen nevű későbbi kamarási körzet kereteit.[187] A „*polca Medenow*", „*polca Wargyn*" vagy „*polca Waldow*" kiterjedése, határa szintén megegyezett a későbbi kamarási körzetekkel.[188] Az egyes *pulcá*kat csak határjelek választották el egymástól.[189] A poroszországi *pulcá*hoz hasonló, több falut, tanyát magába foglaló szervezeti keretek jelentették a helyi igazgatást a Baltikum más részein is, amelyek ugyancsak fennmaradtak a lovagrendi uralom időszakában. A lett és észt területeken a *pulcá*nak megfelelő igazgatási és adózási körzeteket *pagast*nak vagy *Wacké*nak hívták. A goldingeni komtúrság inventáriumában például egy 1341. évi bejegyzésnél a következő olvasható: „*pagasta, que proprie Wacke dicitur*".[190] Több *pulca/terrula* alkotott egy-egy *territorium*ot, *terrát*, mint amilyen például a Dusburg krónikájában is említett *territorium Bethen* volt.[191] Többnyire ilyenek alkották egy-egy porosz előkelő uralmi területét, csak ezek voltak képesek kiállítani néhány száz fegyverest. Az egyes *territorium*ok határvidékén a járható erdei vagy mocsári utakat, ösvényeket a váratlan ellenséges támadásokkal szemben gyakran fatörzsekből álló akadályokkal torlaszolták el, de arra is volt példa, hogy földsáncokat emeltek.[192]

A porosz közszabadok belső differenciálódására vonatkozóan semmilyen adatunk, forrásunk sincs. A *Livländische Reimchronik* (Livó-

niai Rímes Krónika) vagy Lett Henrik krónikája szerint a többi balti nép körében a marhatartás volt a meghatározó, a szarvasmarhát tekintették értékmérőnek, és az egymással vívott háborúkban a marha, a ló és általában a lábasjószág („*rindere, pfert*") jelentette a fő zsákmányt.[193] A kurlandi püspök és a goldingeni komtúrság emberei között 1300-ban vívott magánharc (Fehde) során elszenvedett veszteségeket felsoroló kárlista első helyén is például az elhajtott szarvasmarhák szerepeltek.[194] 1329-ben, amikor a litvánok betörtek Livóniába, a zsákmányként elhajtott jószágveszteségek megtérítésére a Német Lovagrend 6000 márka ezüstöt fizetett ki mintegy 1300 Haken paraszti gazdaságnak, azaz gazdaságonként átlagosan 4,6 márkát.[195] Minden bizonnyal hasonló lehetett a helyzet a porosz területeken is, mert a természetföldrajzi adottságok inkább az állattartásnak, mint a földművelésnek kedveztek. A szarvasmarha mellett Poroszföldön, sőt az egész Baltikumban a lótartás is meghatározó volt. Részben vadon, részben domesztikáltan a térségben élt egy kistermetű, de szívós és igénytelen fajta ló, az ún. Schweike, ami fontos szerepet játszott a balti népek életében és gazdaságában.[196] Wulfstannak az a megjegyzése, hogy az *aisti* „királyok" és előkelők lótejet isznak,[197] bizonyítja, hogy a Baltikumban komoly hagyománya volt a lótartásnak. A szarvasmarha és a ló, s általában a lábasjószág (juh, kecske, sertés) olyan vagyont jelentett, amit háborúk esetén viszonylag gyorsan biztonságos helyre lehetett terelni, de ugyanakkor sok kockázatot is magában hordozott. A hosszú, kemény telek, az állatbetegségek, a ragadozók, vagy akár az ellenséges rajtaütések, zsákmányolások egyaránt jelentős károkat okozhattak, melynek következtében a vagyonosabb családok egyik pillanatról a másikra elszegényedhettek. Más családok helyzete viszont a hadizsákmánynak köszönhetően, vagy egyszerűen csak azért, mert állatállományukat elkerülték a betegségek, ragadozók, gyorsan jobbra is fordulhatott.[198] Ebből következően a közszabadok társadalmában nem nagyon volt lehetőség állandósult módosabb réteg kialakulására. A porosz területeken és az egész balti térségben elsősorban az állattartás jelentette a megélhetés alapját, ahogyan a kora középkori Európában is még ez volt a mezőgazdaság meghatározó ágazata.[199]

Az óporosz társadalom alsó rétegét a szolgák alkották, akik az egymás közötti, vagy a szomszédos népek elleni rabló hadjáratok során szerzett foglyok közül kerültek ki. Általában mindegyik balti nép esetében elmondható, hogy rabszolgaként inkább csak nőket és gyerekeket tartottak, felnőtt férfi foglyokat csak ritkán ejtettek. A férfiakat és az öregeket rendszerint legyilkolták. Peter von Dusburg a krónikájában azt írta, hogy „*ezek* [ti. a poroszok] *aláváló módon megöltek minden régi keresztényt, aki Németországból érkezett Poroszország megvédelmezésére, és örök rabságba hurcolták a nőket és a gyerekeket*".[200] De ugyanígy jártak el a litvánok is, amikor összeütközésbe kerültek a Német Lovag-

renddel: a férfiaknak nagyon kevés esélyük volt a túlélésre.[201] Az *Ältere Hochmeisterchronik* feljegyzése szerint 1300-ban 6000 főnyi litván sereg tört be a mazóviai hercegséghez tartozó Dobrin tartományba, ahol nagyon sok keresztényt mészárolt le, a nőket és a gyerekeket pedig rabszíjra fűzte és elhurcolta.[202] 1311-ben Vytenis litván fejedelem 4000 főnyi sereggel támadt a lovagrend államára, Ermland (Warmia) földjére, és 1400 nőt s gyermeket hurcolt magával szolgaként Litvániába.[203] Wigand von Marburg krónikája szerint a Poroszországba betörő litvánok még a 14. század közepén, 1345-ben is lemészárolták a férfiakat, s csak a nőket és gyermekeket hurcolták el rabszolgának.[204] A szolgákat többnyire az előkelők udvarházainál és gazdaságában foglalkoztatták, de a házi rabszolgák mellett minden bizonnyal voltak parcellával és igavonó állatokkal ellátott, ún. telekre ültetett szolgák is, akik – hasonlóan, mint a szomszédos lengyel területeken – alapvetően *post boves* (ökrök után) tartoztak különböző szolgálattal.[205] Minden bizonnyal ilyen telekre ültetett szolgák által lakott faluról volt szó akkor is, amikor 1216-ban egy porosz előkelő egy falut adományozott a poroszok közötti missziós tevékenységet végző Christian püspöknek.[206] Dusburg krónikája is említi, hogy az előkelők várai mellett, vagy azok közelében voltak olyan falvak, amelyekben a vár urának szolgái laktak.[207] A lengyel területekhez hasonlóan elképzelhető, hogy a porosz földeken is a szolgáknak részt kellett venniük az erdőkben rendezett vadászatokon, ahol a vadak hajtása volt a feladatuk. Nagy-Lengyelország területén például ez a kötelezettség általános volt, ahogyan ezt III. Honorius pápa egyik 1218. évi oklevele is bizonyítja. Ebben a pápa a Wladislaw kaliszi herceg által 1212-ben Christian püspöknek adott[208] Cekowitz falu lakóit mentesítette az ún. vadászati kötelezettség alól.[209] (A falu a porosz területekhez közel, a határvidéken feküdt.) Itt a Visztula térségében kétségkívül erős lengyel és pomerán hatások érhették a porosz világot, mert az 1249. évi christburgi oklevél a keresztény hitre térő poroszoknak engedélyezte, hogy korábbi jogszokásaik helyett, ha akarnak, a lengyel jog szerint éljenek.[210]

Jóllehet a porosz területeken az állattartás jelentette a megélhetés alapját, s a földművelésnek jóval kisebb súlya volt, korántsem mondhatjuk azt jelentéktelennek. Arról, hogy a poroszok (azaz *aistik*) szorgalmas földművelők, szorgalmasabbak, mint a germánok, már Tacitus megemlékezett: *„a germánok szokott kényelmességéhez képest kitartóbban termesztenek gabonát s egyéb növényeket”*.[211] A 13. századi *Livländische Reimchronik* ún. „népkatalógusának” leírása szerint a Baltikumban a pogányok *„szükségből együtt élnek, de a földet külön-külön művelik”*,[212] azaz ennek szerzője is fontosnak tartotta megemlíteni a földműveléssel kapcsolatos tevékenységet. A földművelés tehát – dokumentálhatóan – Tacitus korától folyamatosan jellemezte a poroszokat és a balti népeket. A szántóföldi termelés fontosságáról a livóniai német

térítés és hódítás korai időszakát megörökítő Lett Henrik is megemlékezett. Amikor 1188-ban a sok csapadék tönkretette a lívek termését, azok ezt a keresztény hit miatt megtagadott régi isteneik bosszújaként értelmezték, s engesztelésként fel akartak áldozni egy Theoderich nevű ciszterci szerzetest.[213] A Német Lovagrend uralmával szemben kirobbant első porosz felkelést (1242–1249) lezáró christburgi szerződés szövegéből kiderül, hogy a pogány poroszok évente egyszer, a termés betakarításakor a terményekből egy bálványt emeltek, amelyet *Curche*-nak neveztek, és istenként imádták (*„ydolo, quod semel in anno, collectis frugibus, consueverunt confingere et pro deo cololre, cui nomen Curche imposerunt"*).[214] A betakarítás tehát kultikus szertartással, az istenek iránti hálaadással és ünneppel egybekapcsolt fontos esemény volt a poroszok életében, ami a földművelés fontosságát, s korántsem jelentéktelen voltát bizonyítja. Ugyanebben az oklevélben egy másik helyen az olvasható, hogy az újonnan keresztény hitre tért poroszok mindaddig, amíg a szerződésben rögzített egyházi tizedet még nem tudják fizetni, három személy évi kenyérrel és sörrel történő ellátására, valamint egy ló takarmányozására elegendő gabonát adnak a felépítendő templomok plébánosainak (*„et si decima presbiteri, quando advenerit, parata non fuerit, dabunt ei eciam bladum ad faciendum panem et cerevisiam pro se tercio et pro equo"*).[215] Azzal kapcsolatosan, hogy a pogány poroszok mit termeltek, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. A gabonafélék közül az árpa érzékeny a legkevésbé az időjárási változásokra. Bírja a szárazságot, korai érése miatt pedig a hűvösebb éghajlatú területeken is termelhető, ezért Európában igen elterjedt volt.[216] Az 1249. évi christburgi oklevél kenyérsütéshez, sörfőzéshez és takarmányozáshoz szükséges gabonáról beszélt. Ezt az együttes igényt csak az árpával lehetett kielégíteni, ezért nagy valószínűséggel állítható, hogy a pogány poroszok a szántóikon döntően árpát termeltek. Az árpa azonban jobb minőségű talajt igényelt, így ez a körülmény természetesen határt is szabott vetésterületei számára: a Visztula menti földeken (ahol Christburg is feküdt) lehetett termeszteni, a homokosabb vagy éppen tőzeges, agyagos talajokon viszont kevésbé. Az egysoros búza, vagy alakor (*Triticum monococcum*) ellenben jól megtermett a sovány, rossz talajokon is, ám nem volt nagy terméshozamú.[217] Nem lehetetlen, hogy ezt a Közép-Kelet-Európában elterjedt növényt a porosz területeken is vetették. A köles és a hajdina a legrégebbi idők óta ismert tápláléknövény volt, mindkettőt kásaként fogyasztották, de takarmányozásra is használták. Rövid tenyészidejük miatt általában a hosszan tartó tavaszi árvizek után, vagy a learatott gabona helyére vetették.[218] Hoffmann Tamás megfogalmazása szerint a klánrendszerben élő földművesek gyakran ettek köleskását, és a Balti-tenger tágabb térségében minden nép megszokott tápláléka volt kásának vagy lepénynek elkészítve – a köles és a hajdina.[219] A Balti-

kumban már a vaskor óta ismert volt a rozs és a zab is. A rozs az árpához képest rosszabb talajjal is beérte, de érzékenyebb volt az időjárásra. A poroszok minden bizonnyal ismerték, termesztették, de nem valószínű, hogy el lett volna a legfőbb szántóföldi növényük. A zab sokkal inkább szerepet játszhatott növénytermesztésükben, hiszen kásaként és takarmányként egyaránt felhasználhatták. Az Alpoktól északra elterülő területekre vonatkozóan már Plinius azt írta, hogy Germánia népei zabkásával élnek, és a középkorban mindvégig, Angliától egészen a Baltikumig a zabkásának fontos szerep jutott a napi élelmezésben.[220] A poroszok mozgékony, égetéses, parlagváltós földművelést folytattak.[221] A szomszédos szlávokhoz hasonlóan egy-egy parcellát 3–4 éven át műveltek, majd egy erdőrész felégetésével új szántókat alakítottak ki. Ibrahim ibn Jakub arab utazó 10. századi beszámolója szerint a szlávok (ti. a lengyel, belorusz és ukrán vidékeken) *„évente kétszer vetnek, tavasszal és késő nyáron, valamint kétszer is aratnak. Többnyire kölest vetnek.”*[222] Szántáshoz a poroszok szimmetrikus felépítésű, ekevas nélküli karcoló faekét használtak.[223] A lovagrendi időkből származó forrásokban a porosz ekét *Haken* névvel jelölték, ami „kampót, horgot” jelentett, azaz kampós ekét. 1280-ban például a Német Lovagrend tartományi mestere (*provincialis magister, Landmeister*) annyi szántót adományozott három hű porosznak, amennyit azok ekéjükkel felszántani képesek (*„van ackern alzo vil, alz sye selben myt eren hoken gebuwen mogen”*).[224] Helmold, szláv krónikás 1156-ban szintén említette ezt az eszközt, amelyhez egy pár ökör vagy egy ló igaerő kellett: *„slavicum vero aratrum par boum out unus conficit equus”*, illetve *„aratro, quod duobus bovus aut uno constat equo”*.[225] A Német Lovagrend 1233. évi kulmi kiváltságlevele szerint a lengyelek is a Hakennek mondott karcoló ekét használták a Visztula vidékén: *„de polonicali aratro, quod hake dicitur”*.[226] Egy 1242-ből származó oklevél megfogalmazása szerint a Haken (latinul *uncus*) az, amivel a poroszok és a lengyelek a földet művelik (*„unco, quo Pruteni vel Poloni terram colere consueverunt”*).[227] A szimmetrikus felépítésű karcoló vagy kampós eke szántórésze hegyes szögben hatolt be a földbe, és abba egyenlő szárú háromszöget karcolt, így a párhuzamosan feltúrt részek között felszántatlan csíkok maradtak. A Haken nem szántott barázdákat, nem fordította meg a talajt, csak felkarcolta, széttúrta a felső termőréteget. Súlypontja viszonylag magasan helyezkedett el, ezért könnyen kiugrott a barázdából, ha valamilyen akadályba ütközött. Csak sekély művelésre volt alkalmas, emiatt nem igényelt nagy vonóerőt. Fából készült szántórésze hosszú és keskeny volt, többnyire dárda formájú. Hosszú gerendelye mellé közvetlenül fogták be az igásállatot.[228] A források szórványos és közvetett utalásaiból arra következtethetünk, hogy a porosz területeken az igaerő többnyire a helyben honos fajtájú ló, az ún. Schweike lehetett. A porosz szállásterületekkel szomszédos Kur-

landban például még a német uralom időszakában is hosszú ideig a paraszti gazdasághoz tartozó ló jelentette az adóegységet. Egy 1230-ból származó oklevél szerint, ha valakinek külön igáslova volt az ekéhez, és külön a boronához, 1 Schiffspfund rozsot volt köteles fizetni, de ha csak 1 lova volt, akkor csak fele annyit.[229] (1 Schiffspfund rozs = kb. 167,5 kg)[230] A lív területeken ugyanez volt a helyzet: Lett Henrik krónikája beszámol arról, hogy 1211-ben a rigai püspök és a katolikus hitre tért lívek abban állapodtak meg, hogy az eddigi tized helyett cenzust kell majd fizetniük, amit pedig a lovak után (*de quolibet equo*) állapítanak meg.[231] A Talava környéki lettek 1214-ben ugyancsak az igáslovak után fizettek cenzust, lovanként ½ Schiffspfund gabonát.[232] Ott, ahol szimmetrikus ekét használtak, a földet általában hosszanti és keresztirányban egyaránt megszántották, hogy ne maradjanak felszántatlan csíkok, így az ekenyom hálószerű mintázatú volt.[233] Már a Kr. u. 1. században élt római szerző, Columella *A mezőgazdaságról* (*Rei rusticae libri XII*) írott munkájában egyedül az ilyen szántást tartotta helyesnek.[234] Arra vonatkozóan, hogy a poroszok megszántották-e a szántóföldet többször, egymásra merőlegesen, semmilyen adattal sem rendelkezünk. Arról viszont megemlékeznek a források, hogy a balti területeken ismerték és használták a boronát, ami azonban nem volt más, mint nagy tüskés ág, vagy két, keresztbe erősített, függőleges, lefelé álló rövid ágakkal rendelkező fa.[235] Az ilyen tövis- vagy vesszőboronának elsősorban a könnyebb talajokon volt jelentősége, mert a keményebb talajokon nem betakarta, hanem magával sodorta a vetőmagot.[236] Az óporosz világ földművelésében persze ez a veszély nem fenyegetett, mert maga az eke sem volt alkalmas keményebb talajok szántására. Tehát a környezeti adottságokon túl, nevezetesen hogy hol voltak a mocsaras, vizes környezetből kiemelkedő, földművelésre alkalmas dombhátak, magasabban fekvő részek, az agrártechnika színvonala ugyancsak bizonyos korlátokat szabott a növénytermesztés számára. A szántók terméshozama alapvetően alacsony, alig kétszeres volt, és a 11. század előtt még ez az arány jellemezte Nyugat-Európa mezőgazdaságát is, Közép-Kelet-Európában pedig a 13. század elején (hasonlóan a porosz területekhez) ugyancsak ez az alacsony, kétszeres terméshozam volt jellemző.[237] De a 13. század elején még a dél-angliai (Winchester) termésátlagok sem voltak sokkal magasabbak. Itt az elvetett mag és a termés 1:2 aránya helyett 1:2,25 vagy 1:2,5 aránnyal számolhattak.[238] Az alacsony terméshozam mellett szerte Európában, így az erdőkben gazdag porosz területeken meg különösen, a szántókról ténylegesen betakarítható termésmennyiséget még erősen csökkentette a vadak (őzek, szarvasok, vaddisznók, Poroszföldön bölények is) okozta kár,[239] így összességében – a következő évi vetőmag elraktározását követően – a táplálkozásra fordítható mennyiség nem bizonyult különösebben jelentősnek. (A vetésterületeken okozott vadkár még a 16. század első évtizedeiben

is Németország számos területén a paraszti élet egyik központi problémájának számított.)[240]

A földművelés korlátai miatt a porosz területek legfontosabb gazdasági terét az erdő jelentette. A tisztások, vagy az ún. nyílt erdők, ahol nem volt sűrű az aljnövényzet, nyári legeltetésre szolgáltak. A magasra nőtt, lábon elszáradt fű, az avar, az elszáradt falomb az állatállomány téli etetésében játszott fontos szerepet. A lovakat és szarvasmarhákat az összegyűjtött és megszárított falevelekkel, ún. „lombszénával" etették, de az sem lehetetlen, hogy a szántóföldeken termelt árpából, zabból vagy kölesből is áldoztak alkalmanként ezeknek a nagyobb jószágoknak a téli ellátására. A juh viszont jól bírta a telet az erdő kínálta táplálékkal is, és nem igényelt különösebb gondoskodást. Ősszel a legelés mellett különféle vadgyümölcsöket talált, de a gombákat, télen a borókafenyő leveleit, alacsonyan lévő fagyöngyöt, fáról lehulló mohát, a bokrok hajtásait, a hó alól kikapart avart vagy makkot egyaránt megette. A tölgy- és bükkerdők makkja a juhok és sertések számára egyaránt fontos táplálékot jelentett.[241] Az erdő az emberek számára is kínált vadászati és gyűjtögetési lehetőségeket. A vadhús minden bizonnyal gyakran szerepelt a pogány poroszok étrendjén, ahogyan a különböző ehető gombák, vadgyümölcsök is. A vadalma levével többnyire ételeket savanyítottak a középkorban. A vizes kiöntéseken, tocsogós réteken növő mannafű magvait szintén összegyűjtötték, és kását főztek belőle. (A porosz városok piacairól a későbbi századokban sem hiányzott soha ez az áru, ami azonban akkor már elsősorban ínségeledel volt.) Ehető részeik miatt bizonyos vízinövényeket ugyancsak gyűjtögettek, melyek közül a sulyom volt a legfontosabb. (A mannafűhöz hasonlóan ezt szintén századokon át gyűjtögették és fogyasztották, Lengyelországban egészen a 19. század közepéig.) Megfőzték, megpirították, majd összetörték és lepényt sütöttek belőle. A csalánlevelek is szolgálhattak emberi táplálékul, ínséges időkben pedig még a makkot is megőrölték és liszttel keverve fogyasztották.[242] Az erdők sok mézet is kínáltak. Már Wulfstan feljegyezte, hogy az *aistik* földjén sok a méz, amelyből mézsört készítettek, ami a nép minden rétegében általánosan fogyasztott italnak számított.[243] A porosz területekkel nyugatról határos Pommerellen (Kelet-Pomeránia) földjén ugyancsak jelentős volt a mézgyűjtés.[244] A méz mindennapi életben betöltött fontos szerepéről lett Henrik is megemlékezett krónikájában. 1212-ben a Kardhordó Rend (1237-ben beolvadt a Német Lovagrendbe)[245] és Autine vidékének lett lakossága között viszály támadt az erdei mézgyűjtés jogával kapcsolatosan, s Albrecht rigai érsek, mint döntőbíró, egyértelműen elismerte a lettek mézgyűjtési jogát az erdőkben.[246] Az erdők mellett a térség megszámlálhatatlan tava és vízfolyása is jelentős szerepet töltött be az itt élők mindennapi életében: kedvező halászati feltételeket kínáltak. Arról, hogy az *aistik* vizei halban mennyire gazdagok, már Wulfstan is beszámolt.[247]

Egyes porosz területek viszonylag jelentős, régi múltra visszatekintő kereskedelmi tevékenységet is folytattak. A Samlandról kiinduló kereskedelmi út már a korai bronzkorban kialakult. Az itt élő sembik a szlávokkal cserélték el a borostyánt bronzra, s a bronzkészítményeket ők adták tovább a Balti-tenger kelti partvidékére.[248] A római éremleletek tanúsága szerint a Visztula torkolatvidékéről indult az a kereskedelmi út, amelyen a Balti-tenger délkeleti partvidékéről származó borostyánt dél felé szállították.[249] (Az egyik legrégebbi, s legforgalmasabb borostyánút azonban nem a Balti-tenger délkeleti, hanem délnyugati térségéből, Schleswig-Holstein partvidékéről vezetett Európa déli részére, az Elba mentén a Német-középhegységen és az Alpokon át a Pó-síkságra s Itáliába.)[250] A Visztulához az ókorban és a korai középkorban a samlandi partokról származó borostyánt szállították, az egykori - Wulfstan által is említett - Truso nevű kereskedőhelyre.[251] A poroszok, s különösen a sembik/samlandiak régóta foglalkoztak borostyángyűjtéssel és értékesítéssel. Már Tacitus azt írta, hogy az aestiusok *„az egyedüliek, akik a sekély vízben és a parton borostyánkövet, a maguk nyelvén glaesumot gyűjtenek. (...) ...durva állapotban szedik, megformálatlanul továbbítják, s csodálkozva veszik el árát”*.[252] Plinius szerint *„a germánok a borostyánkövet főként Pannóniába viszik”*.[253] Cassiodorus szerint az aistik borostyánt küldtek Nagy Theoderich osztrogót királynak Ravennába.[254] A 6. század első harmadától a keletrómai-gót háború, majd a langobardok Itáliába költözése olyan helyzetet teremtett, hogy az eddigi borostyánkereskedelmi utak elveszítették jelentőségüket. A 8. századtól - immár a bizánci és moszlim kereskedők közreműködésével - a Volga-Kaszpi-tenger útvonalon szállították délre a balti-tengeri borostyánt, egészen Horzemig. A Balti-tenger partvidékéről előkerült arab dirhemek, bizánci pénzérmék egyértelműen ezt bizonyítják.[255] A 9. századtól megélénkülő északi kereskedelemben, amelyben a skandinávok, frízek, sőt angolszászok és szlávok is részt vettek (magának Wulfstannak az utazása és az arról készített írásos beszámolója ezt egyértelműen bizonyítja), a porosz partokról származó borostyán továbbra is fontos szerepet játszott. A 9. század végén a Samlandban alapított viking kereskedőtelep, Wiskiauten éppen a borostyánfelvásárlás helyszínéül szolgált.[256] A skandináv és angolszász pénzleletek (mint például II. Ethelred érméi) egyértelműen az itteni kereskedelem élénk jellegéről árulkodnak.[257] A 11. században Brémai Ádám arról tudósított, hogy a samlandi poroszok borostyánt és prémeket cseréltek posztóra, textilfélékre.[258] Azt, hogy maguk a poroszok tevékeny kereskedők voltak-e, nem tudjuk. Egyes feltételezések szerint igen, és Samlandtól Pomerániáig, a dán Haithabuig (Hedeby) és a svéd Birkáig is elhajóztak.[259] Írott forrásaink azonban erre vonatkozóan nincsenek. A skandináv sagák is csak a poroszokkal szomszédos kúrok hajózásáról, tengeri rablóakcióikról tesznek említést.[260] A Livónia Rímes

Krónika szintén tengeri rablóként jellemezte a kúrokat.[261] Persze a kúrokhoz hasonlóan a poroszok is hajózhattak, de valószínűbbnek tűnik, hogy nem ők maguk vitorláztak el távoli területekre áruikkal, hanem inkább idegen kereskedők keresték fel a porosz partokat. Míg Brámai Ádámnál az olvasható, hogy a samlandi poroszok döntően posztóért, textíliákért cserélték el a borostyánt vagy prémeket, III. Honorius pápa 1218. május 15-én kelt okleveléből az derül ki, hogy vasra, fegyverekre, sóra is szükségük volt. A Szentszék ugyanis éppen ezeknek az árucikkeknek az eladását tiltotta meg a pogányok számára („*pagani de Pruscia nec ferrum, nec arma, nec sal habeant*").[262] Ez az oklevél arra utal, hogy ezek az áruk már korábban is megjelentek a poroszokkal folytatott kereskedelemben. A 12. század második felétől a Baltikumban, különösen a Dvina-folyó torkolatvidékén, az itteni *portus Semigallorum* nevű kereskedőhelyen, egyre nagyobb arányban tűntek fel a német kereskedők, akik vasat, sót és kész fegyvereket is adtak a borostyánért és prémekért.[263] A porosz rablótámadások során fogságba esettekről szóló híradásokból arra következtethetünk, hogy a 12. század második felében, vége táján a porosz területek kereskedelmi árukínálatában már a rabszolgák is szerepelhettek.[264] Ezt valószínűsíti az a körülmény is, hogy a skandinávok kereskedelmében fontos szerepet játszott a rabszolga. Dániában még a 13. század elején is számottevő volt a rabszolgák aránya, s még a törvénykönyvekben is foglalkoztak velük.[265] A szolgaság intézménye a Piast-kori Lengyelországban sem volt ismeretlen, ahol ugyancsak folyt rabszolga kereskedelem.[266]

A legkevesebb ismeretünk az ősi poroszok ipari tevékenységére vonatkozóan van. A Preußisch Eylau környékén talált, kőből faragott, ivótülköket tartó szobrokból (amelyek feltehetően istenábrázolások vagy halotti kultusszal összefüggő alkotások, s a 10–12. század közötti időben készültek) arra következtethetünk, hogy az óporosz társadalomban voltak kőfaragáshoz értő mesterek.[267] III. Honorius pápának az 1218. évi oklevele, amelyben megtiltotta, hogy a keresztények a pogányoknak vasat adjanak el,[268] arra utal, hogy a poroszok értettek a vasfeldolgozáshoz, fémmegmunkáláshoz. A lovagrendi időkből származó forrásokban is többször találkozunk porosz kovácsokkal. A christburgi komtúrság ún. „Adósságkönyve" (*Pfennigschuldbuch*) egy Hannus nevű porosz kovácsot említett.[269] Egy másik bejegyzésben „*Hannus schildemacher*", azaz páncél- és pajzskészítő szerepelt.[270] A lovagrendi forrásokban a porosz szabadok katonai kötelezettségének feltételei között szinte állandóan ott szerepelt, hogy pajzzsal (*cum clipeo*) felszerelkezve kellett hadba vonulniuk.[271] A pajzs használata feltehetően már az ezt megelőző időkben sem lehetett ismeretlen a poroszok számára, azaz a lovagrendi uralom előtt is készítettek pajzsokat. Egy 1280-ból származó oklevélben az olvasható, hogy a porosz Maudio és testvére, Saluch a nekik adott birtok fejében

„cum eorum clypeo et lancea ac brunia" szolgálattal tartoztak.[272] Egy másik, Ermlandból származó oklevélben lényegében ugyanez szerepel: *„cum uno equo competenti et viro levibur armis armato, hoc est Thorace vel Brūnya, hasta clipeo et pileo ferro"*.[273] A *brunia/brūnya* a karokat és a combokat is védő, vastag bőrpáncél volt, amelyre fémlapokat is erősítettek. Ezt a fajta páncélt már a népvándorlás korában is ismerték egész Európában, és az erdős, mocsaras balti térségben végig a középkorban széles körben használták. De Európa más részein is ismert volt ez a fajta bőrvért. Egy 1244-ből származó bajor oklevél például, amely a parasztok fegyverviselését szabályozta, ugyancsak említette a *bruniát*.[274] Minden bizonnyal az óporosz társadalomban is használtak a Német Lovagrend előtti időkben a háborúkban ilyen bőrpáncélokat. Ezek elkészítése speciális ismereteket igényelt, azaz lennie kellett ilyen mesterembereknek, ahogyan a későbbi christburgi *Pfennigschuldbuch „Hannus schildemacher"* bejegyzése mutatja. A *„Thorace"* kifejezés minden bizonnyal a latin *thorax* szóval azonos, és a karokat szabadon hagyó, marhabőrből készült, csak a felsőtestet védő bőr mellvértet jelentett, azaz ilyen páncélokat is készítettek. A porosz területek sűrű vízrajza miatt a korai időktől nagy jelentőségű volt a vízi közlekedés, így feltehetően voltak olyan mesterek, ácsok, akik csónakok, bárkák építésével foglalkoztak. Tény, hogy később, a Német Lovagrend szolgálatában álltak porosz származású ácsok.[275] Az ősi porosz társadalomban lehettek fazekasok, kötélverők, szíjgyártók, tímárok, íjkészítők, de a mindennapi élethez szükséges termékek jelentős részét (kosarak, teknők, faedények, szerszámok, ruhák stb.) többnyire az egyes háztartások maguk állították elő.

A POROSZ NÉPESSÉG ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET VÁLTOZÁSA A 13. SZÁZADI HÁBORÚK SORÁN

A NÉPESSÉG ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET A CHRISTBURGI BÉKÉIG (1249)

A porosz törzsek által lakott közel 40.000 km^2 területet a Német Lovagrend a 13. században hosszú, több mint fél évszázadig tartó háború során hódította meg, vonta fennhatósága alá. A háború és a lovagrendi állam létrejöttének történetét, ha nem is kortársként, de nem sokkal az események után, 1326-ban Peter von Dusburg írta meg *Chronica terre Prussie* című művében.[1] A hódítás előtt, a 12-13. század fordulóján kb. 140-180.000 ember élhetett a porosz földeken, ami átlagosan 4 fő/km^2, azaz igen alacsony népsűrűséget jelentett.[2] II. Frigyes német-római császár 1226. évi rimini bullája és az Olivai Krónika egyaránt úgy tudósít, hogy a lovagrendet Konrád, Mazóvia hercege kérte fel a porosz támadások által fenyegetett alsó-visztulai határvidékek védelmére, s ennek fejében felajánlotta a porosz földekkel szomszédos, így a porosz támadásoknak ugyancsak kitett Kulmerland tartományt.[3] Az adomány birtokba vételét és a poroszok elleni tényleges katonai fellépést azonban hosszas tárgyalások előzték meg.[4] Azt követően, hogy az 1230. június 30-án megkötött kruschwitzi szerződésben Konrád herceg örökös tulajdonul, teljes joghatósággal és szuverenitással a Német Lovagrendnek adományozta Kulmerlandot, a majdan meghódítandó porosz területeken mindenféle igényéről lemondott, s elismerte, hogy ott a lovagokat illeti a tartományúri hatalom,[5] a Visztula mellé megérkeztek az első lovagrendi csapatok.[6] A kulmi adomány a valóságban inkább csak elvi jellegű volt, mert a korábbi évtizedek porosz támadásai, betörései következtében az ottani szláv (lengyel) települések többsége elpusztult, lakóik pedig a harcok elől a Visztula bal partjára menekültek. Kulmerland a 13. század első évtizedeinek csatározásai miatt a mazóviai hercegség és a porosz törzsi területek közötti „senki földjévé" vált.[7] Christian porosz térítő püspök 1230. évi oklevele úgy fogalmazott, hogy a kulmerlandi területek a pogányok zaklatásai miatt teljesen elnéptelenedtek („... *ob defensionem sacrosancte matris nostre ecclesie, heu iam pene in partibus illis depopulate a paganis*").[8]

A Lengyelországba érkezett lovagrendi fegyveres erő önmagában nem lett volna elegendő egy sikeres támadó hadművelet megindításához Kulmerland megszerzéséhez és Poroszföld katonai meghódításához, ezért IX. Gergely pápa 1230. szeptember 17-én és 1231. július 9-én azzal bízta meg a domonkosokat, hogy hirdessenek keresztes hadjáratot a pogány poroszok ellen,[9] s felhívását 1232-ben kétszer is megismételte.[10] Poroszországra vonatkozóan a 13. században összesen 80 keresztes hadjáratra irányuló pápai felhívás született.[11] Ezek a szentszéki felszólítások leginkább a lengyel és a német fejedelmek körében találtak visszhangra. Kulmerlandon a Német Lovagrend Konrád mazóviai herceg támogatásával vetette meg a lábát (1231/1232), a porosz törzsi területek ellen 1233-ban indult hadjáratban pedig a mazóviai herceg, Swantopolk danzigi fejedelem és testvére, Sambor, Wladislaw Odonicz kaliszi fejedelem és Henrik sziléziai herceg mellett Burchard magdeburgi, és Heinrich meißeni őrgróf keresztes csapatai is részt vettek.[12] A tekintélyes létszámú keresztes sereg Pomesania törzsi területén, a Sorge-folyónál („*ad fluvium Sirguno*") nagy győzelmet aratott a poroszok felett, a meißeni csapatok pedig a tartomány egész területét feldúlták („*totam terram Pomezaniae vestavit*").[13] Pomesaniát, az első lovagrendi fennhatóság alá került törzsi területet ugyan keresztes seregek hódították meg, de a győzelmet követően a Német Lovagrend - számolva a keresztesek hazatérésével - megegyezésre törekedve tárgyalásokat kezdett a meghódoltakkal, és személyes szabadságot biztosított a keresztény hitre térőknek.[14] A háború tehát már a kezdetektől a lovagrend politikai fennhatóságának, uralmának elismertetése, és a lakosság keresztény hitre térítése céljából folyt, s nem a poroszok fizikai megsemmisítésének vagy tömeges elüldözésének szándékával.[15] A lovagok igyekeztek minél gyorsabban pacifikálni Pomesaniát, s ennek érdekében megpróbálták megnyerni maguknak az itt élőket. Meghódolásukat követően többnyire kétoldalú szerződésekkel, egyéni vagy családokra szabott egyezségekkel próbálták konszolidálni helyzetüket.[16] Ezeknek a megállapodásnak, egyezségeknek a tartalma, amit a Német Lovagrend ekkor kötött, sajnos nem maradt fenn, de a későbbi forrásokból arra következtethetünk, hogy a behódolt pomesánoknak a kereszténység felvételével együtt a tizedet azért meg kellett fizetni, és a lovagrendi várak építésében is (amelyek biztosíthatták a lovagok territoriális hatalmát) segítséget kellett nyújtaniuk.[17] A Pomesania feletti lovagrendi uralom megteremtésének minden bizonnyal jelentős helyi támogatottsága is volt, mert az oklevelek még a lovagrend megjelenése előtti időkből keresztény hitre tért poroszokról (jórészt pomesánokról) számoltak be.[18] 1217-ben III. Honorius pápa azt írta, hogy ezek a megtértek kénytelenek voltak fegyveresen védekezni pogány társaik támadásai miatt.[19] Mindezek alapján joggal tételezhető fel, hogy a Német Lovagrend oldalán már a kezdetektől, a pomesaniai területek elleni hadjáratkor voltak lojális,

hű poroszok, akik ismerték a terepet, az ellenfél harci szokásait, akik a keresztes had felderítői és kalauzai voltak. Az oklevelek név szerint három keresztény hitre tért porosz előkelőről szóltak, Dusburg krónikájában pedig alig háromszor több ellenséges, pogány pomesaniai előkelő neve szerepelt. Ez arra utal, hogy a pomesaniai vezető réteg legalább negyede, 25%-a a kezdetektől a lovagok oldalára állt.

Pogesania törzsi területét a Német Lovagrend szintén keresztesek, Heinrich meißeni őrgróf seregének a támogatásával hódította meg. A források itt nem említenek nagy harcokat, ezért feltételezhető, hogy az itteni népesség tetemes része - talán a pomesaniai fejleményeket is látva - hamar behódolt, a többiek pedig a küzdelem helyett más területekre menekültek.[20]

A Pomesania és Pogesania feletti uralom megszerzése után a Visztula-öböl partvonalát követve a Német Lovagrend a braunschweigi herceg keresztes seregével együtt Warmiára támadt (1239). Dusburg krónikája szerint a Warmia, majd Natangen és Barten területeire is kiterjedő háború már sokkal nagyobb mértékben járt együtt a porosz települések pusztulásával, mint a két korábbi törzsi terület meghódítása.[21] Ezt részben a harcok közvetlen pusztításai (emberek legyilkolása, tanyák, falvak felperzselése), részben pedig az anyagi javak (gabona, jószágok stb.) és termelőeszközök megsemmisítése okozta. Nem maradtak állatok, termények, ami nyomort és éhezést eredményezett, mindezek pedig nagyobb mortalitáshoz vezettek.[22] Ahogyan Pomesaniában (s feltehetően Pogesaniában), úgy Warmia földjén is több porosz előkelő, helyi hatalmasság - többnyire a korábbi, egymás közötti konfliktusokból következően - a Német Lovagrend oldalára állt. Amikor a háború őket sújtotta, nem a keresztesek, hanem törzsük velük szemben álló előkelői, klánjai dúlták fel udvarházaikat, falvaikat, rabolták el javaikat, ölték le embereiket. Poroszország meghódítása során tehát nem kizárólag keresztények (németek, lengyelek) és pogányok (poroszok) szembenállásáról volt szó, hanem a poroszok közötti belső háborúskodásról is. A keresztes seregek támogatása mellett a lovagok dolgát nagymértékben megkönnyítették az egyes előkelők, klánok közötti viszályok, konfliktusok, amelyek gyakran döntőnek bizonyultak abban, hogy egy-egy előkelő (és fegyveresei) a Rend ellenfele vagy támogatója lett. A lovagrend kihasználta ezeket az ősi ellenségeskedéseket, a porosz társadalom politikai egységének hiányát, és egymás után, külön-külön győzte le az ellenszegülőket, helyi vezéreket. Dusburg beszámolója szerint például egy Gobotini nevű „igen hatalmas" férfi a lovagrend ádáz ellensége volt. Számos fegyveressel rendelkezett és egy Partegal nevű várban székelt, de egy másik, a Scradonis „hegyen" (dombon) épített, cölöpfalakkal és sáncokkal védett erősség ura is volt. Ugyanakkor Pokarwia földjének ura, egy Hertwigi nevű porosz „nemes" a lovagok oldalán harcolt a pogányok ellen, és segített felépíteni a Rend-

nek „*castrum Suickenbergk*et".[23] Amikor a warmiai poroszok egyik vezére, Pyopso támadást indított a keresztények ellen, több warm előkelő háznépével és kíséretével Balga várába, a Német Lovagrend erődítményébe menekült.[24] Dusburg krónikája szerint a warmiai poroszok között nagy tekintélynek örvendő Pomandam nevű előkelő volt az, aki előkészítette azt a tanácskozást, amelyen Warmia, Natangen és Barten „nemesei" behódoltak a lovagrend és Ottó braunschweigi herceg előtt.[25]

A korántsem csekély helyi támogatottság ellenére azonban a gyors keresztény sikerek ingatag lábakon álltak, s amikor 1242-ben a Visztula vízi útja és az ottani vámjövedelmek feletti ellenőrzés kérdése miatt háború robbant ki Swantopolk danzigi fejedelem és a lovagrend között,[26] Swantopolk a poroszokkal, a lovagrend előtt újonnan behódolt törzsi területek vezető családjaival, előkelőivel szövetkezett, akik ekkorra már elégedetlenek lettek a lovagok fennhatóságával. A Visztula jobb partján élő poroszokkal Swantopolk már korábban is jó kapcsolatokat ápolt, amikor testvéreivel hadakozott. Miután Michael leslaui püspök ezért egyházi átokkal is sújtotta, 1238. június 11-én a danzigi fejedelem ígéretet tett arra, hogy nem köt szövetséget a pogány samlandi, warmiai és natangeni poroszokkal.[27] Ez az ígérete azonban pár évvel később már szertefoszlott. A poroszok lázadásának, a lovagrenddel történő szembefordulásának - amelyről Dusburg a poroszok hitehagyásaként emlékezett meg[28] - több oka is lehetett. A lovagrend mellé állt, s keresztény hitre tért porosz előkelők egy része katonai szövetségesként tekintett a keresztesekre, akik komoly támogatást nyújthatnak a rivális klánokkal vívott ellenségeskedésben. Nem a németek hosszú távú politikai fennhatóságának elfogadása volt a céljuk, hanem helyi pozícióik megerősítése külső szövetségesekkel. Amikor azt tapasztalták, hogy a Német Lovagrend egyre több várat, sáncerődöt emelt, s azokra támaszkodva megkezdte tartományúri hatalmának és igazgatási rendszerének kiépítését, rá kellett ébredniük arra, hogy nem egyenrangú partnerként tekintettek rájuk. Társadalmi státusuk kérdése sok szempontból még rendezetlen volt, noha III. Honorius pápa már 1220. május 8-án az Apostoli Szék védelmébe vette a keresztény hitre tért poroszokat, és megerősítette őket személyes szabadságukban.[29] A pápaság ezt 1225-ben,[30] 1227-ben, majd 1236-ban is megismételte,[31] s minden alkalommal úgy foglalt állást, hogy az újonnan megtértek társadalmi helyzete nem lehet rosszabb, mint amilyen a megtérésük előtt volt, azaz személyükben szabad embernek minősüljenek. Ez azonban még nem jelentette azt, hogy a keresztesek oldalán harcoló porosz előkelőket a nyugati lovagokkal azonos állapotúnak tekintették volna, különben az 1249. évi christburgi békekötéskor nem kellett volna hangsúlyozni azt, hogy a keresztény porosz előkelők „lovagi övvel felövezhetők", azaz egyenrangúnak ismerték el őket a nyugati lovagokkal.[32] A porosz gentilis társadalom nagy többségét alkotó ún. közszaba-

dok különösen a lovagrend várépítéseiben való részvételt sérelmezték, s azt szabadságuk megnyirbálásaként élték meg. Az egyháznak fizetendő tizedhez is hasonlóképpen viszonyultak, s egyre kevésbé mutattak hajlandóságot a kereszténység elfogadására. A várépítés kérdésében azonban – nagyon is pragmatikus megfontolásokból – nem engedhetett a lovagrend. IV. Sándor pápa egy későbbi, 1259-ben kelt levelében úgy fogalmazott, hogy a várépítési kötelezettséget nem csak a Német Lovagrend, hanem Wilhelm von Modena pápai legátus is a keresztény hitre tért poroszok kötelességévé tette, hogy védekezni tudjanak a pogányok támadásaival szemben.[33] A felkelő poroszok számára a danzigi fejedelemmel kötött szövetség lehetőséget kínált arra, hogy megszabaduljanak a Német Lovagrend fennhatóságától, vagy érdekeiknek megfelelő engedményeket csikarjanak ki. Ott, ahol a lovagok korábban legyőzték az ellenszegülő pogány helyi hatalmasságokat, azok szolgái, alávetettjei felszabadulásukban reménykedtek, de azzal a ténnyel kellett szembesülniük, hogy új, immár német földesuruk lett.[34] Az első porosz felkelést lezáró 1249. évi christburgi békeszerződés szövegének tanúsága szerint a porosz szabadok felkelésének legfőbb oka az volt, hogy korábbi helyzetükhöz képest a Német Lovagrend uralma alatt elveszítették személyes szabadságukat, javaik örökíthetőségének jogát, számos szokásuk pedig, mint pogány rítusok és megnyilvánulások, tiltottá vált.[35] Egy korabeli oklevélben az olvasható, hogy Heinrich von Wyda Landmeister arra szólította fel Dietrich von Depenow-ot, hogy birtokain a poroszokkal olyan szigorú feltételekkel bánjon, ahogyan az a Német Lovagrend birtokain érvényes („*dummodo prutenis si quos locaverint in eis eundem rigorem, quem nos nostris prutenis injuxerimus, injugunt et ipsi*").[36] Ezt minden bizonnyal azért tette a tartományi mester, hogy az amúgy is gyér népességű porosz területeken, amit a háborúskodás még inkább rontott, a szolgáltatásokra kötelezett porosz alávetettek terheinek egységesítésével megakadályozza a belső migráció kialakulását, az egyik birtokról a másikra költözést.[37]

A források szerint 1242-ben Swantopolk danzigi fejedelem csapatai felperzselték Kulmerland földjét, s csak Kulm, Thorn és Rheden maradt a Német Lovagrend kezén. Az elfoglalt porosz törzsi területeken egyedül Elbing és Balga várait tudták a lovagok megtartani.[38] A felkelő poroszokhoz a még meghódítatlan területek klánjai közül is sokan csatlakoztak, akik – a christburgi oklevél szerint – attól tartottak, hogy a lovagrend rájuk is kiterjeszti uralmát, s az életük rosszabbodását eredményezi.[39] Az a lengyel népesség, amelyik a lovagok és az őket támogató keresztes csapatok korábbi sikerei után az 1230-as években fokozatosan visszaköltözött korábbi kulmerlandi lakóhelyére, most vagy a harcok áldozatává vált, vagy pedig újból elmenekült, így a tartomány jelentős része ismét elnéptelenedett.[40] Egy 1278. évi oklevél hivatkozásából tudjuk, hogy valamikor az 1230-as években Hermann Balk tartományi mester tárgyaláso-

kat folytatott a Kulmerlandra visszatért lengyel birtokosokkal, és kiváltságokat biztosított számukra.[41] Ez azt bizonyítja, hogy a porosz betörések megfékezését követően, az 1242-ben kirobbant háborút megelőző évtizedben Kulmerland földjén megindult az egykori szláv (lengyel) településhálózat lassú regenerálódása és a népesség gyarapodása. Ennek a folyamatnak a kezdő dátuma talán az 1233. év lehetett, mert az ebben az évben kiadott kulmi kiváltságlevél Kulm és Thorn városok környékén szláv falvakat említett, amikor a két város földjének határát rögzítette.[42] 1242 őszétől, a danzigi fejedelemmel és a felkelő poroszokkal vívott kétfrontos háború megindulásától azonban mindez semmissé vált. A földek elnéptelenedése és a háborús pusztítás miatt a Német Lovagrend megmaradt erődítményeiben komoly élelmiszerhiány lépett fel. Peter von Dusburg krónikája örökítette meg azt az esetet, amikor egy krakkói nemes, aki vallási elhivatottságtól vezéreltetve be akart lépni a lovagrendbe, három, élelmiszerrel, borral és mézsörrel megrakott hajót küldött a Visztulán Thorn városába, a folyó mentén pedig 300 szarvasmarhát indított útnak Kulmerland felé.[43] A fellázadt porosz területeken szigetként megmaradt Elbing és Balga várába szintén hajókon szállították az utánpótlást a lovagrend egyik tagjának, Konrad von Brennereck parancsnoksága alatt.[44] Szorongatott helyzetéből a Német Lovagrend külső segítséggel tudott megszabadulni: Kujávia és Nagy-Lengyelország hercegei hadat indítottak a danzigi fejedelem és a vele szövetséges poroszok ellen, majd 1245-ben - IV. Ince pápa keresztes háborúra szóló felhívása nyomán[45] - Frigyes osztrák herceg csapatai is megjelentek Poroszországban.[46] Ahogyan Swantopolk és a felkelő poroszok tűzzel-vassal pusztították a Német Lovagrend területeit, úgy a lovagok és a keresztes hadak is hasonlóképpen jártak el velük szemben. A háború sújtotta vidékekről ezért a lakosság igyekezett elmenekülni, így számos település vált lakatlanná. Az éveken át tartó hadakozás a népesség számában és a településhálózatban egyaránt mindegyik hadviselő fél területén komoly károkat okozott.[47] Jakob von Lüttich pápai legátus[48] közvetítésével - amit súlyos egyházi fenyegetések előztek meg[49] - 1248. november 24-én a Német Lovagrend és Swantopolk danzigi fejedelem békét kötött egymással. A megállapodás értelmében Pommerellen és Poroszország között a Visztula lett a határ, amelyen a lovagok és alattvalóik szabadon, vámmentesen hajózhattak, a danzigi fejedelemnek pedig fel kellett bontania a poroszokkal kötött katonai szövetséget.[50] Két hónappal később, 1249. február 7-én - ugyancsak a pápai legátus közvetítésével - Christburgban (ma: Dzierzgoń, Lengyelország) a Német Lovagrend megegyezésre jutott Pomesania, Warmia és Natangen porosz előkelőinek többségével. A három törzsi terület vezető rétege kész volt elismerni a Lovagrend politikai fennhatóságát, tartományúri hatalmát, cserébe pedig a lovagok messzemenő engedményeket tettek. Elismerték a poroszok személyes szabad-

ságát, tulajdonjogát, s lehetővé tették, hogy aki akarja, a jövőben ne a porosz, hanem a lengyel jog hatálya alá tartozzon.[51] Ez elsősorban a vagyonos, előkelő réteg érdekeit szolgálta, akik így kikerültek az ősi szokásjog kötöttségei közül (mint például a vérbosszú vagy a vérdíj kötelezettsége alól). A porosz jogszokással szemben a lengyel jog, amelybe ekkorra már számos egyházi előírás és kánonjogi tartalom is beépült, lehetővé tette például az apai örökség egy része feletti szabad végrendelkezést.[52] A poroszoknak viszont el kellett fogadniuk a katolikus vallás előírásait, egyházi szabályait, és fel kellett hagyniuk minden pogány szokással. Tilos lett a feleségvásárlás és a poligámia. Ez az előírás azonban a mindennapi életben nem vált gyakorlattá egyik napról a másikra, s még hosszú évtizedekkel a christburgi béke után is volt példa arra, hogy egyes porosz előkelők, akármennyire is lojálisak voltak a lovagrendhez, több feleséget akartak maguknak. Dusburg beszámolója szerint például egy Bonse nevű samlandi előkelő, aki nem törzsi területén, hanem Pogesania földjén szolgálta a lovagrendet, a régi szokások szerint két feleséget is akart magának. A Német Lovagrend tartományi mestere azt követelte tőle, hogy egyik feleségét taszítsa el, Bonse azonban nem engedelmeskedett ennek a felszólításnak, és lázadást próbált szítani. A lovagok elfogták és halálra ítélték.[53] A christburgi szerződés megtiltotta a poroszoknak a rokonházasságot, amit a IV. lateráni zsinat a negyedízigleni rokonsági foknál határozott meg. A még pogány korban kötött házasságok esetében a pápa - legátusán keresztül - mentességet adott. Ez az egyházpolitika a kereszténység terjesztése érdekében, III. Ince pápához fűződött, s ezt utódai is folytatták.[54] III. Ince pápa már 1199-ben a keresztény hitre tért líveknek a negyedízigleni rokonsági fokon belül kötött házasságokra vonatkozóan felmentést adott.[55] A pomesániai, warmiai és natangeni poroszok, valamint a Német Lovagrend 1249. évi megállapodása - az egyház álláspontjának megfelelően - a nem kívánt gyermekek megölését, kitételét is megtiltotta. Az ilyen gyermekek megölése ellen III. Honorius már 1218-ban szót emelt.[56] A békeszerződés csak a kánonjog szerint kötött házasságból származó gyermekeket ismerte el törvényes örökösnek, akik viszont akár klerikusok is lehettek, és bármelyik szerzetesrendbe beléphettek (így a Német Lovagrendbe is).[57] A megkereszteletlen gyermekeket és felnőtteket egy hónapon belül meg kellett keresztelni. A békét megkötő, s immár keresztényné lett porosz előkelők „lovagi övvel" felövezhetővé váltak, azaz egyenrangúnak ismerték el őket a nyugati nemesekkel („*et quod ille ipsis neophitis, qui suntvel eurunt ex nobili prosapia procreati, accingi possint cingulo militari*").[58] Az oklevél előírása szerint a békét kötő poroszok kötelesek voltak 22 templomot építeni: 13-at Pomesaniában, 6-ot Ermlandban és 3-at Natangen földjén. A szerződés tehát a pomesan, warm és natang törzsek kötelességévé tette a templomok építését, azaz a plébániákat a gentilis struktúrákra

alapozta. A christburgi béke a kereszténység felvételéért és a lovagrend iránti politikai lojalitásért cserébe lényegében érintetlenül hagyta a pogány kori porosz társadalom viszonyait. A felépítendő templomok helyeként általában egy-egy porosz előkelő udvarháza, székhelye volt megnevezve, mint például Warmiában „*villa, in qua sedet Jedun*".[59] A békét megkötő poroszok ígéretet tettek, hogy vasárnap és ünnepnapokon mindig felkeresik a templomokat, egyházi tizedet fizetnek, a plébánosok ellátására pedig minden templomnál elkülönítenek 4 Hufe szántót és ugyanennyi erdőt. Azt is megígérték, hogy betartják a keresztény vallás előírásait, azaz a nagyobb egyházi ünnepek előtt és a pénteki napokon böjtöt tartanak, vasárnaponként pedig, az Úr napján nem végeznek nagyobb munkákat. Halottaikkal együtt nem temetik el annak különbözőn javait, kincseit, állatait vagy szolgáit is, hanem keresztény szertartás szerinti végtisztességben részesítik őket. A békeszerződésben érintett poroszok szabad emberként hűséggel tartoztak a Német Lovagrendnek, háború esetén pedig a lovagok oldalán kellett hadba vonulniuk, és sem keresztényekkel, sem pogányokkal nem szövetkezhettek a Rend ellen.[60] A poroszok nevében a megállapodást létrehozó pápai legátus, Jakob von Lüttich tette az ígéreteket, és ő is pecsételte le az oklevelet.[61]

A HATALMI ÉS NÉPESSÉGI VISZONYOK VÁLTOZÁSA AZ 1250-ES ÉVEKBEN

A Swantopolkkal (1248. november 24.) valamint a pomesan, warm és natang törzsekkel (1249. február 7.) kötött békeszerződések lezárták azt a háborús időszakot, ami nem csak nagy pusztulással járt, hanem azzal is fenyegetett, hogy kudarcba fullad a lovagrendi állam létrehozásának kísérlete. A Szentszék mindkét megállapodást szentesítette és megerősítette.[62] A christburgi békét követően a nyugati nemesekkel egyenrangúvá vált lojális porosz előkelők a formálódó lovagrendi állam igazgatási rendszerében is szerepet kaptak: a porosz népesség által lakott kisebb szállásterületekből (*terra*) kialakított ún. kamarási körzetek élére kerültek.[63] Az ősi, pogány kori területi-igazgatási egységek tehát egy-egy porosz származású kamarás, tisztségviselő irányítása alatt megmaradtak a lovagrendi állam igazgatási rendszerében is, ahogyan erről már egy 1250. évi oklevél is tanúskodik.[64] A christburgi békében foglalt széles körű kiváltságok és kollektív törzsi jogok - melyek rendkívüli voltáról Dusburg is megemlékezett krónikájában[65] - a felkelő poroszok katonai ellenállásának megtörése után az eddigiekhez képest is nagyobb engedményekre épülő lovagrendi politika megtestesülését jelentették. A békekötés, amely az eddigi családi, nemzetségi lojalitások helyett a keresztény hitet elfogadó pomesaniai, warmiai és natangeni törzsi területek együttes hűségének alapját teremtette meg, lehetővé tette a harcok elől elmenekült népesség visszatérését korábbi településeire és a gazdálkodás megindulását. Kisebb mértékben ugyan, de ellenkező irányú migrációt is eredményezett: a Német Lovagrend uralmát elfogadni nem akaró családok elhagyták lakóhelyüket, földjüket, és vagy a még független s pogány porosz törzseknél kértek befogadást, oltalmat, vagy pedig a korábbi szövetséges, Swantopolk területére költöztek. Pommerellenben például a danzigi fejedelem szolgálatában a 13. század második felében tűnt fel egy előkelő porosz család, a Wajsyl-nemzetség, amely igényt tartott korábbi, 1249 előtti pomesaniai birtokaira.[66] Azt, hogy a christburgi béke milyen szerepet játszott a lovagrend poroszországi uralmának stabilizá-

lásában, jól mutatták az 1252. évi események: az 1248. évi békekötéssel elégedetlen danzigi fejedelem ismét pogány poroszokkal szövetkezett, és rátámadt Pomesaniára.[67] 1252. január 6-án kelt levelükben a thorni ferencesek is tanúsították, hogy Swantopolk volt az, aki megszegte a békét, és megtámadta a pomesan területeket.[68] A danzigi fejedelem abban reménykedett, hogy csapatai megjelenését követően a pomesaniai poroszok ismét csatlakoznak hozzá, és szembefordulnak a lovagrenddel, de ez nem következett be. A christburgi szerződésnek a keresztény poroszokra vonatkozó rendelkezései láthatóan nem csak megelégedéssel rendezték a formálódó lovagrendi állam keretei között a porosz előkelők és közszabadok helyzetét, hanem sok szempontból azok még előnyösebb feltételeket is kínáltak, mint a korábbi gentilis struktúrák és jogszokások. A lojális családok birtokadományokat kaptak a lovagoktól, s ennek következtében az eddigi nemzetségi, kláni szállásterületek mellett megjelentek olyan földek is, amelyek úgy voltak egyes családok birtokában, hogy azokra már nem vonatkozott a korábbi szokásjog. A porosz vezető réteg tekintélyes részének megnyerésében nagy szerepe volt annak, hogy egyenrangúnak ismerték el őket a nyugati nemesekkel. Ennek kifejezéseként a Német Lovagrend az előkelő családok fiai közül hosszabb-rövidebb időre többet is elvitt Németországba, elsősorban Magdeburgba, ahol iskolába jártak. Ugyanakkor ezek a gyermekek, ifjak kezesek, túszok is voltak a lovagok kezében, garantálták családjaik, rokonaik lojalitását.[69] Abban, hogy az 1252. évi támadáskor korábbi szövetségesei nem támogatták Swantopolk fejedelmet, a christburgi megegyezésen túl minden bizonnyal ez a körülmény is szerepet játszott. (Az, hogy a vezető porosz klánok tagjai közül voltak, akik megismerték a keresztény világot, többnyire erősítette hűségüket, de a visszájára is fordulhatott: az 1260-ban kirobbant második porosz felkelés egyik leghíresebb vezérére, Herkus Monte ifjú korában szintén Magdeburgban tanult.)[70]

Az előkelő réteg, a vezető családok megnyerésére irányuló lovagrendi politika az 1250-es években Samland földjén olyannyira sikeres volt, hogy itt nem is folytak komolyabb harcok, az itteni népesség demográfiai és települési viszonyaiban még annyi törés, kár sem következett be, mint Pomesania, Warmia vagy Natangen vidékén. Zárt, koncentrált porosz településterület maradt még a 15. században is.[71] 1299-ben Berthold Brühaven königsbergi komtúr egy összeírást készíttetett a második nagy porosz felkelés (1260–1273) idején a Német Lovagrendhez hű maradt samlandi porosz szabadokról, s egyedül az ottani püspöki területekről (ami Samland földjének csak egyharmadát jelentette) 92 név maradt fenn.[72] Még a 15. század közepén is, amikor a világi birtokosok és a nagy porosz városok rendi érdekeik védelmében 13 évig tartó fegyveres konfliktusba keveredtek a Német Lovagrenddel (1453–1466),[73] Samland földbirtokosainak kb. 90%-a porosz eredetű család volt, de a rendi szövet-

ség, az ún. Porosz Szövetség 4 %-nál nagyobb arányban soha nem tudta őket a maga oldalára állítani.[74] Kétségtelen, hogy 1255-ben II. Ottokár cseh király vezetésével nagy keresztes had vonult fel Samland ellen, de a Német Lovagrend támogatóinak tábora oly jelentős volt, hogy komolyabb harcokra nem is került sor.[75] A keresztesek a Pregel-folyó mellett, egy Tuwangste nevű porosz földvár helyén, a cseh király emlékére és dicsőségére felépítették Königsberg várát (*„ad memoriam et gloriam regis praedicti Königsberg appellaverunt"*).[76] A Német Lovagrendhez a kezdetektől hű samlandi poroszokat „ősi Witingeknek" (*antiquiti witingi*) nevezték. Ők és leszármazottaik különleges kiváltságokkal rendelkeztek: többek között alsó- és felsőfokú bíráskodási jogot is kaptak birtokaikon.[77] Ez sokkal nagyobb hatalmat és presztízst jelentett egy-egy porosz birtokos számára, mint amivel a pogány kori gentilis társadalmi és politikai struktúrában rendelkeztek. Az ősi szokásjog ugyanis nem ruházta fel az előkelőket, birtokos magánszemélyeket bírói hatalommal. Nem véletlen, hogy a Witingeket Samland „első rendjének", társadalmi rétegének tekintették. A Witingekhez tartozók köre azonban társadalmi szempontból nagyon heterogén volt: a porosz törzsi világ szinte minden fegyveres rétege képviseltette magát. A porosz *witing* szó „harcos, hős" jelentésű volt (vö. ószláv *vitęgū*, litván *vitis*), így ez a megnevezés igen széles társadalmi kört tartalmazhatott.[78] Elképzelhető, hogy a pogány porosz időkben az előkelők katonai kíséretének tagjait illették ezzel a névvel, s lényegében hasonló funkciót töltöttek be a Német Lovagrend uralma idején is. Belőlük állt a határvárak helyőrsége, ők voltak a lovagok hírvivői, futárai, háború esetén pedig saját zászló alatt, külön kontingenst alkottak.[79] Az a tény, hogy ennek a privilegizált rétegnek az elnevezésére a lovagrendi időkben is megmaradt az ősi „Witing" szó, azt mutatja, hogy Samland földjén (ahol a népesség túlnyomó többsége a lovagrend mellé állt, s így a tartomány elkerülte a komolyabb háborús pusztításokat) nagyobb törések nélkül a lovagok uralma alatt is továbbéltek az ősi szokások, gentilis értékrendek, törzsi viszonyok. E területre német telepesek sem érkeztek nagyobb arányban, ezért a külső hatások mértéke jóval kisebb volt, mint a Német Lovagrend fennhatósága alá került többi porosz tartományban.[80] A samlandi porosz népesség formálisan ugyan keresztény hitre tért, de a pogány szokások még hosszú ideig megmaradtak. Persze nem csak Samland, hanem Poroszország többi területére is igaz volt, hogy a katolicizmus felvétele, a keresztvíz elfogadása inkább csak formális aktust jelentett, s nem járt együtt a keresztény normákat és értékrendet betartó, azt követő vallásgyakorlattal. Siegfried von Feuchtwangen nagymester például már 1310-ben úgy rendelkezett, hogy a földbirtokosok kötelesek gondoskodni arról, hogy parasztjaik vasárnaponként eljárjanak a templomba.[81] Egy 1340. március 31-én kelt oklevél szerint Samlabdban még ekkor is volt olyan erdő, amit az ott élő

poroszok „szentnek" (*sacra silva*) tekintettek.[82] Amikor 1352-ben Winrich von Kniprode nagymester Volprecht von Holland lokátornak 40 Hufe földet adományozott betelepítésre, a telepítéskor szokásos hospes kiváltságok mellett úgy rendelkezett, hogy a telepesek a nekik adott területen fekvő erdőben saját szükségletükre bármikor vághatnak fát, kivéve a tölgyfát.[83] A pogány porosz hitvilágban Perkunos istennek, a mennydörgés és tűz urának[84] a tölgyfa volt a szent fája, ezért a tölgyfaligetekben tilos volt fát vágni, vadászni, gyűjtögetni.[85] A nagymester vélhetően azért tiltotta meg a Németalföldről érkezett telepeseknek a tölgyfák kivágását, hogy a környéken élő porosz lakosság érzékenységét véletlenül se sértsék meg, azaz tisztában kellett lennie azzal, hogy a kereszténység máza alatt a helyi népesség körében még nagyon is éltek az ősi pogány hiedelmek.[86] A források szerint a Német Lovagrend elsősorban a látványos és nyilvános pogány kultuszokat, rítusokat, viselkedési formákat, hagyományokat igyekezett tiltani, és nem avatkozott be a mindennapi élethez kapcsolódó hiedelmekbe, szokásokba. Így például 1394-ben törvényben mondta ki, hogy az, aki lányrablásra vetemedik, halállal lakol.[87] A keresztény Európában mindenhol a pogánysághoz tartozó cselekedetnek tekintették a lányrablást, és törvényben tiltották.[88] A házasság intézménye a 12. század folyamán vált szentséggé, amit a felek egyetértése és szabad akarata hozott létre.[89] A lányrablás azonban figyelmen kívül hagyja az egyik fél akaratát, azaz a házasság szentségének megtagadását, s így szembefordulást jelentett Istennel. A nagymester 1394. évi rendelkezése már ezt a teológiai és kánonjogi tartalmat ültette át a büntetőjogba. ugyanakkor ez a törvény azt is mutatja, hogy a szóban forgó bűncselekmény és a hozzá kapcsolódó pogány kultúra a 14. század végén még viszonylag gyakran előfordulhatott a lovagrendi államban.[90] 1428-ban egy Heinrich Vorringer nevű karthauzi szerzetes feljegyzései szerint a porosz lakosság nem a keresztény hitet és a Tízparancsolatot követte, hanem sokkal inkább az ősi isteneket és az örökké égő tüzet tisztelte, a Német Lovagrend pedig szemet hunyt a pogány szokások gyakorlása felett.[91] Az 1440-es évekből származó egyházi vizitátori jelentések ugyancsak arról számoltak be, hogy Poroszország számos vidékén, s különösen Samlandban, a lakosság tartózkodó magatartást tanúsít a kereszténységgel szemben.[92] 1452-ben a lovagrend egyik papja, Paul Zyndel arról panaszkodott, hogy alig van olyan klerikus, aki ismerné a porosz nyelvet, s képes lenne a porosz lakosságnak prédikálni.[93] A christburgi komtúrságban például a 15. század első felében 31 német faluban volt plébániatemplom, míg a porosz falvak közül összesen csak 2 helyen állt templom.[94] Az elbingi komtúrságban egyetlen egy porosz településen, Locken-ben állt templom, az összes többi, plébániával rendelkező faluban német telepesek éltek, noha a porosz és német falvak aránya közel azonos (64:63) volt.[95] 1474-ben maga a pápa, IV. Sixtus írta azt, hogy Samland földjén még min-

dig előfordultak pogány kultuszok és szertartások.[96] A Friedrich von Sachsen nagymester szolgálatában álló Erasmus Stella 1500 táján azt írta, hogy Poroszország keleti és északkeleti részein még akkor is pogány szokás szerint fegyvereivel, használati tárgyaival és lovával együtt temették el a halottakat.[97] (Pedig már az 1249. évi christburgi szerződés megtiltotta az ilyen pogány temetkezést.)[98] Az írott források állításait a régészeti kutatások is alátámasztják, s megerősítik.[99]

Amiatt, hogy Samland népességének jelentős része a lovagrend oldalára állt, a keleti s északkeleti porosz területek (Nadrauen, Sudauen, Schalauen) törzsei fenyegetve érezték magukat, 1255 elején nagy sereggel Samlandra támadtak.[100] Peter von Dusburg beszámolója szerint ebben az újabb háborúban a Német Lovagrend jórészt a hozzá hű porosz erőkre támaszkodott. A Nadrauen földjén felépített favár, Wilow védelmét például a sembi Tirskonéra és annak fiára, Maudelóra bízta, s amikor a pogányok ostrom alá vették ezt az erődöt, a königsbergi komtúr samlandi poroszokból álló csapatokkal mentette fel.[101] 1255 végén Poroszországba érkezett a brandenburgi őrgróf vezette keresztes sereg, de az enyhe tél miatt a mocsaras, ingoványos térségben lehetetlen volt komolyabb hadműveletet indítani, így dolgavégezetlenül haza is tért.[102]

1257-ben Mindaugas, az első (s egyben utolsó) litván király[103] baráti szándékainak kinyilvánításaként a Német Lovagrendnek adományozta Samogitia (litván: Žemaitija) földjét,[104] amely mindeddig a lovagok poroszországi és livóniai területei közzé ékelődött. Persze Mindaugas nemcsak a lovagrend felé kívánt politikai gesztust tenni, hanem ezzel a lépésével belső ellenzékétől is meg akart szabadulni, melynek fő bázisa éppen ez a vidék volt. Samogitia népessége azonban nem vette tudomásul a litván király adományozását, és készülődni kezdett a lovagrend elleni háborúra. Ugyanilyen lépéseket tettek a lovagok is, és Burchard von Hornhausen livóniai tartományi mester (*provincialis magister*) kérésére több pápai bulla is keresztesek toborzására szólított fel.[105] 1260. július 13-án Durbennél a samogitiai litván erők vezére, Treiniotas katasztrofális vereséget mért a Német Lovagrend vezette keresztény seregre, amelyben – Peter von Dusburg beszámolója szerint – nagy számban vonultak fel poroszok is.[106] A források abban többé-kevésbé megegyeznek, hogy az elesett szerzetes lovagok száma 150 volt, a többi áldozatról azonban semmilyen adatot sem közölnek.[107] Az egyes évkönyvek csak arról emlékeztek meg, hogy a pápa felhívására keresztesként ide érkezett Károly svéd herceg és egész kísérete életét vesztette.[108] A súlyos vereség hírére Livóniában még nagyobb tüzet fogott az 1259-ben kirobbant semgall és kúr felkelés.[109] Annak érdekében, hogy a nyugtalanság és lázongás ne terjedjen át Poroszországra, a lovagrend nattangeni és warmiai elöljárója, *frater Volradus advocatus* álnok módon több porosz előkelőt is megöletett, akiket szervezkedéssel, összeesküvéssel, vagy nem különösebben erős

lojalitással gyanúsított.[110] Ez azonban csak olaj volt a tűzre, s a gyilkosságok hírére kirobbant a második porosz felkelés, ami sokkal nagyobb méreteket öltött, mint az első, s közel másfél évtizedig tartott (1260-1273).[111]

A MÁSODIK POROSZ FELKELÉS ÉS A POROSZ HÁBORÚK VÉGE

Az 1260-ban kirobban újabb porosz felkelés idején a Német Lovagrend némileg kedvezőbb helyzetben volt, mint korábban, az első porosz felkeléskor, mert most nem kényszerült kétfrontos háborúra, s a fellázadt poroszoknak nem volt keresztény szövetségese. A fegyvert ragadó poroszok most sem tudtak létrehozni törzseket egyesíteni képes katonai-politikai keretet. Dusburg krónikájában az olvasható, hogy az ősi pogány világot feltámasztani kívánó, a lovagrenddel szemben fegyvert ragadó poroszoknak Nattangen földjén Herkus Monte, Ermlandban (Warmiában) Glappo, Pogesaniában Anktumo, Bartenben Diwanum, Samlandban pedig Glaude volt a vezére.[112] Nadrauen népének zöme ugyancsak szembefordult a lovagokkal: itt volt az ősi hitvilág egyik legnagyobb tiszteletnek örvendő, Romowe-nak nevezett szent ligete, kultuszhelye.[113] Arról azonban, hogy itt volt-e olyan törzsi katonai vezető, mint a többi területen, nem szólnak a források. Annak, hogy a háború oly sokáig elhúzódott, több oka is volt. Egyrészt a Német Lovagrend kénytelen volt megosztani erőit Livónia és Poroszország között, másrészt a porosz felkelés számos résztvevője és vezetője már ismerte a nyugati fegyverzetet, lovagi harcászatot. Sokan közülük korábban a lovagrend oldalán hadakoztak, vagy a lovagoknak köszönhetően éveket töltöttek Németországban, mint például a nattangeni felkelők vezére, Herkus Monte.[114] Peter von Dusburg a krónikájában megemlékezett arról, hogy a Königsberget ostromló poroszok már kőhajítókat is használtak.[115] A gyors háborút, rövid hadviselést sem a terepviszonyok (sűrű erdők, mocsarak, tavak, vízfolyások, ingoványok), sem pedig a poroszok harcmodora nem tette lehetővé. A poroszok ugyanis csak ritkán, s akkor is csak jelentős erőfölény birtokában bocsátkoztak nyílt csatába, mint például 1261-ben Pokarwen mellett, amikor le is győzték a lovagrend csapatait. Ütközetek helyett a Rend, a Poroszországban megtelepedett német nemesek, és a lovagrendhez hű porosz előkelők birtokainak feldúlására, az ott élő népesség pusztítására törekedtek.[116] A porosz felkelés miatt a püspökök is elmene-

kültek egyházmegyéikből. Anselm ermlandi püspök például a Visztula mellé, Thorn város falainak védelmébe húzódott. 1261 márciusában a püspöki birtokokon teljhatalmú helyettesének nyilvánította a Német Lovagrend poroszországi elöljáróját, s felhatalmazta arra, hogy a lázadók bűneit az egyházi földeken is megtorolja, s döntsön későbbi sorsuk felett.[117] Ahogyan ez a példa is mutatja, az 1242-1249 közötti felkeléssel összehasonlítva a lovagrend most valamivel kedvezőbb helyzetben volt. Akkor csak néhány vár, megerősített település maradt a kezén, a második porosz felkelés azonban már sem Kulmerland tartományra, sem pedig az 1249. évi christburgi békével pacifikált Pomesania földjére nem terjedt ki, így a Visztula mentén szilárd hátországgal rendelkezett. Az 1249. évi szerződést a lovagrend Pomesania, Warmia és Nattangen törzseivel külön-külön kötötte, s az egyes törzsekre nem teljesen azonos feltételek vonatkoztak. Ez a körülmény magyarázza azt, hogy Warmia és Nattangen lakóinak többsége a felkeléshez csatlakozott, Pomesania viszont hű maradt a lovagokhoz és a kereszténységhez.[118] A pomesaniai népesség jogilag kedvezőbb helyzetű lett, s ezt a különleges pomesaniai jogot, az ún. *Iura Prutenorum*ot a 14. században írásba is foglalták.[119] Az ősi porosz öröklési jog, amit a christburgi szerződés is elismert, csak az egyenes ági fiú utódok öröklését ismerte el. A pomesaniai öröklési jog azonban nem korlátozódott csak a férfiági leszármazottakra, hanem a szülőkre és lánytestvérekre is vonatkozott.[120] Egy 1262-ben kelt oklevél szerint a pomesaniai Gedua Palsede falut mindkét nembeli (*utriusque sexus*) utódaira vonatkozó öröklési joggal kapta meg.[121] A christburgi szerződést megkötő poroszok, ha akarták, a lengyel jog szerint is élhettek, de komolyabb lengyel hatások csak a lengyel határokhoz legközelebb eső Pomesania földjén voltak, így ezzel a lehetőséggel más törzsi területeken nem éltek. Nem véletlen, hogy a lovagrendi államban a lengyel szokásjog legrégebbi feljegyzése Pomesaniából származik.[122] Az egyetlen adat, ami arra vonatkozik, hogy Pomesania határán kívül lengyel jog alapján élt egy porosz család, 1287-ből származik, amikor Konrad von Thierberg tartományi mester Nattangen tartományban jelentős birtokokat adományozott egyik hívének, aki a keresztségben a Thomas Weiß nevet kapta, azzal a feltétellel, hogy ő és utódai kötelesek lengyel jogon élni.[123] Egy jóval későbbi, 1453. február 13-án kelt levél tanúsága szerint Pomesaniában a Német Lovagrend uralmának végéig megmaradt a porosz szabadoknak az a joga, hogy *consilium*ot, azaz gyűlést hívjanak össze.[124] A *Iura Prutenorum* 1. cikkelyének megfogalmazása szerint: „*Wie die preussen freien die hohensteinischen ir landt dingk hegen*".[125] A lengyel szokásjogot összefoglaló ún. *Elbingi Könyv*ben szereplő *caryaweytis* szó a katonáskodók gyűlését jelentette, ahogyan a *Pomezenischen Wayden* vagy a *wayte* kifejezés is: „*so nomen die horen mit erer manschaft, ein gespreche weleh gespreche uf vnd czu pruscher czunge heyset kari-*

gewayte".[126] 1441-ben az Elbing városába összehívott rendi gyűlésre a nagymester a christburgi komtúrság porosz (azaz pomesaniai) birtokosait *„Prewsche Waide"*-nak nevezve hívta meg.[127] A szélesebb körű öröklési és politikai jogoknak köszönhetően Pomesania előkelői, fegyveres közszabadjai lojálisak maradtak a Német Lovagrendhez. A többi porosz területen, ahogyan 1242-ben, úgy 1260-ban is a várépítési kötelezettséget érezték a porosz szabadok a legsúlyosabb tehernek. A korabeli Németországban viszont ez a kötelezettség a hadakozó szabadok számára általános volt, ezért a Német Lovagrend számára érthetetlennek és megmagyarázhatatlannak tűnt az ezzel szembeni ellenkezés.[128] Egy jó évszázaddal későbbi, 1389. május 31-én kelt oklevél is egyértelműen úgy fogalmazott, hogy Schöndamerau telepes falu népe ugyan mentesül a földesúri robot alól, de háború esetén köteles részt venni a várépítési, erődítési munkákban.[129] Tagadhatatlan, hogy az 1250-es években a lovagrend számos favárat építtetett, s nem csak a még meghódítatlan porosz törzsekkel szembeni védelem, illetve a lovagrendi uralom megerősítése céljából, hanem a latin kereszténységet újból fenyegető tatár veszély miatt is.[130] Amikor 1258–59-ben Berke kán, az Arany Horda ura támadást indított Danyiil halics-volhiniai fejedelem végső megtörésére, valamint Lengyelország és Litvánia ellen,[131] IV. Sándor pápa a mongolok elleni harcra szólította fel az európai fejedelmeket.[132] Egyúttal felhatalmazta a Német Lovagrendet, hogy szükség esetén a várépítési kötelezettséget megtagadó, engedetlen poroszokat szolgasorba taszítsa.[133] Ez a pápai oklevél a legfőbb bizonyítéka annak, hogy a porosz törzsek többségének körében mi váltotta ki az elégedetlenséget a Német Lovagrend uralmával szemben.

Pomesania tartomány mellett a korábban tett adományoknak és kiváltságoknak köszönhetően a felkelő porosz területek közé beékelődő Samland népességének többsége is lojális maradt a lovagrendhez. A lázongók aránya itt jóval kisebb volt, mint más törzsek esetében. A Visztula-vidékére (Kulmerland, Pomesania) és Samlandra támaszkodva a Német Lovagrend nyugatról és északkeletről egyaránt képes volt hadműveleteket indítani Pogesania, Warmia. Nattangen vagy Barten tartományok ellen. Ezekben a támadásokban a lojális porosz fegyveresek is nagy számban vettek részt. Peter von Dusburg krónikája szerint például a lázadó pogesaniaiak fogságába esett christburgi komtúrt egy Powida nevű pomesaniai porosz szabadította ki harcosaival.[134] Christburg várának éhező, nélkülöző lovagjait a porosz Samile-család látta el élelmiszerrel, amiért később jelentős birtokadományokban részesült.[135] Samland stratégiai fontosságából következően az itteni előkelő, katonai réteg hűségének megerősítése érdekében, korábbi politikáját folytatva, a német Lovagrend nagy számban részesítette híveit újabb és újabb adományokban: részben addig lakatlan földeket, részben pedig a lázadó családok, klánok birtokait adományozta el. Így például 1261. május 7-én balga vará-

nak komtúrja a samlandi Gedunét és örököseit mentesítette minden járadék, szolgáltatás, köztük a tized fizetése alól is, mert az említett Gedune sokat segített hazáját („*natalis sue patrie*”) megnyerni Krisztus számára.[136] 1261. augusztus 19-én Dietrich, königsbergi komtúr 11 Haken földet és 5 szolgacsaládot adományozott a samlandi Berisonnak.[137] 1261 őszén a samlandi Witingek közé tartozó Kerso adományként megkapta Ludwig von Baldensheim tartományi mestertől a Palapita nevű földbirtokot.[138] 1261 novemberében a lovagrend megerősítette Schlodo fiainak öröklési jogát az apai birtokra.[139] 1261 decemberében egy bizonyos Geidute 8 Haken földet kapott a lovagoktól.[140] Egy testvérpár, Kerse és Nekarkis, szintén birtokadományban részesült.[141] A samlandi Sarduno 20 szolgacsaládot, Palstok 6 Haken földet, Romike és testvére pedig 10 szolgacsaládot kapott.[142] 1262-ben Tropo két falut, földeket és 9 szolgacsaládot kapott a lovagrendtől.[143] 1265. december 15-én egy bizonyos Stoyan egy egész falut kapott a lovagrendtől.[144] 1267 áprilisában az egyik sembi klán, Marus és testvérei (Store, Kunot, Meneant, Steineras, Postreide) egészen nagy, 48 Hufe területű birtokot kapott.[145] Cropolto valamikor 1268/69 táján kapott kiváltságlevelet a Ruditen, Azimiten és Wuse nevű földeken fekvő birtokaira.[146] Egy ismeretlen keltezésű oklevélben Ludwig von Baldensheim tartományi mester a samlandi Zapelnek és örököseinek hűséges szolgálataiért német (kulmi) joggal 4 Haken földet és 5 szolgacsaládot adományozott.[147] 1271-ben Dietrich von Gatersleben tartományi mester Svammuzelnek 8, testvérének, Neyprotirsnak pedig 4 Hufe földet adományozott.[148] A hűséges samlandi családok közül néhányan még felsőfokú bíráskodási jogot is nyertek birtokukon,[149] az öröklési jog terén azonban - ellentétben Pomesania tartománnyal - az ősi porosz szokásjog keretei között maradtak.[150] (A 13. század második felében a hűséges porosz előkelők Pomesania tartományban is kaptak felsőfokú bíráskodási jogot.)[151] 1260, azaz a második porosz felkelés kirobbanása előtt a Német Lovagrend még magának tartott fenn mindennemű bíráskodási jogot, s ettől csak kivételesen tért el, a felkelés alatt azonban híveinek megtartása érdekében változtatott álláspontján.[152] A litvánokkal vívott 1260. évi durbeni csatában elesett samlandi Sclude, Quedenow birtok urának fiai közül Wargule, aki testvérével ellentétben hű maradt a lovagrendhez, apja örökségét teljes körű bíráskodási joggal kapta meg 1261-ben.[153] Testvére, Nalube, először csatlakozott a felkelőkhöz, majd visszatért a lovagrend hűségére. Apja és testvére érdemeire való tekintettel a lovagok őt is nagy kegyben részesítették.[154] A samlandi Witingeket felsoroló 1299. évi oklevélben már Nalube is azon poroszok között szerepelt, akik a nagy felkelés kezdetétől a lovagrend oldalán harcoltak („*De Quedenow: Sclode, cuius filius Nalube*”).[155] Hasonló politikát folytattak a porosz püspökségek területén is: a felkelés kirobbanását követően IV. Sándor pápa engedélyezte a püspököknek, hogy egyházmegyéikben birtokokat adományozzanak, s így a poroszokat hűségükben megtartsák.[156]

Ez alapján Andreas Fisch, a samlandi püspök várnagya, 1261. december 4-én szántókat, réteket és 15 szolgacsaládot adományozott Waydotenak és testvérének, Keytinonak.[157] Az egyház és a kereszténység védelmében elesett Iboto fia 1262 januárjában kapott a samlandi püspöktől birtokadományt.[158] Ugyanekkor Andreas Fisch várnagy 7 szolgacsaládot ajándékozott az egyházhoz és a püspökhöz hű Tyrune-nak.[159] Három héten belül még négy további porosz fegyveres megadományozására került sor a samlandi püspökségben.[160] A porosz felkelés leverését követően ezeket a püspöki adományokat a Német Lovagrend mint tartományúr is megerősítette.[161]

A viszonylag széles körre kiterjedő birtokadományozások, kiváltságolások jelentős impulzust jelentettek a gentilis-törzsi struktúrák bomlásának és a tulajdonviszonyok átrendeződésének folyamatában. Ezt különösen felerősítette az, hogy a Német Lovagrend porosz híveinek gyakran egy másik törzsi területen adott birtokokat. Így például a samlandi Candein-klánhoz tartozó Gedune a lovagrendi adományoknak köszönhetően több földdel rendelkezett Warmiában, mint Samlandban.[162] A birtokadományok azért voltak különösen fontosak, mert a porosz szokások szerint a családi javak, földek feldarabolódtak az örökösök között, s az előkelő családok tagjai csak újabb birtokok s javak megszerzésével tudták megőrizni társadalmi státusukat.[163] Egy 1262. évi oklevélben Gedune warmiai birtokainak központját, Palsedet sáncokkal és cölöpfallal megerősített udvarházként, „várszékhelyként" említik.[164] Egyes porosz családok még abban a kiváltságban is részesültek, hogy német (kulmi) jogot nyertek, s ezzel a lovagrendi állam legkedvezőbb jogállású rétegébe emelkedtek. 1262-ben például egy bizonyos Grunau hűséges szolgálataiért kulmi joggal kapott 14 Hufe földet.[165] 1266 és 1267 folyamán több samlandi klán is kulmi jogot kapott.[166] Peter von Dusburg krónikájának leírása szerint a Német Lovagrend azokat az előkelőket, akik kitartottak mellette a nagy felkelés idején, nemesnek ismerte el, azokat a fegyveres közszabadokat pedig, akik szintén hűek maradtak hozzá, rendkívüli szabadságjogokban részesítette.[167] A lojális poroszok gyakran megtisztelő címeket, ragadványneveket is kaptak a lovagoktól, ami emelte társadalmi tekintélyüket. Így például a pomesaniai Sambango egy oklevélben „*dilecto nobis amico*" megnevezésben szerepelt,[168] a család pedig később kulmi jogot nyert.[169] Dusburg a krónikájában a Rend oldalán 1263-ban elesett Trapot keresztény hitét vakbuzgó módon gyakorló emberként („*fidei zelator*") jellemezte.[170] A pogesaniai Preiboto és Slawoto hűségükért „*eynes sunderlich vorteyles der freyheyt*"-ot nyertek.[171]

A pomesanok, warmok és nattangenek törzseivel kötött 1249. évi christburgi szerződés értelmében a kollektív szabadságjogok azok számára, akik fellázadnak a Német Lovagrend ellen és hitehagyottak lesznek, érvényüket veszítik.[172] A második porosz felkelés idején azonban – ahogyan

egy 1263. évi oklevélben egyértelműen olvasható[173] – a lovagrend figyelmen kívül hagyta a szerződés ilyen tartalmú cikkelyét, és a fellázadt, majd újra hűséget fogadó, meghódoló poroszokkal elnézően és megbocsátó módon viselkedett. Általában személyre szóló adományokkal nyilvánította ki jóindulatát, s ily módon igyekezett gyarapítani híveinek, fegyvereseinek táborát, hogy minél hamarabb úrrá legyen a felkelésen, és konszolidálja hatalmát. Egy Pippo nevű pomesaniai előkelőnek a fia, Matto például a háború kezdetén még a keresztények birtokait fosztogatta, majd később bűnbánatot tanúsítva ismét a Német Lovagrend oldalára állt. Ennek köszönhetően gyarapítani tudta javait, és egy későbbi, ismert porosz nemesi ház megalapítója lett.[174] A már említett Nalube, a samlandi Sclode fia is először még a felkelőkhöz csatlakozott, majd visszatért a lovagrend hűségére, és ő is komoly adományokban részesült.[175] A lovagrendi állam 14–15. századi birtokosai, „hű emberei" között számos olyan családból származót találhatunk, akiknek ősei egykor még hosszabb-rövidebb ideig részt vettek a második porosz felkelésben, majd visszatértek a rend hűségére. Lojalitásuk ezt követően oly megingathatatlan lett, hogy a 15. századi rendi küzdelmek idején, amikor a német városok és földbirtokosok szinte mind szembefordultak a lovagokkal, ezek a porosz családok kitartottak a lovagrend mellett.[176] A Német Lovagrend azonban nem csak a bűnbánókkal, az újra hűséget fogadókkal viselkedett megbocsátó és nagylelkű módon, hanem a felkelésben mindvégig résztvevő, ellene harcoló porosz előkelőkkel is. Nem végeztette ki őket, és társadalmi státusukat is megőrizhették, de már nem addigi birtokaikon, törzsi területükön, hanem más törzsi vidékeken adományozott nekik új birtokokat. A felkelésben részt vett pogesaniai klánokat például áttelepítette Pomesania földjére. A pogesaniai felkelők vezérének, Aktumonnak az utóda például az a bizonyos Linke volt, akiről a Christburg (Pomesania tartomány) melletti Linken-birtok a nevét kapta.[177] Egy későbbi leszármazottja, *Hannus Lynkyn* még német (kulmi) jogot is nyert.[178]

Ahogyan korábban, úgy ennek a pogány felkelésnek a leveréséhez is komoly külső támogatást kapott a lovagrend: 1260 és 1273 között a pápaság 22 alkalommal szólított fel keresztes hadjáratra a felkelő poroszok ellen.[179] 1265 telén a braunschweigi herceg és a thüringiai tartománygróf, 1266-ban brandenburgi őrgróf, 1267-ben pedig II. Ottokár cseh király érkezett nagy sereggel Poroszországba.[180] 1272-ben a Dietrich meißeni őrgróf vezette keresztes sereg – Dusburg leírása szerint – Nattangen földjén akkora pusztítást okozott, hogy az még a Német Lovagrendet is megdöbbentette. A nattangenek lázadásának azonban mégsem ez vetett véget, hanem az, hogy a christburgi komtúrnak sikerült rajtaütnie a felkelők vezérén, Herkus Montén. A warmiai lázadás szintén az itteni vezér, Glappo meggyilkolásával ért véget.[181] A harcok azonban még így is elhúzódtak egészen 1273-ig, mert Pogesania és Barten tartományokat csak ekkor-

ra sikerült meghódoltatni. A felkelés leverését követően a lovagok folytatták fennhatóságuk, uralmuk kiterjesztését a mindeddig még független, önálló porosz törzsi területekre. 1274-1275 folyamán meghódították Nadrauen, Schalauen és Galinden földjét. Nadrauen és Schalauen alávetéséhez két hadjáratra is szükség volt,[182] a gyéren lakott Galinden esetében azonban a helyi előkelők egy részének megnyerése is elegendőnek bizonyult. Ahogyan a többi porosz törzsi területen, a Német Lovagrend itt is elismerte a vezető réteg birtokjogát, s megerősítette őket javaikban, mint például a Weitkalen-klán esetében.[183] Schalauen törzsi előkelőinek többségét azonban, akik szintén keményen ellenálltak, a pogesanokhoz hasonlóan a lovagrend megpróbálta szorosabb ellenőrzés alá vonni és kiszakítani életük eddigi kereteiből, gentilis struktúrájából, s áttelepítette őket Pomesania földjére.[184] Egy korabeli oklevélben szerepel egy bizonyos Jandele, aki annak köszönhetően, hogy idejében a lovagok oldalára állt, Schalauen földjén maradhatott, s megtarthatta birtokait.[185] A legkeletibb porosz törzsi területet, Sudauent, ahol egy bizonyos Skaumad nevű vezér Herkus Montéhoz vagy Glappohoz hasonlóan viszonylag erős törzsi hatalmat épített ki, a lovagrendnek csak 1283-ban sikerült fennhatósága alá vonnia. A sudaunis vezető réteg először még litván területekre menekült, majd önként visszatért a Német Lovagrend uralma alá került tartományba.[186] Azon túlmenően, hogy anyagi javak hiányában a litvánoknál mégsem rendezkedhettek be tartós ott élésre, a lovagok politikája is ösztönzően hathatott hazatérésükre. Ahogyan korábban a többi porosz területen, Sudauen földjén is voltak olyan helyi előkelő családok, akik a lovagrend zászlaja alá álltak. Dusburg krónikája például említett egy Cantegerde nevű sudaueni előkelőt, aki fegyvereseivel megmentette Ludwig von Liebenzell lovagtestvér életét.[187] Azzal, hogy 1283-ben végül maga Skaumad is behódolt, megtarthatta birtokait, szabadságát, és 1285-ben alsófokú bíráskodási jogot is nyert a birtokain élők felett.[188] Fegyverletételével - Dusburg állítása szerint - „véget ért a háború a poroszokkal" („*Explicit bellum Prussie*").[189] Míg Nattangen és Warmia esetében a lovagrend megölette a felkelők vezéreit, és változatlanul hagyta a porosz települési és népességi viszonyokat, addig Sudauen tartományban meghagyta birtokaiban a behódolt előkelőket, sőt még a törzsi-katonai vezért is, viszont az itteni népesség jelentős hányadát (közel 1600 családot) a lojális Samland földjére, valamint Christburg és Elbing környékére (Pomesania) telepítette át.[190] A lakosságnak az a része, amelyik ragaszkodott pogány szokásaihoz, hitvilágához, addigi életének kereteihez, Litvániába költözött, így Sudauen földje jórészt elnéptelenedett erdővidékké, vadonná vált, ahol csak a lovagrendhez hű előkelő családok udvarházai és birtokai jelentették a lakott településeket.[191] A Samlandba telepített sudaunok közül egy Kimenow nevű előkelő fia, Gedote, pár évvel az új településterületre költözés után, még fel-

sőfokú bíráskodási jogot is kapott a lovagrendtől, s társadalmi helyzete ezzel olyan lett, mint az *„antiqui witingi"* illetve a *„dy besten zcu Samland"* rétegbe tartozóké.[192] (Ez utóbbi megnevezés egy 1376. évi oklevélben fordult elő.)[193] A porosz felkelés kudarca és a lovagrend poroszokkal kapcsolatos politikája következtében a 13. század végére a porosz vezető réteg lényegében mindegyik törzsi területen, tartományban elfogadta, sőt támogatta a Német Lovagrend tartományúri fennhatóságát. Olyannyira így volt ez, hogy amikor Barten és Pogesania közrendű népessége a földesúri terhek miatt 1286-ban újra lázongani kezdett, a felkelők előbb saját porosz uraikat ölték meg, s csak azután fordultak a lovagok ellen.[194] A lázongók ugyan igyekeztek kapcsolatba kerülni Wizław rügeni fejedelemmel, de a porosz katonai-vezető réteg támogatása és részvétele hiányában ezt az utolsó porosz megmozdulást gyorsan elfojtották.[195]

A poroszországi püspökségek gyakorlata is a Német Lovagrend politikáját követte. Kiváltságokkal, birtokadományokkal igyekeztek megnyerni a helyi, befolyásos családokat. Az ermlandi (warmiai) püspök például már 1261 májusában 4 hű porosz fegyveresének 10-10, azaz összesen 40 Hufe földet adományozott.[196] A porosz háborúk befejezése után Heinrich, ermlandi püspök 1285. április 20-án kelt oklevele szerint a porosz Kirstano és testvére jelentős, mintegy 60 Hufe nagyságú földet kapott kulmi (azaz német) jogon, teljeskörű bíráskodási hatáskörrel, s cserébe katonai szolgálattal tartoztak.[197]

A hosszú, félévszázadon át tartó háborúskodás jelentősen megváltoztatta a porosz területek népességi viszonyait és településszerkezetét. A korabeli háború természetes velejárója volt az ellenség élőerejének és gazdasági bázisának pusztítása,[198] ami különösen a második porosz felkelés idején öltött nagy méretet, a nattangeni és pogesaniai területeken pedig egészen megdöbbentő arányú volt.[199] A háborús emberveszteség területenként nagyon jelentős eltérést mutatott. Samlandban volt a legkisebb, Nattangen és Pogesania földjén pedig a legnagyobb. A többi porosz terület e két szélső érték között helyezkedett el. A háború és a nyomában járó éhínség, járványok stb. okozta mortalitás, valamint a kényszerű migráció, azaz a lakosság elmenekülése következtében a népességszám - becslések szerint - kb. 50 %-kal esett vissza.[200] Míg a 13. század elején kb. 140-180.000 ember élt Poroszföldön, a század végére ez a szám mintegy 90.000-re csökkent. Ez a népességszám azonban még így is az itt élő összlakosság 90 %-át tette ki. 1300 körül a Német Lovagrend fennhatósága alá tartozó összes területen (amely a lengyel településterülethez tartozó Kulmerlandot is magába foglalta) kb. 90.000 porosz, 30.000 lengyel és 15.000 német élt.[201] A porosz etnikumnak közel egy évszázad kellett ahhoz, hogy újra elérje vagy megközelítse a német hódítás előtti népességszámát. 1400 táján a lovagrendi államban kb. 140.000 porosz származású ember élt, de ez a szám ekkor már csak az össznépesség

30 %-át jelentette.[202] A korábbi lengyel történeti irodalom ennél kevesebbre, 100–110000 főre becsülte a 15. század elején a porosz etnikum arányát.[203] A háború pusztításain túl maga a Német Lovagrend is beavatkozott a népességi és települési viszonyok alakulásába. Gyakran egy-egy lovagrendi vár közelébe igyekezett telepíteni a poroszokat (hogy ellenőrizhetők legyenek),[204] a törzsi vezető rétegnek tett adományokkal (melyek sokszor igen távol estek az ősi családi birtokoktól, s gyakran még a törzsi területeken is kívül feküdtek), vagy amikor Sudauen földjéről a népesség jelentős részét más tartományokba (Samland, Pomesania) telepítette át. Hol kisebb, hol nagyobb mértékben, de intézkedéseivel a lovagrend mindenhol megbontotta, fellazította a törzsi-gentilis struktúrákat, hogy ezzel is gyengítse a poroszok politikai szervezettségét, ellenállási lehetőségét, és erősítse saját helyzetét. A háborúk és a lovagok birtokadományozási és áttelepítő politikája következtében Poroszföld déli, délkeleti és keleti, eredetileg is ritkábban lakott területei mintegy 20.000 km^2 kiterjedésben szinte teljesen elnéptelenedtek. Egyes vélekedések szerint így jött létre a déli-délkeleti ún. „*Große Wildnis*", ami természetes védősávot, gyepűt jelentett az esetleges lengyel és mazóviai támadásokkal szemben.[205] Keleten, északkeleten, a litván településterületek irányában még ennél is nagyobb, legalább 60.000 km^2 egybefüggő, hatalmas mocsaras erdő terült el.[206] Poroszország demográfiai képe és településszerkezete az 1230–1283 közötti fél évszázadban ugyan jelentősen megváltozott, de a népesség etnikai összetételének aránya, s így a települések arculata, jellegzetességei ekkor még a komolyabb mértékű külföldi bevándorlás hiánya miatt gyakorlatilag nem változott. A tanyák, a falvak jórészt az egykor elmenekült, majd lakóhelyére visszaköltözött, illetve a Német Lovagrend által más helyre telepített porosz népességnek köszönhetően regenerálódtak. A háborús pusztítások, demográfiai veszteségek és politikai akarat szerinti migrációs mozgások következtében a porosz területek gazdasági arculata is megváltozott. A déli, délkeleti és keleti erdővidék, a *Wildnis* kiterjedésével párhuzamosan a művelt földterületek (és települések) az északnyugati térségekre, a Kulmerlandtól Pomesanián és Warmia Visztula-öböl menti partvidékén át Samlandig terjedő vidékekre szorultak vissza. Természetesen mindezek ellenére e területek népsűrűsége így is rendkívül alacsony volt, nagyon sok üres és gazdátlan föld terült el mindenfelé.[207]

POROSZORSZÁG BENÉPESÜLÉSE

Az első telepesek

Poroszország szervezett és tervszerű betelepítése a Német Lovagrend uralma idején része volt annak a nagy keleti irányú német telepes mozgalomnak, amely a 14. század közepére a Déli-Kárpátoktól egészen a Balti-tengerig húzódó térségre kiterjedt.[1] Ahogyan más területeken, úgy a Német Lovagrend államában is ez a telepes mozgalom alapvetően átalakította a térség korábbi társadalmi, gazdasági és jogi viszonyait. Az erdőirtások és mocsárlecsapolások révén megváltoztatta a természeti környezetet, megnövelte a művelt földterületek nagyságát, a népesség számát, a településhálózat sűrűségét. Megteremtette a szervezett paraszti közösségeket, új településformákat hozott létre, fejlettebb agrártechnikát, határhasználati és üzemszervezeti formákat honosított meg. A földesúri járadékok rendszerében meghatározóvá tette a rögzített és kiszámítható cenzusfizetési kötelezettséget (melyben tetemes hányadot tett ki a pénzjáradék). Ezzel alapvetően átalakította a földesúri szolgáltatások egészét, melyek már nem a személyekhez kötődtek, hanem a telket terhelték, s tételesen, mintegy szerződésszerűen megszabva. Ennek következtében közömbössé vált, hogy ki az adott telek birtokosa, így nagyobb tere nyílt a birtokmobilitásnak, és örökös hiányában általánossá vált a paraszti gazdaságokra vonatkozó végrendelkezési jog.[2] Európa számos térségében a tagolt és differenciált paraszti társadalom, mely a szolgáktól (*servi*) egészen a szabadokig (*liberi*) terjedt, jórészt a *hospes* kiváltságoknak is köszönhetően, fokozatosan jogilag nagyjából egységes társadalmi réteggé formálódott a 14. században. A forrásokban ez a változás többnyire úgy jelent meg, hogy a különbségeket már nem érzékeltető, összefoglaló névvel illették a parasztságot: *villani* (falusi), *manentes* (vidéki), *rustici* (paraszt) vagy *agricolae* (földműves) megnevezésben.[3]

A telepítések, a kolonizáció viszonylagos megkésettségéből is adódóan azonban a Német Lovagrend államában a középkor végéig fennmaradt a paraszti társadalom jogállás szerinti rétegződése. Mindvégig megkülönböztették a német és nem német jog alapján élőket, e kategóriákon

belül pedig további különbségeket tettek a kulmi, lübecki, magdeburgi, illetve a pomesaniai, porosz, vagy lengyel jog között. Emellett Poroszországban származástól, etnikai hovatartozástól függetlenül, a középkor folyamán mindvégig megmaradt a társadalom „szabad" (*liber*) rétegének vérdíj alapján történő tagolódása is. Ezt nem csak a pomesaniai jogot kodifikáló *Iura Pruthenorum* tartalmazta,[4] hanem számos, 14. századi oklevélben is olvasható, hogy a megadományozott személyek vérdíját a lovagrend mekkora összegben állapította meg, s így a szabadokon belül melyik rétegbe sorolta őket. A vérdíj nagysága a társadalmi rang és státus mellett az eltérő vagyoni helyzetet is kifejezte. Samland tartományban azokat, akiknek a vérdíja elérte a 60 márkát, *„dí besten czu Samland"* megnevezéssel illették, míg a 30 márka vérdíjjal rendelkezőket az oklevelekben többnyire a *feodales* szóval említették. A 14. század végén Samlandban 234 *liber* tartozott a 16 márka vérdíjjal rendelkező szabadok csoportjába, 33 a 30 márkányi második rétegbe, s 15 a legelső, azaz 60 márka vérdíjú csoportba. Ebből a 282 szabad státusú családból 275 porosz, 4 kulmi, 3 pedig magdeburgi jogon élt.[5] Más tartományokban ettől eltérő arányok voltak, de itt is a 16, 30 és 60 márkát kitevő vérdíjcsoportok léteztek.[6]

1283-ig, amíg tartott a porosz háború, a törzsi területek meghódítása és pacifikálása, még hiányoztak a nagyobb arányú, tervszerű telepítési politika előfeltételei.[7] A Német Lovagrend, érthető módon, katonai helyzetének és pozícióinak erősítésére koncentrált. A livóniai német, vagy észtországi dán hódításokhoz hasonlóan, ahol megerősített városok jelentették a katonai és missziós tevékenység bázisát,[8] a Visztula, majd a tengerpart (a Visztula-öböl) mellett megerősített városokat hozott létre: 1231-ben megalapította Thorn, 1232-ben Kulm, 1233-ban Marienwerder, 1237-ben pedig Elbing városát.[9] Poroszföld meghódítása legelőször a Visztula és a tengeröböl mentén történt, s az itt alapított erődítményekre, városokra támaszkodva indulhatott meg a belső területek megszerzése.[10] A városalapítások fontos pillérei lettek a tartományúri hatalom kiépítésének.[11] Azt követően, hogy a keresztes seregek támogatásával a Német Lovagrend a Sirgune-folyó mellett legyőzte a pomesanokat,[12] Hermann von Salza nagymester és Hermann Balk tartományi mester 1233. december 28-án kiadta a *Kulmer Handfeste* néven ismertté vált kiváltságlevelet.[13] Ez lett az alapja a lovagrendi állam későbbi életében meghatározó szerepet játszó ún. kulmi jognak. A formálisan Thorn és Kulm városok számára kiállított oklevél ugyanis a városi kiváltságokon túl az egyik legrégebbi német tartományi jog megfogalmazása is volt. Több jogforrást (magdeburgi városjog, szász jog, freiburgi jog) is felhasználva a Német Lovagrend már poroszországi jelenlétének kezdetén rögzítette a létrehozandó territoriális állam működésének legfontosabb jogi kereteit, s meghatározta a köz- és magánjogi viszonyokat. Poroszországban a

kulmi jog jelentette a *ius Teutonicum*ot, a legkedvezőbb és legmagasabb jogállást.[14] A *ius Teutonicum* speciális gazdasági és jogi formát jelentett mindenhol az Elbától keletre, s nem feltétlenül a kolonizációban részt vevők etnikai, nyelvi származására utalt, hiszen nem német származású telepesek is kaphattak „német jogot".[15] A kulmi jognak nem volt a középkorban egységes érvényessége, írásba fektetett, kodifikált gyűjteménye. Lényegében különböző jogi szövegekben (oklevelekben, városi statútumokban, bírósági ítéletekben, végrendeletekben stb.) fennmaradt normákon keresztül érvényesült.[16] Ily módon szokásjoggá vált, amit IV. Kázmér lengyel király is megerősített 1485-ben a második thorni békét (1466) követően a lengyel korona fennhatósága alá került Nyugat-Poroszországban.[17] A Kulmer Handfeste a Német Lovagrend tervszerű telepítésre irányuló szándékát is deklarálta, amikor előírta, hogy Poroszországban az egyes telkek kiméréséénél a flamand Hufe mértékét kell alapul venni: *„Item quantitatem mansorum iuxta morem flamingicalem statuimus observari"*.[18] Azzal, hogy az adománylevél a flamand szokás szerinti telekméretet tette meg a lovagrendi államban alkalmazandó birtok- és járadékfizetési egységnek, a határhasználat rendjét, és az ahhoz kapcsolódó nyomáskényszert is megszabta. A 13. század első felében a flamand mérték szerinti teleknagyság volt használatos számos olyan, a paraszti kolonizáció által már érintett térségben, mint például Meißenben, Brandenburgban, Sziléziában, Morvaországban, Kis-Lengyelországban.[19] A flamand Hufe szerepeltetése az 1233. évi kiváltságlevélben a majdani poroszföldi telepítések mikéntjére is egyértelműen utalt, mert a 12. század elejétől nagy lendületet vett németalföldi telepes mozgalomnak köszönhetően ekkorra már széles körben elterjedt, a telepes mozgalom szilárd normájává vált kolonizációs gyakorlat és feltételrendszer átvételét ígérte.[20] Az oklevél kiállítására Thorn és Kulm megalapítását (1231, 1232) követően került sor, amikor a porosz területek meghódítása éppen elkezdődött, kimenetelét pedig egyáltalán nem lehetett előre látni.[21] Ebből arra következtethetünk, hogy az oklevél főbb tartalmi elemeire vonatkozóan a Német Lovagrend már korábban ígéretet tehetett az érintetteknek, azaz az első telepesek lényegében már a keresztes sereggel megérkezhettek. Németországhoz hasonlóan a 13. században a balti térségben is a városi élet kezdeteire komoly befolyást gyakoroltak a jórészt miniszteriális rétegből verbuválódott keresztesek,[22] akik közül többen a porosz területeken is maradtak.[23] Az oklevelekben általában *cives-milites* vagy *feodales* megnevezésben fordultak elő. A kulmi kiváltságlevélben *„cives ac feodales earundem civitatum"* megfogalmazás szerepelt.[24] Thorn és Kulm mintájára a lovagrend a porosz háborúk idején (1230–1283) a startégiai fontosságú helyek ellenőrzésére és védelmére igyekezett falakkal megerősített városokat alapítani, amelyek a katonai és igazgatási központok szerepét is ellátták. A porosz háborúk

bő fél évszázada alatt, 1230 és 1290 között, a Visztulától keletre fekvő porosz területeken 16 város jött így létre.[25] Lakosságuk túlnyomó többségében német volt, de a források szerint szláv és porosz etnikumúak is éltek ott. Königsberg Altstadt 1286. évi kiváltságlevelének tanúi között például szerepelt egy bizonyos Henniko Pruthenus nevű polgár, akinek a neve egyértelműen porosz származására utal.[26] A 13. század végén egy bizonyos Sander Prutenus, mint elbingi polgár, 5 Hufe földet vett bérbe Elbing városától.[27] A neve alapján ő is a porosz etnikumhoz tartozott. Fischhausen város 1305. évi alapítóoklevele a polgárok soraiból kikerült tanúk között szintén említett egy - a neve alapján - porosz származásút (Reymboto de Geydow).[28] Egy 1314 évi oklevél tanúi között három porosz származású christburgi polgár is szerepelt: *„Stumo filius Grasuto regis, Gedike filius Torpin, Gerko filius Wigandi"*.[29] A 13. század folyamán tehát a német telepesek mellett poroszok is nyerhettek városi polgárjogot, ha rendelkeztek e státus megszerzéséhez szükséges anyagi háttérrel. De nem csak polgárjogot szerezhettek, hanem még akár városi tisztségeket is betölthettek. A már említett 1286. évi königsbergi kiváltságlevélben szereplő Henniko Pruthenos például a magisztrátus tagjaként vezető tisztségviselő volt.[30] De polgárjoggal nem rendelkező poroszok is költöztek a háborús időkben alapított városok falai közzé. Peter von Dusburg krónikája szerint a megkeresztelkedett samlandi poroszok közül többen Königsberg falainak oltalmába húzódtak, s ott telepedtek le.[31] Számarányuk azonban nem volt magas, alig érte el az összlakosság 3-5%-át.[32] Az 1286. évi königsbergi oklevélben felsorolt tanácsosok között szerepelt egy „*Gericho de Dobryn*" nevű,[33] aki - a neve alapján - minden bizonnyal a Kujáviához tartozó Dobrin tartományból származott, azaz lengyel volt. Elbing város 1338. évi legelő birtokosainak összeírásában több lengyel származású polgár is szerepelt: „*Andreas Polonus*", „*Bertoldus Polonus*", „*Kalys, Petrus Dusche cum uno Polono*", vagy „*Lyssak*", azaz olyanok, akiknek a családja minden jel szerint már régóta itt élhetett.[34] A városok lakosságának túlnyomó többsége azonban német nyelvterületről származott, így e városoknak alapításuktól kezdve a jog, a nyelv, a kultúra vagy a gazdasági élet szempontjából egyaránt német jellegük volt, és a kisszámú, nem német eredetű városlakó viszonylag gyorsan asszimilálódott lakókörnyezetéhez.[35] A poroszországi városok német lakosságának többsége két nagyobb nyelvi (dialektusi) és kulturális térségből származott: egyrészt a Középső-Elba vidékéről (Meißen, Thüringia, Magdeburg) és Sziléziából (azaz korábbi német kolonizációs területekről), másrészt pedig Északnyugat-Németország térségéből, különösen Vesztfáliából, Alsó-Szászországból és a Balti-tenger partvidékéről.[36] Thorn első telepesei, mint például a Watzenrode-család is, jórészt Sziléziából érkeztek, Kulm legkorábbi lakói pedig inkább Thüringiából és Németország középső részeiről.[37] Az 1251. évi, megújított kulmi

kiváltságlevélben szereplő városi tanúk többsége, névanyaguk alapján, Halle vidékéről származott.[38] Az Elbingbe települők jó része Frankföldről származott.[39] 1299-ben egy Hinze Kolner nevű polgár 10 évre vett bérbe Elbing városától legelőket.[40] Neve alapján minden bizonnyal Kölnből, a Rajna-vidékről származott. Königsberg 1286. évi kiváltságlevelének tanúi között egy Werner von Bremen nevű tanácsos is szerepelt,[41] aki feltehetően Brémából került el Poroszországba. Az újonnan alapított poroszországi városokba a 13. század folyamán jelentős számban vándoroltak be családok Vesztfáliából, mint például a thorni Hengstenberg-, Allen- és Dulme-, a kulmi Herdecke-, vagy az elbingi Volmenstein-családok.[42] Egy 1365-ből származó feljegyzés szerint Elbingben az egyik polgárt „*Thomas Westefal Polonus*"-nak hívták. Itt olyan személyről lehetett szó, akinek ősei egykor Vesztfáliából érkeztek telepesként Lengyelországba, az említett Thomas (vagy az apja) pedig már lengyel földről költözött Poroszországba.[43] De Poroszországon belüli migráció is volt a 13. században. Az 1286. évi königsbergi kiváltságlevélben szereplő „*Cruse Siefrid von Cristburg*" névből arra következtethetünk, hogy a nevezett személy Christburgból költözött Königsbegbe.[44] 1298-ban egy „*Gerardus de Dulme*" nevű elbingi polgár 10 évre 8 Hufe legelőt vett bérbe a várostól.[45] A szóban forgó férfi minden bizonnyal a thorni Dulme-családból származott, aki a kialakuló lovagrendi állam első tengeri kikötőjében alapozta meg egzisztenciáját. A 13. században alapított porosz városok közül Elbing 1246-ban, Memel 1254-ben, Braunsberg 1284-ben és Frauenberg 1310-ben lübecki városjogot kapott, amiből arra következtethetünk, hogy ezeknek a városoknak a lakói közül sokan Lübeckből költöztek a lovagrendi területekre.[46] A Passarge-folyó mellett fekvő Braunsberg városát egy lübecki tanácsos fia, Johannes Fleming, Frauenburgot pedig testvére, Gerhard Fleming alapította.[47] A thorni Pful-család szintén Lübeckből vándorolt Poroszországba.[48] Nem csak a lübecki polgárok mutattak nagy érdeklődést a porosz területeken alapított városokban történő megtelepedésre, hanem maga Lübeck városa is megpróbált közvetlen gazdasági és politikai befolyást szerezni. Ennek érdekében fennhatósága alá tartozó hídfőállást, kereskedelmi telepet, kikötőhelyet, azaz saját várost akart létrehozni Poroszországban. Henrich von Wyda, a Német Lovagrend tartományi mesterének 1242. december 31-én kelt levele szerint Lübeck Samland tartományban, Riga mintájára, egy alkalmas kikötőhelyet és várost akart alapítani tengeri hajói számára.[49] Az önálló territoriális, tartományúri hatalom kiépítésére törekvő Német Lovagrend azonban nem akarta, hogy Lübeck önálló territóriumot, és ezzel befolyást szerezzen Poroszországban, különösen a Pregel-folyó torkolatánál, amely a keleti területek felé menő vízi útvonal kapuját jelentette. A nagymester ezért visszautasította Lübeck ajánlatát, és Samland legfontosabb stratégiai pontján, a Pregel-torkolatnál, II. Otto-

kár cseh király keresztes seregének támogatásával maga a lovagrend alapított Königsberg néven egy megerősített települést. Königsberg lakói között ugyan többen Lübeckből származtak, de többségük Alsó-Szászországból, Vesztfáliából, Mecklenburgból és Pomerániából érkezett.[50] Németalföldről szintén sokan telepedtek le a formálódó porosz városokban. Az 1291-ben alapított Preußisch Holland város (Pasłęk) neve például egyértelműen azt bizonyítja, hogy legkorábbi lakói a Holland grófságból jöttek a lovagrendi államba. A város alapítása összekapcsolódott a Visztula-delta és tágabb térségének hidrológiai, vízrendezési munkálataival. Meinhard von Querfurt tartományi mester 1288-ban kezdte meg a Visztula gátjainak építését, amelyhez Hollandiából hívott hozzáértő, nagy tapasztalatokkal rendelkező embereket.[51] Addig, amíg tartottak a porosz háborúk, a Német Lovagrend még nem tudott a termékeny Werder-vidékek lakhatóvá s művelhetővé tételének kérdésével foglalkozni. csak a porosz törzsi területek meghódítása és pacifikálása után láttak hozzá a lovagok, hogy a mocsaras, a legkisebb árhullám fenyegetésének is kitett földekre telepeseket hívjanak, s átgondolt szisztéma szerint, módszeresen egyre kiterjedtebb árvízvédelmi és vízelvezetési műveket (gátakat, csatornákat, zsilipeket) építsenek.[52] Az első, nagyobb szabású gátépítésről szóló oklevél 1297-ből származik.[53] Ez a forrás egyúttal azt is bizonyítja, hogy ekkorra már a lovagrendi államba irányuló betelepedés olyan mértékűvé vált, hogy hozzá lehetett kezdeni ilyen nagyszabású, jelentős munkaerőt igénylő építkezésekhez is. De nem csak Holland grófságból, hanem Flandriából is érkeztek telepesek. A thorni Lohe-család például a flandriai Soest-ből került Poroszországba.[54] A Visztula egyik ága, a Nogat mellett 1276-ban alapított Marienburg (Malbork) telepesei jórészt Sziléziából érkeztek.[55] A delta-vidéken kezdődött vízszabályozási munkák minden bizonnyal összefüggésben lehettek azzal a lovagrendi elképzeléssel, hogy az utolsó szentföldi keresztény hídfőállás, Akkon elvesztése (1291) után átmenetileg Velencébe költözött nagymesteri székhelyet áthelyezzék Poroszországba, a Nogat-parti Marienburgba.[56] A 14. század első harmadától egy évszázadon át folyamatosan vezetett kulmi törvényszéki nyilvántartásban szereplő nevek közül is igen sok utalt a szóban forgó polgárok vagy elődeik származási helyére. A német tartományokra (mint „*Bavarus*", „*Westual*", „*de Monte*", „*Thuringus*") vagy városokra („*de Achis*", „*Menden*", „*Herborn*", „*Merseburger*") vonatkozó nevek mellett lengyel területekről származó személyeket (mint például „*polonicalis Matheus*", „*Nycolaus polonus*", „*Hanke Kelewicz, morans in vico polonicali*") is gyakran említettek a feljegyzések.[57] A személynevek mellett említett melléknevekből vagy jelzőkből azonban nem mindig következtethetünk tényleges etnikai hovatartozásra, hanem csak származási helyre. Az első generációk esetében a névanyag még viszonylag megbízható eligazítást jelenthet viselőik tényleges származására, anyanyelvére

vonatkozóan, a későbbi nemzedékek azonban inkább születési helyük után kezdték magukat megnevezni, s nem az apai nevet vitték tovább. Ez általában már a második generáció esetében bekövetkezett.[58] A városi forrásokban fennmaradt nevek mindemellett csak a polgárok egy részéről nyújtanak információt, s nem az összes városlakóról. A városi adminisztráció ugyanis csak azokat a személyeket (s családokat) regisztrálta, akik földbirtokkal vagy egyéb javakkal rendelkeztek, cenzust fizettek, újonnan kaptak polgárjogot, vagy egyéb szempontok (mint például perek, végrendeletek, hagyatéki és üzleti ügyek, tartozások stb.) miatt terelődött rájuk a figyelem. A 14. századi városi könyvek feljegyzései alapján a porosz városok lakosságának kb. 40–60 %-a esetében következtethetünk az egyes emberek származási helyére.[59]

A 13. század folyamán klerikusok is érkeztek a lovagrendi államba, elsősorban koldulórendi szerzetesek. IX. Gergely pápa még a porosz területek meghódításának kezdetén, 1236-ban arra utasította a két évvel korábban a balti területekre küldött legátusát, hogy a Poroszországban létrehozandó három egyházmegye élére domonkos rendi szerzeteseket szenteljen püspökké.[60] A Német Lovagrend valamikor 1233 és 1238 között Kulm városában már alapított egy domonkos rendházat,[61] és 1238-ban Elbingben is,[62] amit Heinrich von Hohenlohe nagymester 1246. április 24-én kiadott oklevelében erősített meg.[63] Amikor Anselm ermlandi (warmiai) püspök és a Német Lovagrend 1251. április 27én szerződést kötött a rétek használatáról, az utak feletti joghatóság kérdéséről, a püspökség területén belüli lovagrendi birtokokról, a soltészek beiktatásáról és a pénzverésről, pénzérmékről, az oklevél tanúi között Peter, elbingi domonkos prior és három másik szerzetes szerepelt.[64] IV. Sándor pápa 1257. június 27-diki oklevele Németországból Poroszországba menő domonkosokról tett említést.[65] 1263. április 2-án Anno von Sangerhausen nagymester a poroszországi domonkosoknak Thorn városában is adományozott egy telket a malom mellett, hogy ott megtelepedhessenek. A leendő thorni domonkos rendház fenntartására Kulmerland tartomány földjén halászati jogot adott a szerzeteseknek, és átengedte nekik az adományozott telek melletti malom működtetési jogát.[66] Egy évvel később a domonkosok újabb adományt kaptak a lovagrendtől Thorn városában.[67] 1302-ben az elbingi domonkosok a Visztula-öbölben (Frisches Haff) és a nyílt tengeren kaptak halászati jogot.[68] A ferencesek első poroszországi kolostora Thorn városában jött létre 1239-ben, a következő pedig 1257-ben Kulmban.[69] A Thornban megtelepedett ferencesek 1252. június 6-án tanúsították, hogy Swantopolk danzigi fejedelem felrúgta a Német Lovagrenddel kötött békét, és betört Pomesania tartományba.[70] Az Altstadt és Neustadt Thorn közötti 1276. évi szerződés ugyancsak említette a városban élő ferenceseket.[71] A lovagrend és Wartislaw pomerán fejedelem 1267. évi szerződéskötésekor a tanúk között poroszországi ferences és domon-

kos szerzetesek egyaránt jelen voltak.[72] Alig másfél évtizeddel Lessen (Lisewo) városka alapítása (1298)[73] után, 1314. március 21-én a nagymester arról tájékoztatta a ferenceseket, hogy a városban egy ferences rendházat kíván alapítani.[74] Heinrich, samlandi püspök már 1255-ben támogatást ígért a premontreieknek templomuk felépítéséhez.[75] A koldulórendekkel ellentétben a nagy földbirtokokra támaszkodó szerzetesrendek, mint a bencések vagy a ciszterciek poroszországi megtelepedését a Német Lovagrend nem igyekezett előmozdítani.[76] Persze az is igaz, hogy az évtizedekig elhúzódó, hosszú háborús helyzet sem kedvezett a monasztikus rendek poroszországi megtelepedésének. A falakkal, árkokkal védett városok (melyek a 13. században még inkább voltak katonai erődítmények és támaszpontok, mint valódi városok), valójában csak a koldulórendek számára biztosítottak - ekkor még szűkös - megélhetési feltételeket. A középkori Európában általában mindenhol szoros kapcsolat állt fenn a városok demográfiai és társadalmi struktúrája, valamint a koldulórendi kolostorok városon belüli elhelyezkedése között.[77]

A Német Lovagrend, alighogy betette a lábát Poroszföldre, a megerősített városok alapítása mellett elsősorban arra törekedett, hogy katonai erejének növelésére minél több hadakozót, fegyverforgatót hívjon a Visztula mellé. A pomesaniai törzsi területet meghódító szász és meißeni keresztesek közül többen is (mint például Berhard von Kamenz, Johann von Pak, Friedrich von Zerbist, Otto von Pouch, vagy Bartholomaeus von Liebenau) kötélnek álltak: a lovagrendtől figyelemre méltó birtokokat kaptak, és megtelepedtek Poroszországban.[78] 1236-ban Hermann Balk tartományi mester Marienwerdertől (Kwidzyn) északra, Tiefenau faluval a központjában, 300 Hufe földet adományozott Dietrich von Depenow szász nemesnek, aki két évvel később további 22 Hufe birtokot kapott. 1242-ben Heinrich Wyda Landmeister 9 porosz falut adományozott neki.[79] A szóban forgó Dietrich von Depenow már eleve azzal a szándékkal érkezett Poroszországba, hogy ott csinálja meg a szerencséjét. Eladta alsószászországi birtokait, hogy a Visztula mellett sokkal többet szerezhessen. A fennmaradt adománylevelek tanúsága szerint ez a terve viszonylag gyorsan meg is valósult. A 13. század második felére a Tiefenau (Depenow)-birtok mérete elérte a 450 Hufét.[80] Birtokai után igen hamar, már az 1230-as évek végétől egyre inkább Dietrich von Tiefenaunak nevezték.[81] Azt követően, hogy Dietrich von Depenow életét vesztette a poroszok elleni harcokban, földjeinek többsége a Meißenből származó Dietrich Stange kezébe került.[82] Egy 1285. április 10-én kelt oklevél tanúsága szerint ekkor már 1200 Hufe birtokosa volt.[83] Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy ugyanekkor, a 13. század végén az egyik legkorábban alapított lovagrendi város, Kulm 3000 Hufe földdel rendelkezett, a kulmerlandi püspökség viszont csak 600-zal.[84] A nagybirtokos Stange-család 1331-ben Freystadt (Kisielice) néven még saját várost is alapí-

tott. A Poroszországban letelepedett, ott birtokot szerzett német minisztériálisok és nemesek körében egyáltalán nem volt általános az, hogy földjeikre a paraszti telepeseken kívül még városi elemeket is hívjanak. Freystadt volt az egyetlen olyan város a lovagrendi államban, melyet magánföldesúr alapított. (1397-ben Pomesania püspöke megvásárolta a családtól a várost.)[85]

Az oklevelekben egyértelműen különbséget tettek az adományozott földterület, valamint az esetlegesen ott élő porosz szolgacsaládok, esetleg falvak között. Ez arra utal, hogy a legelső lovagrendi adománybirtokok jórészt lakatlan területek voltak, így azok benépesítése járadékfizető parasztokkal, munkaerővel, a megadományozott nemes jól felfogott önérdeke lett. Alacsony népsűrűség, gyér lakosság mellett ugyanis, szerte Európában, a vagyon fokmérője nem a birtokba vett földterület nagysága, hanem az igénybe vehető emberi munkaerő mennyisége volt.[86] Nem véletlen, hogy a 13. században a Német Lovagrend és a porosz püspökök egyaránt a földbirtok mellett külön szolgákat is adományoztak híveiknek. 1263-ban például a samlandi püspök 40 Hufe föld mellett 20 szolga családot is adott egy Heinrich Stubech nevű, Németországból jött kisnemesnek.[87] Egy Albrecht nevű tolmács 1296-ban 6 porosz szolga családdal együtt kapott birtokadományt.[88] Az oklevelek tanúsága szerint a Német Lovagrend, különösen porosz hívei esetében, nem adományozott egyszerre földet és szolgákat. Ha valakinek szolgákat adott, akkor nem adományozott mellé földet, ha pedig földdel jutalmazta embereit, nem adott hozzá munkaerőt. A további juttatásokat töretlen lojalitással, hűséges szolgálattal kellett kiérdemelni. 1261-ben például a samlandi Berischo már meglévő birtokának megműveléséhez kapott 5 szolgacsaládot a königsbergi komtúrtól.[89] Ugyanebben az évben Scharduno 20, Romike és testvére, Gildas 10, Tyrune pedig a következő évben 7 szolgacsaládot kapott a lovagrendtől.[90] Egy Palstok nevű porosz fegyveres viszont 1261-ben 6 Haken földet kapott, de hozzá munkaerőt már nem. A 8 Haken adományban részesült Geidute sem kapott a birtok megműveléséhez szolgákat.[91]

1259 októberében Gerhard von Hirzber, a tartományi mester helyettese megerősítette Udulgardist, egy bizonyos Nikolaus özvegyét annak a 18 Hufe birtokában, amit még a férje kapott kulmi joggal a lovagrendtől.[92] A szóban forgó Nikolaus minden bizonnyal a 13. század első felében települt át német földről Poroszországba. Ugyancsak 1259-ben Hartmut von Grunbach Landmeister kulmi joggal 31,5 Hufét adományozott a Szászországból származó Gerhard von Pasloknak és nővérének, 4 Hufét pedig Ulrich von Schidowenak, aki szintén a lovagrendi területeken kereste a meggazdagodás és felemelkedés lehetőségét.[93] 1267-ben Ludwig von Baldersheim tartományi mester ígéretet tett az Ermland (Warmia) és Natangen földjén megtelepedett, hadakozó német birtokosoknak („*nobis theutonici feodales nostri in Warmia et Natangia*"), hogy a fellázadt

poroszok legyőzése után katonai kötelezettségüknek csak az ország védelmében kell majd eleget tenniük, támadó hadjáratokban már nem.[94] Amikor 1285 májusában Konrad von Thierberg Landmeister pontosan rögzítette, végleges formába öntötte a két tartomány katonai kötelezettségű, szolgálati birtokkal rendelkező fegyvereseinek jogait és kötelezettségeit, név szerint fel is sorolta a komolyabb birtokokkal rendelkezőket. Az oklevélben a következő nevek olvashatóak: „...*fideles nostri feodales in Warmiensi districtu constituti, uidelicet Ekchardus et filii sui Nycolaus et Werneko, Burchardus, Hertwicus et Nycolaus frater suus, Kvnzo, Wigandus, Ditricus pynouwe, Nycolaus de vutenouwe Liborius, Bertoldus, Heinzo de Mvl. necnon et de Natangia Georgius et Johanes suus germanus*".[95] Ez a felsorolás jól érzékelteti, hogy a poroszokkal vívott hosszú háború időszakában a komoly birtokadományok ígérete sem tudott jelentősebb számú, fegyverforgatáshoz értő világi lovagot, miniszteriálist vagy nemest csábítani Poroszországba. Az oklevelekben ugyan olvashatunk olykor egy-egy megadományozottról, a lovagrendi államban letelepedő nemesről, de ezek száma elmaradt a szükségestől. Egy Thomas Weiß nevű német lovag 1287. augusztus 10-én 125 Hufe földet és 4 porosz falut kapott a lovagrendtől.[96]

A lovagrendhez hasonlóan a porosz püspökök is igyekeztek területeikre katonáskodó nemeseket, világi vazallusokat telepíteni. A már említett Heinrich Stubech katonai szolgálat fejében kapott a samlandi püspökségben 40 Hufe földet és 20 szolgacsaládot.[97] A második porosz felkelés idején különösen kritikussá vált a keresztény erők létszáma. Ezt bizonyítja a samlandi püspök 1268. augusztus 11-én kiállított oklevele is, amelyben 10 Hufe földet adott 5 elbingi polgárnak, hogy Schönewik püspöki várban várhűbéri szolgálatot teljesítsenek.[98] Külföldi fegyveresek hiányában a püspök igyekezett belföldi erőket mozgósítani a katonai védelemhez. Ahogy véget értek a porosz háborúk, az ermlandi püspök és a káptalan 1288-ban 100 Hufe nagyságú birtokot adott Johann Flemingnek.[99] 1289-ben Konrad Wenderpfaffe két külön helyen összesen 144 Hufe birtokot kapott Heinrich ermlandi püspöktől.[100] 1290-ben egy Heinrich von Sirien nevű nemes 60 Hufe adományban részesült az ermlandi püspökségben.[101] 1293-ban a pomesaniai püspök és a káptalan megerősítette a Dietrich Stangenak adott korábbi adományokat.[102] 1296 szeptemberében az ermlandi püspök 100 Hufe erdőbirtokot adományozott Ruprecht lovagnak.[103] 1297-ben Martin Rautenberg 90, Alexander von Lichtenau pedig ugyancsak 100 Hufe nagyságú földadományt kapott.[104]

A szász és meißeni miniszteriálisok, nemesek főleg Kulmerland, Pomesania és a Visztula-öböl partvidékén, a városok és lovagrendi várak védelmében telepedtek meg. Az észak-német, döntően Lübeck térségéből származók elsősorban Samlan, Natangen, valamint az ermlandi püspökség és az azzal szomszédos területek kolonizációjához kapcsolódtak. Több-

ségük inkább az újonnan alapított poroszországi városokban telepedett le, de akadtak köztük vidéki földbirtokosok is.[105] A Depenow (Tiefenau)-, Stange- vagy más, Németországból érkezett nemesek (mint Bernhard von Kamenz Pomesaniában, Johann von Pak Kulmerlandon, Friedrich von Zerbst Elbing térségében) kétségtelenül jó időben jöttek Poroszországba: akkor, amikor a Német Lovagrend fegyveresei számának gyarapítását tartotta a legfontosabb feladatának. Ennek érdekében akár több száz Hufét is kitevő hatalmas birtokadományokat is tett, de még ezek ismeretében sem mondhatjuk, hogy ez jellemezte volna a lovagrend birtokadományozási gyakorlatát. A katonai szolgálat fejében adott birtokok átlagos mérete az esetek többségében nem haladta meg az 50–100 Hufét. A Német Lovagrend vagy a püspökök által adományozott földek a 13. században jórészt lakatlan s műveletlen területek voltak, melyek amúgy is gyér népessége vagy elmenekült a harcok elől, vagy azok áldozatává vált. Különösen Kulmerland és Nyugat-Pomesania volt ilyen vidék. Mivel Pomesania kelti részein az 1249. évi christburgi szerződés elismerte és garantálta a poroszok tulajdonjogát, ezeken a területeken a Német Lovagrend nem is tudott komolyabb adományokat tenni a Poroszországba települő nyugati nemeseknek. A porosz háborúk befejezéséig, azaz 1283-ig a lovagrend mintegy 100 német családot részesített jelentősebb birtokadományban. Közülük többen (mint például Dietrich von Depenow) a harcok áldozatává váltak, s ha örökösük sem volt, megüresedett birtokaikat a Rend újból eladományozta.[106] Az eladományozott, nagy kiterjedésű, lakatlan földekkel azonban a megadományozottak sem értek semmit paraszti munkaerő nélkül. Így az a magánérdek, ami a birtokok benépesítését célozta, egybevágott a tartományúr Német Lovagrend érdekeivel. Az 1233. évi kulmi kiváltságlevél tanúsága szerint ugyanis a Rend a minél nagyobb népességet szeretett volna látni államának határai között, s már a kezdetektől Poroszország tervszerű betelepítését jelölte meg belpolitikája fő feladatának. Amikor 1251. április 27-én a Német Lovagrend és Samland püspöke többek között a soltészek beiktatásának kérdéséről is megállapodott egymással,[107] nem a jelen helyzetet, hanem a jövőbeni eljárási rendet szabályozták. Olyan település ugyanis, amelynek élén soltész állt volna, azaz német telepes falu, alig két évvel az első porosz felkelés után még nem volt Poroszországban. Egy 1261 áprilisában (azaz szinte egy időben a második porosz felkelés kirobbanásával) kelt oklevél szintén arról tanúskodik, hogy a Német Lovagrend tervszerűen készült az uralma alatti területek benépesítésére. Ebben a Rend livóniai tartományi mesterének helyettese arról tájékoztatta Lübeck város tanácsát, hogy milyen feltételekkel, kedvezményekkel szeretnék német vazallusokkal és parasztokkal betelepíteni Kurland földjét. 60 Hufe lesz majd az adományozandó vazallusi birtok, amit a nemesek és az arra méltó (azaz patrícius) polgárok kaphatnak meg. A fegyvernökök

40 Hufe, a lóval és fegyverrel rendelkező csatlósok és miniszteriálisok pedig 10 Hufe földet kapnak. A paraszti telepesek annyi földhöz jutnak majd, amennyit csak meg tudnak művelni. Hat évig minden szolgáltatás és kötelezettség alól mentesülnek, egyházi tizedet pedig az úgynevezett „szabad évek" lejárta után sem kell fizetniük.[108] A kulmi egyházmegyei káptalant megalapító 1251. évi oklevelében is, többek között, a püspökség legelső telepítő programja fogalmazódott meg, amikor Heidenreich püspök átengedte a most alapított káptalannak a gabonatized 50 %-át, melynek legmagasabb értéke nem haladhatta meg a 2000 Scheffelt.[109] Az egyházi tizedről már az 1233. évi kulmi kiváltságlevél úgy rendelkezett, hogy minden német ekéről („*aratro Theutonicali*") 1 véka (Scheffel) búzát és 1 véka rozsot („*unus modius tritici et unus siliginis*") kell fizetni. A lovagrendi területeken használatos véka űrtartalma, amit közönségesen csak „Scheffel"-nek neveztek, azonos volt a leslaui (azaz lengyel) vékával („*in mensura Wladizlaviensi, que vulgari nomine 'schophel' dicitur, cui mensura Culmensis est adequata*"). A *Haken*-nek nevezett lengyel ekéről 1 Scheffel búzát kellett egyházi tizedként beszolgáltatni („*de polonicali aratro, quod hake dicitur, unus tritici in easem mensura*").[110] A Német Lovagrend az egyházi tizedet „ekéhez", azaz paraszti gazdaságokhoz, s nem telkekhez (*Hufe, mansus*) kötötte. Alapvetően alacsony értékben határozta meg: 1 Scheffel (= 36 Stof) mintegy 55 liternek felelt meg.[111] Az 1251. évi káptalan-alapító oklevél nem meglévő, hanem a jövőben létrehozandó paraszti gazdaságokról, „ekékről", és a majdan utánuk fizetendő tizedről beszélt: amíg az ilyen jogcímen beszedett Scheffelek száma 4000 alatt marad, addig a kanonokok az összes beszedett tized felét kapják, amennyiben viszont a tized mértéke eléri, vagy meghaladja a 4000-et, a káptalannak 2000 Scheffelnél több már nem jár. Ha az egyházi tizedként beszedett gabona mennyisége valamilyen okból következően esetleg ismét 4000 alá csökkenne, a káptalan ismét az összes tized 50 %-ára lesz jogosult.[112] Amikor 1264. február 1-én a kulmi káptalan megváltoztatta szabályzatát, és a Német Lovagrend reguláját ismerte el magára nézve kötelezőnek,[113] Friedrich von Hausen püspök világosan szabályozta a kanonokoknak járó jövedelmeket. Ha Kulmerland földjén az egyházi tized mértéke eléri a 4000 Scheffelt, abból 2000 a káptalant illeti úgy, hogy az egyenlő arányban (1000–1000 Scheffel) tartalmaz búzát és rozsot.[114]

A 13. században a Német Lovagrend, a püspökök és káptalanok, valamint a magánföldesurak egyaránt a harcok elől elmenekült porosz népességet igyekeztek visszacsábítani korábbi lakóhelyére, mert ez gyorsabb és egyszerűbb megoldásnak tűnt, mint a távolabbi európai területekről megszervezni a telepesek Poroszországba jövetelét.[115] De összefüggött ez azzal is, hogy a 13. század utolsó harmadáig, amíg tartott a porosz háború, a területek meghódítása és pacifikálása, még hiányoztak a nagyobb

arányú, tervszerű és szervezett betelepítési politika előfeltételei,[116] jelentősebb létszámú paraszti népesség nem vándorolt be a lovagrend fennhatósága alá tartozó területekre. A források tanúsága szerint szórványos jelleggel ugyan megtelepedtek itt-ott néhányan, akik egy-egy nyugati lovaggal, urukkal együtt érkeztek, de településeik általában rövid életűnek bizonyultak: a legtöbb telepes tanyája általában a harcok martalékává vált. Peter von Dusburg krónikájában az olvasható, hogy, hogy a Németországból jött, és Poroszföldön megtelepedett nemesekkel együtt azok háznépe és pár parasztja is velük együtt oda költözött, de a pogányok miatt állandó veszélyben éltek. Sokszor csak éjjel merészkedtek ki földjeikre dolgozni, s amit veszélyek és fáradozások között termeltek, azt gyakran elrabolták a poroszok.[117] Egy másik helyen arról számolt be, hogy Balga (Veszelnoje) vára mellett a Német Lovagrend egy vízimalmot épített, de a poroszok lerombolták.[118] Ez a bejegyzés nem csak a háború veszélyeit érzékelteti, hanem arra is utal, hogy Németországból valamikor ide kellett költöznie egy vagy több olyan embernek, aki értett a vízimalmok működtetéséhez. A háborúk során a pogány poroszok gyakran még a megerősített városokat is feldúlták, mint például az első porosz felkelés idején Christburgot (Dzierzgoń), vagy a második felkelés alatt Königsberget (Kalinyingrád) és Starkenberget (Słup).[119] Ha a falakkal és sáncokkal védett városok egy része is a harcok áldozata lett, a védtelen paraszti települések még inkább azok lettek. Az 1242 és 1249 közötti háborúval, az úgynevezett első porosz felkeléssel összefüggésben a poroszok megöltek vagy fogságba vetettek minden keresztényt, aki Poroszországba jött letelepedni.[120] Az 1250-es évekből ugyan fennmaradt egy-két híradás falualapításokról, de a második porosz felkelés során ezek a települések szinte mind elpusztultak, eltűntek.[121] Amikor 1285-ben Konrad von Thierberg tartományi mester írásba foglalta Ermland és Natangen tartományok német vazallusainak jogait s kötelezettségeit, arról is megemlékezett, hogy ezek a nemesek „németjeikkel" (*suus germanus*) együtt jöttek Poroszországba, és ezek között a németek között minden bizonnyal néhány paraszti telepes is lehetett.[122] Egy 1255. október 25-én kelt oklevél a lovagrend orlowi birtokán egy Martin nevű német molnárról tett említést.[123] A 13. században Poroszországba jött paraszti telepesek lényegében onnan származtak, ahonnan uraik jöttek, vagy olyan vidékekről, ahonnan a lovagrend által alapított városok német nyelvű lakossága verbuválódott. Dusburg krónikájában a szántóföldi művelés fenyegetettségéről szóló bejegyzés arról árulkodik, hogy a munkaerő szűkösségén túl a háborús időkben a harci cselekmények miatt a lovagrend uralma alatti területeken gyakran előfordulhatott, hogy nem tudták megtermelni az ellátáshoz szükséges élelmiszert, ezért a hiányzó mennyiséget valahonnan kívülről kellett beszerezni. Ezt tanúsítja a Német Lovagrend és Kujávia hercege közötti 1238. évi kereskedelmi szerződés is, amely

lehetővé tette a lengyel gabona poroszországi behozatalát.[124] Az élelmiszerellátás biztonságának megteremtése nélkül a porosz földek meghódítása kudarcra lett volna ítélve. Erre a kérdésre a Rend a következő években is nagy gondot fordított: 1243 márciusában újabb gabonakereskedelmi megállapodást kötött Primuslaw és Boleslaw lengyel hercegekkel.[125] Ekkor már javában folyt a Swantopolk pommerelleni fejedelem elleni háború (1242–1248) és az első porosz felkelés (1242–1249). A lovagrendi területeken, aki tehette, a megerősített városokba és várakba menekült (de azok sem jelentettek mindig oltalmat), s élelmezésüket kívülről kellett megoldani. Elbing és Balga lakosságának például a Visztula-öblön keresztül hajókkal szállítottak élelmiszert.[126] A poroszországi gabonahiány a háborút követően is megmaradt, mert a lovagrend fennhatósága alatti tartományok megfogyatkozott porosz és nem porosz népessége csak keveset volt képes termelni. Az 1238. és 1243. évi gabonakereskedelmi szerződések még adott szükséghelyzetre vonatkozó eseti megállapodások voltak, az 1252. július 26-i szerződés azonban már hosszabb távra szólt. Ez megszüntette a korábbi lengyelországi gabonakiviteli tilalmat,[127] s ezzel biztonságosabbá vált a porosz területek élelmiszer szükségletének kielégítése. Ezt a szerződést 1263-ban, a második porosz felkelés (1260–1273) idején újból megerősítették.[128] A szabaddá váló gabonakereskedelemhez kapcsolódóan a lengyel-porosz határnál megjelent a gabonavám.[129]

Azt követően, hogy 1273-ra a Német Lovagrend leverte a felkelő törzseket, majd az 1280-as évek közepére minden porosz törzsi területet uralma alá vont, és megerősítette helyzetét, szinte azonnal hozzálátott a szervezett telepítéshez. 1282. december 17-én Mangold tartományi mester 108 Hufe földet adott Konrad von Leiwitz telepítési vállalkozónak (*locator*), hogy azt kulmi jog alapján német parasztokkal benépesítse, s ott új falut alapítson. Az így létrejött Frankenheyn falu – melynek neve alapján feltételezhetjük, hogy lakói zömében Frankföldről származtak – a lovagrendi állam egyik legrégebbi német jogú telepes faluja lett.

A POROSZORSZÁGI TELEPES MOZGALOM KITELJESEDÉSE

A középkori Poroszország történetében két nagy háborús korszak volt: a 13. században, 1230 és 1283 között, a porosz törzsekkel vívott háborúk félévszázados időszaka, valamint a lengyel-litván állammal 1409-től egészen 1525-ig tartó, hosszabb-rövidebb háborúkkal és békékkel tarkított bő évszázad. A kettőközötti, egy évszázadnál valamivel hosszabb - 1283 és 1409 - békés periódus kedvező feltételeket kínált a lovagrendi állam benépesüléséhez, a nagy arányú betelepítésekhez.[130] Ez a széles körű falutelepítés, városalapítás, nagymértékű kolonizáció volt a legfőbb előmozdítója és okozója a lovagrendi állam 14. századi gazdasági és társadalmi változásainak. Az 1280-as évek közepétől megindult folyamat a 14. század elejére, alig másfél évtized alatt, már komoly lendületet vett. A telepítés tervszerűen zajlott, csúcspontját 1310 és 1370 között érte el.[131] A 14. század közepéig a telepesek jórészt kívülről, döntően Németországból érkeztek, a század második felében azonban felerősödött a belső kolonizáció, és valamelyest csökkent a bevándorlók aránya.[132] Az 1280 és 1410 közötti nagy kolonizációs időszakban Poroszország nyugati és északnyugati részein az erdőterület körülbelül harmadával lett kisebb, az ország egészében pedig az eredetileg több mint 80 %-ot kitevő erdő 60 % körüli szintre csökkent.[133]

Az intenzív német paraszti betelepítés, falualapítás a porosz földek meghódításának befejezése után kezdődött, s ebben a Német Lovagrend játszotta a fő szerepet. Azt, hogy mennyire eltökélt volt a kolonizációban, jól érzékelteti egy 1312. június 17-én kelt oklevél, mely szerint a lovagok a plocki püspöktől zálogként birtokolt michelaui földeken is telepítéseket akartak végezni, noha ezt a területet a lengyel püspökség a zálogidő letelte után bármikor visszaválthatta.[134] A lovagrend paraszti telepesek Poroszországba csábítására fordította figyelmét, s már kevésbé törekedett arra, hogy nemeseket, világi lovagokat hívjon országába, amit esetleg nagy birtokadományokkal kellett honorálni. Annak következtében, hogy a paraszti-polgári betelepedést szorgalmazta, fokozatosan meg-

szűnt a nagyméretű birtokok adományozása, és az esetek többségében a katonai szolgálathoz kötött adománybirtokok mérete a korábbiakhoz, azaz a 13. században szerzettekhez képest kisebb lett.[135] 1287-ben például a Német Lovagrend még 125 Hufe földet adományozott Johann von der Laute-nak.[136] Egy lengyel származású, a lovagrendi állam földjére költözött kisnemes viszont 1299. július 15-én már csak 10 Hufe földet kapott.[137] 1310. október 4-én a nagykomtúr 5 porosz falut adományozott Heinrich von Peunak.[138] Ugyanebben az évben Johann Wulff 20 Hufe földet kapott a marsalltól.[139] Krystanus Boguslawin lengyel nemes 8 Hufe nagyságú birtokot kapott Friedrich von Wildenburg tartományi mestertől 1321. július 17-én.[140] Luther von Braunschweig christburgi komtúr 1326. január 21-én megerősítette Heinrich Brandinburgert 10 Hufe, kulmi jogon birtokolt földjeiben.[141] 1346. október 4-én a nagymester egy bizonyos Hermannak 8 Hufe földet adományozott.[142] Hasonlóan alakult a helyzet a 13 század folyamán a lovagrendbe inkorporált kulmi, pomesaniai és samlandi püspökségek területén is, ahol szintén több, de kisebb nagyságú katonai szolgálati birtokokat adományoztak.[143] Az inkorporált püspökségek azt jelentették, hogy az egyházmegyék püspökei és kanonokjai egyaránt a Német Lovagrend klerikus tagjai közül kerültek ki, sőt a püspöki és káptalani területek világi igazgatásával megbízott várnagyokat is a lovagrend nevezte ki. Ezáltal a nagymester fennhatósága a püspökségek földjére is kiterjedt, hiszen annak egyházi vezető rétege a lovagrend tagjaként a nagymester utasításait volt köteles követni.[144] Ezzel szemben az önállóságát megőrző ermlandi püspökségben, annak érdekében, hogy saját fegyveres erővel rendelkezzen, a 14. században mindvégig továbbélt az a gyakorlat, hogy a püspök és a káptalan egyaránt igyekezett nyugati lovagokat, nemeseket is Ermland földjére csábítani. 1285-ben például Heinrich püspök és a káptalan teljes körű bíráskodási joggal 60 Hufe kulmi joggal felruházott birtokot adott egy testvérpárnak, amiért katonai kötelezettséggel tartoztak.[145] Három évvel később a püspök 100 Hufe földet adományozott Johann Flemingnek.[146] Konrad Wendepfaffe 1289-ben 144,[147] egy Ruprecht nevű lovag 1296-ban 100,[148] 1297-ben Martin Rautenberg 90, Alexander von Lichtenau pedig 100 Hufét kapott.[149] Ugyanakkor a lovagrendhez hasonlóan, Ermlandban is adományoztak kisebb területű, katonai kötelezettségű birtokokat.[150] Így például egy Balga (Veszelnoje) városából származó, Arnold nevű íjász olyan feltétellel kapta meg a Swenkiten birtokot kulmi joggal, hogy könnyű fegyverzetű lovasként és *ballista*ként köteles hadakozni.[151] Egy Heinrich nevű német vazallus Braunsberg püspöki város védelme fejében kapott szolgálati birtokot.[152] Eberhard püspök 1306. július 4-én egy Nicolaus névre hallgató lengyel nemesnek 8 Hufe földet adományozott.[153] Ugyanebben az évben a Németországból jött Dietrich Luningenberg alsó és felsőfokú bíráskodással, kulmi joggal 25 Hufe birtokot kapott úgy, hogy még egy

fegyveres emberrel együtt („*cum vno viro armato*") kellett hadba vonulnia.[154] Johann Belownak 50 Hufe birtok után saját magán kívül még két fegyverest kellett kiállítania 1307-ben.[155] Hermann von Bludau 1310-ben 64 Hufe földet kapott Eberhard püspöktől.[156]

A porosz háborúk befejezése, és a lovagrendi uralom politikai konszolidációja mellett a gyéren lakott területek tervszerű betelepítésének legfontosabb előfeltételét a tartományúri hatalom egyre kiterjedtebb intézményesülése, a területi igazgatás rendszerének, a komtúrságoknak a kialakulása jelentette. A kolonizáció folyamatát átgondolt, tervszerű elképzelések alapján a lovagrend poroszországi felső vezetése, végső soron a tartományi mester irányította. Ő szabta meg, hogy mikor melyik területre hívnak telepeseket, ahol azután már a konkrét teendők (földek kimérése, határok megjelölése, a kötelezettségek és kiváltságok oklevélbe foglalása stb.) a helyi tisztségviselőkre hárultak. Az ő felelősségük volt folyamatosan szem előtt tartani azt a fő telepítési elvet, hogy a súrlódások, helyi konfliktusok elkerülése érdekében amennyire lehet, elkülönítsék egymástól a helyi porosz népességet és a német hospeseket.[157] A telepítési politika gyakorlati megvalósítása tehát a lovagrendi tisztségviselők, döntően a komtúrok feladata lett. Az egyre intenzívebbé váló kolonizáció pedig ösztönzően hatott a korábbi, nagy területű, jórészt az egykori porosz törzsi területeket felölelő komtúrságok feldarabolására, és így számos újabb komtúrság megszervezésére. A 13. században például a christburgi komtúrság jórészt Pomesania törzsi területét foglalta magába, Elbing (Elbląg) komtúrság Pogesania, Balga (Veszelnoje) Warmia (Ermland), Königsberg (Kalinyingrád) Samland, Kreuzburg (Szlavoszkoje) Natangen, Ragnit (Nyeman) pedig Schalauen lovagrendi központja lett. A 14. század folyamán a christburgi komtúrságból választották le Osterode (Ostróda) komtúrságot, a königsbergiből Insterburgot (Csernyakovszk), Wehlaut (Sznamenszk) és Tapiaut (Gvardejszk), a balgaiból Leunenburgot (Sątoczno). Kulmerland területén is így jött létre Birgelau (Zamek Bierzglowski), Engelsburg (Pokrzywno), Schönsee (Kowalewo Pomorskie), Roggenhausen (Rogóźno-Zamek), Papau (Papowo Biskupie), Welsas (Wieldządz) vagy Gollub (Golub-Dobrzyń) komtúrság.[158] Egy-egy komtúrság, és a lovagrendi szabályzat értelmében hozzá kapcsolódó konvent létrehozása azonban nem csupán elhatározás kérdése volt. A rendi statútumok ugyanis meghatározták a lovagrendi tagok ellátására, fogyasztására, életvitelére, fegyverzetére, ruházatára, felszerelésére vonatkozó kereteket, így konventet (s egyúttal komtúrságot) – ahol viszonylag sok szerzetes lovag és más rendtag élt együtt – csak ott lehetett alapítani, ahol a termelő népesség aránya megfelelően nagy volt a konvent alapvető szükségleteinek biztosítására, azaz a komtúrság rendelkezett működésének gazdasági alapjával. A lovagrendi statútumok előírása szerint legalább 12 szerzetes lovag kellett egy konvent létreho-

zásához: *„convent von brûderen..., daz sint zwelf brûdere unde ein commendûr"*.[159] Az újonnan létrehozott komtúrságok egy része amiatt, hogy a megfelelő anyagi hátteret nem sikerült kiépíteni, viszonylag hamar meg is szűnt. Tapiau funkcióját például alig egy évtizeddel alapítása után, 1297-ben Ragnit vette át. Három évtizeddel létrejötte után Insterburg is újra a königsbergi komtúrsághoz csatlakozott.[160] A konventek bevételeit döntően a komtúrságok népességének száma, és a művelt földterület nagysága határozta meg, ezért a megfelelő gazdasági háttérrel rendelkező konventek is érdekeltek voltak a minél nagyobb arányú telepítésben. A legtöbb esetben a komtúrok állították ki az új települések kiváltságleveleit, melyekből egy-egy példányt a rendházakban is megőriztek. Ily módon a lovagrend kolostor-erődjei közhiteles helyként működtek, s ha szükség volt rá, a regiszterek alapján bármikor visszakereshették a kívánt okleveleket.[161] Stuhm (Sztum) elöljárója például 1452-ben a nagymester kérésére átküldte Marienburgba Neumark falu egykori kiváltságlevelét.[162] A telepítésekhez kapcsolódóan vált fontos tisztséggé a lovagrendi konventekben a *Kompan*, mely eredetileg a komtúr állandó kísérőjét, „szárnysegédjét" jelentette, a 14. század folyamán azonban földkiméréssel, a földterületek határának megállapításával foglalkozó tisztségviselő lett.[163]

A kolonizációban a Német Lovagrend a 12. században a magdeburgi érsekségben kialakult módszert, a lokátor-rendszerű telepítési gyakorlatot követte, amikor telepítési vállalkozókra bízta a falualapítások ügyét, és az ő feladatukká tette a telepesek toborzását. Velük állapodott meg a telepítés feltételeiről, a vállalkozó (*locator*, *scultetus*, *populator*) pedig ezek ismeretében láthatott neki a telepesek szervezésének. A lokátor-rendszerű telepítésben csak a telepes falu létrejöttét követően alakult ki a falu lakóinak összessége (vagy legalábbis túlnyomó többsége) által alkotott települési-igazgatási, egyházi, gazdálkodási, jogi és bíráskodási közössége (*Gemeinde*). A telepesek toborzása, utaztatása, egy új település felépítése és a kimért földek művelhetővé tétele komoly befektetést igényelt, ezért a lokátorok, a telepítési vállalkozók elsősorban a tehetősebb rétegekből (városi polgár, nemes) kerültek ki. Befektetéseik az általuk alapított faluban örökjogon kapott, kötelezettségektől mentes, ún. szabad telkek, bizonyos jövedelemforrások (malom- vagy kocsmatartás) feletti kizárólagos jog, a paraszti cenzus és a helyi bíráskodásból származó bevétel egy részére vonatkozó előjog, a saját szükségletre történő halászat kiváltsága és a közösségi elöljárói (bíró) tisztség örökletessége formájában térültek meg.[164] A kolonizáció során nem az egyes telepesek kaptak külön-külön jogokat, hanem a telepesek közössége. A kiváltságok s jogok túlnyomó többsége nem személyhez, hanem településhez kötött volt, mindenkire egyformán vonatkozott, aki a telepítés révén került oda és a település határain belül élt. Jogi értelemben a telepesek egyenlőek voltak. A telepítés során tervszerűen kialakított telekrendszer és határ-

használati forma, a telepesek személyes szabadsága és csak objektív függőségi viszonya, a telek örökbérleti jogon történő birtoklása és a viszonylag tág keretek között érvényesülő önkormányzati jog azt a maximumot jelentette, amit a középkori agrártársadalom elérhetett. A hospes falu a feudális rendszerben elérhető paraszti szabadság modellje lett.[165] A paraszti telepesek jogai sok szempontból nagy egyezést mutattak a városi szabadságjogokkal. Poroszországban, ahol a kulmi jog nemesi, városi és paraszti hospes jogot egyaránt jelentett, különösen csekély különbség mutatkozott város és német falu között.[166] Az Elbától keletre mindenhol a telepítési vállalkozók alkalmazása rendkívül hatékony módszernek bizonyult, mely garantálta bizonyos területek gyors és nagyarányú benépesülését, s ezáltal a földesúri jövedelmek viszonylag jelentős növekedését. Walther Kuhn számításai szerint a lokátor-rendszerű telepítés elterjedésének köszönhetően például egyedül Sziléziába mintegy 150.000–180.000 paraszti telepes vándorolt ki a középkor folyamán, és körülbelül 1200 falut alapítottak.[167] A középkori Németország népességének mintegy 2%-a települt át az Elbától keletre fekvő területekre.[168] A 12. század második felében megindult kolonizációnak köszönhetően 1250 táján megkezdődött a rendszeres gabonaexport Brandenburgból Európa nyugati részeire.[169]

A 13. századra már általános normává vált hospes kiváltságok kínálta vonzerő mellett a 13. század végétől két tényező is még szerepet játszhatott abban, hogy a német és németalföldi telepesek olyan távoli és vad vidékekre is elmerészkedtek, mint Poroszország. Az egyik ilyen tényező a 13–14. század fordulóján már jól érzékelhető klímaváltozás volt. A 14. század második évtizedében gyors lehűlés következett be csapadékos esztendőkkel, áradásokkal, hosszú, kemény telekkel, ami tönkretette a vetést és megtizedelte az állatállományt.[170] A 13. században a németalföldi és északnyugati német tengerpartokat négy nagyobb tengerár is sújtotta, melyek becslések szerint közel 100.000 ember halálát okozták, az elöntött földek pedig a sós tengervíz miatt hosszú időre megművelhetetlenek lettek.[171] Az 1350-es évekig Északnyugat-Európa nagy részén többnyire ilyen hideg, esős és viharos maradt az időjárás, ami számos területen, így Angliában, Észak-Franciaországban, Németországban (és Németalföldön), Skandinávia déli részein súlyos megélhetési gondokat, éhínségeket okozott.[172] A 14. század első fele Nyugat-Európában és Közép-Európa nagy részén az éhezés fél évszázada volt.[173] Németországban a Rajna-vidéken, Vesztfáliában és Brandenburgban, Németalföldön pedig Zeeland és Holland térségében különösen nagy éhínség következett be az 1310-es évek közepén.[174] Talán nem véletlen, hogy ezekről a területekről viszonylag sok telepes érkezett Poroszországba. A másik tényező, mely ösztönzően hatott a lovagrendi államba irányuló telepes migrációra, társadalmi jellegű volt: Németalföldön, Északnyugat-Németországban, a Rajna-vidéken, Vesztfáliában és Alsó-Szászországban a 13. század

végére az öröklési rendszerből következően már igen előrehaladott volt a paraszti telkek aprózódása.[175] Emiatt Északnyugat-Németországban és Alsó-Szászország számos területén a parasztok arra kényszerültek, hogy „egynyomásos" rendszerben termeljenek, azaz a szántókat ugaroltatás nélkül, folyamatosan műveljék. Az amúgy is gyenge minőségű, többnyire homokos, úgynevezett Esch-földeken a folyamatos szántóművelést a talaj évenkénti javításával lehetett csak fenntartani. Aratás után a szalmát állati trágyával, egyéb szerves hulladékkal, mocsári tőzeggel, agyaggal szántották be. Az így létrehozott *plaggen* átlagos vastagsága a néhány centimétertől akár egy méterig is terjedhetett.[176]

A poroszországi paraszti és városi telepítésben a lovagrendi és püspökségi territóriumokon egyaránt a kulmi jogot alkalmazták.[177] A tervszerű telepítések leghamarabb a nyugati területeken, a Visztula-vidéken kezdődtek. Hermann von Schönberg christburgi komtúr már 1270-ben kulmi joggal megalapította Altmark falut.[178] A tartományi mester megbízásából 1282-ben egy bizonyos Konrad von Leiwitz nevű lokátor döntően Frankföldről származó telepesekkel, 108 Hufe földön megalapította Frankenhayn falut.[179] 1284. december 18-án Heinrich von Wilnowe marienburgi komtúr a Drausen nevű erdőben kulmi joggal 60 Hufe földet adott Konrád telepítési vállalkozónak, hogy ott irtásokat létesítsen és egy telepes falut hozzon létre („*villam in silva Drusensi*").[180] Egy 1285. július 4-én kelt megerősítő oklevél tanúsága szerint Schönsee komtúrja korábban már 40 Hufe földet adott betelepítésre.[181] 1285. március 12-én Konrad von Thierberg tartományi mester egy új falu alapítására kulmi joggal 68 Hufe területet adott egy ugyancsak Konrád névre hallgató lokátornak.[182] Ebben az évben kapott kiváltságlevelet Kalkstein falu is.[183] 1289-ben alapították meg Schalmag és Wusen falvakat, hat évvel később Dietrich von Lichtenfeld lokátor megalapította Mehlsach települést, 1296-ban pedig létrejött Tiedmannsdorf.[184] Christburg komtúrja 1299. szeptember 28-án oklevélbe foglalta Blumenberg falu telepeseinek és „*Cunradus de Mechwitz*" soltésznak a kiváltságait és kötelezettségeit.[185] A telepítés méretét és gyorsaságát jól érzékelteti az az adat, mely szerint a 13. század végére Kulmerland tartományban (amely a legkorábban került a lovagrend fennhatósága alá) egyedül csak az Ossa-folyó mentén a lovagok birtokán 12 új falu jött létre. A falualapítás és telepítés ebben a tartományban 1300 tájára már be is fejeződött, s Kulmerland relatíve sűrűn lakott területté vált. Pomesania nyugati részei néhány évtized leforgása alatt szintén gyorsan benépesültek: az itt kialakított christburgi és marienburgi komtúrságokban a 14. század elejére 30 lokátor által alapított telepes falu jött létre, a Visztula-deltában, az úgynevezett Werder térségben pedig négy.[186] Pogesaniában, ahol a második porosz felkelés leverésekor a keresztes hadak hatalmas pusztítást végeztek, a 13. század utolsó harmadától szintén erőteljes telepítési tevékenységbe kezdett a Német

Lovagrend, s 1300-ig mintegy 20 falut alapított.[187] A 14. század elejére a Visztula-öböl partvidékén is számos telepes falu jött létre.[188] A 14. század első évtizedétől kezdtek telepesek érkezni Pomesania keleti területeire, Ermland (Warmia) és Natangen földjére.[189] 1310-ig a lovagrendi állam területén összesen 116 új falut alapítottak.[190]

A nyugati telepesek beáramlása Poroszországba a 14. század első felében volt a legintenzívebb.[191] A városalapítások száma is ezt mutatja: 1230 és 1290 között 16 várost alapítottak, 1291 és 1320 között 27-et, 1321 és 1365 között 35-öt, 1366 és 1410 között pedig 13-at.[192] 1330 tájára a Visztula, a Frisches Haff, a Drewenz- és az Alle-folyók közötti szélesebb északnyugati térség belső részei is benépesültek, lakottá váltak. Ezt követően kezdődött az északkeleti belső területek, a korábbi Natangen, barten és Nadrauen törzsi területek, azaz Balga, Brandenburg, Königsberg komtúrságok kolonizációja. A paraszti telepes terület 1370 táján érte el Poroszország északkeleti sarkát Zehlaurand faluval.[193] A belső porosz vidékeken jórészt erdőirtással létrejött telepes falvak mellett a 14. század első felében a termékeny Visztula-delta, az úgynevezett Werderek vidékének benépesülése is nagy lendületet vett. Az itteni megtelepedés - szükségképpen - mocsárlecsapolással, vízelvezetéssel, gát- és zsilipépítésekkel járt együtt, amihez azonban jelentős számú munkaerőre volt szükség. A Német Lovagrend a 13. század végén kezdett hozzá a deltavidék gátakkal történő árvízvédelmi rendszerének kiépítéséhez.[194] Az első oklevél, amely már gátakat említett a Visztula mellett, 1297-ből származik.[195] A Werder térségben kezdődött vízszabályozási munkák minden bizonnyal összefüggésben voltak azzal a politikai tervvel, hogy Akkon eleste, a Szentföld elveszítése (1291) után a Német Lovagrend átmenetileg Velencébe helyezett nagymesteri székhelyét Poroszországba, a Visztula mellé költöztessék. 1309-ben, Siegfried von Feuchtwangen nagymester (1303-1311) idején a lovagrend új székhelye a Visztula egyik oldalága, a Nogat mellett fekvő Marienburg (Malbork) lett.[196] (Politikai téren ugyanezt a célt szolgálta a Visztula bal partján fekvő danzigi fejedelemség, Pommerellen tartomány megszerzése is 1309-ben.)[197] A nagymesteri székhely áthelyezése Poroszországba, a Visztula-deltába, komoly ösztönzést jelentett a nagyobb arányú vízszabályozási és gátépítési munkákhoz. Azzal, hogy Marienburg lett a lovagrendi hatalom központja, szükségessé vált a nagymesteri udvar és a központi rendház stabil helyi bevételeinek a biztosítása, megteremtése. Ehhez termővé, művelhetővé kellett tenni a Werderek térségét, be kellett népesíteni a delta-vidéket. A Német Lovagrend ezt nagyon komolyan vette, mert a 14. század közepére lényegében be is fejeződött a Werderek vidékének kolonizációja, s mintegy 120 cenzusfizető falut alapítottak.[198] A betelepítésekkel párhuzamosan haladtak a vízmentesítési és gátépítési munkák, hogy a művelhetővé tett területeket, ahol a telepesek lakóházaikat is felépítették, megvéd-

jék az áradásoktól. A vizenyős földek, mocsárvidékek művelhetővé tételének technikája, eljárásmódja Németalföldön fejlődött ki, ahol árkok, csatornák és zsilipek rendszerével vezették el a vizet, és tették művelhetővé a korábban tocsogós, vagy víz borította területeket. Mindehhez szisztematikus gátépítés is kapcsolódott. A folyók melletti partról kiindulva a parcellák határain vízelvezető árkokat ástak, amelyek egy gyűjtőcsatornába torkollottak (a hollandok ezt *Weteringnek*, a németek *Wetterungnak* nevezték). A gyűjtőcsatornából a vizet egy csatornán és zsilipkapun keresztül a folyóba vezették. A zsilip egyfajta csapóajtó volt: ha a gyűjtőcsatornában volt sok víz (például nagy eső után), annak nyomására a zsilip, mivel kifelé nyílt, megnyílt, és a víz az alacsonyabb vízállású folyóba ömlött. Ha a folyón volt magasabb a vízszint, annak nyomása bezárta a zsilipet, s így a folyó vize nem jutott be a vízelvezető árkokba, csatornákba. A vizenyős területek vízelvezetési rendszeréhez igazodott a telepesek közötti területfelosztás. A vízelvezető árkok a parcellák bal oldalán húzódtak, s mindegyik telek egyforma méretű, úgynevezett flamand Hufékból állt.[199] (A Német Lovagrend már poroszországi uralma kezdetén, az 1233. évi kulmi kiváltságlevélben megszabta, hogy országában mindenhol a telkek kimérésénél a flamand Hufe méretét kell alapul venni.)[200] A telkek minél hatékonyabb vízmentesítése érdekében a 30 Rute (1 Rute = kb. 4,83 méter) széles Hufékat még 5-5 Rute széles egységekre osztották, melyek között kisebb vízelvezető árkok húzódtak, ezeket úgynevezett bakhátas szántással alakították ki. A bakhátas szántást általában a mélyen fekvő, talajvízzel átitatott területeken alkalmazták, mert ezzel elvezethették a felesleges nedvességet.[201] A telkek végén alakították ki a paraszti portákat, udvarokat, amelyek így sorfaluvá rendeződtek. A művelhetővé tett szántókat és az ott alapított falut minden oldalról gátakkal vették körül, hogy megvédjék az áradásoktól. A telepesek egyfajta „vízelvezető" és „gátépítő, gátfenntartó" közösséget alkottak, s együttesen gondoskodtak a gyűjtőcsatornáról, a zsilipekről, a szárnygátakról. A folyó melletti, azaz a porták előtti főgát szakaszt, valamint az egy-egy Hufe végén lévő gátszakaszt az adott telek birtokosának, míg a telkek közötti vízelvezető árkokat (melyek határjelzésre is szolgáltak) a mindenkori szomszédoknak közösen kellett karban tartani.[202]

Egy 1352. április 3-án kelt oklevél egyértelműen arról tanúskodik, hogy a Werder vidéken Damerau falu alapítása, és az ottani termőföldek kialakítása ilyen módszerrel történt. A telepesek ígéretet tettek, hogy a nekik adott 40 Hufe nagyságú terület határain belül gátakat építenek földjeik védelmére („*Die Einwohner geloben, das land[gut] innerhalb der Grenzen stets zu verdämmen*").[203] A határleírás egy régebbi árokról, minden bizonnyal egy gyűjtőcsatornáról tett említést, ami egyúttal a határt is jelentette Lysow (Ließau) faluval („*Die irste grenicze hebit sic hon dem alden graben by dem dorffe Lysow...*").[204] Gurske falu 1346.

évi határleírása is a természetes határjelek (folyóvizek, patakik) mellett egy már létező vízelvezető árkot említett. Ez azt jelentette, hogy azokban az esetekben, amikor két (vagy több) falu határa egy árok, feltehetően gyűjtőcsatorna volt, a szóban forgó falvak közösségeinek együtt kellett gondoskodni a gátakról, árkokról, zsilipekről. Ezekből a települések közötti együttműködésekből formálódott ki az 1360-as évek végére, az 1370-es évek elejére a Visztula és Nogat közötti három nagyobb Werderhez igazodóan három nagy „gátközösség", melyek magukba foglalták mindegyik itteni falut, egységesen szabályozták a vízelvezető árkok és gátak építésének, karbantartásának feladatait, kötelességét. Az árkok és gátak állagának folyamatos ellenőrzését a telepesek sorából választott úgynevezett „gátfelügyelők", „gátgrófok" (*Deichgraf*) végezték, a szükséges munkákról pedig a gáteskidtekből álló kollégiumok döntöttek.[205] A három nagy „gátközösség" földjein a Németalföldről származó „gátjog", az úgynevezett *Kore* volt érvényben, s az itt élők hétköznapjait alapvetően ennek előírásai határozták meg, amit a Német Lovagrend jóváhagyásával 1404-ben írásba is foglaltak.[206] A Werder térség telepesei az erdőirtásokban részt vevő hospesekhez képest kivételesebb helyzetűek lettek: a máshol szokásos 2 Hufe helyett itt 3 jelentett egy paraszti gazdaságot. A lovagrend felé nem külön-külön, az egyes falvak soltészai képviselték a telepeseket, hanem a három nagy „gátközösség" „gátgrófjai", azaz a delta-vidék telepes falvainak nagyobb térségre kiterjedő területi önkormányzata volt.[207] Az itt élő parasztok gátakkal kapcsolatos kötelezettségeinek mértéke attól függött, hogy gazdaságuk hány *mansus*ból (Hufe) állt.[208] Ahogyan a „gátközösségek" ellátták egy-egy nagyobb terület árvízvédelmét és vízmentesítését, úgy a delta-vidék nagy városa, Elbing is szükségét érezte, hogy földjei védelmére másokkal összefogva próbáljon szélesebb körű árvízvédelmi együttműködést kialakítani. 1348. július 1-én Altstadt Elbing tanácsa szerződést kötött Johann von Langerach lovagrendi főkincstárnokkal (*thesaurarius, Treßler*) a Nogat bal partján építendő nagy gátról, amelynek egészen az elbingi és marienburgi komtúrságok közötti határt jelentő Paute folyóig kell húzódnia, amit ugyancsak gátakkal kell védeni. A szerződés értelmében az Elbing város földjein alapított falvak lakói még a lovagrendi tulajdonban álló területeken is kötelesek 56 kötél (= kb. 2500 méter) hosszan részt venni a gátépítésben, annak majdani fenntartásában, továbbá a Paute torkolatától a város földterületének határáig terjedő 4 kötélnyi (=kb. 170 méter) hosszan megépíteni a védőgátat. Ezeknek a gátszakaszoknak a jövőbeni fenntartási költségeit a lovagrend és a város együttesen fogja finanszírozni. Amennyiben a városi falvak népessége nem akarna eleget tenni gátépítési kötelezettségének, a lovagok erőszakkal is kényszeríthetik őket erre. A Német Lovagrend egyúttal engedélyezte, hogy a gátak építéséhez az ő területeiről is hozhassanak építőanyagot, földet.[209] Poroszország jelentős részén

az árvízvédelem lényegében mindenki érdeke volt, ezért a lovagrend – származástól és jogállástól függetlenül – a kezdetektől általános kötelezettséggé tette a paraszti népesség számára a gátépítést, gátkarbantartást, és ennek mintájára mind a négy porosz püspök is. Egy 1312-ben írt oklevél szerint például a Drewenz (Drwęca) folyó közelében fekvő Bärwalde falu lakói kötelesek voltak részt venni a „folyópart átalakításában", a gátépítésekben („*ad reformandum litus Drwance*").[210] Mivel a falu nem közvetlenül a folyóparton állt, az oklevél azt bizonyítja, hogy a gátépítés általános paraszti kötelezettség volt Kulmerland tartományban. Werner von Orseln nagykomtúr 1316-ban Neutech falu (Pomesania tartomány) számára kiadott oklevele a faluközösség és a lovagrend együttes feladatává tette a gátak építését és fenntartását.[211] Amikor 1367. február 5-én Winrich von Kniprode nagymester a Werder vidéken Schadwald falu lakóinak eddigi földjeiken felül 4 Hufe 24,5 Morgen (hold) újabb földterületet adományozott, korábbi földjeik után nem, de ezen új adomány után viszont mentesítette a falu lakóit a gátépítési kötelezettség alól.[212] Minden bizonnyal a már meglévő gátakon kívül fekvő vizenyős rétekről, legelőkről lehetett szó. Hasonló eset történt a Dirschautól (Tczew) néhány kilométerre délre, a Visztula mellett fekvő Lysow falu esetében is, amely 1369-ben a gátak által védett területen kívül 22 hold további földet kapott a lovagrendtől, és ezen adomány után nem terhelte gátépítési kötelezettség.[213] Egy 1427. június 27-én kelt oklevél szerint a pomesaniai egyházmegyében vészhelyzet, azaz árvíz esetén azoknak a falvaknak is részt kellett venni a gátépítésekben, amelyek a folyótól távol feküdtek.[214] Caspar, pomesaniai püspök 1446 októberében arról tájékoztatta a nagymestert, hogy a Marienwerder közelében fekvő Niederung nevű püspöki falu lakói nem kötelesek a Werder vidéken vagy más területeken gátépítésekben részt venni, mert a püspökség mentesítette őket ez alól.[215] Egy 1419. évi oklevél előírása szerint a gátépítésekben, gátkarbantartásokban a telekkel rendelkező parasztok általában földmozgatáshoz, anyagszállításhoz szükséges szerszámokkal, szekerekkel és lovakkal voltak kötelesek részt venni.[216] A szélesebb területekre kiterjedő, tervszerű árvízvédelmi és vízmentesítési munkák kivitelezése szempontjából komoly nehézséget jelentett, ha számos földbirtokosnak kellett ez ügyben együttműködni, közös nevezőre jutni. Nem véletlen, hogy a termékeny Werderek vidékén a Német Lovagrend igyekezett az itteni földek minél tekintélyesebb hányadát megszerezni, és a 14. század első évtizedében tervszerű birtokvásárlásba kezdett. A kujáviai hercegi háztól és a pommerelleni földesuraktól is igyekezett megszerezni a Visztula-deltában fekvő birtokaikat.[217] A gátak hiánya miatt Elbing városa is hosszú ideig, egészen a 13. század végéig, a 14. század elejéig lényegében csak legelőként és rétként tudta hasznosítani vizenyős és gyakori árvizek által fenyegetett földterületeit. De gyakran még ezekről a tocsogós, vizenyős

rétekről le kellett csapolni a vizet ahhoz, hogy azok jószágtartásra alkalmasak legyenek. Amikor például 1298-ban 8 elbingi polgár a városi tanácstól évi 6,5 márkáért 16 évre bérbe vette az úgynevezett „hosszú rétet" (*longum pratum*), annak egyik oldalát már egy vízelvezető árok határolta.[218] Ugyanebben az évben 23 másik elbingi polgár fejenként 2-2 holdat bérelt a várostól, de a bérleti díj fizetése alól 10 évre, amíg a vízelvezető árkokat ki nem építik, mentességet kaptak.[219] Védőgátak nélkül azonban ezek a legelők áradás esetén pillanatok alatt víz alá kerültek. Ezért is rendelkezett úgy 1325-ben az elbingi magisztrátus, hogy ezeken a földeken semmilyen épületet sem szabad építeni, és aki ezt a tilalmat megszegi, 3 márka büntetést köteles fizetni. Ezeket a gát nélküli területeket kizárólag rétként, legelőként szabad használni.[220] A Nogat jobb oldalán, a várostól délnyugatra fekvő magasabb részeken a városi tanács a 13. század végétől cenzusfizető falvak alapításába kezdett, és két évtized leforgása alatt, az 1320-as évek végére Altstadt Elbing már 4 saját faluval rendelkezett.[221] Ez azt jelentette, hogy a város - a telepesekkel együtt - nagyobb arányú gátépítésekbe kezdett. A vízzel szemben azonban nem csak a folyók mellett kellett védekezni, hanem északon, a Visztula-öböl partján is (mely a középkorban pár kilométerrel délebbre húzódott, mint ma), ahol a viharos északi, északkeleti vagy éppen északnyugati szelek által felkorbácsolt tengervíz fenyegette az alacsonyan fekvő földeket vagy duzzasztotta fel az öbölbe ömlő folyók vizét.[222] A 14. század második felében és a 15. század első felében a porosz krónikák több olyan esetet is feljegyeztek, amikor a tartós, erős szél a tengeröből vizét a folyókba duzzasztotta és sok helyen áradásokat okozott.[223] A forrásokból arra következtethetünk, hogy Elbing város esetében nem a Nogat melletti gátak megépítése volt az első, hanem éppen a Visztula-öböl sósabb vizével szemben védő északi gát, mert ennek elkészülte után a várostól északra eső földeken is létrejött egy telepes falu, Fürstenau, amit 1344-ben említenek először az oklevelek.[224] Ugyanakkor a Nogat bal partján húzódó nagy gát megépítésére csak ezt követően, 1348-ban állapodott meg a Német Lovagrenddel,[225] és az első olyan település, Lupushorst, amit már e gát oltalmának köszönhetően alapítottak, 1361-ben jött létre.[226] Az Elbingtől a Drausen-tó északi végén a Visztula-öböl vizétől védő gát egy 1378. évi feljegyzés szerint egészen Fischauig (Fiszowo) húzódott, s ennek a gátnak a tetején vezetett az út Elbing városából Marienburgba.[227] Az út és a gát fontosságát mutatja, hogy karbantartásuk, állagmegóvásuk nem csak a környező falvak kötelessége volt, hanem még az ermlandi püspökség közelben fekvő falvaié is.[228] A gátak egyébként mindenhol a szárazföldi közlekedés fő útvonalai lettek Poroszországban. Amikor például Albrecht von Schwarzburg danzigi komtúr 1402. május 1-én engedélyezte, hogy Altstadt Danzig és Jungstadt Danzig között egy vízelvezető csatornát ássanak egészen a Visztuláig, előírta, hogy a kiásott földből úgy kell megépíteni a gátakat, hogy a jövőben azok tetején vezethessen az országút.[229]

Az 1320-as évektől a déli határoknál elterülő hatalmas és lakatlan erdőterületek, az úgynevezett *Wildnis* kolonizációja is megindult.[230] Ennek mértékét, intenzitását és eredményét többek között az jelezte, hogy itt a lovagrend Osterode (Ostróda) központtal 1341-ben önálló komtúrságot szervezett.[231] A *Wildnis* Kulmerland tartomány keleti határainál kezdődött, s innen összefüggő, hatalmas erdőséget alkotva a Mazúri-tóvidéken át a Pregel-folyó felső szakaszáig, azaz az északkeleti határokig terjedt, s óriási félkörívben szegélyezte a lovagrendi állam belső területeit. A 13. század végén a *Wildnis* még a porosz területeknek közel 50 %-át foglalta magába, a 14. századi kolonizációnak köszönhetően azonban ez az arány 30 %-ra csökkent, de a lovagrendi állam délkeleti és keleti vidékein még így is hatalmas, érintetlen erdők maradtak.[232] A Poroszország feletti tartományúri-politikai hatalom megvalósítását, konszolidálódását célzó lovagrendi politika a 13. századi háborúk, pusztítások és kényszerű migrációk következményei ellenére azt eredményezte, hogy a porosz településterület, immár a Német Lovagrend által garantált kollektív vagy személyre szabott jogokkal megerősítve, számos vidéken kisebb-nagyobb módosulásokkal, többé-kevésbé a 13. század végére is fennmaradt. Ebből következően a 14. században ide érkező telepesek szinte majd minden esetben addig soha nem művelt földeken telepedhettek le. A telepes falvak az eddigi lakatlan erdő- és mocsárvidékeken, vizenyős ártereken, mélyföldeken jöttek létre, s nem porosz településterületeket vettek el.[233] Emiatt a beköltöző, döntően német, és az őshonos porosz népesség között nem alakultak ki tartós érintkezési felületek, s ebből következően komolyabb konfliktusok sem. Súrlódások, vitás ügyek persze így is előfordultak, hiszen az erdők a középkori parasztság gazdasági életteréhez tartoztak, amit a telepítésekkel együtt járó irtások szükségképpen szűkítettek.[234] A relatíve sűrűbben lakott területeken – érthető módon – több ilyen természetű vitás ügy fordulhatott elő. Az erdőirtásnak, a termékenyebb talaj miatt, elsősorban a lombos erdők estek áldozatul, köztük tölgyesek is, így sok helyen érezhetően lecsökkent például a sertésmakkoltatásra alkalmas erdőterület, ami nem egy esetben feszültségeket okozhatott a szomszédos falvak között.[235] Samland tartomány földjén, melynek népe lényegében a kezdetektől elfogadta a Német Lovagrend fennhatóságát, s emiatt településszerkezete a legkevesebb töréssel tudta megőrizni régi állapotát, viszonylag kevés szabad terület volt, ezért itt csak nagyon kevés telepes falut alapítottak. (A königsbergi komtúr 1344. május 30-án kiadott oklevele például egy Heiligenwalde nevű német telepes faluról tett említést.)[236] A porosz lakosságnak az erdőirtás itt sokkal hamarabb okozott problémát, mint más tartományokban. A samlandi káptalannak már 1340-ben ígéretet kellett tennie Quednau kamarási körzet porosz népességének, hogy arra a vidékre újabb német falut már nem fog telepíteni.[237] Abból következően, hogy a telepes falvak területi-

leg is elkülönültek a porosz településterületektől, etnikai összetételüket tekintve általában homogénnek voltak mondhatók, ott a 14. században számottevő arányban poroszok még nem éltek.[238] De a konfliktusok megelőzése, a belső nyugalom fenntartása miatt maga a Német Lovagrend sem nézte jó szemmel, ha a német falvakba poroszok költöznek. A világi földbirtokosok, akik különösen a bőrükön érezték a poroszországi alacsony népességszám miatti munkaerőhiányt, még inkább tartottak attól, hogy a jobb életfeltételek reményében a földjeikről máshová költöznek porosz parasztjaik. A nagyobb arányú telepítések előtt, a 13. században az a veszély, hogy a szolgáltatási kötelezettségek eltérő nagyságrendje miatt bizonyos területek között belső migráció alakul ki, még nem fenyegetett. Ennek az volt az oka, hogy a porosz paraszti járadékok mértékét – alapvetően politikai okokból – a Német Lovagrend az egyházi- és magánbirtokokra vonatkozóan is pontosan meghatározta, s nem lehetett különbség az egyes birtokok között. Egy oklevelében például Heinrich von Wida tartományi mester arra szólította fel Dietrich von Depenow-ot, hogy birtokain ugyanolyan mértékű szolgáltatásokat kérjen porosz jobbágyaitól, mint amilyenek a lovagrendi birtokokon érvényesek.[239] A porosz parasztok nem voltak röghöz kötöttek, így a 14. századtól – a költözési illeték megfizetése után – különösebb jogi akadály nélkül akár el is költözhettek egy telepes faluba, ahol többnyire cselédnek szegődtek egy-egy gazda portájára. Költözési jogukat a Német Lovagrend, mint tartományúr, az egész országban biztosította, ahogyan egy 1336. évi oklevélben is olvasható: „*Preterea a rusticis eorum ab ipsis recedere voluntibus, ius tale recipiant, quale fratres nostri a suis hominibus recipere consueverunt*".[240] A költözési illeték 1 Vierdung (*fertones*), azaz ¼ márka volt.[241] A költözési jogot ugyan nem vonta vissza a lovagrend, de a 14. század második felében már, különösen a század utolsó harmadában, a telepítő oklevelekben egyre gyakrabban írta elő a telepesek számára tilalomként, hogy német (kulmi) jogú falvaikban poroszok is megtelepedjenek.[242] Az ilyen tiltások alapvetően a világi földbirtokosok érdekében születtek, akikre a 14. században a lovagrendi állam hadserege és katonai ereje épült, mert a telepes falvak és városok szaporodásával a 14. század közepétől egyre nagyobb arányú lett a vidéki, döntően porosz népesség városokba és német jogú falvakba áramlása.[243] Ez magyarázza azt is, hogy az egyes lokátor-oklevelekben megfogalmazott korlátozások helyett miért került sor arra, hogy 1406-ban Konrad von Jungingen nagymester Poroszország egészére vonatkozóan rendeletben tiltotta meg a porosz parasztoknak, hogy cselédnek vagy szolgálónak szegődjenek el a városokba, német telepes falvakba, malmokba vagy kocsmákba.[244] Különösen a városok gyakoroltak nagy vonzerőt a telepes parasztokhoz képest kedvezőtlenebb jogállású vidéki porosz népességre, mert a viszonylag gyors ütemű városiasodás miatt nagy lett a munkaerő kereslet. A 14. század végére a

lovagrendi államban már 93 város volt, melyekben mintegy 110.000 ember élt, ami az össznépesség 23 %-át, azaz közel ¼-ét tette ki. Középkori viszonylatban ez komoly urbanizációs szintű térséget jelentett.[245]

Az inkorporált kulmerlandi, pomesaniai és samlandi püspökségekben szintén a Német Lovagrend irányítása szerint zajlott a kolonizáció: kulmi jog alapján telepítési vállalkozókkal. Alighogy véget értek a porosz háborúk, a püspökségekben is megindult a telepítés. Heinrich pomesaniai püspök és a káptalan 1287-ben Walther lokátornak és örököseinek adományozta az általa alapított Walthersdorf falu soltészi tisztségét,[246] 1293-ban pedig egy bizonyos Albrechtnek, Marnak, és Mar fiának, Christiannak kulmi jogon adományozott földet, hogy arra egy falut telepítsenek, mely később Groß Krebs (Rakowiec) nevet kapta.[247] 1304. április 30-án Heinrich ermlandi prépost „*Wilhelmus scultetus dictus de Hollandia*" nevű lokátort bízta meg, hogy Sonnenberg váránál egy német jogú falut alapítson (ahová minden bizonnyal jórészt holland területekről toborzott telepeseket).[248] 1304 májusában az ermlandi káptalan 65, 1305 novemberében pedig 82 Hufét adott betelepítésre telepítési vállalkozóknak.[249] Egy 1305-ben kiállított oklevél szerint Nicolaus Kusche, a pomesaniai káptalan várnagya tanúsította, hogy Dietrich soltész a nemrég telepített Goldau falu lakói között kimérte a telkeket, felosztotta a határt.[250] Eberhard ermlandi püspök 1308 augusztusában 50 Hufét adott „*Joanni de Colonia*" lokátornak, hogy azt kulmi jogon telepesekkel népesítse be. Az oklevél tanúi között egy „*Wilhelmus scultetus*" nevű soltész is szerepelt,[251] aki feltehetően azonos volt azzal a lokátorral, akit négy évvel korábban az ermlandi káptalan bízott meg falualapítással.[252] Az oklevélben szereplő „*Joanni de Colonia*" telepítési vállalkozó neve alapján arra következtethetünk, hogy az általa alapított faluba a Rajna-vidékről, Köln térségéből érkeztek a telepesek. Ugyancsak 1308 nyarán egy Arnold nevű lokátor 120 Hufe földet kapott az ermlandi püspökségben, hogy ott kulmi joggal egy falut alapítson. Később ez a falu a telepítési vállalkozóról az Arnolfsdorf nevet kapta.[253] 1311. január 1-jén az ermlandi káptalan 50 Hufe földet adott Heinrich Roth lokátornak betelepítésre.[254] Az oklevelek tanúsága szerint a 14. század második évtizedétől a század közepéig igen intenzív kolonizációs időszak volt az ermlandi püspökség területén.[255] Ezzel szemben a samlandi püspökségben – a korábban már vázolt okok miatt – nem folyt számottevő kolonizációs tevékenység, a források csak alig pár telepes faluról tesznek említést.[256] Esetenként előfordulhatott, hogy egy-egy telepes falu határainak kialakítása érdekében a helyben élő hű és lojális, katonáskodó porosz szabadok némelyikével birtokcserét kellett végrehajtani, akik így az ország más részeire költöztek.[257] Előfordult, hogy akár egy egész falura elegendő földterületet cseréltek el. Így például 1352. február 15-én Winrich von Kniprode nagymester a porosz Wopynnak és testvérének 30 Hufe csere-

birtokot adományozott korábbi földjeik helyett.[258] A lovagrendi birtokokhoz hasonlóan a kulmerlandi, pomesaniai és samlandi püspökségek telepes falvainak lakossága is általában német volt, Ermlandban azonban az önállóságát megőrző püspökség falualapításai során nem tettek különbséget a németek és poroszok között, az itteni német jogú falvak népessége gyakran kevert etnikumú volt.[259]

A lovagrendi és püspökségi alapítású falvak mellett a 13. század végétől, a 14. század elejétől egyre több magánföldesúri telepes falu is létrejött. Ebben az első ösztönzést akár a tartományúri hatalom is játszhatta, azaz vagy a lovagrend, vagy valamelyik püspök. Így például az 1280-as évek végén Heinrich, ermlandi püspök a nővérének, Walpurgisnak és annak férjének, Konrad Wendepfaffenak 110 Hufe földet adományozott, ahol a megadományozottak kötelesek voltak német joggal falut alapítani.[260] 1302. július 6-án egy bizonyos Katharina von Pauckow úrnő, akinek Pomesania tartományban voltak birtokai, Walther soltésznak 50 Hufe nagyságú földterületet adományozott kulmi joggal, hogy azt betelepítse. Az oklevél tanúi között „*Ulmannus et Johannes scultetus*" is szerepelt, ami arra utal, hogy birtokain vagy azok közelében már korábban alapított telepes falvak léteztek.[261] 1303. augusztus 24-én a nagy földterülettel rendelkező Dietrich Stange állított ki oklevelet Arnold soltésznak, Brakau vidékének betelepítése céljából.[262] A magánbirtokosok között a Stange-család különösen nagy szerepet játszott a kolonizációban, s 1331-ben még saját várost is alapított, Freystadt (Kisielice) néven. Ez volt az egyedüli magánföldesúri városalapítás a lovagrendi államban. (Freystadtot 1397-ben Pomesania püspöke vásárolta meg.)[263] A Stange-család telepítő tevékenységét még egy falunév, az 1346-ban alapított Stangewalde is megőrizte.[264] 1334. január 10-én Albert Russen ermlandi birtokos és felesége 25 Hufét adott földjükből egy falu alapítására.[265] A magánföldesúri telepítések kétségtelenül egybeestek a Német Lovagrend tartományúri érdekeivel, ennek ellenére mégis az ilyen vállalkozásokhoz szükség volt a jóváhagyására. Egy 1367. január 25-én kelt oklevél ezt egyértelműen meg is fogalmazta: ebben a lovagrend illetékes területi tisztségviselője, Ulrich Wilhelm, Gerdauen (Zseleznodorozsnyij) *provisor*a (*Pfleger*) hozzájárult ahhoz, hogy Fritz von Wonsdorf nemes a birtokaiból 34 Hufét leválasszon, s arra egy bizonyos Lorenz nevű lokátor segítségével német falut telepítsen.[266]

A nyugatról érkezett nemesi vagy miniszteriálisi családok mellett a keresztényné vált porosz előkelők, földbirtokosok is részt vettek a telepítésekben. Hamar felismerték a hospes-falvak előnyeit, hasznát, s a 14. századtól szintén igyekeztek földjeikre német telepeseket hívni. A kialakult telepes-gyakorlatnak és a Német Lovagrend vonatkozó rendelkezéseinek értelmében a betelepülő német parasztokat az ő földjeiken is kulmi jog illette meg, így előfordult, hogy a telepítésre megbízást adó porosz

birtokos jogállása kedvezőtlenebb volt, mint a földjére települt hospeseké. Egy 1331. január 27-én kelt oklevél tanúsága szerint például a porosz Candaynis-család egy 25 Hufe határterülettel rendelkező, kulmi jogú német falu birtokosa volt.[267] A német földbirtokosok mintájára a porosz előkelők is lokátorokra bízták a telepítést. 1318-ban például Tünge, az ermlandi püspök hűséges porosz fegyverese, egy Eberhard nevű telepítési vállalkozónak 35 Hufe földet adott, hogy ott kulmi jogon egy falut alapítson.[268] Ugyancsak az ermlandi püspökség területén élő porosz földbirtokos, Albert Trankotim 1320-ban saját földjeiből 30 Hufét adott két német lokátornak, Jakab és Simon von Richenaunak, hogy oda egy falut telepítsenek.[269] 1328-ban Gerko Curow fiai az apjuktól örökölt birtokból egy bizonyos Friedrichnek 32 Hufét adtak betelepítésre.[270] Az újonnan alapított magánföldesúri falvak - más telepítésekhez hasonlóan - gyakran felvették a lokátor nevét, vagy a telepesek után más német nevet kaptak. Földesuraikat is egyre gyakrabban e német falvak neve után kezdték emlegetni, és ennek következtében a 14. század második felében már számos ősi porosz család német nevűvé vált (mint például a von Schillingdorf, von Sonnenberg, von Buchwalde, von Burchartsdorff stb. családok).[271] A pomesaniai Pippin fiainak, mint földbirtokosoknak, a déli erdővidék kolonizációjában volt nagy szerepe. Az egyik fia, Jodothe 1340-ben Sassen földjén megkapta a von Balzen nevű birtokot,[272] testvére, Waysel pedig már korábban, 1329-ben kapott Lichtenheinben 40 Hufe földet, hogy azt parasztokkal betelepítse.[273] Ez utóbbi birtokról kapta a Waysel-ág a von Lichtenhein nevet. Skomaud sudaueni vezér utódai a keleti erdőségek kolonizációjában játszottak szerepet.[274] A telepítésekben a porosz birtokosok mellett - nem nagy számban ugyan, s elsősorban Ermland területén - porosz származású lokátorok is részt vettek. 1318. július 10-én kelt oklevelében Eberhard ermlandi püspök egy bizonyos Iudeko nevű porosz lokátorra bízott 67 Hufe területet, hogy oda kulmi jog alapján egy német falut telepítsen.[275] 1321. január 6-án Luther von Braunschweig, christburgi komtúr egy bizonyos Strovbirnak és testvérének, mint lokátoroknak, 40 Hufe földet adott egy új falu alapítására.[276] 1335 decemberében az ermlandi püspök várnagya 60 Hufét adott két porosz lokátornak, Scholinnak és Machisnak, hogy kulmi joggal megalapítsák Heiligenkreuz (Krasznotorovka) települést.[277] Egy 1346. október 21-én kiállított oklevél szerint Hermann ermlandi püspök kulmi jogot adományozott Lutherwald telepes falunak, amit két porosz telepítési vállalkozó, Wyndekoni és Preywlcz alapított.[278] Kiwitten falu lokátora, Gerko szintén porosz származású volt.[279] Heinrich Dusemer nagymester 1346. december 4-én kiállított oklevele szerint Costenin falut két porosz, Sulisch és Andree alapította.[280] Bruno von Luther, az ermlandi püspök várnagyának egyik oklevelében az olvasható, hogy Rosengarth falu alapítója egy Henczkoni nevű porosz lokátor volt.[281] 1355. január 2-án az

ermlandi káptalan a porosz Georgnak 30 Hufe földet adott betelepítésre.[282] A felsorolt példák között szereplő Kiwitten és Costenin falvak porosz nevűek voltak, ami azt jelzi, hogy lakói, telepesei is poroszok voltak, azaz a 14. század első felében, még ha nem is számottevő mértékben, de a porosz paraszti népesség is bekapcsolódott a telepes mozgalomba. A porosz parasztok a lovagrendi uralom kezdetétől erdőirtással megnagyobbíthatták telkeiket, költözési illeték megfizetése után joguk volt elköltözni, így joguk volt ahhoz is, hogy telepesként részt vegyenek egy új falu létrehozásában, ahol kedvezőbb jogállást, társadalmi státust nyerhettek. A kolonizáció a porosz parasztok számára szintén a társadalmi és jogi emelkedés lehetőségét kínálta. Costenin falu porosz telepesei például kulmi jogot kaptak a nagymestertől.[283] Siegfried samlandi püspök 1310. május 8-án kelt oklevele szerint a néhány éve telepített Geidau porosz falu lakói mind német (azaz kulmi) jog alapján éltek.[284] 1352 tavaszán az ermlandi káptalan egy Gerhard nevű lokátornak 50 Hufe földet adott a Rudenick nevű erdőben, hogy ott egy porosz falut telepítsen.[285] A porosz paraszti telepítés azonban nem mindig kapcsolódott össze német (kulmi) jog elnyerésével. Jakab samlandi püspök például 1346. május 20-án Syndau falut porosz joggal alapította meg.[286] Ilyen esetekben, amikor a telepítés mégsem járt együtt a társadalmi jogállás kedvezőbbre fordulásával, a jobb megélhetési feltételek jelentették a résztvevők számára a fő vonzerőt, ösztönzőt. A porosz jog ugyanis minden fiúörököst részesített az apai örökségből, ami a porosz társadalomban gyors birtokaprózódást, romló egzisztenciális körülményeket eredményezett. A telepítések során azonban új és nagyobb paraszti telekhez lehetett jutni, és általában a kötelezettségek is kedvezőbbek lettek, sőt a telepes poroszok a 14. század első felében beköltözhettek német telepes falvakba, s így egy kulmi jogú faluközösség részévé válhattak.[287] A kolonizáció végső soron mindegyik etnikai csoportnak előnyökkel járt. A porosz paraszti telepesek száma elsősorban Samland keleti részein, valamint a déli és délkeleti nagy erdőségekben volt nagyobb arányú. Astiem porosz falut például Balga komtúrjának megbízásából alapította egy Stauno nevű porosz lokátor a testvéreivel együtt.[288] Ermland földjén, különösen a püspökség területén, szintén jelentős volt a telepítésekben részt vevő porosz paraszti népesség aránya.[289]

A kolonizációban igen sok úgynevezett „kisebb szabad", azaz könnyűfegyverzetű katonai szolgálattal tartozó porosz szabad paraszt is részt vett, akik személyre szóló oklevelet kaptak. Egy 1300. február 28-án, Balga várában kiállított oklevél szerint például Nartinge 3 Haken (1 Haken általában 20 hold)[290] nagyságú erdőterületet kapott azzal a feltétellel, hogy ott kiirtja az erdőt és művelhetővé teszi a területet.[291] Ugyanilyen feltétellel kapott 2 Haken földet 1302-ben Sudauen tartományban egy Chatcze nevű porosz szabad,[292] 1338-ban a königsbergi komtúrtól 50

holdat Kacze és két fia,[293] Johann samlandi püspöktől 1343-ban Gnaysot 2 Hufét,[294] 1,5–1,5 Haken földet Stroyte, Queypodinx, Bygune, Nakyn és Kunad,[295] a lovagrendtől 2 Hakent Henkin,[296] 3 Hufét Thuleke,[297] 3 Hakent Tempirbucz,[298] 1–1 Hakent Jesco, Syfrid és Symmicz.[299] 2 Hakent kapott Samane, s ugyanekkora birtokot külön-külön Natangen tartományban Santoix, Nodaps, Medit, Stenebut, Nattur,[300] míg Jone jóval tekintélyesebb, 7 Hufe nagyságú birtokot kapott az ermlandi káptalantól a cranczi erdőben.[301] A felsorolást még hosszasan folytathatnánk, mert a 14. században több száz hasonló tartalmú lovagrendi vagy püspöki/káptalani oklevél született. A katonáskodó porosz szabadparaszti elemek minden esetben porosz joggal települtek le adománybirtokaikon. A Német Lovagrend különösen a határterületek védelmezésére, a stratégiailag fontos helyek ellenőrzésére igyekezett katonáskodó porosz szabadokat telepíteni a *Wildnis*be.[302] A különösen kiemelt helyekre a lovagrend őrtornyokat, kisebb várakat, faerődöket épített, s ezek közelében kulmi vagy porosz jogon kisebb szolgálati birtokokat alakított ki. A *Wildnis*ben leginkább a katonáskodó kisebb szabadok (szabadparasztok) települését igyekezett előmozdítani.[303] A déli, délkeleti és keleti nagy erdőterületekre irányuló telepítések tehát elsősorban katonai szempontokat követtek.[304] A lovagrend nem csak a paraszti sorban élő úgynevezett „kisebb szabadokat", hanem a magasabb vérdíjjal, társadalmi státussal és nagyobb birtokállománnyal rendelkező „nagyobb szabadokat" is szívesen látta az erdővidékek kolonizációjában, mert ez utóbbi réteg maga is érdekelt lett az adományként kapott lakatlan területek betelepítésében. A *Wildnis* kolonizációjában részt vevő előkelő poroszok vagy jóval nagyobb birtokot kaptak porosz joggal, mint amivel eddig rendelkeztek, vagy ha nem különösebben nagyot, akkor azt már nem porosz, hanem német (többnyire kulmi, ritkább esetben magdeburgi) joggal. 1332-ben például egy testvérpár, Glabune és Glausote összesen 120 Hufe, azaz igen tekintélyes, erdővel borított birtokot kapott a déli vadonban, de csak porosz joggal.[305] Összehasonlításként érdemes felidézni, hogy egy adománymegerősítő oklevél közlése szerint egykor, 1287. augusztus 10-én Johann von der Laute német nemes, igaz ő német jogon, 125 Hufét kapott a brandenburgi komtúrtól.[306] 1333-ban Wyssegaude, ugyancsak porosz joggal, 20 Hufe földet kapott a nagymestertől a déli határvidéken.[307] Ugyanilyen feltételek vonatkoztak Staune és testvére 30 Hufe méretű adománybirtokára is 1338-ban.[308] 1374. február 21-én Winrich von Kniprode nagymester a mazóviai határvidéken 4 porosz testvérnek 100 Hufe földet adományozott porosz joggal.[309] 1347-ben viszont a nagymester 6 porosz testvérnek 45 Hufe földet adott magdeburgi joggal.[310] Az osterodei komtúr 1351-ben 5 porosz testvérnek kulmi joggal 26,5 Hufe földet adományozott a déli *Wildnis*ben.[311] Egy Peczer nevű porosz szabad 1358-ban katonai szolgálat fejében, kulmi joggal 11 Hufe földet kapott a lovagrend-

től.[312] 1359-ben a nagymester kulmi jogon 20 Hufét adott Woyselnek, 10 Hufét Schedliskownak és 8 Hufét Alczoltnak.[313] A nagy erdővidékek gyors betelepítésének előmozdítása érdekében a Német Lovagrend birtokadományozási politikája újra a 13. századi gyakorlatot követte: nagy kiterjedésű birtokokat adományozott híveinek, hogy azokat telepesekkel népesítsék be. A *Wildnis* kolonizációjában azonban külföldről jött földbirtokosok – néhány kivételtől eltekintve – lényegében már nem vettek részt, hanem csak poroszországi birtokos családok, származástól, etnikai hovatartozástól függetlenül. Sassen tartományban (a későbbi Osterode komtúrságban) például egy kulmerlandi német földbirtokosokból (Peter von Heselicht, Heymann és Konrad von Wausen) álló vállalkozói társaság 1321-ben 1440 Hufe földet kapott.[314] Peter von Heselicht apja Sziléziából költözött Poroszországba, Kulmerland tartományba, fia, Peter viszont Sassen földjén alapozta meg birtokait és társadalmi rangját.[315] 1325 őszén Luther von Braunschweig, christburgi komtúr Hans von Otatz, Peter von Geierswalde és Berthold von Fürstenau világi lovagoknak 400 Hufe erdőbirtokot adott. Ezek a birtokosok is Kulmerlandról érkeztek, s áttelepülésük Sassen földjére ugyanolyan okból történt, mint Peter von Heselicht vagy a Wausen-testvérek esetében: itt jóval nagyobb földbirtok megszerzésére nyílt lehetőség. 1328 nyarán egy Konrad Düring nevű, Poroszországban már megtelepedett német miniszteriális kapott a déli határvidéken, Sassen tartományban 200 Hufe erdőbirtokot.[316] Ugyanebben az évben egy kulmerlandi lengyel testvérpár, Wenzeslaw és Dobeslaw 110 Hufe adományban részesült (kulmi joggal).[317] 1334-ben a pomesaniai előkelő porosz családokból származó Wapel, Nadrau és Scawotte 100 Hufét kapott Sassen földjén.[318] 1347-ben egy szintén kulmerlandi lengyel nemes, Nikolaus Ryczkow, Sassen tartományban 124 Hufe adományt kapott kulmi joggal.[319] A Kobelkow-testvéreknek a lovagrend 72 Hufe földet adományozott kulmi joggal a délkeleti *Wildnis*ben.[320] Winrich von Kniprode nagymester 1364-ben magdeburgi joggal adományozott 126 Hufe földet a déli erdővidéken a német származású Matthias és Heinrich Sachsenak.[321]

A déli, délkeleti *Wildnis* kolonizációja nem csak a Német Lovagrend tényleges uralmi területeit növelte meg, de a határok is ellenőrizhetőbbé és védhetőbbé váltak. A lovagok egyre több őrposztot, megfigyelőállomást (úgynevezett „erdei házat"), de sok helyen árkokat, sáncokat, cölöpfalakat is építettek a határvidéken. Ezeknek a felépítése, megvalósítása szorosan összekapcsolódott az ide érkező, növekvő számú telepessel, akik a szükséges munkaerőt biztosították.[322] A *Wildnis*ben nagy birtokadományban részesültek a 14. század első felében a katonai szolgálaton kívül lényegében semmilyen további szolgálati vagy járadékfizetési kötelezettséggel sem tartoztak, és a Német Lovagrend még az 1233. évi kiváltságlevelében lefektetett kötelezettségekhez viszonyítva is kedvezőbb fel-

tételeket szabott meg számukra. A *Kulmer Handfeste* előírása szerint a birtokadományban részesülők a lovagrend tartományúri fennhatóságának elismeréseképpen kötelesek voltak 1 kölni vagy 5 porosz dénárt és 2 font viaszt fizetni. 40 Hufénál nagyobb birtok esetében nehézpáncélban, csatalóval és 2 további fegyveressel kellett katonai szolgálatot teljesíteni, ennél kisebb birtok esetén pedig könnyűfegyverzetű lovasként.[323] Sassen földjén azonban csak 80 Hufe birtokmérettől kellett csatalóval és teljes vértezetben hadba vonulni, ennél kisebb birtok esetében elegendő volt a könnyebb (és sokkal olcsóbb) fegyverzet, elismerési járadékot (*Rekognitionszins*) pedig egyáltalán nem kért tőlük a Rend.[324] Ezek a nagy birtokadományok és jelentős engedmények mind azt a célt szolgálták, hogy a szinte lakatlan nagy erdővidék minél gyorsabban benépesüljön, és ez a terület is szervesen hozzákapcsolódjon a lovagrendi állam lakott és művelt részeihez. Ez a politika 2–3 évtized alatt meg is hozta az eredményét: a népesség gyarapodásának köszönhetően 1341-ben Dietrich von Altenburg nagymester Sassen földjét leválasztotta a christburgi komtúrságról, és Osterode központtal új komtúrságot hozott létre.[325] A katonai szolgálat terén tett könnyítések a kolonizáció ösztönzésén túl nagyon gyakorlatias okokkal magyarázhatók: a sűrű erdőkben, mocsarakban a nehézpáncélos lovagi fegyverzet nem bizonyult sem előnyösnek, sem hatékonynak. Ez a körülmény magyarázta azt is, hogy a Német Lovagrend elsősorban miért katonáskodó porosz szabadparasztokat, ún. „kisebb szabadokat" igyekezett a *Wildnis*be telepíteni. De a lovagrendi állam egészére is igaz volt, hogy a természetföldrajzi adottságokhoz igazodóan a fegyveres erő túlnyomó részét az egyszerű bőrpáncéllal vagy vas mellvérttel felszerelt, könnyebb fegyverzetű, lovas katonai szolgálattal tartozó kis- és középbirtokos szabadok alkották. Még Kulmerland tartományban is, ahol a legtöbb nehézpáncélos katonai kötelezettségű birtokos élt, az összes szabadnak csak kb. 7,5 %-a tartozott ebbe a rétegbe. A 14. század végén Poroszországban összesen 5872 szolgálati birtokkal rendelkező szabad élt, de ebből csak 440 volt nehézpáncélos kötelezettségű, nagyobb birtokos.[326]

A kolonizáció Poroszországban a porosz népesség birtokjogának megerősítése szempontjából is nagy jelentőségű volt. Számos porosz birtokos a német telepítések megindulása idején kapott földjeire vonatkozóan adománylevelet, jóllehet a valóságban azok már régóta családjuk tulajdonában voltak. Az adománylevél rögzítette ugyanis a birtokhatárokat, amivel elejét lehetett venni a poroszok és a német telepesek közötti határvitáknak. A Miligide-klán például csak a porosz háborúk befejezése után, két generációval később, 1339-ben kapott birtoklevelet, amikor a telepes mozgalom elérte azt a vidéket, ahol birtokai voltak.[327] A lovagrendi állam egészében a poroszoknak szóló birtoklevelek, oklevélkiadások számának növekedése összefüggött az új telepítésekkel, hogy jogilag így bizto-

sítsák a régi birtokok sérthetetlenségét, és egyértelművé tegyék azok határait. Luther von Braunschweig christburgi komtúr például pontosan kijelölte és körülhatárolta a porosz Gerko birtokát, majd 1321. április 4-én Friedrich von Wildenberg tartományi mester mindezt írásba is foglalta.[328] Heinrich von Isenburg königsbergi komtúr is csak azt követően állított ki egy porosz szabadnak birtoklevelet, hogy egyik embere előtte bejárta, és megjelölte a szóban forgó birtok határait.[329] Ugyanígy jártak el más területeken is: először pontosan rögzítették a meglévő birtokhatárokat, majd oklevélbe foglalták azt.[330] Oklevélben rögzítették az olyan eseteket is, amikor néhány porosz birtokost esetleg átköltöztettek más területre, s ott jelöltek ki számukra új birtokokat, hogy korábbi földjeiket igénybe vehessék egy-egy új telepes falu határainak kialakítására.[331] A poroszországi kolonizációban azonban ilyen esetek csak nagyon ritkán fordultak elő. Az mindenesetre megállapítható, hogy a porosz szabadok birtokaira vonatkozó oklevelek számszerű gyarapodása egyfajta jelzőszámként is értelmezhető a lovagrendi államban folyó telepítések mértékére vonatkozóan.

A források tanúsága szerint a 14. század első felében még csak a déli, délkeleti nagy erdőzóna kolonizációja indult meg, a keleti, északkeleti *Wildnis*ben - néhány lovagrendi vár, mint Ragnit (Nyeman), Memel (Klaipeda) vagy Tilsit (Szovjetszk) szűkebb környezetétől eltekintve - lényegében semmi sem történt. Poroszország déli határainál ugyanis kevésbé fenyegetett külső támadás, és a Kázmér lengyel királlyal 1343-ban megkötött kaliszi béke[332] még inkább megerősítette az itteni határterületek biztonságát, ami a telepítések szempontjából kedvező fejlemény volt. A keleti és északkeleti vidékek azonban a 13. század utolsó harmadától állandó hadszíntérré váltak, és a lovagrend folyamatos háborúban állt a litvánokkal. Azt követően, hogy a lovagok az utolsó porosz törzsi területet, Sudauen földjét is uralmuk alá hajtották, és a Memel (Nemunas) alsó folyásvidékét elérve határossá váltak a litvánok lakta Samogitiával (Žemaitija), mely a Német Lovagrend két uralmi területe, Poroszország és Livónia közzé ékelődött be. A két országrész közötti szárazföldi összeköttetés megteremtése érdekében a lovagok támadások sorát indították a litvánok ellen. A litvánokkal vívott küzdelmet a Rend a pogányság elleni keresztes háborúként propagálta, ami a 14. században egész Európában széles visszhangra talált, és azokban számos főúr mellett még uralkodók is részt vettek. 1305 és 1409 között mintegy 300 *expeditio*-ra, azaz Litvániába irányuló lovagrendi és keresztes hadjáratra került sor,[333] ami a középkori német forrásokban *reysa*, *reise*, *reze* vagy *herevart* megnevezésekkel szerepeltek.[334] De a litvánok is már a kezdetektől támadások sorát intézték a keresztény, s különösen a lovagrendi területek ellen, mert magukra nézve fenyegetőnek érezték a Balti-tenger délkeleti és északkeleti részén egyre jobban megszilárduló lovagrendi uralmat.

Livóniába már a 13. század elejétől, Poroszországba pedig a 13. század második felétől vezettek hadjáratokat. 1200 és 1300 között 40 alkalommal törtek be Livóniába és 13-szor Poroszországba.[335] A 13. század végétől a lengyel területekre is egyre gyakoribbak lettek a litván betörések.[336] 1250 és 1325 között 60-szor támadtak lengyel földekre.[337] A 14. századot a Német Lovagrend és Litvánia közötti „százéves háborúnak" is nevezhetjük. A Poroszország-Litvánia-Livónia közötti határvidék már a 14. század előtt is csak nagyon gyéren lakott, mocsarakkal, lápokkal, erdőkkel borított vadon volt, a folyamatos háborúk miatt azonban szinte teljesen elnéptelenedett, és óriási, összefüggő erdőterületté vált. Ez a nagy kiterjedésű, mocsaras, járhatatlan vadon a lovagrend és a litvánok számára is egyfajta természetes védőfalat, gyepűterületet jelentett a támadásokkal szemben, ezért egyik fél sem szorgalmazta az ide irányuló betelepítést. Az itteni *Wildnis* mintegy 60.000 km^2 kiterjedésű volt, szélessége 60-100 kilométer között váltakozott, de előfordultak olyan részek, ahol a 150 kilométert is elérte.[338] Ez a végeláthatatlan erdő sűrű aljnövényzetével, számtalan vízfolyásával, mocsarával bármilyen támadó sereg felvonulását, mozgását jelentősen megnehezítette, akadályozta. A folyamatos háborúskodás nemcsak a kolonizációt tette lehetetlenné, hanem a *Wildnis* porosz oldalán élő, nem különösebben nagy létszámú porosz népesség megtartása is épp elég gondot okozott. Ezzel függött össze Winrich von Kniprode nagymester 1369. február 27-diki oklevele, amelyben a litvánokkal elhúzódó hosszú háború miatt Schalauen tartomány (törzsi terület) porosz népességének olyan kiváltságot adományozott, hogy fiú örökös hiányában javaikat feleségük és lányaik is örökölhetik.[339] A nagymester lényegében kiterjesztette a pomesaniai jognak az öröklésre vonatkozó rendelkezéseit a schalaueni poroszokra. Ahogyan a 13. században a poroszok, úgy a litvánok sem álltak egy emberként szemben a Német Lovagrenddel. Számos oklevélben olvashatunk olyan litvánokról, akik valamilyen okból kénytelenek voltak elmenekülni Litvániából, és Poroszországban telepedtek le.[340] Ha a keleti, északkeleti határvidékeken beszélhetünk egyáltalán kívülről jött telepesekről, akkor azok alapvetően ezek a menekült litvánok voltak. Kisebb csoportjaik Poroszország belső területeire is eljutottak. 1321-ben például Eberhard ermlandi püspök keresztény hitre tért litvánokat telepített le egyházmegyéjében.[341] A lovagrend azonban nem minden litván menekültet fogadott be országába. A mindenkori politikai helyzetet mérlegelve arra is volt példa, hogy nem csak megtagadta valamelyik litván belépését Poroszországba, hanem az érintettet elfogta és kiadta Litvániának. Egy 1329-ből származó oklevél szerint például Ragnit várának Hauskomturja arról tájékoztatta a nagymestert, hogy a litván nagyfejedelemnek kiadtak egy menekültet.[342] A litván háborúknak persze más szempontból is volt hatása a lovagrendi állam népességi viszonyaira. A gyakori pogány betöré-

sek következtében számos ember vesztette életét vagy esett fogságba. Ez utóbbiakat a litvánok elhurcolták rabszolgának, mert a litván fejedelmek és előkelők udvarházainál és gazdaságában a rabszolgák (*šeimyniškiai*) jelentették a legfontosabb munkaerőt.[343] 1298-ban például egy 200 fős litván sereg tört be Kulmerland tartományba. Sok férfit megöltek, a nőket és gyerekeket pedig rabláncra fűzték.[344] 1300-ban az ermlandi püspökségbe betörő litvánok felperzseltek egy falut, lakóit pedig teljesen lemészárolták.[345] Ugyanebben az évben egy másik litván sereg Kulmerland földjére támadt, ahol feldúlt két falut, az ott élőket pedig fogságba vetette.[346] 1311-ben Vytenis litván fejedelem 4000 fegyveressel támadt Ermlandra, és a tartományt egészen Braunsbergig (Braniewo) terjedően felperzselte. A férfiakat megölette, s mintegy 1400 nőt és gyermeket hurcolt el rabszolgának. A königsbergi komtúr azonban üldözőbe vette a támadókat, rajtuk ütött, és kiszabadította a foglyokat.[347]

Számos német nemeshez, városi polgárhoz és paraszthoz, vagy porosz szabad birtokoshoz és jobbágyhoz hasonlóan, akik előnyöket, emelkedést, gyarapodást reméltek s találtak a poroszországi kolonizációban, sok lengyel nemes és paraszt is bekapcsolódott a telepes mozgalomba. Kulmerland benépesítésében már a 13. századtól nagy szerepet játszottak, főleg a tartomány középső és keleti részein, valamint a szomszédos Löbau földjén. A közeli Kujáviából, Dobrin területéről és Mazóviából érkező bevándorlók érezhetően megnövelték a lengyel etnikum számarányát. Elsősorban házassági és rokonsági kapcsolatok révén - különösen a nemesség körében - volt ösztönzés az újabb betelepedésre.[348] A Német Lovagrend már a porosz területek meghódításának kezdetén kollektív kiváltságokat adott a fennhatósága alá tartozó földeken élő lengyel nemeseknek. Ez az oklevél a harcok során ugyan megsemmisült, de 1278. november 17-én Konrad von Thierberg tartományi mester megújította azt, így ebből az átiratból ismerjük az eredeti tartalmát. Az oklevél a tanúk között szereplő lengyeleket úgy említette, mint *„die mechtigsten Polen vunsers landes"*.[349] A 13. század folyamán, a 14. század első harmadában politikai okokból is költözhettek lengyel nemesek a lovagrendi államba, mert a Német Lovagrend és Lengyelország között 1343-ban megkötött kaliszi békeszerződésben a lengyel király amnesztiát ígért a korábban Poroszországba menekült lengyeleknek.[350] Kulmerland mellett Pomesania déli részein, az Ossa-folyó melletti területeken - a településnevek tanúsága szerint - szintén telepedtek le lengyel kisnemesek és parasztok a 14. század elején, első évtizedeiben.[351] Kisebb számban északabbra, Marienburg és Elbing környékére, azaz a delta-vidékre is költöztek lengyelek. Elbing város 1338. évi legelőbirtokosainak összeírásában például több lengyel származású polgár is szerepelt (*„Andreas Polonus"*, *„Bertoldus Polonus"*, *„Kalys, Petrus Dusche cum uno Polono"*, *„Lyssak"*). Elbing városában különösen a domonkos-rendi kolostor környékén éltek

lengyel etnikumú polgárok. 1341-ben *„Petri et Osanne polonorum circa fratres"* rendelkeztek ingatlannal. 1343-ban a lengyel Bartuschnak is volt háza a domonkos rendház mellett.[352] Már a falualapítások korai fázisában, a 13. század végén, a lokátorok között lengyel származásúak is feltűntek. Egy 1295. évi oklevél például Mirogniwo nevű telepítési vállalkozót említett.[353] A német jog alapján történő paraszti kolonizációban a lengyelek így szinte a kezdetektől részt vettek, melynek eredményeképpen lengyel parasztok ugyancsak éltek német telepes falvakban, vagy voltak lengyelek lakta német jogú falvak.[354] Az 1320-as évektől több kulmerlandi lengyel kisnemes és paraszt is vállalkozott a déli nagy erdős területek kolonizációjára, mint például Wenzeslaw és Dobeslaw, akik itt 120 Hufe méretű birtokot kaptak,[355] vagy Nikolaus Ryczkow, akinek a lovagrend 124 Hufe földet adományozott.[356] A telepítésekben részt vevő lengyel nemesek többsége azonban az előbbi példákban szereplő birtokokhoz képest jóval kevesebb földet kapott. 1299-ben például a lovagrend 10 Hufét adományozott egy lengyel kisnemesnek.[357] 1306-ban egy Nicolaus nevű lengyel 8 Hufe földet kapott Eberhard ermlandi püspöktől.[358] 1311-ben a nagykomtúr megbízta *„Wenzeslaus"* lokátort, hogy Tannenrode néven egy német jogú falut alapítson.[359] 1321-ben egy Boguslaw nevű lengyel 8 Hufét kapott a christburgi komtúrságban.[360] Ugyanebben az évben Friedrich von Wildenburg tartományi mester két kisebb birtokot adományozott Stanislaus Sklodowicz-nak.[361] Tyczko Zehynulow 1335-ben 30 Hufe földet kapott Ottó kulmi püspöktől, hogy Eichenwalde néven egy német jogú falut alapítson.[362] A kulmi püspökség területén Ottó püspök nevéhez fűződött a nagyobb arányú betelepítés, de már elődje, Nikolaus püspök egy Ludwig von Tawschaw nevű, feltehetően német származású lokátornak 30 Hufe földet adományozott kulmi joggal, hogy azon egy falut alapítson.[363] A 14. század első felében a déli erdővidékek kolonizációban lengyel parasztok még nem játszottak jelentősebb szerepet, mert inkább a Visztula és a tengerpart mentén telepedtek le. A *Wildnis*-ben inkább csak Mazóviából érkezett ún. „erdei emberek" telepedtek meg, akik méhészkedéssel, vadászattal, halászattal, gyűjtögetéssel, szénégetéssel foglalkoztak.[364] 1360-ban a Német Lovagrend főispotályosa Ortelsburg (Szczytno) körzetében 16 lengyel méhészt, vadászt és halászt telepített le.[365] Nagyobb számban azonban nem a belső porosz területeken, hanem a Visztula torkolatvidékétől Samland déli partjáig terjedő tengerparti részen telepedtek meg lengyel halászok.[366]

A Német Lovagrend még nem volt az összes porosz terület ura, amikor 1276. március 29-én a Visztula bal partján, Pommerellen (Kelet-Pomeránia) földjén is jelentős birtokhoz jutott: Sambor, Dirschau (Tczew) ura, a lovagok régi szövetségese, a Rendnek adományozta Mewe (Gniew) várát és a hozzá tartozó földeket.[367] A Német Lovagrend ezzel megvetette a lábát II. Mestwin danzigi fejedelem országában, s azonnal hozzáfo-

gott a vár kibővítéséhez és megerősítéséhez.[368] Brandenburg és Pomeránia fejedelmeinek fenyegetése miatt Mestwin igyekezett jó kapcsolatokat kialakítani keleti szomszédjával, ezért megengedte, hogy a Német Lovagrend Mewe közelében egy falut vásároljon Pommerellen területén.[369] (Ennek az ügyletnek a vár majdani ellátása szempontjából volt jelentősége.) 1285-ben egy, a vízi közlekedés ellenőrzésében fontos szerepet játszó szigetet adományozott a Visztulán a lovagrendnek.[370] Halála (1294) után, az 1282. évi örökösödési szerződésnek megfelelően, Nagy-Lengyelország hercege, II. Przemysław lett az utóda, aki a következő évben Lengyelország királyává is koronáztatta magát, de egy évvel később meggyilkolták (1296).[371] Nagy-Lengyelország nemességének többsége II. Vencel cseh királyt ismerte el urának, aki egyúttal a lengyel koronát is megszerezte. Mivel a cseh királyi ház és a Német Lovagrend kapcsolatában a 13. század közepéig visszanyúló múltja volt az együttműködésnek,[372] Vencel a lovagrendet kérte fel Pommerellen katonai védelmezésére, mert Sambor, rügeni fejedelem örökösödési igényekkel lépett fel. A tartomány védelmezése fejében újabb birtokokat adományozott a lovagoknak Pommerellen földjén. Fia, III. Vencel, hogy megvédje lengyel koronáját, igyekezett békét kötni Habsburg Albert német uralkodóval. Albert a cseh király meißeni birtokainak átengedését kérte, melyeket Vencel, hogy pénze legyen, még korábban zálogba adott Brandenburgnak. Mivel annyi pénze nem volt, hogy ezeket a birtokokat a zálogból kiváltsa, elfogadta a barndenburgi őrgróf feltételét, aki a meißeni földekért cserébe Pommerellen tartományt kérte.[373] Az 1305. augusztus 18-án megkötött nürnbergi béke értelmében III. Vencel lemondott a meißeni területekről és Eger városáról, a német uralkodó pedig elismerte őt Lengyelország legitim királyának. Vencel számára ez azért is volt különösen fontos, mert Łokietek Ulászló személyében lengyel trónkövetelő tűnt fel a színen. Az Ulászló ellen hadjáratra készülődő Vencelt 1306. augusztus 4-én Olmützben meggyilkolták.[374] III. Vencel halálával Lengyelországban összeomlott a cseh uralom.[375] Mazóvia és Kujávia hercegei Łokietek Ulászló mellé álltak, aki katonai erővel megszállta Pommerellent. Bíróság elé citálta a korábbi cseh kormányzást megtestesítő Swenza palatinust. A magát fenyegetve érző Swenza 40 márkáért eladta niradowei birtokát a Német Lovagrendnek, és Brandenburgba menekült.[376] Łokietek Ulászló a fejedelemség központja, Danzig élére Bogussa várnagyot állította, aki ellen fellázadtak a város lakói, és a brandenburgi őrgróf segítségét kérték. 1308 nyarán Danzig előtt megjelentek a brandenburgi csapatok. A polgárok megnyitották a város kapuit, de a várba visszahúzódott lengyel védősereg elszántan védekezett. A lengyel korona megszerzéséért küzdő Łokietek nem tudott felmentő csapatokat küldeni, ezért Bogussa várnagy a Német Lovagrend segítségét kérte.[377] A Günther von Schwarzburg, kulmerlandi tartományi komtúr vezette lovagrendi csapatok megjelenése

miatt a brandenburgi erők elvonultak Danzig alól, a lovagok azonban – kihasználva a számukra kedvező helyzetet – nem felmentőként, hanem hódítóként érkeztek. Elűzték a lengyel védősereget is, és amikor uralmukkal szemben a városban zavargások törtek ki, közel 200 városlakót végeztek ki, családjaikat száműzték, a város nagy részét pedig lerombolták.[378] Danzig után a lovagrend számos pommerelleni várat és települést foglalt el, s ezzel párhuzamosan tárgyalásokat kezdett Brandenburggal a tartomány jövőjéről. Az 1309. szeptember 13-án megkötött soldini szerződés értelmében a brandenburgi őrgróf 10.000 márka ezüst fejében hajlandó volt lemondani a Pommerellenre támasztott igényéről.[379] A lovagrend ugyanennyit kínált Łokietek Ulászlónak is, aki azonban visszautasította ezt az ajánlatot, s ezzel tartós viszály kezdődött Lengyelország és a Német Lovagrend között.[380] Łokietek erejét és figyelmét a Csehországban a Premysl-dinasztia örökébe lépő, a lengyel trónra is jogot formáló Luxemburgokkal folytatott küzdelem kötötte le, ezért északon nem akart újabb frontot nyitni, de a pápai Kúriánál eljárást, pert kezdeményezett a Német Lovagrend ellen.[381] A korábbi danzigi fejedelemség megszerzésével a lovagok lettek az Alsó-Visztula térségének urai. A fennhatóságuk alá került közel 15.000 km^2 új területtel a Rendnek mintegy 85.000, más vélekedések szerint 100–120.000 főnyi új, döntően szláv etnikumú alattvalója lett.[382] A porosz törzsi területekkel ellentétben Pommerellenben a lovagrend kialakult települési, jogi, birtok- és egyházszervezeti viszonyokkal találkozott. Nem csak egy keresztény, hanem egy, a telepes mozgalom által már érintett tartomány került a lovagok fennhatósága alá.[383] Pommerellenben számos kolostori, püspöki, káptalani, valamint világi nemesi birtok volt, továbbá német jogon élő falvak és városok is léteztek. A tartomány nagy része egyházszervezeti szempontból a lengyelországi Leslau (Włocławek), a nyugati területek pedig a pomerániai Kammin (Kamień Pomorska) püspökséghez tartoztak.[384] A Német Lovagrend az 1221. évi pápai *exemptio* alapján, amely mentesítette őt a püspöki *iurisdictio* és vizitáció alól, jogot kapott arra, hogy közvetlenül a Szentszékhez forduljon ügyeivel, temetőket tartson fenn, oratóriumokat és plébániatemplomokat alapítson, mentesüljön az egyházi tized fizetése alól,[385] Pommerellenben igyekezett korlátozni Leslau püspökének jogosítványait, ami a kezdetektől komoly feszültségforrássá vált. Mindezeken túl az inkorporált kulmi, pomesaniai és samlandi püspökségek példája ugyancsak aggodalommal töltötte el a leslaui püspököt. A Német Lovagrend ugyanis a 14. század első harmadában megkísérelte a pápaságnál elérni azt, hogy a fennhatósága alá került pomerrelleni területeken Danzig vagy Mewe székhellyel önálló püspökség jöjjön létre, de próbálkozása nem járt sikerrel.[386] Poroszországtól eltérően, ahol a püspökségek nagy territóriumok urai voltak, Pommerellenben Leslau püspöke egyházi fennhatóságán túl nem rendelkezett jelentősebb földbirtokok-

kal: 1309-ben az egész tartományban összesen 33 falu volt a birtokában.[387] (Összehasonlításképpen: az ermlandi püspökséghez a 14. század közepén, második felében 440, a kulmihoz 60, a samlandihoz pedig 100 falu tartozott.)[388] A nagy monasztikus kolostorok (Oliva, Zuckau, Pelpin, Zarnowitz) - amilyenek a porosz területeken nem voltak - némileg kiterjedtebb földterülettel rendelkeztek. Az olivai ciszterci kolostornak 42 faluja volt, a pelpininek pedig 35.[389] Pommerellenben még más egyházi lovagrendek is a Német Lovagrend fennhatósága alá kerültek. Mewe közelében még a 13. század első felében Swantopolk danzigi fejedelem adományozott birtokokat a spanyol Calatrava Rendnek,[390] a johanniták pedig a 12. század végétől rendelkeztek itt birtokokkal. 1198-ban megkapták Stargard (Starogard) várát és a hozzá tartozó uradalmat, továbbá Kamerau, Schadrau, Rokoschin és Schwarzhof falvakat, valamint Taschau és Gelben falvak tizedjövedelmeit.[391] Schöneck (Skarszewy) városa és Warberg is a johanniták birtoka volt.[392] Danzig (Gdańsk) és Dirschau (Tczew) már az 1260-as évek elején lübecki jogot kaptak Pommerellen fejedelmétől, aki a 13. század utolsó harmadában két új várost is alapított német (lübecki) joggal: Neuenburgot (Newe) és Schwetz-et (Świecie).[393] Ezzel a saját ellenőrzése alá vonta a vásári és piaci vámbevételeket.[394] A 13. században Nyugat- és Kelet-Pomerániában egyaránt a fejedelmi hatalom mellett elsősorban az egyházi birtokosok ösztönözték a paraszti betelepítést, különösen a ciszterciták és a johanniták.[395] Az 1308-1309. évi harcokban Danzig, Dirschau és Neuenburg szinte teljesen elnéptelenedett, korábbi privilégiumaikat a Német Lovagrend visszavonta.[396] Ugyanakkor a lovagok, ahogyan a porosz területeken is tették, igyekeztek megnyerni a helyi előkelő réteget, egyházi és világi birtokosokat, ezért nem nyúltak hozzá a tartomány birtokviszonyaihoz, tulajdonosi szerkezetéhez. Lényegében csak az egykori fejedelmi uradalmakat vették birtokukba, így ez a körülmény korlátokat szabott telepítő terveik és tevékenységük elé.[397] Mewe (Gniew) környékén, amit a lovagrend még 1276-ban kapott meg,[398] a 13. század folyamán már több német jogú, cenzusfizető falut alapított, és porosz szabadoknak is adott szolgálati birtokokat.[399] 1309 után a tartomány nagyobb arányú, tervszerű kolonizációja előtt nem csak a helyi tulajdonviszonyok jelentettek korlátokat, hanem Pommerellen rendezetlen közjogi státusa is. Az 1320-ban lengyel királlyá koronázott Łokietek Ulászló[400] ugyanis koronájához tartozó területnek tartotta az egykori danzigi fejedelemséget, és igyekezett azt visszaszerezni. Szövetséget kötött Gediminas litván nagyfejedelemmel (amit fia, Kázmér, és a litván fejedelem harmadik lánya, Aldona/Anna házasságkötése erősített meg),[401] valamint Károly Róbert magyar királylyal (aki 1320-ban a lengyel király lányát, Erzsébetet vette feleségül),[402] s 1327-ben háborút indított a Német Lovagrend, valamint a lovagokkal szövetséges mazóviai és nyugat-pomerániai fejedelmek ellen.[403] Ez utób-

biak, azaz Ottó és Barnim hercegek 1329-ben 6000 márkáért zálogba adták a lovagoknak Pommerellen tartomány nyugati határainál fekvő Stolp (Słupsk) és Bütow (Bytów) térségét, így a lovagrend kiterjesztette nyugat felé uralmi területeit.[404] A Łokietek Ulászlóval vívott háborúban csapatai megszállták Lengyelországban Kujávia és Dobrin tartományokat.[405] Az elhúzódó háborúnak az új lengyel király, III. Kázmér vetett véget, amikor 1333 elején a status quo alapján fegyverszünetet kötött a Német Lovagrenddel (így az 1333. április 25-én Krakkóban tartott koronázási ünnepségen már a nagymester is megjelent), és beleegyezett, hogy a vitatott területek hovatartozásának kérdésében döntőbírák ítéljenek.[406] Hosszú egyeztetések után végül a cseh király (a lovagrend szövetségese) és a magyar uralkodó (a lengyel király szövetségese) személyében állapodtak meg döntőbíróként. Az 1335 novemberében megrendezett visegrádi királytalálkozó, ami egyúttal a lovagrendi-lengyel viszály kérdésében ítélkező arbiteri fórum is volt, megerősítette ugyan a Trencsénben megkötött cseh-lengyel megállapodást, de Pommerellen, Danzig, valamint Kujávia és Dobrin hovatartozása, a Poroszország és Lengyelország közötti konfliktusban nem hozott megoldást.[407] A következő évben János cseh király bejelentette, hogy a Német Lovagrend megsegítése céljából keresztes hadat fog vezetni a litvánok ellen, így az 1337-ben lengyel területeken átvonuló nagy cseh haderő óvatosságra intette III. Kázmért, aki elállt attól a szándékától, hogy katonai erővel szerezze vissza a vitatott területeket.[408] 1339/40-től pedig a tatárok és a halicsi fejedelemségért kirobbant örökösödési háború kötötte le figyelmét. Az orosz fejedelemségre igényt formált Gediminas litván nagyfejedelem, mert egyik fia, Lubart, halicsi hercegnőt vett feleségül,[409] Özbek tatár kán, mint a fejedelemség legfőbb ura, a mazóviai fejedelmek, akik a meggyilkolt halicsi fejedelem rokonai (testvérei) voltak, s maga III Kázmér is, aki litván felesége halála után szintén halicsi hercegnőt vett feleségül.[410] 1340 nyarán a lengyel király hadjáratot indított a halicsi fejedelemség megszerzésére.[411] Az elhúzódó keleti háború miatt Kázmér tárgyalóasztalhoz ült a Német Lovagrenddel, hogy nyugaton ne kelljen hadat viselnie. Az 1343-ban megkötött kaliszi szerződés 66 évre békét teremtett Poroszország és Lengyelország között. A kölcsönös engedmények árán született megegyezés értelmében a lengyel király elismerte, hogy Danzig és Pommerellen a lovagrendi államhoz tartozik, a nagymester pedig visszaadta Kujávia és Dobrin tartományokat.[412] A későbbi viták megelőzése érdekében pontosan meghatározták, hol húzódik a porosz-lengyel, valamint a porosz-mazóviai határ.[413] Kilenc évvel később, 1352-ben azonban Dobrin tartomány ismét a Német Lovagrend kezébe került, de ez már a felek közös akarata alapján történt: III. Kázmér 12 évre, 40.000 aranyforintért zálogba adta a tartományt, hogy a litvánok elleni halicsi háborújához legyen pénze.[414]

Pommerellen tartományban a terület közjogi helyzetét rendező kaliszi béke után vett nagyobb lendületet a telepes mozgalom. Északon leginkább a danzigi komtúrságban, délen pedig Dirschau (Tczew) térségében.[415] A telepítésekhez, város- vagy falualapításokhoz szükséges területek biztosítása érdekében a Német Lovagrend már itteni uralma kezdetétől gyakran birtokcseréket hajtott végre, vagy vásárolt földeket. 1310. február 18-án például a lovagok Jacob várnagytól és Johann alkamarástól vettek birtokokat Danzig környékén.[416] Az elhunyt Sambor herceg lánya, Gertrúd 1312-ben az összes itteni birtokát eladta a lovagrendnek.[417] 1329 novemberében egy Lippold Beer nevű nemes adta el egyik faluját a lovagrend stolpi komtúrjának.[418] Egy 1312. szeptember 10-én kelt oklevél szerint Johann, polocki püspök néhány falut elcserélt Pommerellenben a lovagrenddel.[419] 1313 nyarán Swenza palatinus fiai szintén egy nagy, több falut is magába foglaló uradalmat cseréltek el a lovagokkal.[420] 1334-ben a Rend a johannitákkal bonyolított le egy birtokcserét.[421] Egy 1350-ből származó feljegyzés tanúsága szerint a Német Lovagrend 150 márkát fizetett a schönecki (Skarszewy) johannita konventnek.[422]

Uralmának stabilizálódását követően, a porosz területekhez hasonlóan, a Német Lovagrend Pommerellen földjén is városok újjáalapításával kezdte telepítő tevékenységét. 1338-ban Schwetz (Świecie), 1341-ben pedig Lauenburg (Lębork) kulmi jogot kapott.[423] 1332-ben Danzig viszszakapta lübecki városjogát, amit 1346-ban a lovagrend bizonyos korlátozásokkal, szűkítésekkel a kulmi joggal cserélte fel. (A kulmi joggal járó összes kiváltságot a város csak 1378-ban nyerte el.)[424] 1346-ban Tuchel (Tuchola) és Bütow (Bytów) kapta meg a kulmi városjogot, 1348-ban Stargard (Starogard), Putzig (Puck), 1350-ben pedig Neuenburg (Newe) és Konitz (Chojnice). Danzighoz hasonlóan Dirschau (Tczew) is csak fokozatosan vált újra várossá 1328 és 1384 között.[425] A Pommerellenben birtokokkal rendelkező másik lovagrend, a Johannita Rend a telepítésekben megelőzte a Német Lovagrendet, s már 1320-ban új várost alapított Schöneck néven.[426] Az itt létrehozott johannita konvent 1335-ben 60 Hufe területen, 8 szabad évvel megalapította Thomaswalde falut,[427] 50 Hufeval és 14 szabad évvel pedig Lienfiltz falut.[428] A johannita lovagok telepítő tevékenysége a következő években is folytatódott: 1336-ban alapították Demlin,[429] 1346-ban Eberswalde,[430] 1348-ban pedig Liebschau[431] és Wartenberg falvakat.[432] 1349-ben Thomaswaldéban még egy vízimalmot is építettek.[433] A Német Lovagrend politikai fennhatósága alá került Pommerellenben a 14. század első felében nem a tartományúr, hanem a korábbi danzigi fejedelmek idején itt gyökeret eresztett johanniták bizonyultak a legaktívabbnak a telepítésekben. A korábbi pommerelleni városi központok újjáélesztése, újjáalapítása mellett a 14. század közepén a Német Lovagrend már teljesen új, előzmények nélküli városokat is alapított a tartomány déli és délkeleti részein: 1348-ban Schlochaut (Człuchów) 1354-ben pedig Friedlandot (Prawdinsk). Északnyugaton Leba

(Łeba) település 1357-ben lübecki városjogot kapott.[434] Tervszerű falualapítások leginkább északon, a danzigi, valamint nyugaton, a dirschaui komtúrságban folytak, így Pommerellen művelt földterületeinek többsége is ezeken a területeken alakult ki.[435] Német és lengyel parasztok mellett a Német Lovagrend katonáskodó porosz szabadokat is telepített Pommerellenbe, különösen Schlochau, Tuchel és Konitz komtúrságok déli részeire.[436] Ahogyan a porosz *Wildnis* déli, délkeleti területein, úgy Pommerellenben is katonai célja volt a porosz szabadok telepítésének: a lengyel betörésekkel szembeni határvédelmet akarta a lovagrend katonai kötelezettségű kisbirtokosokkal megerősíteni.[437] Hasonló volt a helyzet nyugaton, a pomerán határnál is, ahol a határvédelem megteremtése érdekében a lovagok szintén szolgálati birtokok láncolatát alakították ki.[438] A tartomány belső, erdős területein, mint a schlochaui vagy tucheli komtúrságok északi részein, a Német Lovagrend még nem ösztönözte a tervszerű, nagyobb szabású kolonizációt, inkább az itteni szláv (kasub) falvaknak adományozott német jogot, amelyek így egyértelműen körülhatárolt földterületet kaptak szabályozott határhasználati s nyomásos renddel, rögzített cenzuskötelezettséggel. Gazdasági, társadalmi és jogi értelemben ez egyaránt kedvezőbb helyzetet, felemelkedést jelentett az itteni szláv parasztság számára. A belső területek falvainak többsége így a német jog ellenére megőrizte szláv jellegét. A 14. század első felében a nagy földbirtokkal rendelkező ciszterci kolostorok földjein szintén többségben voltak a lengyel parasztok, és a szláv etnikumú telepesek. Pommerellen nemessége ugyancsak megőrizte szláv jellegét, mert a német vagy porosz betelepülők Dirschau, Neuenburg térségére, valamint Schlochau, Tuchel és Konitz déli részeire koncentrálódtak. A helyi népesség a tartomány északnyugati és középső vidékein, valamint Schwetz környékén volt túlsúlyban.[439] A schlochaui komtúrságban határvédelmi céllal telepített szolgálati birtokok 63,3 %-a kulmi jogot kapott. A dirschaui térségben ez az arány 35,6 % volt, Tuchelben pedig 47,3 %. A danzigi komtúrságban, ahol nem kellett határvédelmi feladatokra koncentrálni, a nemesi birtokoknak csak 11,5 %-a kapott kulmi jogot. A legkevesebb lengyel (szláv) jogú nemesi birtok a mewei komtúrságban, a legkorábban lovagrendi fennhatóság alá került pommerelleni területen fordult elő. Pommerellenben a 14. század végére 395 település rendelkezett kulmi joggal (28,5 %), 109 magdeburgi joggal (7,8 %), 3 lübecki joggal (0,2 %), a többi pedig lengyel (szláv) jog alapján élt (32,7 %). A német (kulmi, magdeburgi, lübecki) jogon élő falvak, települések többnyire a Német Lovagrend és az egyház birtokain fordultak elő, a lengyel jogúak pedig általában a lengyel nemesek birtokain. A pommerelleni települések 36,7 %-a a lovagrend, 47,8 %-a magánföldesúri, 13,1 %-a pedig kolostori birtokokhoz tartoztak. Ugyanakkor a művelt földterületek – a telepítéseknek köszönhetően – nagyobb arányban voltak a lovagrend tulajdonában. A lovagok

rendelkeztek a lengyel eke (Haken) szerinti művelt földterület 57 %-ával (809 Haken), a nemesi birtokosok a 32 %-ával (454 Haken), az egyház és a kolostorok pedig 11 %-ával (152 Haken). A német telepesek által művelt telkek 48 %-a (14217 Hufe) lovagrendi fennhatóság alá tartozott, 38 %-a nemesi birtok volt (11282 Hufe), 14 %-a pedig egyházi-kolostori (4235 Hufe).[440] Ahogyan a Német Lovagrend uralma alá tartozó porosz és lengyel (azaz kulmerlandi) földeken, úgy a pommerelleni területeken is az egyházi szervezetek (ciszteci kolostorok, johannita konventek, püspökségek, káptalanok) és magánföldesurak ugyancsak részt vettek a telepítésekben. Eberhard, Pelplin cisztercita apátja például 1338-ban Nikolaus Pistoris lokátornak 40 Hufe földet adott, hogy azon kulmi joggal egy falut alapítson.[441] A tartomány nyugati határvidékén, Bütow térségében egy Kazimir nevű helyi földbirtokos 1345 tavaszán falualapítással bízta meg Heinrich Rosen lokátort.[442]

A tervszerű poroszországi telepítésekben, falualapításokban a Német Lovagrend, a porosz püspökök s káptalanok, valamint magánföldesurak mellett a lovagrendi állam - ugyancsak tervszerűen alapított[443] - városai is részt vettek. Kulm város 1330 és 1430 közötti törvényszéki könyveinek, a *Liber memoriarum Colmensis civitatis* feljegyzései szerint a 14. század közepére például a város már 15 saját faluval rendelkezett, ebből 6 (Rens, Dietrichsdorf, Siegehardisdorf, Hildebrandisdorf, Wunsdorf, Hegewaldt) német nevű volt, tehát biztosan német telepesek beköltözésével jött lére.[444] A másik 9 falu a neve alapján (Rudin, Gelen, Vyschonia, Koczkow, Lykow, Colmenicz, Tilia, Smellen, Grobyn) lengyel és porosz parasztok által lakott volt, melyekről nehéz eldönteni, hogy a Német Lovagrend poroszországi megjelenésétől kezdve léteztek a Visztula mellett, vagy későbbi, belső kolonizáció során keletkeztek.[445] Már az 1233. évi kulmi kiváltságlevél igen nagy földterületeket adományozott Thorn és Kulm városoknak, hogy ott a későbbiekben saját falvakat alapítsanak.[446] Elbing városa szintén jelentős, mintegy 600 Hufe területű földbirtokkal rendelkezett, amelyen a 14. század első felében, a nagyobb szabású gátépítések és vízlecsapolási munkák megindulásával párhuzamosan szintén több falut alapított.[447] Az 1320-as évek végére a városnak 4 saját, telepes faluja volt.[448] A Christburg (Dzierzgoń) városához tartozó Altstadt nevű falu egy 1288. évi oklevél tanúsága szerint ugyancsak a városi magisztrátus tervszerű telepítése nyomán jött létre már a 13. század utolsó harmadában.[449] Saalfeld (Zalewo) városának is volt egy német telepesek által lakott faluja: Halbedorf, amit 40 Hufe területen 1320-ban alapítottak.[450] Az 1317-ben alapított Deutsch-Eylau (Iława) városa[451] nyolc évvel később, 1325-ben hozta létre saját faluját, Neudorfot, a „város előtt" („*das vor der stat gelegen ist*").[452] Az 1297-ben alapított Preußisch Holland (Pasłęk) városa a 14. század első felében szintén Neudorf néven alapított egy falut úgy, hogy a korábban a városnak adományozott 139

Hufe kiterjedésű földterület déli részén leválasztottak 60 Hufét, s azon hozták létre az új telepes falut.[453] A porosz-lengyel határterület nagy erdővidékén Osterode (Ostróda) városát 1329-ben együtt alapították a hozzá tartozó Buchwalde faluval.[454] Egy 1338-ból származó oklevél szerint Mühlhausen (Gvardejszkoje) városának szintén volt saját faluja, Lohberg, melyhez 59 Hufe föld tartozott.[455] Liebemühl (Miłomłyn) város 1341. évi kiváltságlevele két városi falut említett: *„czwey dorfere der stat Libenmule”*.[456] Garnsee (Gardeja) város 1334. évi oklevele is már saját városi faluról tett említést: *„pascua pro pecoribus suis cum rusticis villo ibidem adiacentibus”*.[457] 1342-ben a Német Lovagrend nagymestere hozzájárult ahhoz, hogy Danzig városa a földjein saját falvakat alapítson,[458] s ezen elvi jóváhagyás után 1346-ban a magisztrátus - a lovagok ismételt beleegyezésével - a városi földekből (*„binnen unsir stat grenicze”*) 22 Hufét adott egy Werner von Zinger nevű lokátornak, hogy azt kulmi jogon betelepítse.[459] Heinrich Dusemer nagymester 1348-ban *„unsir stat Puczk* (Putzig/Puck városa Pommerellen tartományban) *und dem dorfe, das vor derselbin stat lyt”* számára kiváltságlevelet adományozott,[460] ami azt bizonyítja, hogy Putzignak ekkor már volt saját faluja. Tolkemit (Tolkomicko) város 1351. évi határleírása szintén említette Neudorf falut, melynek földjeit a város határából választották le.[461] Az eddigi példákból is jól látszik, hogy az olyan nagyobb porosz városok, mint Thorn, Kulm, Danzig vagy Elbing mellett a 14. század első felében már az ekkor létező kisebb városkák is legalább egy-két falu birtokosai voltak. A városi falvak, a „Stadtdorfok” alapvetően kétféle módon jöttek létre. Ahogyan Thorn, Kulm, Danzig, Tolkemit, Elbing vagy Deutsch-Eylau példája mutatja, az egyik mód az volt, amikor maga a város magisztrátusa választott le a városi földekből egy darabot, s bízott meg telepítési vállalkozót (gyakran éppen saját polgárai közül), hogy oda egy (vagy több) falut telepítsen. A másik lehetőség szerint a város és a hozzá tartozó falu lényegében egyszerre, közös telepítői tevékenységnek köszönhette létrejöttét, mint például Osterode, Garnsee vagy Putzig városkák esetében is történt. A Német Lovagrend egyidejűleg két telepítéssel - egy város és egy hozzá tartozó falu alapításával - is megbízott egy lokátort. Ez a telepítési mód különösen elterjedt volt Sziléziában, ahol már a 13. század folyamán számos város és városi falu (Stadtdorf) jött létre.[462] Nem véletlen, hogy Poroszországban is széles körben gyakorlattá vált, mert a legkorábban alapított lovagrendi város, Thorn első telepesei - ahogyan erről már szóltunk - jórészt Sziléziából érkeztek. A városi falvak földrajzi, gazdasági és jogi értelemben egyaránt szorosan kötődtek a közelükben lévő városhoz. A városnak és falujának közös elöljárója és bírói fóruma volt. Mühlhausen város 1329. évi kiváltságlevele szerint például a telepítő Nicolaus de Kunyn lokátor az általa alapított városban, valamint a mellette létrehozott Loberch faluban soltészi tisztséget

s alsófokú bíráskodási jogot kapott („*officium scultecie tam in civitate Molhusen quam villa Loberch et omnibus bonis eiusdem cum iudiciis minoribus*").[463] Saalfeld faluja, Halbedorf ugyancsak a városi bíró fennhatósága alá tartozott.[464] Ennek ellenére a városi falvak lakói nem rendelkeztek a polgárok jogaival, társadalmi státusával és városi szabadsággal, és gyakran igazgatási szempontból is a városi magisztrátus fennhatósága alá tartoztak.[465] A cenzusfizetést, egyéb adókat, valamint a tartományúr által elvárt katonai, hadi szolgálatot s közmunka kötelezettséget a polgárok és a városi falvak parasztjai együttesen teljesítették.[466] A városi falvak a városi plébániatemplomhoz tartoztak, míg a külön telepített cenzusfizető hospes falvak többnyire saját plébánossal és templommal rendelkeztek.[467] Saalfeld város privilégiumlevele például azt tartalmazta, hogy a város falain kívül fél mérföldes körzetben tilos volt más templomot építeni, így a városi falu lakói csak a városi plébániatemplomot látogathatták.[468] (III. Ince pápa korától a híveknek a saját plébániatemplomukban kellett eleget tenniük misehallgatási kötelezettségüknek, és ugyanitt kellett leróniuk az egyházi tizedet, a kegyes adományokat vagy a mortuáriumot is.)[469]

Jóllehet a 14. század első fele a nagyarányú kolonizáció megindulásának és kiteljesedésének az időszaka volt Poroszország történetében, a demográfiai növekedés mértéke arányaiban valamelyest mégis elmaradt a telepítések dinamikájától, mert ezekben az évtizedekben az időjárási viszonyok, természeti csapások némileg fékezően hatottak a népességnövekedésre. A viszonylag rövid vegetációs időszak miatt az időjárás kisebb kilengései, változásai is érzékenyen érintették a mezőgazdaságot, a lovagrendi állam eltartó képességét. Míg a 13. század második felében többnyire a megszokott átlagos időjárás jellemezte Poroszországot, a 14. századtól szélsőségessé vált a klíma. Peter von Dusburg beszámolója szerint 1303. augusztus végén nagy vihar tombolt a Visztula vidékén, ami hatalmas árvizet okozott, s meghiúsította a szántóföldek őszi szántását és vetését.[470] 1305/1306 tele egész Európában rendkívül hideg volt, még a Balti-tenger is befagyott,[471] ami ismét tönkre tette az őszi vetéseket. 1308 őszén kétszer is nagy orkán söpört végig Poroszországon, megrongálva a szőlőskerteket, gyümölcsösöket, épületeket. 1310 májusában nagy vihar kíséretében oly sok eső esett, hogy víz alá kerültek a szántóföldek, s megsemmisült minden vetés. Éhínség támadt és sokan éhen is haltak. Az ország élelmezésére, ellátására Lengyelországból kellett gabonát szállítani.[472] 1314-ben a nagy nyári esőzéseket árvizek és hosszú hideg tél követte egész Európában, s a következő évet is állandó esők jellemezték, emiatt súlyos éhínség támadt mindenhol.[473] Az *Annales Ronneburgenses* feljegyzései szerint 1315-ben Poroszországra is éhínség köszöntött.[474] Az esős és hideg idő 1316-ban is folytatódott.[475] A késő középkori klímaváltozás, a lehűlés egész Európában gyors volt és

tartós maradt. A hűvös, csapadékos évek váltak általánossá, és a jó termést hozó esztendők lettek kivételek. Az előállított javak, a megtermelt élelmiszer mennyisége jóval nagyobb ingadozást mutatott, mint korábban, s egyre gyakrabban süllyedt a lakosság szükségleteinek szintje alá, ami élelmezési gondokhoz vezetett.[476] Az 1314–1317 és 1320–1321 körüli időszakok voltak a legsúlyosabbak, amikor Európa számos területén a csapadékos, hideg idő miatt megsemmisült a termés.[477] Poroszországban 1331-ben a Visztula jégzajlása okozott nagy árvizet, amelyben sok ember és állat veszett oda, hatalmas szántóterületek váltak művelhetetlenné.[478] Öt évvel később, 1336-ban azonban már a csapadék hiánya okozott gondot: a korábban soha nem látott aszály tönkre tette a gabonaföldeket, s megsemmisítette a termést.[479] A 14. század első fele Európa történetében az éhezés fél évszázadát jelentette.[480]

Kolonizáció és pestisjárványok

A genovai hajók által 1347-ben a Krímből Itáliába behurcolt pestis alig két-három évvel később már a Balti-tenger térségét, így Poroszországot is elérte,[481] ahol - az írott források tanúsága szerint - jelentős pusztítást, nagy emberveszteséget okozott. Braunsberg (Braniewo) város évkönyve szerint 1350-ben Szent Bertalan napjától (augusztus 24.) karácsonyig több mint 9000 városlakó halt meg („*ad nativitatem Christi plus quam novem milia hominum veneno quasi morte subitanea interierunt*"). Ugyanekkor Königsberg (Kalinyingrád), Marienburg (Malbork), Preußisch Holland (Pasłęk), Heiligenbeil (Mamonovó), Frauenburg (Frombork), és Mühlhausen (Gvardejszkoje) városokban is megszámlálhatatlanul sok ember pusztult el („*Item eodem anno in Konigsberg multitudo hominum interiit non computata.* [...] *Item in Marienburg similiter. Item in Hollandia. In Heiligenbeil. In Vrowinborg. In. Molhusin*"). Samland tartományban igen sok porosz lett a járvány áldozata („*Item in terra Sambye multi Prutheni veneno perierunt*"), és a bűnös illetve ártatlan áldozatokat egyaránt elégették ott, ahol megfertőződtek, vagy annak közelében („*Eodem anno multi tam noxii quam innoxii propter venenum cremati sunt undique terrarum*"). A járvány Hermann ermlandi püspököt is elvitte.[482] Az Olivai Krónika szerint egész Poroszországban és Pomerániában megszámlálhatatlanul sok férfi és nő lett a pestis áldozata („... *in tota Pruzia et Pomerania innumerabiles viros ac mulieres consumpsit*").[483] Ezek a források tehát - az Európa más részein keletkezett kortárs feljegyzésekhez hasonlóan - igen nagyarányú mortalitásról tudósítanak. Ahogyan a pestis miatt Németország számos városában s vidékén zsidópogromokra került sor,[484] Poroszországban is a zsidókat tették felelőssé a járványért. A legenda szerint egy Rumpold nevű, látszólag keresztény hitre tért, és a lovagrendi államban megtelepedett zsidó Elbingben, Marienburgban, Königsbergben és több más településen számos embert mérgezett meg.[485] Ez a híradás egyúttal azt is jelenti, hogy a 14. század közepén már néhány zsidó család is élhe-

tett Poroszországban, akik feltehetően német területekről vagy Lengyelországból költöztek ide. A Braunsbergi Évkönyvek vagy az Olivai Krónika híradása szerint a pestis komoly demográfiai veszteséget okozott a lovagrendi államban. Ugyanakkor a járvány lefolyásának és a népességre gyakorolt hatásának vizsgálatakor nem hagyatkozhatunk kizárólag az írott forrásokra, mert azok általában kevés adatot tartalmaznak, és azok is megbízhatatlanok. A mortalitás mértékére vonatkozóan legfeljebb csak óvatos becslésekbe bocsátkozhatunk. A 14. század első felének népességszámára vonatkozóan a Szentszéknek fizetendő ún. Péter-dénár regiszterek adnak némi támpontot. XXII. János pápa 1317-ben rendelte el, hogy a lengyel koronához tartozó, vagy egykor oda tartozó területeken, így elvileg Kulmerland és Pommerellen tartományokban is, a Péterdénárt immár nem háztartásonként, hanem fejenként („*de quolibet capito humano*") kell megfizetni.[486] A Német Lovagrend emiatt felfüggesztette e két területen a pápát illető pénz beszedését, és 1320. március 10-én megbízta Johann kulmi plébánost, hogy teljhatalmú követként tiltakozzon a pápai udvarban a Péter-dénár fizetésének megváltoztatása ellen.[487] A lovagrend hosszú időn át megtagadta ennek a pápai adónak a fizetését, és többször tiltakozott a korábbi, háztartásonkénti 1 dénár összeg helyett annak többszörösét kitevő szentszéki követelés miatt.[488] Kulmerland tartomány városai, világi birtokosai, a porosz püspökök és káptalanok egységesen mind kiálltak a lovagrend mellett.[489] 1329. július 18-diki gyűlésükön politikai megfontolásból ugyan beleegyeztek a fejenkénti Péter-dénár fizetésébe,[490] de a pénz tényleges begyűjtésére már nem sok hajlandóságot mutattak, ahogyan a Német Lovagrend sem. A pápai udvar már 1329 decemberében több levélben is sürgette a Kúriának járó pénz befizetését, annak elmulasztása esetére pedig egyházi kiátkozással fenyegette meg a lovagrendet.[491] Erre azonban mégsem került sor, noha a pápai oklevelek szerint Poroszország még 10 évvel később sem fizette meg a teljes összeget.[492] 1338. szeptember 8-án XII. Benedek pápa azt írta, hogy a lovagrend 30.600 márkát nem fizetett meg a Kúriának, ennyire rúgott a Kulmerland és Pommerellen tartományokból várt Péter-dénárok összege.[493] A pápai adó mértékéből azonban egy egyszerű számítással mégsem következtethetünk a szóban forgó területek népességének nagyságára, ugyanis a „*de quolibet capito humano*" fizetési elv a gyakorlatban nem érvényesült. A Péter-dénárokat begyűjtő pápai kollektorok előzetesen róttak ki egy-egy plébániára, plébániaközösségre egy meghatározott összeget, s nem a tényleges lélekszám alapján. Ez utóbbihoz ugyanis olyan mértékű adminisztrációra lett volna szükség, amilyenre a középkori Európában sehol sem volt példa. De nem is mindenki volt köteles megfizetni a Péter-dénárt: a bérmálás előtt állók, a nemesek és a klerikusok mentesültek annak fizetése alól. A szegények, a plébánia hitközségéhez nem tartozók, az idegenek és a zsidók ugyancsak mentesültek a

fizetéstől. A településeken a plébánosok kötelessége lett volna a Péter-dénárok összegyűjtése.[494] A Német Lovagrend azonban már az 1233. évi kulmi kiváltságlevélben magának tartotta fenn a plébániák feletti patrónusi jogot,[495] s ilyen minőségében nemhogy ösztönözte, hanem inkább tiltotta a plébánosoknak a pápai követelések teljesítését. A beszedett összeg egy része mindig a pápai kollektorokat illette, így ezek a tételek nem is szerepeltek a pápai követelésekben. Ezért, valamint a fizetés alól mentesülők miatt a Szentszék összeírásainál mintegy 15-20 %-kal magasabb értékkel kellene számolni ahhoz, hogy valamilyen módon következtetni tudjunk a hozzávetőleges népességszámra. Walter Kuhn számításai szerint a 14. század közepén, a pestisjárványt megelőzően Kulmerland földjén kb. 110.000, Pommerellenben pedig 120-125.000 ember élt. A telepítéseknek köszönhetően az egykori porosz törzsi területek népessége is 120-130.000 fő körül lehetett.[496] A lovagrendi államot 1350-ben elérő pestis pusztításairól beszámoló forrásokban csak egyetlen konkrétnak tűnő adattal találkozhatunk, nevezetesen azzal, hogy Braunsberg városában állítólag 9000 áldozata volt a járványnak. Ez a szám azonban nagyon is túlzónak tűnik, mert a város lakossága még a 20. század első felében, 1939-ben is alig haladta meg a 20.000 főt (21.142),[497] századokkal korábban pedig jóval kevesebben élhettek a falai között. Zenon Hubert Nowak becslése szerint a 14. század közepén Altstadt és Neustadt Braunsberg falai között együtt sem éltek többen 5000-6000 főnél.[498] A középkori Európában alig egy tucat 50.000 feletti lélekszámú város volt, s csak 60-80 között mozgott azoknak a száma is, amelyeknek a lakossága meghaladta a 10.000-ret. A város rangú települések többségében általában alig néhány ezren éltek.[499] Ez utóbbi kategóriába tartozott a középkori Braunsberg is Poroszországban. A lovagrendi állam legnagyobb lélekszámú városában, Danzigban a 15. század elején sem élt több ember 20.000-nél. Elbing, Thorn, Kulm és Königsberg lakossága 15.000 körül lehetett.[500] Ha mindezek ismeretében nézzük a braunsbergi városi évkönyvek feljegyzéseiben szereplő 9000-es áldozatszámot, akkor a korabeli forrásoknak arról kellett volna írniuk, hogy a pestis Braunsberg város egész lakosságát kiirtotta. Egyetlen feljegyzésben sem olvashatunk azonban ilyet, vagy ehhez hasonlót. A legtöbb „adat" csak arról szólt, hogy „megszámlálhatatlanul sok" ember halt meg, de arról, hogy ez alatt mit kell érteni, semmit sem tudunk. Ha a forrásokban mégis konkrét, számszerű értékek szerepeltek, azok is alapvetően a számosságot, a nagy mennyiséget voltak hivatva kifejezni, s nem a tényszerű valóságot. Mindezek miatt különös figyelmet kell fordítanunk a közvetett bizonyítékokra, információkra. Ha elfogadjuk azt a becslést, hogy a 14. század közepén a járvány Európa népességének kb. harmadát (közel 25 millió embert) pusztított el,[501] s hasonló arányt vélelmezünk Poroszország esetében is, akkor a lovagrendi állam kb. 360.000-es összlakosságából mint-

egy 120.000 áldozata lett volna a pestisnek. Ilyen óriási mértékű mortalitásról azonban a források sehol sem szóltak, így arra következtethetünk, hogy a relatíve még mindig ritkán lakott lovagrendi államban a népességpusztulás mértékének jóval alacsonyabbnak kellett lennie. Az újabb kutatások Európa más tájain is egyre több kételyt fogalmaznak meg a pestis terjedésének gyorsaságára és az áldozatok mértékére vonatkozóan. A pestis németországi terjedését vizsgáló tanulmányában Manfred Vasold úgy véli, hogy ott, ahol 1350 után jelentősebb építkezések folytak (amelyek nagyszámú munkaerőt és komoly anyagi erőforrást igényeltek), ott nem számolhatunk komolyabb demográfiai visszaeséssel, nagyarányú mortalitással.[502] A poroszországi közvetett bizonyítékok arról árulkodnak, hogy a 14. század közepén a Fekete Halál ugyan elérte a Német Lovagrend államát, de akkor még nem okozott drámai mértékű pusztítást. Néhány településen és tájegységen, amelyekről a braunsbergi feljegyzésekben is szó esett, valóban lehetett pestis, de korántsem járt együtt olyan arányú halálozással, mint ami a szövegekben olvasható. Az Alle-folyó (Lava) mentén fekvő Bartenstein (Bartoszyce) közelében, a tőle kb. 10–12 kilométerre lévő Gallingen (Galiny) település téglatemplomának építését éppen 1350-ben kezdték el. Bartenstein város kőfalai és erődítései 1354 és 1359 között épültek fel, ezt megelőzően tehát ebben a térségben aligha lehetett komolyabb járvány és pusztulás. Rastenburgot (Kętrzyn), Heilsberget (Lidzbark Warminski), Lötzent (Giżycko) és Seeburgot (Jeziorany) ugyancsak 1350-ben kezdték átépíteni az addigi fa- és sáncerődből kő- és téglavárrá. Osterode (Ostróde) és Hohenstein (Olsztynek) építése már korábban, 1349-ben elkezdődött, és a következő években is töretlen lendülettel folytatódott. Rössel (Reszel) várának építéséhez 1355-ben fogtak hozzá, s az építkezést 20 év alatt fejezték be. Laptauban (Murumszkoje) a samlandi püspök várának építését 1351-ben kezdték el, pedig a Braunsbergi Évkönyvek feljegyzése szerint az előző évben Samlandban sok porosz ember lett a pestis áldozata. Kaimen (Szarecsje) várának építése 1352-ben kezdődött, míg Kiwitten (Kiwity) téglatemploma 1350–1370 között épült fel.[503] Balga (Veszelnoje) komtúrja 1356. szeptember 28-án, amikor még javában folyt a városfalak építése, engedélyezte Bartenstein városának, hogy vásárcsarnokot emeljen.[504] A Braunsbergi Évkönyvekkel vagy az Olivai Krónikával szemben a lovagrendi állam 14. század végi krónikása, Johann von Posilge, akinek a figyelme szinte mindenre kiterjedt, és gyakran az időjárásról, terméseredményekről, árakról és hasonló egyebekről is beszámolt, az 1350. évet illetően egyáltalán nem szólt a pestisről, mintha nem is tudott volna róla, vagy mintha nem is lett volna. Leírása szerint 1360 volt az első olyan év, amikor a Fekete Halál valóban számos áldozatot szedett Poroszországban.[505] A források szerint a kolonizáció lendületében sem következett be törés a 14. század közepén, így az 1350-es években számos új telepes falu

jött létre Poroszországban. 1349 őszén, tehát akkor, amikor - elvileg - a német területeken már majd mindenhol a járványnak kellett volna pusztítania, Warmia (Ermland) földjén több falut is alapítottak. 1349. november 3-án az ermlandi káptalan megalapította Stegemansdorfot,[506] Hermann ermlandi püspök pedig november 2-án Blumenau és Goldberg, majd november 18-án Springborn falvakat.[507] Az új falvak alapításának üteme a következő év tavaszán (amikor a pestis már az északi- és Baltitenger melletti német kikötővárosok vidékén pusztított) sem csökkent. Az ermlandi káptalan 1350. március 12-én kiadta Freihagen falu alapító oklevelét, március 31-én 60 Hufe területet jelölt ki Waltersmühle német telepes falu számára, május 20-án pedig porosz parasztok telepítésével megalapította Pendelythen és Penglitten falvakat.[508] 1350. november 29-én Johann, ermlandi püspök 30 Hufe földet adott Neuendorf falu megalapítására.[509] Ezek az adatok egyrészt arra utalnak, hogy a lovagrendi államba érkező telepeseket kibocsátó, jórészt német területeket egyáltalán nem sújtotta olyan mértékben a pestis, mint ahogyan azt korábban vélték. (Az egyes német tartományokat, tájegységeket vagy településeket ebből a szempontból vizsgáló kutatások egyértelműen ezt támasztják alá.)[510]

Másrészt arról árulkodnak, hogy azok az időjárási, természetföldrajzi okok, amelyek már a század első felében sok családot korábbi lakóhelye elhagyására késztetett, még mindig fennálltak. 1362-ben például egy viharos tengerár visszaduzzasztotta a Weser-folyó vizét, áttörte a gátakat, és hatalmas területet borított el a tengervíz, ami az áradást okozó vihar elmúltával sem tudott lefolyni. Strückhausen és Moorriem falvak földjei teljesen víz alá kerültek, és a középkor végéig így is maradtak. Egy nagy tó jött így létre, ahol hamarosan halászok jelentek meg, míg a korábbi falvak lakóinak máshol kellett megélhetést és új otthont keresni.[511] Ugyanebben az évben az Északi-tenger partvidékét, főleg Hollandiát ugyancsak vihardagály sújtotta, ami nagy pusztítást okozott.[512] Európa nyugati felén a hűvös és csapadékos időjárás egészen az 1370-es évekig folytatódott, s csak ekkortól kezdtek valamelyest ismét melegebbé válni a nyarak, s kezdett mérséklődni az évi csapadékmennyiség.[513] A 14. század közepén, második felében Poroszországban folytatódó kolonizáció harmadrészt bizonyíték arra, hogy a Német Lovagrend állama továbbra is vonzó célterület volt a telepesek számára. Winrich von Kniprode nagymester (1352–1382) telepítő politikájának alapvetően két fő iránya volt: a már konszolidált belső területeken minél több német (kulmi) jogú falut igyekezett alapítani, a nagy erdőkkel borított határvidékeken pedig katonai szolgálathoz kötött birtokokat adományozott, s ott a megadományozottak feladatává tette a betelepítést. Már 1352. március 15-én olyan német telepes faluról esett szó egyik oklevelében, amelyet 44 Hufe területen alapítottak.[514] Az 1352. április 3-án Marienburgban kiállított

oklevelében 40 Hufe földet adott kulmi joggal egy Klaus nevű soltésznak Schadwalde falu megalapítására. Ugyanezen a napon Damerau falu létrehozására szintén 40 Hufe földet jelölt ki, ugyancsak kulmi joggal. Neumünsterberg telepesei 50 Hufét kaptak, a most alapított Scherfingisdorf falu 24 Hufét, Sawat falu lakói pedig 20 Hufét.[515] 1357. május végén az ermlandi káptalan 60 Hufe földet adott egy Johann nevű lokátornak betelepítésre.[516] Az ermlandi püspök megbízásából egy testvérpár, mint telepítési vállalkozók, 80 Hufe területen alapítottak egy kulmi jogú új falut.[517] 1357. október 28-án Osterode komtúrja kulmi joggal 80 Hufe földet adott Hans soltésznak Scharnau falu megalapítására,[518] 1358 decemberében pedig egy Zebustono nevű, minden bizonnyal porosz származású lokátor kapott kulmi joggal 50 Hufe földet betelepítésre.[519] Ugyanebben az évben Groß-Wolfsdorf falut is 50 Hufe területtel alapították.[520]

Pommerellen tartomány kolonizációja a kaliszi békét követően szintén a 14. század második felében vett nagyobb lendületet. Ludolf Hake, Schlochau (Człuchów) komtúrja 1352. április 21-én Goswin soltésznak 74 Hufe földet adott, kulmi joggal, betelepítésre.[521] Winrich von Kniprode nagymester 1357 áprilisában Schwetz (Świecie) körzetében egy bizonyos Nikolausnak 15 Hufét adott, hogy oda telepeseket hívjon, Konitz (Chojnice) vidékén pedig 36 Hufét.[522] 1357. május 5-én a nagymester 48 Hufe földet jelölt ki Pommerellen nyugati részén, Schlochau vidékén Henningsdorf falu megalapítására.[523] Siegfried von Gerlachsheim, Tuchel (Tuchola) komtúrja 1359. október 16-án 38 Hufe földet adott kulmi joggal Heinrich Gruben lokátornak.[524] A következő évben egy bizonyos Hermann nevű telepítési vállalkozó kapott ugyanezen a vidéken 60 Hufét betelepítésre.[525] De Pommerellen tartományban nem csak a Német Lovagrend, hanem a Johannita Rend birtokain is folytatódott a kolonizáció. 1356-ban Schadrau faluban malmot építettek a johannita lovagok,[526] Rokoschin nevű falujukat pedig, ahová telepeseket csábítottak, 1355-ben német jogú településsé emelték.[527]

A lovagrendi állam egyik 14. század végi krónikásának, Johann von Posilgének a tudósítása szerint 1360-ban volt az első olyan év, amikor Poroszországban számos áldozatot követelt a pestis. *„Ouch was grosze pestilencia obir all das lant"* - olvasható krónikájában, s beszámolt arról, hogy Elbingben 13.000 ember halt meg a járványban: *„Man wil, daz zcum Elbinge uf die czyt storbin bobin XIII tusent menschen"*.[528] Persze a 13.000 főnyi halálos áldozatról szóló híradás egy városból ugyanúgy kételyeket ébreszt, mint a Braunsbergi Évkönyvekben 10 évvel korábban szereplő 9000-es szám. Amennyiben viszont a Posilge által közölt adatot valósnak tételezzük fel, arra kell gondolnunk, hogy nem kizárólag az elbingi áldozatokról szólt, hanem a Visztula-delta egészében pestisben elhunytakról. A krónikaíró állításával ellentétben a pestis nem sújthatta a lovagrendi állam egészét, hanem inkább csak a Visztula tor-

kolatvidékét, mert a források azt mutatják, hogy sem a lovagrend, sem a porosz klérus, sem pedig a világi birtokosok vagy városok telepítő tevékenysége nem veszített lendületéből. Nicolaus pomesaniai püspök 1363. augusztus 15-én 126 Hufe földet jelölt ki arra, hogy ott kulmi joggal megalapítsák Peterwicz falut.[529] Az új telepes falu neve alapján arra következtethetünk, hogy minden bizonnyal belső kolonizációról volt szó, amikor lengyel vagy porosz parasztok vállalkoztak új földek feltörésére, s nyertek cserébe kedvezőbb jogállást. Ez egyúttal arra is utal, hogy semmiképpen sem érhette Poroszország minden részét a járvány. Hasonló képet mutat az Altstadt Braunsbergben 1360 és 1365 között polgárjogot szerzettek listája is. Közöttük több porosz etnikumú fordult elő (*„Johannes Sudov”*, *„Claus Pruze”*, *„Hannico Prutenus”*, *„Nickil Pruze”*), illetve olyan személy, akiknél megjelölték korábbi lakóhelyeiket, ahonnan Braunsbergbe költöztek (*„Johannes Hylarii de Elbingo”*, *„Claus von der Balga”*, *„Albrecht de Hollant”* [ti. Preußisch Holland/Pasłek], *„Baldewin de Bartensteyn”* [Bartenstein/Bartoszyce], *„Henzil Kolmense”* [Kulmsee/Chelmża], *„Hynzce Hollant”*).[530] Az Elbingből származó Johannes Hylarii 1361-ben lett braunsbergi polgár, azaz feltehetően már korábban is itt kellett élnie, így nem valószínű, hogy a pestis elől menekült volna az ermlandi városba. Hasonló volt a helyzet a többi érintett esetében is, akik más poroszországi városból költöztek Braunsbergbe, mert a középkorban nemhogy polgárjoggal nem ruházták volna fel a pestis elől menekülőket, de be sem fogadták volna őket egy fertőzéstől még mentes városba. Kelet-Poroszországban, ahol 1360-ban nyoma sem volt a pestisnek, Brandenburg (Usakovó) komtúrja 1367 tavaszán 60 Hufe földet adott Hans Wagener lokátornak, hogy ott egy német jogú falut alapítson.[531] Ugyanebben az évben, májusban, Hannus Beuthin lokátor szintén 60 Hufe földet kapott a komtúrtól, hogy azt kulmi jogon benépesítse.[532] Az 1367. esztendőben Winrich von Kniprode nagymester is több telepítő oklevelet állított ki: Fritz von Wohnsdorf telepítési vállalkozó 34, Hans Staupen és testvére 74, Hannus Arnoldis pedig 53 Hufe 14 Morgen földet kapott betelepítésre.[533] Ez utóbbi oklevél a Visztula- deltára, a Werderek térségére vonatkozott, azaz nem lehetetlen, hogy az 1360-ban itt pusztító pestisjárvány okozta demográfiai veszteséget akarták egy új telepítéssel mérsékelni. Ugyanebben az évben, október 19-én Ludeke von Essen, danzigi komtúr 89 Hufe földet jelölt ki Jakab soltésznak betelepítésre.[534] Utóda, Konrad Zöllner von Rotenstein 3 évvel később 37 Hufe földet adott Barnisla lokátornak.[535] Figyelemre méltó, és a Posilge által említett adatok hitelét is megkérdőjelezi az 1361. december 31-én kelt oklevél, amelyben Elbing város tanácsa arról határozott, hogy a város földterületén megalapítja Lupushorst falut.[536] Egy évvel a pestis után, ha az valóban olyan pusztítást okozott, ahogyan arról Posilge beszámolt, aligha lett volna a városnak anyagi erőforrása egy falualapításra, és egy komoly

pusztítást okozó járvány után aligha lehetett volna telepeseket toborozni, hogy a pestis sújtotta földekre költözzön. A források adatai szerint azonban nem a járvány sújtotta Visztulánál, hanem a keleti országrészben mutatkozott erőteljesebb kolonizációs aktivitás. Az ermlandi püspök 1362-ben 4 falut is alapított,[537] 1365-ben egyet,[538] 1368 és 1369 folyamán pedig hármat.[539] Spiegelberg falut 1360-ban, a Posilge szerint az egész országban tomboló pestis évében alapította az ermlandi káptalan.[540] 1368. október 1-én Henning Schindekop marsall, königsbergi komtúr 50 Hufe földet adott egy bizonyos Albrechtnek, hogy ott egy német jogú falut alapítson.[541]

Ahogyan 1350 előtt, úgy a 14. század második felében is az erdőkkel borított pomerán és porosz határvidékeken a Német Lovagrend katonai szolgálathoz kötött birtokokat adományozott. A *Wildnis* benépesítését, ahogyan korábban, úgy most is nagy birtokok adományozásával igyekezett a nagymester előmozdítani. Pommerellenben, Schlochau (Człuchów) környékén 1357. május 4-én Winrich von Kniprode nagymester 100 Hufe földet adományozott egy német nemesnek, de már nem kulmi, hanem csak a férfiági öröklést engedélyező magdeburgi joggal.[542] A damerkowi uradalmat szintén magdeburgi joggal adományozta a lovagrend Hennig és Laukow testvéreknek 1357-ben.[543] Egy Woyczeche Piser nevű lengyel nemes ugyancsak magdeburgi jogon kapta meg a nagymestertől a Trsebslowicz nevű birtokot 1358 júniusában.[544] Lauenburg (Lębork) térségében a Rend szintén magdeburgi jogon adományozta el 1360. január 27-én Ossow birtokot egy Nicusch Zcerdken nevű lengyel nemesnek.[545] A csak férfiági öröklést engedélyező magdeburgi jog kétség kívül több lehetőséget biztosított a Német Lovagrendnek a háramlási jog érvényesítésére, melyre a mindkét nembéli öröklést lehetővé tevő kulmi jog nem sok esélyt adott.[546] A magdeburgi jog szerinti birtokadományozási gyakorlatot a Német Lovagrend az olmützi püspökségből vette át. Az adományozó szempontjából az öröklésen túl ez azért is volt kedvezőbb, mert a megadományozottnak földcenzust is kellett fizetni, a katonai szolgálati kötelezettségnél pedig nem volt területi vagy időbeli korlátozás.[547] Kulmi joggal már kisebb birtokokat adományozott a lovagrend. 1360. április 22-én például a nagymester egyik porosz fegyveresének, Tylike Anklamnak 44 Hufe földet adományozott kulmi joggal Schlochau vidékén, azaz katonáskodó porosz szabadot telepített Pommerellen tartomány nyugati határvidékére.[548] Clawken Dyclips ugyancsak kulmi jogon kapta meg Danzig térségében Jonochow birtokot 1374 végén.[549] Kunneken Juskow, pommerelleni kisnemes 1378 szeptemberében 5,5 Hufe földet kapott kulmi joggal a danzigi komtúrtól.[550] Egy évvel később ugyanitt, Danzig vidékén, Claws Clukow 20 Hufét kapott kulmi joggal.[551] Míg Schlochau vagy Lauenburg vidékére elsősorban a nyugati határok védelmezésére telepített a lovagend katonáskodó porosz vagy lengyel szabadokat, addig Pom-

merellen tartomány belső területeire – ahogyan az előbb említett, Danzig környéki adományozások is – azért igyekezett jelentősebb számban porosz katonáskodó birtokosokat telepíteni, hogy gyarapítsa ottani híveinek számát, s ezzel erősítse politikai helyzetét a tartományban. Különösen Konitz (Chojnice) vidékén (mondhatni Pommerellen közepén) volt jelentősebb arányú, ilyen célú birtokadományozás. Egy Cuneken von Bangenyn nevű porosz szabad 1357-ben 36 Hufét kapott,[552] Tyczen Grelllen 12 Hufe 12 Morgen adományban részesült,[553] egy évvel később pedig Jakob von Alden 25 Hufe birtokosa lett.[554] Tuchel (Tuchola) térségében Hannus von Sumruyn 1352-ben kulmi joggal 32 Hufe adományban részesült.[555] Pommerellen tartományban tehát az oda telepített katonáskodó birtokosok, még ha kulmi jogon is kapták földjeiket, viszonylag jelentősebb számú Hufe gazdái lettek. Ezzel szemben a déli s délkeleti porosz erdővidékekre telepített katonáskodó porosz szabadok általában kisebb birtokadományokban részesültek. Brandenburg komtúrság földjén egy bizonyos Naglude 1367-ben 7 Hufe és 6 Morgen nagyságú birtokot kapott, amely után könnyűlovas katonai szolgálattal tartozott, s köteles volt részt venni a lovagrendi várépítésekben.[556] A nagymester ugyanilyen feltételekkel adományozott 8 Haken nagyságú területet Labiau (Poljeszk) környékén 3 testvérnek.[557] (1,5 Haken = 1 Hufe; *„1½ hoke machet eyne hube"*)[558] Egy Beyeythen nevű porosz 2 Hakent kapott,[559] Clawse és Hannus testvérek pedig együtt 6 Hufét.[560] Volt, amikor ezeknél valamivel nagyobb birtokokat adományozott a lovagrend. 1352-ben Klaus von Largekaim Preußisch-Eylau (Iławka) vidékén 12 Hufét kapott.[561] Myken és testvére, Thomas Osterode (Ostróda) környékén 26,5 Hufe gazdája lett, azaz személyenként majdnem ugyanannyit kaptak, mint Klaus von Largekaim.[562] Ugyanezen a vidéken egy Tungemyr nevű porosz fegyveres 15 Hufe földet kapott.[563] Előfordult, hogy a Német Lovagrend kulmi joggal viszonylag nagyobb birtokokat is adományozott. Poroszok esetében általában nem egy ember volt a megadományozott, hanem testvérek együtt. 1352-ben három porosz testvér (Waynote, Hermann, Napirgaw) 50 Hufe birtokot kapott Königsberg közelében.[564] Ugyanebben az évben Osterode vidékén Rapotin és testvére 40 Hufét kapott.[565] 1370. június 4-én Thomas Surwillennek 80 Hufét adományozott a nagymester.[566] 1373-ban a porosz származású Sanglobe és 4 testvére együtt 120 Hufe földet kapott kulmi jogon Winrich von Kniprode nagymestertől (24 Hufe/fő), 1379-ben pedig 4 német testvér, Christian, Ottó, Wilhelm és Hans összesen 300 Hufe (50 Hufe/fő) birtokadományban részesült a Mazúr-tóvidéken.[567] Egy Philip von Wildenow nevű német 1388 decemberében 350 Hufe földet kapott a nagymestertől Osterode vidékén.[568]

A Német Lovagrend telepítési és birtokadományozási gyakorlatában a 14. század második felében a német (kulmi és magdeburgi) jog mellett egyre gyakrabban előfordult a lengyel jog szerinti telepítés is. A főispo-

tályos (aki egyúttal Elbing komtúrja is volt) 1360-ban például 16 lengyel halászt és vadászt telepített le Ortelsburg (Szczytno) közelében, a délkeleti *Wildnis*ben.[569] A danzigi komtúr 1360 végén lengyel joggal adományozta Klein Massow falut egy lengyel testvérpárnak, Michaelnek és Peternek.[570] Egy 1367. március 2-án kelt oklevél tanúsága szerint Jeschkyn Retmanowicz nemes is lengyel jogon kapta földjeit.[571] A lengyel jogú világi birtokosi réteg még a 14/15. század fordulóján, sőt azt követően is viszonylag jelentős arányú volt. Kulmerland tartományban, Rehden (Radzyń Chełmiński) komtúrságban például 1423-ban 15 lengyel és 25 kulmi jogú szolgálati birtokot írtak össze. Strasburg (Brodnica) komtúrságban 24 lengyel és 35 kulmi jogú birtok volt.[572] 1400 táján Pommerellen 663 nemesi birtokának valamivel több, mint a fele (51,7 %), 343 még lengyel jogú volt.[573]

Azok a telepesek, akik a 14. század második felében, különösen Winrich von Kniprode nagymester idején a déli és délkeleti nagy erdővidékekre költöztek, többségükben a lovagrendi állam már korábban kolonizált, belső területeiről származtak, tehát a *Wildnis* alapvetően belső telepes mozgalom révén kezdett benépesülni. 1350 után a Németországból bevándorlók Poroszország belső vidékein telepedtek le, s nem a nagy erdővidékeken.[574] A paraszti telepítések mellett a városalapítások is folytatódtak. 1350 és 1410 között 20 új város jött létre, ebből 14 porosz, 6 pedig pommerelleni területen.[575] Ezek lényegében mezővárosok voltak, s egy-egy térség falusi települései piacközpontjának szerepét töltötték be. A korabeli forrásokban többnyire *oppidum* megnevezésben fordultak elő. Egy 1378. május 5-én kelt oklevélben például az olvasható, hogy Allenstein (Olsztyn) város bírája *„Johannis de Laysen militis, sculteti in dicto opido"* volt.[576] 1380-ban Allensteint az ermlandi püspök úgy nevezte, hogy *„opido nostro"*.[577] Hermann von Padirbornt Wormdit (Orneta) mezőváros lakójaként említi egy 1379. évi oklevél (*„opidamus in Wormedith"*).[578] Egy 1382. május 6-án írt oklevél Mehlsack (Pieniężno) települést is mezővárosként említette (*„in opido Melzak"*).[579] A Német Lovagrend tervszerűen, egymástól kb. 30–40 kilométerenként, azaz 15–20 kilométeres sugarú vonzáskörzetenként igyekezett megteremteni az agrárgazdaságok kézműipari és piaci központjait[580] A mezővárosok közelében fekvő falvak lakói rendszeresen felkeresték termékeikkel ezeknek a városkáknak a piacait, és jórészt itt szerezték be a számukra szükséges árukat is.[581] Poroszországban, ahol a paraszti járadékokat döntően pénzben kellett megfizetni,[582] az agrárnépességnek nagy szüksége volt piacra, hogy termékei értékesítésével pénzhez jusson. Ezt a piaci szerepet a tervszerűen alapított kisebb városok látták el. A nagy-, közép- és kisvárosok, mint vásár- és piachelyek együttes hálózata, a lovagrend tervszerű kolonizációs tevékenységének köszönhetően, a poroszországi településszerkezet hierarchikus térbeli rendjét teremtette meg.[583] A lovagrendi állam

kis- és középvárosai nem a régiók közötti távolsági kereskedelem metszéspontjaiban alakultak ki, hanem tervszerű alapítás révén egy zártabb falusi településterület középpontjában, és többségük évszázadokig megmaradt mezővárosnak (Ackerbürgerstadt). E városok átlagos lélekszáma 1000 fő körül mozgott.[584] 1410-re 93 városi jogú település volt Poroszországban. Ebből 69-nek a Német Lovagrend volt az ura, a többinek pedig a porosz püspökök vagy káptalanok.[585] A 14/15. század fordulóján a poroszországi városok 94 %-a lényegében ebbe a kisvárosi kategóriába tartozott.[586] Az 58.000 km^2 területű lovagrendi államban átlagosan (elméletileg) 617 km^2 területre esett egy városi jogú település. A 93 városból 15 Kulmerland tartományban volt, így itt átlagosan 330 km^2 területen volt egy város, míg Pommerellenben, ahol 20 település nyert városi privilégiumot, 707 km^2-re esett egy város.[587]

Johann von Posilge leírása szerint az 1360. évi pestist követően a 15. századig átlagosan 10 évente mindig visszatért a járvány, és sok áldozatot követelt. 1360 után a következő pestis 1373-ban tört ki, s ahogy korábban, úgy most is a betegség elsősorban Kulmerlandot és a Visztula vidékét érintette: „*Anno domini 1373 was grosze pestilencia ym lande czu Pruszen und nemlich ym lande czum Colmen und alumbe*".[588] A pestis újabb hulláma 10 évvel később, 1383-ban érte el ismét a lovagrendi államot, és újból sok áldozatot követelt. Meghalt a lovagrend marsallja, Brandenburg és Balga komtúrjai, a lovagrend több tisztségviselője és számos tagja, de a Poroszországban tartózkodó szász herceg, Albert is megbetegedett, s meghalt. A járvány Poroszország nagyon sok lakóját ragadta el. A betegség most nem a Visztula térségében, hanem a porosz „mélyföldön", Natangen, Samland, Ermland, Barthen, és Nadrauen területén pusztított.[589] Alig több mint egy évtizeddel később, 1394-ben a lovagrendi államban újból felütötte a fejét a pestis („*Item was in desim jare grose pesstylencia...*").[590] Ezt követően viszont már hamarabb tért vissza a járvány, mint eddig, s 4 évvel később, 1398-ban ismét nagyon sok áldozatot követelt, köztük a lovagrend 80 lovagját („*In desim jare was grosze pestilencie obir alle des lant czu Pruszia gemeynlich in stetin und in dorffern. Ouch storbin bobin LXXX herrin des ordens*").[591] Poroszországban tehát a pestis a 14. század második felében több alkalommal is pusztított, így az átlagosan 10 évente bekövetkezett nagyobb arányú mortalitás miatt a demográfiai növekedés mértéke elmaradt a telepítések intenzitásától. Összességében azonban a kép még ennek ellenére is pozitív volt. A Német Lovagrend 14. század utolsó harmadában, végén készített számadáskönyveinek adatai jól tükrözik a kolonizáció mértékét, a népesség és a gazdaság növekedését. A *Wildnis* közelében, az osteródei komtúrságban például 1379 és 1391 között 115-ről 219-re nőtt a lovak száma. A paraszti birtokok cenzusbefizetései 1488,5 márkáról 1620 márkára emelkedtek, és az őrlés után fizetett malomcenzus is 1200 Schef-

fel lisztről 1700-ra növekedett.[592] Heide Wunder számítása szerint a 14. század második felében a christburgi komtúrság német népessége 1421 család volt, ebből 1062 a lovagrend kulmi jogú falvaiban, 109 a városok és magánföldesurak által alapított falvakban, 250 pedig a városokban élt. A porosz falvakban élő parasztcsaládok csak feleannyian, 718-an voltak. Szinte ugyanennyi, 717 család alkotta a katonáskodó porosz szabadparasztok és birtokosok rétegét, így a komtúrságban 1350 és 1380 között 1421 német és 1435 porosz, azaz összesen 2856 család élt. Átlagosan 5 főt számolt egy családra, s ez alapján 14.280 főben állapította meg a komtúrság lakosságának számát. Az itt élő lovagrendi tagokat, szolgálókat, cselédeket is számolva mintegy 15.000 fővel számolhatunk. A népességen belül a poroszok számaránya némileg magasabb volt, mint a németeké. A komtúrság népsűrűsége elérte a 12 fő/km^2 értéket. A művelt földterületek 43,83 %-a a német jogú falvak, 18,39 %-a a porosz jobbágyfalvak, 32,42 %-a a katonáskodó szabadok, 3,64 %-a a városok, 1,72 %-a pedig a lovagrendi majorságokhoz tartozott.[593] A 14. század folyamán, különösen annak második felétől, a német és porosz telepesek közötti válaszfalak is kezdtek leomlani. Nemcsak azért, mert a *Wildnis* kolonizációja során poroszok is tömegesen nyertek kulmi jogot, vagy a régi porosz falvak közül is egyre több kapott német jogot, hanem azért is, mert megszűnt az eddigi szigorú térbeli elkülönülésük. Az ermlandi püspökség mintájára a 14. század második felében már a Német Lovagrend is engedélyezte, hogy a német telepes falvakba beköltözhessenek poroszok. Ennek eredményeként a 14. század utolsó évtizedében, végén, - ha nem is nagy számban - de egyre több porosz költözött be a német falvakba, s szerzett ott telepes paraszti telkeket (Hufékat). A christburgi komtúrság településtörténetét vizsgáló Arthur Semrau szerint Freinwalde faluba például 1393-ban még csak egy bizonyos Warpune költözött családjával, 4 évvel később, 1397-ben azonban már 8 porosz család is megtelepedett ott. Hanswalde, Jeskendorf, Linkenau vagy Halbedorf falvakba csak 1-2 porosz család költözött be az 1390-es évek folyamán.[594]

A Német Lovagrend birtokában lévő belső porosz területek benépesítése az 1370-es, 1380-as évekre lényegében befejeződött, s ezt követően a telepítő politika e belső kultúrterületeket Kulmerland tartomány keleti határától egészen a Pregel-folyóig és az északkeleti határokig terjedő nagy félkörívben szegélyező, a lovagrendi állam földterületének közel 50 %-át kitevő hatalmas, összefüggő erdővidékre irányult.[595] A 14. század végén, 1393-ban Konrad von Jungingen nagymester (1393-1407) még egy kisvárost is alapított itt a keleti erdőkben, a Mazúri-tóvidéken, Sensburgot (Mrągowo), Rhein (Ryn) térségében. 160 Hufe földet adott a telepítéshez úgy, hogy 80 Hufét kaptak a leendő város poolgárai, a másik 80 Hufén pedig egy városi falut kellett alapítani. Ugyanebben az évben, szintén Rhein vidékén Balga komtúrja Eichmedien néven egy telepes falut

alapított. Angerburg (Węgorzewo) várának közelében, a Mauer-tónál (Jerzy Mamry) 1403-ban a lovagrendi marsall 32 Hufe 10 Morgen nagyságú birtokot adományozott Thomas von der Wickeraunak, 1406-ban pedig megalapította Engelstein falut.[596] A délkeleti és keleti *Wildnis*ben a 14/15. század fordulójáig lényegében a Neidenburg (Nidzica) - Ortelsburg (Szczytno) - Sensburg (Mrągowo) - Mazúri-tóvidék - Nordenburg (Krülovó) vonaláig folyt tervszerű paraszti telepítés, ezen túl, ettől keletebbre már nem. A litván határvidékhez közel a lovagrend gyakorlatilag katonai szolgálati birtokokat adományozott.[597]

A 14. század második felében, különösen a század utolsó negyedében, a telepítésekben a korábbi időszakokhoz képest jóval nagyobb arányban vettek részt lengyel parasztok, sőt lengyel származású lokátorok is, elsősorban a délkeleti és keleti erdőkben, a Mazúri-tóvidéken, valamint kisebb számban a christburgi és elbingi komtúrság területén.[598] A lengyel telepesek többsége Mazóviából érkezett,[599] s túlnyomó többségük paraszt volt, mert a Lengyelországból beköltöző lengyeleket nem mindegyik porosz városban látták szívesen. Gilgenburg (Dąbrówno) város 1399. évi rendelkezése szerint például ott a lengyelek nem kaphattak polgárjogot.[600] Hartmut Boockmann véleménye szerint ez az oklevél újkori hamisítvány, és a középkori Poroszországban szó sem volt ilyen korlátozásokról. Ha megnézzüik a 15. századi porosz városok polgárainak névjegyzékét, a névanyag egyértelműen azt mutatja, hogy a lovagrendi állam városaiban viszonylag sok, polgárjoggal rendelkező lengyel élt. Altstadt Thornban például olyan nevekkel találkozunk, mint „*Jan Preszky*", „*Woytack Pel*", „*Jacob Masur*", „*Jan Pyetczek*", „*Stanislaff Gwregk*", „*Blask Zesulka*", „*Michel Clucka*", „*Voytack Peluszka*", „*Stanislaw Stachora*", „*Margaretha Placzkofa*", „*Anna Roszkynne*", „*Polnische Lorencz*".[601] Altstadt Braunsbergben 1391 és 1410 között a következő lengyel származású emberek kaptak polgárjogot: „*Bernhart Polemenn*" (1391), „*Niclos Polner*" (1399), „*Niclos Masow*" (1410).[602] Mazóvia mellett Nagy-Lengyelország és Kujávia területéről, azaz a lovagrendi állammal határos lengyel vidékekről szinte mindenhonnan volt Poroszország felé irányuló migráció.[603] A Poroszország és Mazóvia közötti hatalmas *Wildnis*ben, Soldau (Dzialdowo), Neidenburg (Nidzica), Passenheim (Pasym) és Ortelsburg (Szczytno) térségében például Mazóviából érkezettek voltak az első telepesek, köztük igen sok kisnemes (*szlachta*) is. Többnyire kulmi jogon kaptak kisebb birtokokat, melyek alig voltak nagyobbak, mint egy telepes paraszti gazdaság. A Mazúri-tóvidéken, a Johannisburg (Pisz), Lyck (Ełk) és Lötzen (Giżycko) közötti térségbe betelepült mazóviai telepesek összlétszáma a 15. század elején 20.000–25.000 fő lehetett.[604] A Visztula-deltába, a Werderek vidékére is költöztek lengyelek, akik főleg halászattal foglalkoztak. A Kleine Werder földjén például 1400 táján a következő falvakban éltek lengyelek: a német parasz-

tok által lakott Altfeldében, Mokyndorfban 2-2 család, Rosengartenben 4 család, míg Noczendorfban és a poroszok lakta Kampenow, Knypabe és Stall falvakban 1-1 család.[605] Az ermlandi püspökség területére, ahogyan korábban, úgy a 14. század végén is, elsősorban méhészettel, vadászattal foglalkozó lengyel bevándorlók érkeztek. „*Micolus et Nicolaus ... poloni nostri alveatores*" - olvasható egy 1397. május 5-én kelt püspöki oklevélben, amely 9 Hufe földet adományozott az említett két lengyel méhésznek.[606] A lovagrendi államba betelepült lengyel parasztok jogállása, társadalmi helyzete közelebb állt a porosz parasztokéhoz, mint a német telepesekéhez. Ezt egyértelműen jelezte az, hogy a porosz parasztokhoz hasonlóan nekik is örökösödési illetéket kellett fizetniük. 1387-ben például egy Jan nevű lengyel paraszt 4 márka, egy másik, Petin nevű pedig 1397-ben 8 scot összegű illetékkel tartozott a Német Lovagrendnek.[607]

Ahogyan a 14. század első felében, úgy a század utolsó évtizedeiben is előfordult, hogy Litvániából néhány bojár vagy fegyveres Poroszországba menekült, akiket azután a lovagrend kisebb szolgálati birtokon telepített le. 1365-ben Kęstutis kitván fejedelem egyik fia, Butautas fegyveres kíséretével együtt a lovagrendi államba menekült otthoni ellenségei elől.[608] 1372. szeptember 9-én kiállított oklevelében például Winrich von Kniprode nagymester azzal a feltétellel adományozott 4 Haken földet a litván Jutténak és Umbának, hogy ha a megadományozottaknak később sikerül visszatérni Litvániába s ott visszaszerezni korábbi birtokaikat, akkor a most adományozott 4 Haken föld visszaszáll a lovagrendre.[609] Kęstutis másik fia, Vytautas, amikor alulmaradt az unokatestvérével, Jogailával vívott hatalmi harcban, híveivel együtt két alkalommal is (1382, 1390) a Német Lovagrendhez menekült.[610] A litván határok mentén több mint egy évszázadra állandósult háborús helyzet következtében hadifogolyként jelentős számú litván került be Poroszországba. Ezek egy részét, főleg a rangosabbakat, váltságdíj fejében haza engedték,[611] nagy részük azonban rabszolgasorba került, akiket adtak-vettek, s elsősorban a majorságokban dolgoztatták őket. Hermann von Wartberge beszámolója szerint például az 1375. évi téli hadjárat alkalmával a Német Lovagrend 715 litván foglyot hurcolt magával Poroszországba.[612] Az 1382. évi számadáskönyv szerint Balga komtúrságban 4000 márka értékben voltak litván rabszolgák („*Item hat der kompthur Littowen gesaczt, das koste 4000 m.*").[613] Wigand von Marburg krónikája arról számolt be, hogy 1394-ben a loavgrend egy Litvánia elleni támadás során nagyon sok férfit, nőt és gyermeket fűzött rabszíjra és hurcolt el Poroszországba.[614] Johann von Posilge 2200-ra tette a számukat.[615] A litván szolgák ára a piaci kínálet függvényében változott. Egy-egy sikeres, sok foglyot ejtő hadjárat után, amikor egyszerre sok rabot kínáltak eladásra, az árak lecsökkentek, amikor pedig a kínálat visszaesett, a szolgák ára megemelkedett.

1390-ben Derby grófja egy litván férfit 2 (= 48 Scot), két fiút (*puer*) pedig 1-1 márkáért (=24-24 Scot) vett meg Königsbergben.[616] A *Marienburger Treßlerbuch* 1400. március 20-diki feljegyzése szerint 4 litván szolgát ½ márkáért (= 12 Scot) adtak el.[617] Az 1405. évi nyári hadjárat után egy rabszolgát már ½ Virdungért (= 3 Scot) meg lehetett vásárolni („*Item ½ firdung eyme Littow gegeben zu zerunge, den der marschalk gesaczt hatte*").[618] (Összehasonlításként: 1400 táján Poroszországban egy csataló 6, egy hátasló 4, egy igásló pedig 2 márkába (= 144, 96 és 48 Scot) került. Egy tehénért 1 márkát kellett fizetni, egy disznóért pedig felet.)[619] A litvánok ellen folyamatosan hadat viselő Német Lovagrend elsősorban eladóként jelent meg a rabszolgapiacon, amikor egy-egy katonai akciója után áruba bocsátotta a foglyokat. De a litvánok is gyakran betörtek Poroszországba, és ők is sok embert öltek meg vagy hurcoltak rabságba. 1376-ban például Kęstuit fejedelem egészen Neidenburgig (Nidzica) tört előre, és 800 foglyot ejtett.[620] 1382-ben a Samland tartományra törő litvánok 500 embert fűztek rabszíjra.[621] 1400-ban Vytautas fejedelem jó szándéka jeléül szabadon engedett egy brabanti nemest, aki a pogány litvánok elleni keresztes hadjáratra érkezett a Baltikumba, de végül ő maga esett fogságba („*eynen ritter von Brabant, der do gefangen was*").[622] A litván fogság és rabszolgaság szörnyűségeit tetézte, hogy a pogányok nem egyszer foglyokat is áldoztak isteneik tiszteletére. A kortárs krónikák több olyan esetet jegyeztek fel, amikor a litvánok keresztény rabokat áldoztak fel.[623] Wigand von Marburg arról tudósított, hogy még 1338-ban a königsbergi komtúr, azaz a lovagrendi marsall vezette keresztény sereg tagjai is inkább a harctéren akartak elesni, mintsem a pogányok fogságába kerülni.[624] Rabszolgákon kívül azonban önkéntes paraszti betelepülés révén is kerültek a lovagrendi államba litvánok. A christburgi komtúrságban például 1402-ben 8 litván parasztcsalád telepedett le.[625] Egy 1407 táján kelt oklevél tanúsága szerint ekkoriban Samogitiából litván telepesek érkeztek Poroszországba.[626] Litvániából többnyire szolga állapotú (*šeimyniškiai*), vagy személyében függő helyzetű jobbágy (*leitians*) szökött át a kedvezőbb életfeltételeket és jogállást kínáló lovagrendi területekre.[627] A Poroszországba érkező litvánokat elsősorban az ország északkeleti részén telepítették le, akiket később „porosz litvánoknak" is neveztek.[628] A Litvániából a lovagrendi állam felé irányuló migrációs folyamat a 14/15. század fordulóján kezdődött, de nagyobb lendületet majd csak a 15. század közepétől vett, amikor a litván nagyfejedelemségben egyre súlyosabbá váltak a paraszti terhek. Míg a 15. század elején évi 40 nap robotkötelezettség terhelte a litván parasztokat, addig a század végére ez évi 104 napra emelkedett (heti 2 nap).[629] Ahogyan az 1418. évi felkelés mutatta, a litván parasztok már a 15. század eleji terheket is súlyosnak érezték.[630]

Néhány adat tanúsága szerint a 14/15. század fordulóján pár orosz vagy inkább rutén család is élt a Német Lovagrend államában. Minden

bizonnyal ők is a litván nagyfejedelem uralma alatt álló területekről költöztek Poroszországba. Közülük az egyik a christburgi komtúrságban a poroszok lakta Vraw faluban élt a 14. század végén.[631] Altstadt Braunsbergben 1370 és 1401 között 4 olyan ember kapott polgárjogot, akik a nevük alapján feltehetően ruténok vagy oroszok voltak („*Hannico von Russyn*", „*Stephan de Russyn*", „*Peter de Russen*", „*Bernhart Russen*").[632] Altstadt Thorn polgárai között ugyancsak nyilvántartottak a 15. század elején egy „*Jacobus Russe*" nevű ember.[633] A feljegyzésekben „*Jon Tschech*" név is olvasható, amiből arra következtethetünk, hogy a szóban forgó személy vagy elődei feltehetően cseh földről származtak.[634] A *Marienburger Treßlerbuch* 1402. augusztusi bejegyzése szerint a Német Lovagrend Beister nevű majorjában pár tatár család is élt („*die Tattern zum Byster*"), akiket a nagymester ottani látogatásakor némi pénzzel jutalmazott.[635] A lovagrend más majorságaiban ugyancsak voltak tatárok. Preußisch Eylauban (Iławka) egy családot jegyeztek fel („*eyme Tatern mit syme wybe und 3 kindern*"),[636] az elbingi komtúrság területén fekvő Neuhof majorban több tatár is élt,[637] akik közül az egyiket csak „Rémisztő Tatárnak" hívták („*Tater von Schoken*").[638] A lovagrendi összeírások Pellen majorban is említettek egy tatárt.[639] A forrásokból sajnos nem derül ki, hogy az említett tatár családoknak mi volt a jogállása. Elképzelhető, hogy hadifogolyként kerültek Poroszországba, így nagy valószínűséggel rabszolgák lehettek. A 14. század végén ugyanis Vytautas litván nagyfejedelem szövetségeseként a Német Lovagrend maga is hadakozott a tatárokkal. A nagymester és a nagyfejedelem Sallinwerderben kötött 1398. évi békeszerződése azon túl, hogy elhatárolta a német és a litván érdekszférákat az északi, északkeleti orosz térségben, a porosz és livóniai területek közé ékelődött, litvánok lakta Samogitia tartományt a lovagrendnek juttatta, cserébe pedig a nagymester vállalta, hogy katonai erővel is támogatja Vytautas keleti expanzív politikáját, a belső viszályoktól szabdalt s meggyengült Arany Horda elleni hódítását.[640] 1395 tavaszán Timur Lenk nagy győzelmet aratott az Arany Horda uralkodója, Toktamis kán felett, és saját hívét, Temür-Kutlugot ültette a trónra.[641] Toktamis híveivel, fegyvereseivel, azok családjaival Vytautas litván fejedelemhez menekült, aki 1397 táján Litvánia belsejében, Troki környékén telepítette le őket.[642] 1397-ben és 1398-ban a litvánok sikeres támadásokat vezettek az Arany Horda ellen, 1399-ben pedig döntő hadjáratot indítottak.[643] Ez utóbbi vállalkozásban, a sallinwerderi szerződésnek megfelelően, már részt vettek a Német Lovagrend csapatai is. A hadjárat a Vorszka folyó mellett 1399. augusztus 12-én vívott vesztes ütközet miatt súlyos vereséggel végződött,[644] de ennek ellenére nem lehetetlen, hogy a lovagrendi kontingensek ejtettek néhány tatár foglyot, akiket haza vittek Poroszországba. A vereség meggyengítette Litvániában Vytautas helyzetét, aki azzal próbálta ezt kivédeni, hogy kiegyezett unokabátyjá-

val, Jogaila lengyel királlyal, s szembefordult a Német Lovagrenddel. 1402-ben ismét hadiállapot állt be a porosz-litván határvidéken, és a Ragnit (Nyeman) térségében felvonuló litván seregben szép számban voltak olyan tatárok, akiket Vytautas telepített le Troki mellett.[645] A lovagrendi majorokban említett tatárok akár ezekben a harcokban is fogságba eshettek. Persze az sem lehetetlen, hogy a Poroszország és Litvánia közötti szövetség idején Troki vidékéről néhány tatár család magától költözött a lovagrendi államba, ahol keresztény hitre térve szabad emberként a lovagok szolgálatába szegődtek, azok méneseire vigyáztak, és munkájukért ellátást, valamint fizetést kaptak.[646]

A 14. század második felében a porosz püspökök és káptalanok követték a tartományúr, azaz a Német Lovagrend példáját, és továbbra is jelentős szerepet vállaltak a telepítési politikában, amelybe egyre több porosz származású lokátort vontak be. Johannes ermlandi püspök 1352. március 15-én kelt oklevele például egy Blyoth nevű porosz telepítési vállalkozóról ett említést.[647] Egy hónappal később az ermlandi káptalan 50 Hufe erdőt adományozott Girhardo lokátornak, hogy ott kulmi joggal egy falut alapítson.[648] Ugyanezen év májusában a képtalan 70 Hufe földet adott Andreas lokátornak, hogy betelepítse.[649] 1354 és 1357 között az ermlandi káptalan 6 falut alapított,[650] azaz átlagosan évente kettőt. Ermland püspöke 1357. szeptember 27-én a Wuselauke nevű erdőben 80 Hufe földet adott kulmi joggal Johannes és Rudolf lokátoroknak, hogy ott egy falut alapítsanak.[651] 1358. május 14-én Heinrich Fleming 50 Hufét kapott betelepítésre, Klakendorf alapítására pedig 60 Hufe területet jelölt ki a püspök.[652] A püspöki birtokokon ugyanebben az évben alapították Grieslieneu, Sillemberg és Rynow falvakat is.[653] Néha egészen nagy földterületet különítettek el egy új falu alapítására. 1358. szeptember 8-án például az ermlandi káptalan Karyothen porosz lokátornak 130 Hufét adott, hogy azt betelepítse.[654] 1359-ben az ermlandi püspök 100 Hufe erdőterületen alapította meg Groß Köllen falut.[655] Ahogyan ezek a példák is mutatják, a 14. század közepén a pestis nem okozott számottevő demográfiai visszaesést Poroszországban, mert a kolonizáció lendülete nem torpant meg. II. Johann, ermlandi püspök 1362-ben 4, 1365-ben 1 falut alapított.[656] Egy évvel később 54 Hufét adományozott egy Johann von Heyde nevű német nemesnek, hogy arra német jogú falut telepítsen.[657] 1368–1369 folyamán a püspök további 3 német telepes falut (Mönsdorf, Breitenfeld, Hohenfels) alapított.[658] Pelpin ciszteci kolostor apátja, Peter, 1371. június 29-én 46 Hufe földet adott egy Simon nevű telepítési vállalkozónak betelepítésre.[659] III. Heinrich ermlandi püspök 1374-ben megalapította Krausen, 1376-ban pedig Seeburg (Jeziorany) közelében Derz falut.[660] 1381 januárjában egy Pezold nevű lokátornak 50 Hufe földet adott új falu alapítására („*pro fundata et instaurandc nova villa nominande Schönow*").[661] Két évvel később Johann Münsterberg loká-

tor 60 Hufe földet kapott egy német jogú falu létesítésére.[662] Ugyanebben az évben az ermlandi káptalan csak 25 Hufét jelölt ki új falu alapítására, a következő évben viszont már 70-et.[663] Ugyanennyit kapott 1389-ben Nicolaus Lengeman telepítési vállalkozó is a püspöktől, Peter Gydel és fia pedig 1394-ben 60 Hufét, hogy kulmi jogú falut alapítson.[664] 1407-ben az ermlandi káptalan 30 Hufét adott Stephan Dawgel lokátornak Planzig falu létrehozására.[665] A telepes falvak mellett számos, katonai kötelezettségű szolgálati birtokot is adományoztak az egyházi területeken, amelyekre szintén telepíteni kellett földművelő, paraszti népességet, munkaerőt. 1352. április 13-án az ermlandi káptalan a porosz Clauko Hoenborgnak hű szolgálatiért 40 Hufe birtokot adományozott kulmi joggal, malomtartási és felsőfokú bíráskodási kiváltsággal. Clauko mindezért köteles volt katonáskodni, ún. elismerési járadékot fizetni, és jobbágyaival - szükség esetén - részt venni a várépítkezésekben.[666] 1357-ben Buten és Arbuten, porosz testvérek 5 Hufe 8 Morgen birtokot kaptak az ermlandi káptalantól, porosz joggal. Vérdíjukat 30 márkában állapították meg, könnyűlovasként kellett katonáskodniuk, és kötelesek voltak segédkezni a várépítésekben.[667] Ugyanebben az évben Johann, ermlandi püspök a porosz Glaudien, Tulnegota és Noseyns testvéreknek pomesaniai joggal adott 4 Hufe birtokot, amit így mindkét nembéli utódaikra örökíthettek. Az ő vérdíjuk is 30 márkában lett megszabva, s ugyanúgy könnyűlovasként kellett hadba vonulniuk, illetve részt kellett venniük a várépítkezésekben.[668] A birtokadomány nagysága és a vérdíj mértéke között nem mindig volt oksági, logikai összefüggés. 1357-ben például Jakob samlandi püspök a porosz Henniko de Pomoykinnak 2 Hufe földet adományozott, de vérdíját 60 márkában állapította meg.[669] Johann, ermlandi püspök 1359. május 8-án 5 porosz testvérnek 10 Hufe földet adományozott (2 Hufe/fő) porosz jogon. A szokásos könnyűlovas katonai szolgálat és várépítési kötelezettség mellett még 2 további könnyűlovast is ki kellett állítaniuk. Vérdíjuk 30 márka volt.[670] Bartholomaeus samlandi püspök kérésére a samlandi káptalan 1367. január 21-én a püspök unokahúgának, Katharinának, és férjének, Perbandénak (azaz minden jel szerint német-porosz vegyesházasságról volt szó), s leendő gyermekeiknek ½ Hufe és 8 Haken földet adományozott, amiért évente 1 font viaszt és 1 kölni (vagy 5 kulmi/porosz) dénár elismerési járadékot kellett fizetni. Ha a házasság gyermektelen maradna, a férj halála esetén a birtok a feleségre száll. A feleség halála esetén, utód hiányában, azonnal visszakerül a káptalanhoz.[671] Katonai kötelezettségről viszont egyáltalán nem szólt az oklevél, vélhetően ezért nem tarthatta meg a férj felesége halálát követően. Ugyanebben az évben a pomesaniai káptalan 10 Hufe 15 Morgen birtokot adományozott kulmi joggal 2 porosz testvérnek a szokásos elismerési járadék és katonai szolgálat fejében.[672] Clawco, Hermann, Heinco és Dyngon, akik szintén testvérek voltak, 1369-ben 32 Hufe

szolgálati birtokot kaptak Johann ermlandi püspöktől (8 Hufe/fő).[673] 1380-ban a porosz Abestich 20 Hufe földet kapott az ermlandi püspöktől.[674] A püspökségek területén a katonáskodó poroszok mellett igyekeztek német nemeseket is letelepíteni. 1358. május 31-én az ermlandi püspök 15 Hufe földet adományozott Heilsberg (Lidzbark Warmiński) közelében egy német nemesnek.[675] Öt évvel később Nicolaus Hohenberg 12 Hufe szolgálati birtokot kapott a déli erdővidéken.[676] Majdnem ugyanekkora, 11,5 Hufe birtokot adományozott az ermlandi káptalan egy bizonyos Lindemannak még 1358-ban.[677] Egy 1378. július 30-án kelt oklevél tanúsága szerint az ermlandi püspökségben arra is volt példa, hogy egyidejűleg s egy helyen alapítottak egy német jogú telepes falut és katonai kötelezettségű, porosz jogú szolgálati birtokot. III. Heinrich ermlandi püspök ebben az oklevélben 40 Hufe földet jelölt ki betelepítésre, ebből 31 Hufe lett kulmi jogú, paraszti gazdaságok kialakítására szolgáló terület (3 szabad Hufe illette a soltészt és 28 Hufe volt cenzusköteles), 9 Hufe pedig 3 porosz szabad birtoka lett.[678] A lovagrendi területeken, vagy a többi, inkorporált porosz püspökségben ilyen jellegű telepítésre egyáltalán nem volt példa. Az ermlandi püspökség 14. századi biztonságos és konszolidált helyzetét mutatta, hogy 1386-ban Heinrich püspök egy kulmi jogú katonai kötelezettségű, 6 Hufe nagyságú birtokot cenzusköteles, kulmi jogú paraszti birtokká minősített át.[679] Hasonlóképpen járt el 1405-ben is, amikor a katonai kötelezettségű porosz Loreko és Niclos 3-3 Hufe, addig cenzusmentes földjét cenzusköteles, kulmi jogú paraszti birtokká minősítette, ami után a német telepes parasztok kötelezettségének megfelelően kellett adózni, s már nem tartott igényt katonai szolgálatukra.[680] A paraszti és katonai szolgálati birtokokon túl az ermlandi püspökségben városi alapítás is történt. 1378-ban a káptalan Allenstein (Olsztyn) város mellett egy újvárost (Neustadt) alapított, amelyhez 30,5 telket biztosított, továbbá 4,5 Hufe szántót és 60 Hufe erdőt, ily módon az újváros lakói erdőirtásra kényszerültek, ha további szántóföldeket akartak maguknak.[681]

A Német Lovagrend és a porosz püspökségek nagyarányú kolonizációs tevékenysége mellett eltörpült a városok és a magánföldesurak telepítő gyakorlata. Tolkemit (Tolkmicko) város magisztrátusa például 1351-ben egy városi falut alapított Neudorf néven, ami 1376-ban külön kiváltságlevelet is kapott.[682] Elbing város tanácsa 1361 végén alapította meg Lupushorst falut.[683] Egy 1378. június 26-án kelt oklevél szerint Elbing városának ekkor a Groß Werder területén már 4 faluja volt („*Furstenow, Cleyne mawsdorff, Grosse mawsdorff vnd Lupuszhorst*").[684] 1389-ben Seeburg (Jeziorany) város tanácsa 40 Hufét különített el a városi földekből egy Burgerwald nevű városi falu alapítására („*in campo Seeburgensis Ciuitatis ad villam ibidemque locandam, quae nominari debet Burgerwalt*").[685] Ugyanebben az évben egy telepítési vállalkozó

egyidejűleg megalapította Gerdauen (Szelesznodorosznyij) városát és a hozzá tartozó Neuendorf falut („... *Girdawen die stat mit dem Nuwendorff*").[686] 1351-ben egy Joduthe nevű porosz földbirtokos azzal bízta meg Heinrich Kesseler lokátort, hogy a birtokán megalapítsa Kraplau falut.[687] Elvétve egy-egy oklevélben arról is olvashatunk, hogy földesúri majorságot számoltak fel, s helyén falut hoztak létre. Az ilyen feljegyzések általában magánföldesúri kolonizációs tevékenységről szóltak, de előfordult az egyházi birtokokon is. 1371-ben a porosz Reynicko Stryprok birtokából 17,5 Hufe földet adott Schofsberg falu alapítására.[688] 1386-ban az ermlandi püspök egy addigi püspöki major földjeit, 26 Hufét, átengedte egy Elias nevű lokátornak, hogy oda új falut telepítsen.[689]

A déli és délkeleti *Wildnis*be irányuló 14. századi kolonizáció során tett katonai kötelezettségű, nagyobb földterületű birtokadományozás szükségszerű következménye volt annak a lovagrendi politikának, mely megpróbálta minél gyorsabban ellenőrzése alá vonni, a fennhatósága alá tartozó területekhez kapcsolni az addigi gyéren lakott, vagy éppen lakatlan, vad határvidéket, s igyekezett azokat benépesíteni és igazgatási szempontból kormányozhatóvá tenni. Egyúttal arra is törekedett, hogy ez a térség katonai szempontból védhetőbb legyen, ezért jelentős számban adományozott katonai szolgálathoz kötött birtokokat, hogy legyen elegendő fegyverese a határ mentén.[690] A 14. század utolsó harmadától azonban a Német Lovagrend egyre gyakrabban vásárolt is földbirtokokat. Ezeket részben saját maga művelte meg, azaz majorságokat alakított ki, nagyobb hányadban azonban paraszti használatba adta. 1370-ben például Pommerellen tartományban 10.265 márkáért megvásárolta a johannitáktól Schöneck (Skarszewy) városát és a hozzá tartozó földeket.[691] 1384. augusztus 11-én Plock püspökétől megvásárolta 800 márkáért a Kulmerland tartományban fekvő Bärwalde falut.[692] A déli erdővidéken, Sassen tartományban is Johann von Schönfeld osterodei komtúrral megváltozott a lovagrend eddigi telepítési politikája. A komtúr – a Rend felső vezetésének utasítására – 1397-től szisztematikus földfelvásárlásokkal igyekezett a korábban itt létrejött nagy földbirtokokat feldarabolni. Egy Thomas von Rakowitz nevű birtokostól 1500 márkáért megvette Arnau falut és Morlyn majort.[693] Felvásárolta Leip, Thyrau, Theuernitz, Röschken, Marienfelde, Marwalde, Dzinrziau, Faulen, Schönkau, Lobdau, Storpen, Pirlauken, Koschlau, Tylken, Klenzkau, Brosenaw, Groß Schläfken majorokat, birtokcserék révén megszerezte Frödau, Rauschken, Heselicht, Ostrowitt, Kahlborn, Berghing és Schönwaldchen birtokokat, amelyekre azután a lovagrend telepített cenzusfizető falvakat.[694] A Német Lovagrend 14. század végi földfelvásárlási politikájának az oka feltehetően az lehetett, hogy a Lengyelországgal határos területeken ne legyenek magánkézben olyan nagy birtokok, amelyek kevésbé illeszthetők be állandó őrhelyekre, határvárakra épülő határvédelmi rendszer-

be. Azt követően ugyanis, hogy Jogaila litván nagyfejedelem katolikus hitre térve feleségül vette Jadwiga lengyel királynőt, s ezzel megszerezte a lengyel koronát (1386. február 15. és 18.), Lengyelország állandó fenyegetésként, külpolitikai veszélyként jelent meg a lovagrendi vezetés szemében. 1386 után a Német Lovagrend külpolitikájának fő törekvése arra irányult, hogy valamilyen módon elérje a lengyel-litván perszonálunió felbomlását.[695] Ennek érdekében mindig kész volt az unokatestvérével szemben saját hatalmát megteremteni akaró Vytautasszal szövetkezni, emiatt állandó feszültség jellemezte a porosz-lengyel viszonyt. Az 1380-as évek végén, '90-es évek elején egy lengyel-ellenes szövetség kezdett körvonalazódni a Német Lovagrend, Luxemburgi Zsigmond magyar király és Władisław, a sziléziai Oppeln hercege között, aki korábban I. Lajos magyar-lengyel király helytartójaként Lengyelországot kormányozta, s szolgálatai jutalmául adományként megkapta Dobrin és Kujávia tartományokat. Jogaila azonban megkérdőjelezte ezen adományok jogszerűségét, és 1391 őszén csapatokat vezényelt e tartományokba. Szövetségese védelmében a Német Lovagrend is csapatokat vonultatott fel, az oppelni herceg pedig 1392. július 28-án 50.000 magyar aranyforintért elzálogosította a dobrini területeket a nagymesternek.[696] Dobrin földje elsősorban stratégiai szempontból volt fontos a lovagok számára. Poroszország legrégebbi és egyik legjelentősebb városának, a határmenti Thornnak (Toruń) a biztonsága és gazdasági érdekei egyaránt indokolták egy szélesebb katonai-biztonsági zóna kialakítását.[697] A lovagrend és Lengyelország között a 14. század utolsó évtizedében fennálló feszült viszonyt mutatja, hogy 1392-ben még Lengyelország felosztásának terve is felmerült. A Német Lovagrend feljegyzései szerint a Luxemburg-testvérek (Vencel és Zsigmond), unokatestvéreik, Johan görlitzi herceg és Prokop morva őrgróf, továbbá a hozzájuk csatlakozó I. Vilmos meißeni őrgróf és III. Albert osztrák herceg abban állapodott meg, hogy a Kalisztól északra eső lengyel területek Mazóviával együtt a Német Lovagrendhez kerülnek, az attól délre fekvő területek Magyarországhoz, ami pedig a Warthe (Warta)-folyótól nyugatra esik, az a Német-római Birodalomhoz fog tartozni.[698] De az sem lehetetlen, hogy a 14. század végi birtokfelvásárlások mögött a magánföldesúri telepítések volumenével szembeni lovagrendi elégedetlenség állt, s az a törekvés, hogy e földeken is a maga kezébe vegye a kolonizáció ügyét. Persze világi nagybirtokok belpolitikai szempontból sem voltak kívánatosak a lovagrendi vezetés számára, ezért a háborúval fenyegető porosz-lengyel viszony ellenére is sok pénzt fordított a birtokviszonyok átalakítására. 1397 és 1407 között például Johann von Schönfeld, osterodei komtúr 14.200 márkát költött birtokvásárlásra.[699] Hasonló fejlemények más komtúrságokban is történtek, ezért a legvalószínűbb magyarázat inkább az lehet, hogy a lovagrend földterületei és bevételei gyarapítása érdekében kezdett tervszerű birtokfelvásár-

lási politikába a 14/15. század fordulója táján.[700] Ahogyan az osterodei komtúrságban, úgy a többi helyen is - a nagymester utasítására és gyakran a központi kincstár támogatásával - a helyi tisztségviselők intézték az ingatlanügyleteket. A lovagrend danzigi rendházának inventáriuma szerint az 1396. május 1-i átadási leltárban 1170 márka 2 Scot összeg szerepelt, amit a komtúr birtokvásárlásra fordított („*usgegeben vor guter, die wir gekouft haben*").[701] 1399-ben Pommerellen nyugati részén Bütow (Bytów) *provisora* (*Pfleger*) 380 márkáért megvette Damerkow és Burslow majorokat, az ehhez szükséges pénzt pedig a marienburgi főkincstárnok (*Treßler*) folyósította.[702] Szintén Pommerellen tartományban 1400-ban a Treßler 105 márkát adott Dirschau (Tczew) várnagyának (*Vogt*) a rokitkeni birtok megvételére.[703] Christburg (Dzierzgoń) komtúrja 1404-ben 350 márkáért vásárolta meg a Smausgeyn birtokot, hogy oda porosz parasztokat telepítsen.[704] Magánbirtokai gyarapítása mellett (melyek rövidtávon még nem tudtak számottevő jövedelmet biztosítani) a lovagrend gyors bevételi forrásokra is igyekezett szert tenni, ezért a 14/15. század fordulóján számos malmot is megvásárolt. Dirschau várnagya 1400-ban 111 márkát kapott a Treßlertől a hirsegrymi malom megvételére.[705] Ugyanebben az évben egy másik malomért 272 márka 5 Scot 6 dénár összeget fizetett a Rend.[706] 1401 és 1404 között a lovagok összesen 2646 márka 12 Scot 1 Schilling összeget fordítottak Poroszországban, és 2911 márka 17,5 Scot 3 dénárt[707] a Brandenburgtól 1402-ben 63.200 magyar aranyforintért zálogba vett, az Odera jobb partján fekvő Neumark tartományban[708] malmok megvásárlására.

A Német Lovagrend földbirtokok és malmok megvásárlására vagy zálogba vételére fordított kiadásai (márkában):[709]

	1382-1396	**1397-1409**
Pommerellen	1350	1341
Kulmerland	2106	650
a tényleges porosz területek	200	15.936
Neumark	10	7704
Dobrin	359	0
Összesen	3666	25.990
Éves átlag	**244**	**1999**

A 14. századi nagyarányú és tervszerű telepítés azonban nem terjedt ki minden porosz területre. Samland tartományban ez csak elenyésző mértékű volt, mert ez a föld a kezdetektől viszonylag sűrűn lakott porosz vidéknek számított, emiatt itt kevés kívülről jött telepes telepedett le. A többi porosz térségben viszont, sőt még Pommerellen tartományban is számos új, cenzusfizető telepes falu jött létre. A 14/15. század fordulóján a lovagrendi államban már 1400 telepes falu és 93 város volt. Több-

ségük a Német Lovagrend birtokában állt, s legnagyobb arányban a Visztula vidékén és a tengerparton jöttek létre.[710] Összehasonlításképpen: ebben az időben (1400 körül) a lengyel király 2000, a gnesnói érsek 300, a krakkói püspök pedig 235 faluval rendelkezett.[711] A kolonizációnak (és a természetes szaporulatnak) köszönhetően 1400 táján Poroszország összlakossága közel félmillió, körülbelül 480.000 fő volt. Mindez úgy, hogy a 14. század második felétől szinte évtizedenként jelentkező pestisjárványok érezhető demográfiai veszteségeket okoztak. Az 1398. évi pestist 1405-ben követte az újabb. Johann von Posilge beszámolója szerint ugyan nem pusztított egész Poroszországban, de ahol igen, ott elsősorban gyermekáldozatokat követelt.[712] A járvány tartósnak bizonyult, és a következő évben már az egész országra kiterjedt.[713] Osterode komtúrja arról tájékoztatta a nagymestert, hogy Deutsch-Eylau (Iława) városának annyira megritkult a lakossága, hogy a Rend onnan nem számíthat cenzusbevételre.[714] A 14. század második felében tehát bizonyos időszakokban a pestis visszavetette a demográfiai növekedést, összességében azonban a betelepítések és a természetes népességnövekedés következtében a 15. század elején a Német Lovagrend állama népességszám és településsűrűség szempontjából egyaránt fejlődése csúcsán állt. Összlakosságának száma a korabeli német választófejedelemség, Brandenburg lakosságszámának felelt meg.[715] Mivel a 14. század második felében valamelyest kevesebb telepes érkezett Poroszországba kívülről, mint korábban, a belső kolonizációt a természetes szaporulat alapopzta meg. Ha megvizsgáljuk az okleveleket, különösen a lovagrendhez hű, lojális poroszoknak tett adományleveleket, szembetűnő, hogy fiútestvérek általában közösen kaptak birtokokat s kiváltságokat. Leggyakrabban 2 testvér szerepel az oklevelekben,[716] de a 3, 4, 5, sőt 6 fiútestvért említő forrás sem ritka.[717] Mellettük természetesen lánytestvéreket is joggal feltételezhetünk. Egy 1349-ből származó adománylevél két fiútestvér, Marsian és Bartusch mellett ezek sógoráról is szólt, családjukban tehát legkevesebb három, felnőtt kort megélt utóddal számolhatunk.[718] Az ún. „nagyobb szabadok" körébe tartozó Pröck-családban a 14. század végén, 1394-ben, amikor az örökösök megosztották a birtokot, 4 fiútestvér volt, s közülük a legidősebbnek ekkorra már szintén 4 fia született. A családban lánygyermekek is voltak (ők a porosz jog szerint nem örököltek), így számukat sajnos nem tudjuk.[719] Tolkinnak, Lindenau és Breitlinde birtokosának 2 fia és 1 lánya volt.[720] A 15. század elején a bartensteini Tolk-családhoz 4 fiúgyermek tartozott.[721] A források alapján úgy becsülhetjük, hogy a 14. századi Poroszországban egy család átlagosan 5–6 főből állt (szülők és 3–4 gyermek), de ennél akár népesebbek (8–10 fő) is lehettek, ahogyan ezt a lovagrendi állammal szomszédos, ugyanolyan éghajlati és természetföldrajzi adottságokkal rendelkező Litvánia példázza. Gediminas nagyfejedelemnek például 14, a felnőttkort is megélt gyermeke volt.

Fiának, Algirdasnak első házasságából 8, a másodikból 12, a felnőttkort megélt gyermeke született. Másik fiának, Kęstutisnak 4 fia és 3 lánya volt.[722] A 15. század elején a lovagrendi állam népességének 40 %-a (= kb. 200.000 fő) német, 30 %-a szláv (= kb. 140.000 fő), és 30 %-a porosz (= kb. 140.000 fő) etnikumhoz tartozott. A porosz népesség tehát közel egy évszázad alatt tudta regenerálni, kiheverni a 13. századi háborúk okozta mortalitás és migráció következményeit, az akkor bekövetkezett demográfiai visszaesést.[723] A középkori Poroszország mintegy 58.000 km^2 területet foglalt magába, átlagos népsűrűsége a 15. század elején - kerekítve - 8 fő/km^2 volt. Ez alacsonyabb értéket jelentett, mint a szomszédos Lengyelországban, ahol már a 14. század közepén 9,6 (kerekítve 10) fő/km^2, a 15. század elején pedig már 14 fő/km^2 értékkel számolhatunk.[724] Az alacsony népsűrűség mellett Poroszországban nagyon egyenőtlenül is oszlott meg a lakosság. A meghódított, kb. 38.500 km^2 kiterjedésű, egykori porosz törzsi területeken közel 270.000, a Konrád, mazóviai hercegtől kapott Kulmerland tartományban (kb. 4650 km^2) mintegy 80.000, az 1309-ben megszerzett Pommerellen földjén (14.850 km^2) pedig hozzávetőlegesen 130.000 ember élt. A kis területű Kulmerland volt tehát a legnagyobb népsűrűségű terület (= 17 fő/km^2), ami Lengyelországgal vagy Sziléziával összehasonlítva is magasnak számított, majd Pommerellen következett 8,8, kerekítve 9 fő/km^2, végül a porosz területek 7 fő/km^2 népsűrűségi mutatóval. Az összlakosság 23 %-a, azaz közel negyede (kb. 110.000 ember) a kolonizáció során alapított 93 városban élt. A 15. század elején így Poroszország urbanizációs szintje sokkal magasabb volt, mint a Balti-tenger térségében fekvő bármelyik más országé, paraszti népességének aránya pedig alacsonyabb.[725] Abban az esetben azonban, ha a megművelt földterület arányát vetjük össze, a lovagrendi állam mutatói nagyon imponálóak: míg a lengyel király kb. 80.000 Hufe művelt föld ura volt, a Német Lovagrend kb. 50.000 Hufe mezőgazdaságilag hasznosított területet birtokolt. Lengyelország területe ekkoriban 210.000 km^2-t tett ki, Poroszország pedig némileg több mint ennek a negyede.[726] A betelepítés és a művelt földterületek kiterjedésének mértékét mutatja az is, hogy a 15. század elején Poroszországban 450 malom működött.[727]

A 15. SZÁZAD HÁBORÚI ÉS A DEMOGRÁFIAI VISSZAESÉS

A LOVAGREND ÉS A LENGYEL-LITVÁN ÁLLAM KÖZÖTTI „NAGY HÁBORÚ" ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A Német Lovagrend állama népesség és településsűrűség szempontjából egyaránt a 15. század elején élte virágkorát. A lengyel-litván állammal vívott 1409–1411 közötti háború[1] után - amit még számos fegyveres konfliktus követett - jelentős gazdasági és demográfiai visszaesés következett be.[2] Már az 1409–1411. évi háborúban számos település pusztult el, és komoly károk keletkeztek a hadseregek mozgása által legjobban érintett déli határvidékeken, valamint a kulmerlandi és Visztula-vidéki térségekben, amelyek a lovagrendi állam legfejlettebb, legnagyobb népsűrűségű, leginkább városiasodott területei voltak. Amikor a lengyel király serege 1410. július 13-án elfoglalta a határmenti Gilgenburg (Dąbrówno) városát, teljes lakosságát lemészárolta („*...der konig von Polan ... czoch kegen Ilginburg und gewan dy stad obirhaupt, und vorbrante sy; und slugin tot jung und alt, und begingen so grosin mort mit den heyden.*").[3] A tannenbergi (grünwaldi) csata (1410. július 15.) a Német Lovagrend súlyos vereségével ért véget. Az ütközetben elesett a nagymester, a főispotályos kivételével a lovagrend összes főbb tisztségviselője, a komtúrok fele, igen sok lovag, világi porosz birtokos, hadba vonult városi polgár és fizetett zsoldos. A lovagrend tagjainak mintegy harmada vesztette életét Grünwaldnál.[4] A lovagrendi sereg maradéka Marienburg felé menekült. Heinrich von Plauen, schwetzi (Świecie) komtúr, aki úton volt az erősítéssel a fősereg felé, a menekülőktől értesült az ütközetről és annak kimeneteléről. Azonnal visszafordította csapatait, és erőltetett menetben a nagymesteri székhely megvédelmezésére sietett. A lengyel-litván sereg is Marienburg felé indult, és az útjába eső, valamint a Visztula-vidéki városokat, várakat sorra elfoglalta. Amelyik város nem hódolt be önként, azt könyörtelenül feldúlta, mint például Osterodét (Olsztyn).[5] Löbau (Lubawa), Neidenburg (Nidzica), Ortelsburg (Szczytno), Preußisch Mark (Przezmark), Elbing (Elbląg), Kulm (Chełmno), Graudenz (Gmidziadz), Strasburg (Brodnica), Danzig vagy Thorn (Toruń) sorra meghódolt a lengyel király előtt.[6] Marienburg várát viszont, amit 3000, részben Grünwaldtól elmenekült, részben pedig a Heinrich von

Plauen által Pommerellenből a fősereg erősítésére indult fegyveres védett, a lengyel-litván sereg két hónapi ostrommal sem tudta bevenni. Az elhúzódó várvívás egyre súlyosabb ellátási gondok elé állította Jagiello (Jogaila) királyt és Vytautas nagyfejedelmet. Az éhező katonák feldúlták, kifosztották az egész Alsó-Visztula térségét, és sok embert meg is öltek.[7] Az ellátási nehézségek, a nyomasztó pénzhiány, azok a hírek, mely szerint a lovagrend megbízottai Német- és Csehországban újabb zsoldosokat toboroznak, illetve a lovagrend livóniai csapatai Litvániára akarnak támadni, valamint az a tény, hogy a déli határoknál megkezdődött Zsigmond magyar király csapatainak felvonulása Lengyelország ellen, együttesen arra késztették Jagiellót, hogy beszüntesse az ostromot, és kivonuljon Poroszországból. A meghódolt vagy elfoglalt várakban, városokban kisebb helyőrségeket hagyott, de ahogy a lengyel-litván had visszavonult, a Német Lovagrend új zsoldos csapatokkal megerősítve, visszafoglalta várainak, s városainak többségét. Neumark várnagya, Michael Küchmeister, Pommerellen tartományban visszaszerezte a lengyelek által elfoglalt Konitz (Chojnice) és Tuchel (Tuchola) városokat. 1410. október elején Balga komtúrjának vezetésével erős lovagrendi sereg vonult fel a Visztula-vidéken, majd Kulmerland földjére lépett. Stuhm (Sztum), Strasburg (Brodnica), Rehden (Radzyń), és Thorn (Toruń) kivételével az egész tartomány újra a lovagok fennhatósága alá került.[8] A még lengyel kézen maradt várak helyőrségei rablással, prédálással próbáltak úrrá lenni ellátási nehézségeiken, és számos települést feldúltak, felperzseltek. Johann von Posilge beszámolója szerint egész Kulmerland tartományban, de különösen Birgelau (Zamek Bierzgłowski) és Kulmsee (Chełmża) környékén a lengyelek nagyon sok falut pusztítottak el („*vorbrantin vil dorffer im lande czum Colmen*", „*vorbrantin umb Birgelow und Colmense vaste dorffer*").[9] 1410 decemberében a porosz-lengyel határnál fekvő Gollub (Golub-Dobrzyń) komtúrja azt panaszolta a november 9-én nagymesterré választott Heinrich von Plauennek,[10] hogy a Strasburgot (Brodnica) megszállva tartó lengyel fegyveresek feldúlták Gollub térségét, s 115 lovat, 211 szarvasmarhát, valamint 388 juhot raboltak el. Egy részüket ugyan sikerült visszaszerezni, de végül így is elhajtottak 38 lovat, ugyanannyi marhát és 88 juhot. A kár értéke 130 márkát tett ki.[11] De gyakran a lovagrend szolgálatában álló zsoldosok sem voltak jobbak: nem mindig engedelmeskedtek a parancsoknak, és nem egyszer ők is fosztogattak. 1410 novemberében Gollub komtúrja azt kérte a nagymestertől, hogy a parancsoknak nem engedelmeskedő sziléziai zsoldosokat vezényelje el várából.[12] Schönsee (Kowalewo Pomorskie) komtúrja 1411. január 19-én írt levelében ugyanígy panaszkodott az ottani zsoldosokra.[13]

Grünwaldnál a lengyel-litván had ugyan győzelmet aratott a Német Lovagrend felett, de Marienburgot már nem tudta elfoglalni, 1410 végére pedig a porosz területek – néhány vártól és várostól eltekintve – újra a nagymester ellenőrzése alá kerültek. A lovagrend ismét nagy létszámú

zsoldos sereget állított fel: 1410. december közepére mintegy 8000 cseh és német zsoldos állt a nagymester szolgálatában.[14] Jagiellónak viszont nem volt elég pénze egy elhúzódó háború finanszírozására, és Vytautas litván nagyfejedelem is a harcok beszüntetését szorgalmazta, mert nem állt érdekében, hogy a lovagrend legyőzésével túlzottan megerősödjön a lengyel király helyzete.[15] Ráadásul az Aranyhorda anarchikus belső viszonyai ismét jó lehetőséget kínáltak a nagyfejedelemnek, hogy aktívabb déli politikát folytasson, így figyelme Poroszország helyett a tatár belharcokra irányult.[16] Ilyen politikai helyzetben a lengyel király tárgyalásokra kényszerült a lovagrenddel, s mivel a nagy zsoldos hadsereg fegyverben tartása a porosz kincstárat is alaposan megterhelte, a nagymester szintén hajlandó volt tárgyalóasztalhoz ülni. Az 1411. február 1-én megkötött thorni békét[17] követően Jagiello kivonta a néhány porosz várban vagy városban maradt lengyel helyőrségi csapatokat, akik nagy dúlás és fosztogatás közepette vonultak ki. Strasburg (Brodnica) városában például még a templomot is kirabolták.[18] A lovagrend részletes összeírást készíttetett a lengyelek okozta károkról. A marienburgi (Malbork) komtúrság éves bevételei például 1398 és 1410 között általában 8100–8700 márka között voltak, 1411-ben azonban alig haladták meg a 2000 márkát, azaz a háború pusztításai 75 %-os bevételcsökkenést okoztak.[19] Az osterodei (Olsztyn) komtúrság területén összesen 34.834 márka volt a háború okozta kárérték. Az anyagi javak mellett a lakosság pusztulása vagy elmenekülése is jelentős mértéket öltött. 1414-ben, három évvel a háború befejezése után, az osterodei komtúrságban például a cenzusfizető falvak együttesen 690 Hufét kitevő földjéből 329 Hufe, azaz közel a fele, puszta, elhagyatott, gazdátlan volt.[20] A strasburgi (Brodnica) területen 40.000, a gollubi (Golub-Dobrzyń) körzetben pedig 20.000 márkát tett ki a háború okozta kár. Strasburgnál 1139 Huféból 666, Gollub vidékén pedig 445 Huféból 127 volt gazdátlan, elhagyatott.[21] A christburgi (Dzierzgón) komtúrságban 35 német jogú falut teljesen felperzseltek a lengyel-litván csapatok, 31 templomból 11-et elpusztítottak, a többit pedig kirabolták.[22] A bevételek, anyagi források drasztikus visszaesésének képét mutatták a lovagrend kereskedelmi számadáskönyvei is. 1406-ban a marienburgi fősáfár (*Großschäffer, magnus procurator*) 46.000 márka pénztőkével és árukészlettel rendelkezett, 1417-ben azonban már csak alig 1600 márkányi értékkel, míg a háború pusztításától megmenekült Königsbergben a lovagrend ottani fősáfára 32.000 márka értékű készpénzzel és áruállománnyal gazdálkodhatott.[23] A településszerkezet pusztulása és a demográfiai visszaesés mellett a jószágállományban bekövetkezett veszteségek szintén hozzájárultak a lovagrendi állam gazdasági nehézségeinek tartóssá válásához. Mohrungen (Morąg) város (elbingi komtúrság) tanácsa 1425-ben azt írta a nagymesternek, hogy az 1410. évi harcok során bekövetkezett hatalmas lóveszteség volt az egyik fontos oka Poroszország 15. században bekövetkezett hanyatlásának.[24] A

mewei (Gniew) komtúrságban (Pommerellen tartományban, a Visztula mellett) 1407-ben 505 ló volt, 1416-ban azonban már csak 323. Az engelsburgi (Pokrzywno) komtúrságban (Kulmerland tartomány) fekvő Senskow lovagrendi majorban a háború előtt, 1410 márciusában még 180 kancát tartottak, 1414-ben azonban csak 43 volt. A samlandi komtúrság ménese 1407-ben 59 tenyészménből és 407 kancából, 1414-ben viszont már csak 17 ménből és 210 kancából állt. De számos más ménesnél is hasonló volt a helyzet.[25] A lóállomány ilyen nagyméretű visszaesése a lovagrendi állam katonai képességeire is negatív hatással volt, így érthető, hogy 1410 után mért szorultak a lovagok a korábbiakhoz képest jóval nagyobb arányban zsoldosokra.[26] Az 1409–1411. évi háború pusztításai következtében tehát lecsökkent a művelt területek nagysága, az állatállomány mértéke, számos helyen nagyarányú népességpusztulás következett be, megtorpant a kolonizáció üteme, melyek együtt a paraszti munkaerő és a bérmunka terén egyaránt válságos helyzetet teremtettek. Ezek a változások pedig kedvezőtlenül hatottak vissza a parasztság helyzetére.[27]

A Német Lovagrend és a lengyel-litván állam közötti háborút lezáró thorni béke (1411. február 1.) már aláírásától magában hordozta egy újabb háború lehetőségét. Sem a Pommerellenre, sem pedig a Neumarkra vonatkozó lengyel területi igények nem teljesültek, és a megállapodás értelmében a Poroszország és Livónia között fekvő litván Samogitia tartomány is csak Vytautas és Jagiello élete végéig kerül vissza Litvániához, azt követően újra a lovagrend fennhatósága alá kell majd tartoznia. Egyéb területi veszteségek nem érték a lovagrendet, a porosz határok továbbra is változatlanok maradtak. Ugyanakkor a Thorn és Krakkó közötti, több évtizedes múltra visszanyúló gazdasági ellentét, kereskedelmi viszály sem zárult le. Az egykor, 1343-ban megkötött kaliszi béke kedvező feltételeket teremtett a lengyel, sziléziai, halicsi és magyar területek felé irányuló porosz kereskedelmi forgalom számára.[28] Ugyanakkor a lengyel király a megélénkülő kereskedelemben igyekezett kedvező helyzetbe hozni Krakkó városát, s már 1358-ban arra kötelezte a kereskedőeket, hogy áruikkal Krakkón keresztül menjenek.[29] Ennek ellensúlyozására Winrich von Kniprode nagymester 1365-ben árumegállító joggal ruházta fel Thorn városát.[30] 1372-ben I. Lajos, Magyarország és Lengyelország királya is árumegállító jogot adott Krakkónak, és úgy rendelkezett, hogy a poroszországi, de különösen a thorni kereskedők nem mehetnek áruikkal Krakkón túl (azaz Magyarországra vagy az orosz területekre).[31] 1380-ban megtiltotta, hogy a porosz Hanza-városok Krakkó megkerülésével a Visztulán, a Dunajecen vagy szárazföldi utakon Magyarországról származó rezet és vasat szállítsanak.[32] A lengyel intézkedések érzékenyen érintették Thorn kereskedelmét, mely a kaliszi békekötés óta egyre nagyobb mértékben fordult a magyar, sziléziai, halicsi és lengyel termékek felé, s a 14. század folyamán különösen a magyar réz forgalmazásáért egyre erőteljesebb küzdelmet folytatott a krakkói kalmá-

rokkal.[33] 1390-ben Jagiello lengyel király vámkedvezményt adott azoknak a Hanza-kereskedőknek, akik nem a Visztulán, hanem az Oderán vagy szárazföldi úton, azaz Thorn kikerülésével érkeznek Krakkóba.[34] A porosz városok 1394. évi thorni gyűlésükön már az akadozó magyarországi rézszállításokról tárgyaltak.[35] A 14. század végére a magyarországi réz európai, döntően flandriai piacokra történő szállításának legfőbb szervezői és haszonélvezői immár nem a thorni, hanem a krakkói kereskedők lettek.[36] A 15. század eleji Hanza forrásokban már Krakkót nevezték *Kupferhaus*-nak, azaz a rézpiac központjának.[37] Thorn kereskedelmi pozícióinak romlása a Német Lovagrendet is érintette, mert a lovagok jelentős összegeket folyósítottak a thorni kalmároknak üzleti vállalkozásaik finanszírozására, akiknek közel 10 %-a a Kárpátokig terjedő távolsági kereskedelem révén közvetlen gazdasági kapcsolatban állt a Renddel.[38] Az 1411-ben megkötött thorni béke semmilyen módon nem rendezte ezeket a gazdasági kérdéseket. A hadifoglyokért és a lengyelek által a szerződéskötéskor még megszállva tartott várak és városok kiürítéséért 1411 végéig a lovagoknak 100.000 Schock cseh garast kellett fizetni.[39] (60 darab garast tekintettek 1 Schock-nak, azaz *sexagena grossorum*-nak, s ezt 1 márka színezüsttel vették azonosnak.)[40] A thorni békében a lengyel király és a litván nagyfejedelem kötelezettséget vállalt arra, hogy pogány és ortodox alattvalóikat katolikus hitre térítik.[41] A hadisarcként fizetendő 100.000 Schock cseh garas közel a kétszerese volt a lovagrendi állam háború előtti éves bevételének. Mivel Poroszország a háborúban komoly károkat szenvedett, már a béke aláírásakor számolni lehetett azzal, hogy a lovagrend nem lesz képes az év végéig ezt a hatalmas összeget előteremteni.[42] Ráadásul Jagiello király nem egyezett bele abba, hogy a lovagok saját pénzükkel, azaz porosz érmékkel fizessenek, hanem cseh garasokban vagy veretlen, tiszta ezüstben kérte a hadisarcot.[43] Ez arra kényszerítette a lovagrendet, hogy jelentős felárral az európai pénz- és nemesfém piacokról szerezze be a szükséges valutát és nemesfémet. A 100.000 Schock cseh garas összegű fizetési kötelezettség a következő évekre a Német Lovagrend egész pénzügypolitikáját meghatározta. A lengyel követelések miatt a gazdasági szempontok a politikai szempontok alá rendelődtek. Három héttel a békekötés után, 1411. február 22-én a nagymester Osterodeban összehívta a poroszországi rendek képviselőit, hogy a Lengyelországnak fizetendő összeg előteremtéséről tárgyaljanak. A rendek, elsősorban a nagy porosz városok (Thorn, Kulm, Danzig, Elbing, Königsberg, Braunsberg) kölcsön felvételét javasolták. Minden 1 márka értékű vagyon után készek voltak 8 dénár hitelt nyújtani a lovagrendnek, továbbá minden 1 márka érték után 4 dénár adót ajánlottak meg.[44] Heinrich von Plauen nagymester azonban elégedetlen volt ezzel az ajánlattal, mert a drasztikusan visszaesett cenzusbevételek mellett a kincstár amúgy is magas kifizetési kötelezettségeit (mint például a zsoldosok bére) nem akarta nagy összegű kölcsönnel megterhelni.[45] A

lovagrend vezetése általános vagyonadó bevezetését határozta el: minden márka érték után 3 Vierchent (= 12 dénárt), azaz 1,6 %-os adót kellett fizetni.[46] Ez megegyezett a rendek által ajánlott összeggel, azzal a különbséggel, hogy annak csak harmada lett volna adóbevétel, a többi hitel formájában került volna a lovagrendhez. A vagyonadó bevezetésével párhuzamosan a nagymester lecsökkentette a porosz Schillingek pénzlábát. 1407-ig a lovagrendi Schillingek 1,24 gramm ezüstöt tartalmaztak, majd Ulrich von Jungingen korától már csak 1,1 grammot.[47] Heinrich von Plauen most majdnem a felére, 0,68 grammra csökkentette le az ezüsttartalmat.[48] A pénzláb leszállításának minden bizonnyal nagy szerepe volt abban, hogy ha nem is 1411 végére, de 1413 elején a lovagrend a hadisarc egészét kifizette Lengyelországnak.[49] A cseh garasok pénzpiacról történő beszerzése érdekében azonban az 1411-ben bevezetett pénzlábnál magasabb ezüsttartalmú Schillingek verésére is szükség volt, így 1413-ban a már meglévő pénzérmék mellett egy másik, 1,01 gramm ezüsttartalmú Schilling is készült.[50] Emellett a lovagrend adminisztratív eszközökkel is igyekezett biztosítani a hadisarc előteremtéséhez, illetve a pénzveréshez szüksége nemesfémeket: 1412-ben 2 márka 45 Schillingben szabta meg 1 márka tiszta ezüst piaci árát, és elrendelte, hogy az ország lakói a birtokukban lévő ezüstöt ezen az áron szolgáltassák be a Rend pénzverő mesterének, a thorni Münzmeisternek.[51] 1413 őszén a nagymester korlátozta a nemesfémmel kereskedők körét, akik szabott áron voltak kötelesek az ezüstöt és aranyat a lovagoknak eladni.[52] A gazdasági helyzetet és a megélhetési körülményeket súlyosbította, hogy 1411-ben és 1412-ben két egymást követő rossz termésű év jött.[53] Az 1410. évben nagyon kevés heringet fogtak a Balti-tengeren, s ennek következtében Poroszországban az 1411. évben a hal ára az egekbe szökött: 1 Last bornholmi hering 30 márka lett („*die last galt... XXX mark*").[54] A hazai ellátás biztosítása érdekében a nagymester megtiltotta Poroszországból a halak kivitelét.[55] 1412-ben ismét nagyon rossz volt a heringfogás, újra 30 márkára emelkedett 1 Last hering ára.[56]

Mivel az 1411. évi thorni szerződés nem békét teremtett, hanem csak konzerválta a korábbi konfliktusokat, két évvel később, 1413 szeptemberében ki is robbant az új háború.[57] A katonai hadműveleteket a Német Lovagrend indította, kihasználva azt a körülményt, hogy Jagiello király és a lengyel nemesség figyelme a lengyel és litván rendek Horodloban rendezett közös gyűlésére irányult. A nagymester az európai fejedelmekhez és a Szentszékhez írt leveleiben Lengyelország fenyegetésével indokolta a támadást.[58] A lovagrend csapatai felperzselték és kifosztották a kujáviai és mazóviai határvidéket, majd három hét után visszatértek Poroszországba. Jagiello ellencsapása csak jóval később, 1414 nyarán következett: a lengyel hadak módszeresen feldúlták a porosz területeket, és akkora pusztítást okoztak, hogy ezt a háborút már a kortársak is „éhségháborúnak" nevezték.[59] 1414. szeptember 13-án írt levelében a

nagymester arról tájékoztatta a lovagrend livóniai elöljáróját, hogy Poroszországot teljesen feldúlták és tönkretették a lengyel és litván seregek.[60] A harcok és a hadak mozgása jórészt most is azokat a kulmerlandi és Visztula-menti térségeket sújtották, amelyek az előző háború idején is a legtöbb pusztítást elszenvedték.[61] Guttstadt (Dobre Miasto), Liebstadt (Miłakowo), Kreuzburg (Szulovszkoje), Mehlsack (Pieniężno), Krekkolen (Krekole) mezővárosokat litván seregek perzselték fel.[62] Számos oklevél felgyújtott, lerombolt malmokról számolt be. Johannes ermlandi püspök 1421. november 24-én kelt oklevele például arról tanúskodik, hogy évekig senki sem volt, aki Bischofsdorf faluban a leégett malmot újjáépítette s üzemeltette volna.[63] Egy 1423-ból származó oklevél szerint Freimark falu malma a 10 évvel korábbi háborúban pusztult el.[64] Az ermlandi püspök által az 1414. évi háborús pusztításról készített gyors kárfelmérés szerint az egyházmegye területén 1366 embert öltek meg a lengyel király katonái, 26 templomot égettek fel, 5 papot is meggyilkoltak, és rengeteg asszonyt illetve lányt gyaláztak meg.[65] Ahogyan 1410-ben, a tannenbergi csata után, úgy most is a lengyel sereg mélyen benyomult Poroszországba, egészen a Passarge-folyó forrásvidékéig. A lakosság – részben a lovagrend parancsára is – északra menekült, át az Alle- és Pregel-folyókon, valamint a Visztulától nyugatra, Pommerellen tartományba. A lovagok a „felperzselt föld" módszerével védekeztek a támadókkal szemben. A lengyel csapatok így mindenhol puszta és lakatlan földeket találtak, ahol igyekeztek mindent megsemmisíteni. A hatalmas pusztítás nyomán óriási hiány lépett fel szinte minden termék esetében, ami erős drágulást okozott, különösen az élelmiszerek piacán, s ennek nyomán nagy éhínség támadt az országban. (1409-ben például 1 Last, azaz kb. 2136,5 kilogramm rozs[66] 4 márka 20 Schillingbe került,[67] 1413-ban már 9,[68] 1415-ben pedig 15 márkába.[69]) Ahogyan korábban, úgy 1414-ben is tovább súlyosbította a helyzetet, hogy ismét rosszul sikerült a heringhalászat, és amit fogtak, a kereskedők azt sem Poroszországba hozták eladni, hanem az Oderához. Egy Last hering ára 40 márkára emelkedett.[70] (Ennek elsősorban a lovagrend nagyon alacsony pénzlábú pénze volt az oka.)[71] A lovagrend védekezési módszere és a lengyel hadak dúlása együttesen olyan nagy pusztítást okozott, hogy Jagiello seregének hamarosan komoly ellátási gondokkal kellett szembenéznie, ami visszavonulásra is kényszerítette.[72] Az ún. „éhségháborúnak" a porosz-lengyel határnál fekvő Strasburgban (Brodnica) 1414. október 7-én megkötött fegyverszünet vetett véget.[73] A felek abban is megállapodtak, hogy vitás ügyeiket a hamarosan összeülő konstanzi zsinat döntőbíráskodására bízzák.[74] Az harcok befejeztével a lovagrend gyors számvetést készített a károkról, s e szerint sok helyen a lakosság visszatelepülése után is számos gazdaság maradt elhagyatott. A christburgi komtúrságban például 1678 Huféból 459,5 (27,4 %), 1173 Hakenből pedig 215 (18,3 %) lett puszta és gazdátlan.[75] Neidenburg (Nidzica) vidékén 500 Huféból 415 állt gazdátlanul. Soldau

(Dzialdowo) térségében 700 paraszti Hueféből 329 volt elhagyatott.[76] A komtúrságokat, várnagyi körzeteket sorra vevő alapos és részletes felméréseket csak 3 évvel a háború után tudtak készíteni a lovagok, mert az 1414 utáni években számos nehézséggel kellett szembenézniük. A háborús pusztítások miatt igen nagy területek maradtak műveletlenül, így a következő esztendőben sem termett elegendő kenyérgabona. Az 1416. év részben az időjárás, részben pedig az árvizek következtében[77] ugyancsak rossz termést hozott, és a rozs hiánya miatt az embereknek árpakenyeret kellett enniük („*dy lute mustin girstinbrot essin*").[78] Az éhezők közül sokan a fák rügyein éltek („*vil lute lebetin der knospin von den boumen*").[79] De nem csak Poroszországban volt éhínség, hanem a környező lengyel területeken, azaz Mazóvia, Dobrin és Kujávia tartományokban is, ezért még innen származó import gabonával sem lehetett javítani a lovagrendi állam élelmiszerellátásán. A heringhalászat terén is folytatódott a korábbi években már tapasztalt gyenge eredmény, s 1 Last hering ára az egekig emelkedett: 90 márkát kellett érte fizetni.[80] Súlyosbította a helyzetet, hogy az 1416. esztendőben Danzig vidékén és Pommerellen tartományban pestisjárvány tört ki, ami igen sok áldozatot követelt („*vil lute vorstorbin*"). A járvány gyorsan elterjedt Poroszország többi részén is, és mindenhol nagyarányú mortalitást okozott. A Német Lovagrendnek 86 lovagja halt meg, továbbá a nagykomtúr és a főkincstárnok, a pestis végzett a kulmi és a samlandi püspökökkel, s rajtuk kívül még oly sok klerikussal, hogy számos helyen egyszerűen nem maradt pap.[81] Az 1417. év azonban már bő termést hozott, így mérséklődött a drágaság és megszűnt az élelmiszerhiány.[82] Ez a viszonylag nyugodalmasabb helyzet tette lehetővé, hogy a lovagok leltárt készíthessenek az „éhségháború" okozta károkról, a pusztítás mértékéről, amit a következő táblázatban foglaltunk össze.

komtúrság	**összes Hufe**	**gazdátlan Hufe**	**összes Haken**	**üres Haken**
Althaus[83]	201	25	-	-
Balga[84]	4791,5	657,5	1482,5	199,5
Brandenburg[85]	2300	96	1127	47
Bütow[86]	650	50	-	-
Christburg[87]	1640	401,5	1173,5	215
Gollub[88]	445	127	-	-
Graudenz[89]	784,5	66	-	-
Osterode[90]	3273	1193,5	146	22
Rheden[91]	744	213,5	-	-
Roggenhausen[92]	1080,5	80	-	-
Schlochau[93]	1481,5	341	-	-
Schwetz[94]	1470	700	-	-
Strasburg[95]	1139	666	-	-

A háború okozta emberveszteséget, anyagi kárt a porosz püspökségekben is számba vették. Az ermlandi püspökségben igen részletes, kamarási körzetek szerinti kárleltárt készítettek. Mehlsack (Pieniężno) körzetben például 196 embert öltek meg a lengyel fegyveresek, Allenstein (Olsztyn) vidékén 533-at. Heilsberg (Lidzbark Warmiński) térségében viszont sokkal kevesebb, összesen 47 ember vált a háború áldozatává. Mindenhonnan felperzselt és lerombolt falvakról, malmokról, udvarházakról (majorokról), templomokról számoltak be: „*In cameratu Melsag ipsum opidum Melsag, curia habitacionis canonicorum et capituli Warmiensis ibidem, et omnes ville et omnia molendina et allodia, et quinque ecclesie et parrochiales, funditus et in toto destructa et combusta sunt.*" vagy „*In cameratu Allenstein ipsum opidum Allenstein, et omnes ville, curie, et omnia allodia et molendina totaliter combusta sunt, et due parrochiales ecclesie combuste.*"[96]

Az 1414 őszén megkötött fegyverszünet nem jelentett békét, így mindkét oldalon állandósult a háborús készültség, noha magát a fegyverszünetet 1422 közepéig még 7 alkalommal sikerült meghosszabbítani. A Német Lovagrend újra és újra kénytelen volt zsoldosokat toborozni, folyamatosan fegyverben tartani csapatokat, ami állandó jelleggel megterhelte a kincstárat.[97] A két-két évre szóló fegyverszünetek miatt lényegében állandósult harckészültség majdnem akkora költséggel járt, mint maga a háború,[98] ezért 1415 augusztusában Michael Küchmeister (1414–1422) Elbingben a porosz városok és földbirtokosok küldötteivel egy leendő pénzreform kérdéséről tárgyalt, melynek fő célja az adóbevételek növelése volt úgy, hogy a járadékok nominálértéke - látszólag - közben ne változzon.[99] 1416-ban a nagymester módosította az egyes pénzérmék egymáshoz viszonyított arányát: 1 schilling már nem 12, hanem csak 8 dénárt ért, így 1 márka nem 60, hanem 90 Schilling lett. Az új pénzrendszer tehát a következőképpen nézett ki: 1 márka = 4 Vierdung = 24 Scot = 90 Schilling = 180 Vierchen = 720 dénár.[100] Mindez azzal a következménnyel járt, hogy az évi cenzus értéke kb. egyharmaddal lett több, mint a reform előtt volt.[101] 1416 nyarán a nagymester arról állapodott meg a porosz rendekkel, hogy 0,92 gramm ezüstöt tartalmazó új Schillingeket fognak kibocsátani.[102] Ez a cseh garasok ezüsttartalmának felét jelentette, azaz a Német Lovagrend a cseh garasokhoz igazította új vereteinek pénzlábát, ami a lengyel pénzre történő átváltást is megkönnyítette (1 cseh garas = 2 krakkói garas).[103] 1416 nyarán a régi és az új Schillingekben történő elszámolásokat is szabályozták: a napi forgalomban 2 régi (12 dénáros) Schilling 1 új Schillinget ért. Ezzel egy sajátos helyzet állt elő: Poroszországban két, egy magasabb és egy alacsonyabb ezüsttartalmú Schilling, valamint ennek megfelelően két pénzmárka létezett egymás mellett 2:1 arányban.[104] A régi és új pénzeknél bevezetett átszámítási rendszer alapján a 15. század első felében a következőképpen alakult Poroszország pénzrendsze-

re: 1 márka = 4 Vierdung = 24 Scot = 60 új vagy „jó” Schilling (0,92 gramm ezüst) = 120 régi vagy „rossz” Schilling (0,68 gramm ezüst) = 720 dénár. A Schillingek összsúlya egységesen 3,17 gramm volt. Michael Küchmeister nagymester már a bevezetés pillanatában, 1416 nyarán korlátozta az új Schillingek kibocsátását, így a pénzforgalomban továbbra is a csekélyebb értékű, régi érmék domináltak. Az adókat, járadékokat viszont az új pénzben (vagy annak megfelelő mértékű régiben) kellett fizetni.[105] Ez azt jelentette, hogy 2:1 átszámítási értéknél régi pénzben 2 x 0,68 gramm, azaz 1,36 gramm ezüstöt kellett befizetni, míg 1 új Schilling csak 0,92 gramm ezüstöt tartalmazott. A Német Lovagrend így minden új pénzben számított, de régi érmékkel történt kifizetés után 0,44 gramm ezüst többletjövedelemre tehetett szert. A tényleges bevétel - melynek jó része paraszti cenzus volt - 47,82 %-kal lett magasabb. A magasabb ezüsttartalmú, jó Schillingek kibocsátásának korlátozása mögött tehát elsősorban a kincstári bevételek növelésére irányuló fiskális szándék állt.[106]

Mivel a fegyverszünetek hosszabbítgatásával nyert évek alatt sem sikerült rendezni a lengyel-porosz viszonyt, 1422 júliusában ismét háború robbant ki a két ország között.[107] Az augusztus és szeptember hónapokban lezajlott csatározások, dúlások - a korábbi háborúkhoz hasonlóan - ismét elsősorban Kulmerland és Pomesania földjét sújtották, így a fegyverszünet 8 éve alatt lassan, és korántsem teljesen regenerálódott falvakat, paraszti gazdaságokat, majorokat ismét jelentős károk érték. Az 1422. augusztus 2-án kelt levelében a nagymester arról tájékoztatta a lovagrend livóniai elöljáróját, hogy a lengyel seregek végigdúlták és pusztították Poroszországot.[108] Ahogyan az 1413/14-es háborúban, úgy most sem voltak Tannenberghez hasonló, döntő, nagy mezei csaták, mert a lovagrendnek ehhez nem volt megfelelő nagyságú zsoldosserege.[109] A lovagrendi erők visszahúzódtak a megerősített várakba, s a támadó lengyel hadak egyedül a határ mellett fekvő Gollub (Golub-Dobrzyń) várát tudták elfoglalni. A hiábavaló ostrom helyett módszeresen felperzselték Poroszországot. A háborús patthelyzetnek még ugyanebben az évben, szeptember 27-én Melnosee-ben (Mełno) megkötött béke vetett véget. A megállapodás értelmében a német Lovagrend végleg lemondott Samogitia tartományról Litvánia javára, Jagiello és Vytautas pedig elismerte Poroszország keleti határait (amelyek ezután egészen 1919-ig fennmaradtak. A nagymester átengedte Lengyelországnak a Visztula bal partján, Thorn városától kb. 20 kilométerrel délre, már kujáviai területen fekvő Nessaut (Nieszawa) és környékét. Cserébe a lengyel király elismerte, hogy Pommerellen és Kulmerland a lovagrendi államhoz tartozik.[110]

A porosz-lengyel viszonyban azonban a melnosee-i béke sem bizonyult tartósnak. Azt követően, hogy 1430. október 27-én Vytautas litván nagyfejedelem egy vadászbalesetben életét vesztette, s utóda, Švitrigailas (Swidrigiello), Jagiello király öccse, Litvánia önállóságának megte-

remtésére, a lengyel-litván unió felbontására törekedett,[111] a lovagrend igyekezett a saját javára kihasználni a politikai helyzetet. Luxemburgi Zsigmond császár ösztönzésére Paul von Rusdorf nagymester szövetkezett a litván nagyfejedelemmel, fegyverkezni kezdett, és katonai lépéseket tett. 1431. augusztus 4-én a nagymester arról tájékoztatta a porosz egyháziakat, hogy a Lengyelország elleni háborúról döntött, s arra kérte őket, hogy területeiken segítsenek a mozgósításban.[112] Ugyanezen a napon Balga komtúrja 6 hétre szóló hadjáratra hívta hadba a katonai szolgálattal tartozó földbirtokosokat.[113] 1431 nyarának végén a lovagrendi csapatok benyomultak Kujáviába, és visszafoglalták a Lengyelországnak 1422-ben átengedett Nessau vidékét, hogy Thorn városa előtt újra létrehozhassanak egy 20–30 kilométeres védősávot, határzónát.[114] Egy másik lovagrendi sereg Tuchel (Tuchola) komtúrjának vezetésével Pommerellen tartományból Nagy-Lengyelország északi részeire támadt, de Nakel (Nakło/Dąbki) mellett súlyos vereséget szenvedett.[115] Az 1432. január 25-i rendi gyűlés támogatta a nagymestert abban, hogy 2000 lándzsából (azaz mintegy 6000 főnyi) zsoldossereget állítson fel.[116] 1432-ben a lengyel király szövetséget kötött a cseh huszitákkal, és 1433 nyarán lengyel és huszita csapatok törtek be Neumark és Pommerellen földjére, s egészen Danzigig hatoltak. (Azt, hogy Jagiello az eretnekekkel szövetkezett, Luxemburgi Zsigmond is igyekezett propagandájában a maga és a lovagrend javára kihasználni.)[117] Neumarkban a cseh-lengyel sereg elfoglalt 11 várost („*gewonnen sy XI stete yn der Marke*"), s csupán egy megerősített város, Landsberg tudott ellenállni.[118] Innen tovább vonult Pommerellen földjére, ahol számos falut és mezővárost, mint például Woldenberget (Dobigeniow) vagy Friedeberget (Stzelce Krajeńskie) felperzselt és sok embert megölt („*stiften do grossen mord und brant*").[119] 1433. június 6-án ostrom alá vette Konitz (Chojnici) városát, de 6 hét után sem tudta bevenni. Hasonlóképpen járt Küstrin (Kostrzyń) és a pommerelleni Königsberg (Chojno) esetében is. A lovagrend meißeni és brandenburgi zsoldosai ezeknél a megerősített, fontosabb városoknál mindenhol visszaverték a támadást. A történtekről beszámoló források szerint a lakosság elszántságának köszönhetően sikerült megvédelmezni az ostromlott pommerelleni nagyobb városokat.[120] Mivel a fontosabb városok elfoglalása kudarcot vallott, és a cseh-lengyel seregben egyre komolyabb ellátási gondok jelentkeztek, feldúlták és kirabolták a peplini kolostort, augusztus 29-én felégették Dirschau (Tczew) városát, majd szeptember elején a Danzig (Gdańsk) közelében fekvő olivai (Oliwa) kolostort és a környező falvakat.[121] A háborús pusztítások tehát ismét komoly károkat okoztak Poroszországban. A rendek elégedetlenkedése és az egyre nagyobb pénzhiány miatt a Német Lovagrend és Lengyelország 1433. szeptember 13-án előbb fegyverszünetet, majd december 21-én 12 évre szóló békét kötött Łęczycaban.[122] 1434. május 31-én 86 éves korában meghalt Jagiel-

lo király,[123] s ezt a körülményt – Luxemburgi Zsigmond ösztönzésére – a nagymester igyekezett a maga javára kihasználni, és felmondta a békeszerződést.[124] A Birodalom uralkodójaként Zsigmond minden eddigi privilégiumában megerősítette a Német Lovagrendet, s hozzájárult ahhoz, hogy Kulm (Chełmno) városában egyetemet alapítsanak.[125] A császár 1435 nyarára hadjáratot tervezett Lengyelország ellen, s számított a Német Lovagrend részvételére is.[126] Ennek érdekében újabb kiváltságokban részesítette a lovagokat.[127] A lovagrend és litván szövetségese, Švitrigailas azonban 1435. szeptember 1-én a Święnta-folyó mellett vereséget szenvedett az unió-párti lengyel-litván erőktől, így Paul von Rusdorf nagymester 1435. december 31-én Bresztben (Brześć) a melnosee-i határokat megerősítő „örök béke" megkötésére kényszerült.[128] (Két évvel később, 1437. szeptember 4-én Švitrigailas is békét kötött a krakkói udvarral, és elismerte Lengyelország fennhatóságát az általa uralt keleti litván területeken.)[129]

Az 1409 és 1435 közötti porosz-lengyel háborúk súlyos pusztításai a lovagrendi állam legsűrűbben lakott, gazdaságilag legfejlettebb Visztula-vidéki térségeit érintették. Már 1419-ben Poroszország paraszti gazdaságainak több mint 23 %-a puszta és gazdátlan volt.[130] A gollubi területen 1419-ben 445 cenzusköteles Hufééból 127 volt gazdátlan. A strasburgi komtúrságban 1139 Hufééból 666 állt üresen.[131] A háborúk befejezésével, azaz a breszti „örök béke" megkötésekor Pommerellen földjén az elhagyott telkek aránya elérte a 42 %-ot.[132] Pommerellen tartományban Konitz (Chojnice), Kulmerland földjén pedig Gollub (Golub-Dobrzyń) környékén a műveletlenül maradt paraszti gazdaságok aránya az 50 %-ot is meghaladta. A hadseregek vonulásának leginkább kitett Schwetz (Świecie) vidékén ez az érték a 80 %-hoz közelített.[133] A háborúk végén ugyan az elhagyott telkek egy része újra benépesült, amikor a harcok elől elmenekült gazdáik visszatértek lakóhelyeikre, de jelentős részük továbbra is gazdátlan, lakatlan maradt. Poroszország keleti területein a demográfiai és gazdasági visszaesés, a települések pusztulása valamivel kisebb volt, mint a nyugati részeken. A Balga (Veszelnoje) komtúrságban fekvő Vogelsang faluban például, melyhez összesen 40 Hufe tartozott, 1437-ben 30,5 Hufénak volt birtokosa, és 9,5 állt gazdátlanul (24,75 %).[134] A háború okozta pusztítások és károk miatti általános elkeseredettség és elégedetlenség mérséklésére a Német Lovagrend már 1434-ben úgy rendelkezett, hogy azoknak, akiknek a birtokát, gazdaságát feldúlták az ellenséges hadak, esetleges adósságaik visszafizetési határidejét hosszabbítsák meg.[135]

1435 UTÁN – KÉT ÉVTIZED BÉKE

Az 1409 és 1435 közötti sorozatos háborúk okozta népességcsökkenést az 1435 utáni békeperiódus alatt a lovagrend már nem volt képes új telepítésekkel ellensúlyozni. Brandenburg (Usakovó) komtúrságban például 1447-ben is még 149 gazdátlan, üres Hufe volt, ami 75 paraszti gazdaságnak felelt meg.[136] Az 1446. évi lovagrendi vizitációs jelentés szerint az osterodei komtúrságban 1997 művelt Hufe mellett 720 állt gazdátlanul, ami a komtúrság összes telkének negyedét (25 %) jelentette.[137] Az egyes komtúrságok adatai szerint a német jogú falvak elnéptelenedése jóval nagyobb arányú volt, mint a lengyel vagy porosz joggal rendelkező falvaké.[138] Ez minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy a Német Lovagrend – a porosz haderő alapját képező katonáskodó birtokos szabadok és persze a saját érdekeinek is megfelelően – már 1412-ben úgy rendelkezett, hogy a porosz (és lengyel) parasztok csak földesuruk engedélyével költözhettek el földjükről.[139] 1418-ban a nagymester megtiltotta, hogy a porosz parasztok német városokba vagy falvakba költözzenek („...*doruff haben wir das keyn Prusse in Deutschen dorffern ader steten sal dynen ader wonnen, went also wernde unsere hoken und dinste vorwustet und vorterbet, wen sy sich mit den Dutschen mengen.*").[140] Az intézkedés hatását jelzi például az, hogy 1425-ig Königsberg-Kneiphof városába 16 porosz költözött be a környékről és nyert polgárjogot, 30 évvel később, 1455-ben azonban a cenzusösszeírásban szereplő 200 polgárból csak 4 volt porosz származású.[141] A cél a legtöbb adót fizető Haken birtokkal rendelkező parasztok számának megőrzése volt, de teljes röghöz kötésük, amit a poroszországi világi földbirtokosok szorgalmaztak, mégsem következett be. A lovagrend ugyanis tartott attól, hogy az ilyen mértékű szigorítás még inkább telkeik elhagyására, szökésre késztetné a porosz és szláv parasztokat. Az intézkedések a porosz parasztok mozgását, migrációját lényegében a porosz (és szláv) jogú falvakra szűkítette le.[142] Az 1412. és 1418. évi korlátozó rendelkezéseket a háborúk okozta népességfogyás miatt bekövetkezett munkaerőhiány, és az így bekövetkezett bére-

melkedések indokolták. A földesúri majorságok megműveléséhez szükséges cselédek, idénymunkások, napszámosok bérét a földbirtokosok alig, vagy egyáltalán nem tudták megfizetni. Balga komtúrjának 1425-ben a nagymesterhez írt levele egyértelműen a világi földbirtokosok panaszait foglalta össze: *„Item sol clagen alle erbare luthe, fryen und gebuwer umb dinstboten, den man gros lon mus geben und dennoch nicht kan bekomen, alz var ny ist gehoret, alz czu 9, 8, 7 und 6 marken off das geryngste. Sal das czugeen, das also dy dinstboten das lant sollen twingen so wirt das lant groslich vorterbet"*.[143] 1427. január 26-án az ermlandi püspökségben hasonló tartalmú rendelkezés született. Ebben többek között megtiltották, hogy poroszok a német falvakba vagy városokba költözzenek, ott vállaljanak munkát, szolgálatot.[144] Ezek a jogi-adminisztratív intézkedések önmagukban persze nem voltak képesek megakadályozni a paraszti szökéseket. Az ermlandi püspökségben ezért 1435-ben úgy rendelkeztek, hogy a falu bírájának a kötelességévé tették a paraszti szökések figyelemmel kísérését, így ha egy faluba új paraszt érkezett, akiről bebizonyosodott, hogy elszökött korábbi lakóhelyéről, a bírónak vissza kellett őt (és családját) szolgáltatnia földesurának.[145] Emellett az ermlandi püspökségben pénzügyi ösztönzőket is igyekeztek bevezetni, hogy a vidéki munkaerőt megtarthassák. Az 1427. évi tartományi rendeletek érezhetően megnövelték a mezőgazdasági napszámosok, szolgálók, idénymunkások bérét. Azok, akik saját eszközükkel, szerszámaikkal szegődtek el szántani, 4 „jó" márkát kaptak (*„eynem knechte, der seyn geschirre wol kan machen und den pflug wol anrichten, IIII gute mark"*). Azok, akik csak munkavégzésre, szántásra szegődtek el, de nem a saját eszközeikkel, ennek a felét, 2 „jó" márkát kereshettek (*„eynem pflugtreiber II gute mark"*).[146] Az ermlandi rendelkezések következtében a környező területekhez viszonyítva kedvezőbb bérviszonyok alakultak ki, ami Poroszországon belüli migrációt is okozott. 1427 áprilisában Elbing komtúrja arról tájékoztatta a nagymestert, hogy Elbing vidékéről és a tengerparti részekről sokan, elsősorban szolgálók, zsellérek mentek át az ermlandi püspökségbe, miután ismertté váltak az ottani új szabályozások.[147]

Az általános demográfiai helyzetet súlyosbította, hogy 1428-ban ismét felütötte fejét a pestis.[148] A háborús pusztítások, a demográfiai visszaesés és a lakosság gyakran kényszerű mobilitása (általában menekülése) súlyos károkat okozott a földesúri magánkezelésű gazdaságokban. A majorságokban szükséges munkaerő biztosítása érdekében a porosz birtokosok 1445-ben azt kérték a nagymestertől, hogy vezesse be a cselédek, majorsági idénymunkások előzetes leszerződtetésének jogát, amely szerződéseken azután később már nem lehetne változtatni, sem pedig felmondani.[149] Ezen az 1445. évi oklevélen kívül azonban egyetlen más forrás sem szól arról, hogy született volna ilyen tartalmú lovagrendi ren-

delkezés, s azt hatályba is léptették volna. A demográfiai csökkenés és a műveletlenül maradt, gazdátlan földterületek növekedése mellett a gazdasági visszaeséshez az időjárás miatti terméscsökkenés is nagymértékben hozzájárult. Az 1422. és 1426. esztendőkben olyan kemény tél volt, hogy a Balti-tenger mindkét esetben befagyott. A zord idő komoly károkat okozott az állatállományban. 1427-ben a Visztula és mellékfolyói több alkalommal is megáradtak, és nagy pusztítást végeztek.[150] 1430-ban újra kemény tél tizedelte meg az amúgy is lecsökkent jószágállományt, 1431 tavaszán pedig ismét kiöntött a Visztula.[151] Ermland tartományt 1430 tavaszán és nyarán még lópestis is sújtotta. Erről a püspök 1430. július 20-án tájékoztatta a nagymestert,[152] majd ősszel újabb feljegyzés készült az állatvész okozta károkról („*magna pestilencia equorum in terra prussiae et presertim in episcopatu Warmiensi et mortui erant pro tunc Francisco episcopo Warmiensis plus quam ducenti equi*").[153] 1435 márciusában Seeburg (Jeziorany) várnagya az ermlandi parasztságra vonatkozó rendeletében megtiltotta, hogy egy paraszttól cenzustartozás esetén a cenzus begyűjtéséért felelős soltészok lovat foglaljanak le.[154] Ebből arra következtethetünk, hogy az 1430. évi állatvész komoly pusztítást és tartós igaerő hiányt okozott, a lóállomány regenerálódása hosszú időt vett igénybe.

A korábbi gyakorlathoz hasonlóan a Német Lovagrend és a porosz püspökségek most is betelepítésekkel próbálták pótolni a mortalitási veszteségeket, a demográfiai visszaesést. Ludwig von Lanszec königsbergi komtúr például 1424 nyarán 12 kertföld betelepítésével bízta meg Hannus Windekaym lokátort, hogy a közeli lovagrendi major munkaerő gondjain enyhítsen.[155] 1425-ben a lovagrend 6 évre szóló robotmentességgel adományozott 4 Hufe gazdátlanná vált földet az elbingi komtúrságban.[156] Az elpusztult Görlitz falut és a hozzá tartozó 50 Hufét 1426-ban telepítették be újra.[157] Balga komtúrja 1429. március 16-án Johannisburg (Pisz) vidékén 50 Hufe földet adott Niclos Sornaw lokátornak, hogy ott új falut alapítson.[158] Ermland püspöke 1429. márciusának végén egy eddigi major földjeit engedte át Johann Dering lokátornak, hogy ott egy új, kulmi jogú falut alapítson.[159] 1430 februárjában Nikolaus Ruthing lokátort „*villam Perlauke desertam*" helyén egy új falu alapításával bízta meg.[160] Paul von Rusdorf nagymester 1433. november 22-én 130 Hufe földet jelölt ki három porosz telepítési vállalkozónak betelepítésre.[161] Raffael lokátor 1435-ben 48 Hufét kapott új falu alapítására.[162] 1438-ban két lokátor, Maczko és Girko 85 Hufe kiterjedésű határral rendelkező falu alapítására kapott megbízást. Lyck (Ełk) elöljárója, Oswald Holzapfel 1439-ben 36 Hufe területen alapította meg Damerau falut. Balga komtúrjának megbízásából alapították 1445-ben Gehsen, 1447-ben Kaleischken, 1448-ban pedig Orlowen és Rosseggen falvakat.[163] 1452. május 14-én Königsberg komtúrja 60 Hufe földet adott betelepítésre magdebur-

gi joggal. A szokásos 2 Hufe méretű paraszti gazdaságok helyett 3 Hufe ígéretével igyekezett telepeseket csábítani Kelet-Poroszországba.[164] A kolonizációban azonban a kívülről, jórészt Németországból érkező telepesek aránya már a 14. század végére jelentősen lecsökkent, és ezen a helyzeten a későbbi évtizedekben sem sikerült változtatni. Néhány adat ugyan azt mutatja, hogy esetenként voltak beköltözők Poroszországba, de ez a szám érdemben nem változtatott a demográfiai helyzeten. A 15. század első feléből származó danzigi viasztáblákon például a „*Katerina westfals*" vagy „*Hans witternburg*" bejegyzések arra utalnak, hogy a szóban forgó személyek német területekről költöztek a lovagrendi városba. Más nevekből belső migrációra következtethetünk. Egy bizonyos „*Steffanus thorun*" minden bizonnyal Thorn városából költözött át Danzigba, „*Niclos cassube*" pedig feltehetően a Danzig környéki, kasub népesség által lakott területről származott.[165] Összességében a háborús pusztítások és a járványok okozta demográfiai visszaesés ellehetetlenítette a poroszországi belső telepítéseket.

Az 1410 utáni népességcsökkenést csak a lengyel és litván területekről beköltözők mérsékelték valamelyest.[166] A lovagrendi állam ugyanis mind a lengyel, mind pedig a litván parasztok számára kedvezőbb életfeltételeket, jogállást, társadalmi státust kínált, mint szülőföldjük. Lengyelországból és Litvániából egyaránt a sokkal súlyosabb jobbágysors elől menekültek Poroszországba. Lengyelországban például a paraszti társadalom túlnyomó többsége számára a 15. század második felében már általános kötelezettség volt a heti 1 vagy 2 nap robot, de helyenként ennél akár több napi munkaszolgálat is előfordulhatott.[167] A Litvániából elmenekülő, elszökő parasztok száma az 1430-as évektől kezdett jelentősebb arányt ölteni.[168] Nem véletlen, hogy a 15. században diplomáciai csatornákon és tárgyalásokon a litván nagyfejedelemség egyre gyakrabban fordult a lovagrendhez azzal a kéréssel, hogy adja ki a Poroszországba szökött litván jobbágyokat. Ezeket a kéréseket, követeléseket azonban a lovagok soha nem teljesítették.[169] A hivatalos litván panaszok szerint egész falvak néptelenedtek el amiatt, hogy lakóik lovagrendi területekre költöztek.[170] A 15. század közepére már 380–400 litván család (kb. 1800–2000 ember) telepedett le Poroszországban, a század végére számuk 750 családra emelkedett (kb. 3800 fő), a 16. század közepére pedig az adóösszeírások szerint 8000, földdel rendelkező, Litvániából átszökött, átköltözött ember élt Kelet-Poroszországban, elsősorban a Memel és a Pregel folyók közötti vidéken. A későbbiekben „porosz litvánnak" nevezték őket.[171] A lengyel területekről Poroszországba szökött parasztok kérdése a breszti „örök béke" előírásainak betartása céljából létrehozott ún. határbíróságokon (*iudicia, dieta, Richttag*) is gyakran felmerült.[172] 1437. július 1-én például ez a határbíróság kiállított egy oklevelet, amely azokkal a parasztokkal foglalkozott, akik uruk engedélye és

jobbágyi kötelezettségeik teljesítése nélkül szöktek át Lengyelországból Poroszországba. A bíróság úgy rendelkezett, hogy a szökött lengyel jobbágyokat vissza kell adni korábbi földesuraiknak.[173] 1437.november 30-án a határbíróság előtt újra téma volt a szökött lengyel parasztok ügye. A bírák döntése értelmében 4 héten belül vissza kellett volna őket adni korábbi uraiknak.[174] A munkaerőhiánnyal küszködő poroszországi birtokosoknak azonban, köztük a Német Lovagrendnek, esze ágában sem volt lemondani a földjeikre költöző lengyel jobbágyokról. A bírósági határozatok hatástalanságáról tanúskodnak a Lengyelországból szökött parasztokkal foglalkozó későbbi oklevelek is. 1442. szeptember 29-én például a *Richttag* arról határozott, hogy a szökött parasztok kiadatását akadályozó földbirtokosokat pénzbírsággal kell büntetni.[175] 1448-ban Stanisław Chodecz, dobrini (Dobrzyń) sztaroszta a nagymesterhez írott levelében azt panaszolta, hogy a lovagrend tisztségviselői semmit sem tettek a lengyel földesuraiktól Poroszországba szökött jobbágyok visszaadása ügyében.[176] A lengyel fél panaszaival, szemrehányásaival azonban egyáltalán nem foglalkoztak Marienburgban (Malbork), mert a lovagrend érdeke adófizető alattvalói számának gyarapítása, elnéptelenedett falvainak újbóli benépesítése volt. Emiatt valóban nem tett érdemi lépéseket az országába szökött lengyel vagy litván parasztok visszaadása érdekében. A Poroszországba érkezett lengyel jobbágyokat az üressé vált paraszti gazdaságokban telepítette le, a Mazúri tóvidéken pedig, a lengyel határokhoz közeli erdővidéken 1425 után új falvakat is alapított. Az első, lengyelek lakta új telepes falu ebben a térségben Lyck (Ełk) vára mellett jött létre 1425-ben. Jobst von Strupperg, Balga komtúrja 1428-ban két lengyel és egy német falut alapított, majd két évtizeddel később 35 Hufe földet adott Pezendorf létrehozására. A falu német neve ellenére lengyelek lakta település volt, melynek lakói pénzcenzus helyett mézzel adóztak. Heinrich Reuß von Plauen, Elbing komtúrja 1438-ban egy lengyel és egy német falut alapított. Konrad von Erlichshausen nagymester (1441–1449) 1443-ban egy Arys (Orzysz) nevű új falu alapítására jelölt ki területet.[177] 1452 tavaszán a lovagrend marsallja 60 Hufe földet adott Angerburg (Węgorzewo) mellett egy új falu alapítására.[178]

A lovagrend példáját követve a porosz egyházmegyékben, különösen az ermlandi püspökségben, az I. thorni béke utáni évtizedekben szintén betelepítésekkel igyekeztek orvosolni a népességcsökkenést. 1412 novemberében az ermlandi káptalan 40 Hufe földet adott egy kulmi jogú falu alapítására.[179] De kertföldet (1424) és katonai kötelezettségű szabad birtokot (1417) is adományozott.[180] Johann, samlandi püspök 1419. december 1-én egy porosz testvérpárnak katonai szolgálat fejében 4 Hufe földet ajándékozott.[181] 1420-ban Nicolaus Meyeureins 1,5 Hufe és 6 Morgen földet, egy kocsmát és egy malmot kapott Samland püspökétől, továbbá azt a kiváltságot, hogy Dorben és Lobitten falvak közös használatú lege-

lőin és erdeiben legeltethessen és saját szükségletére fát vághasson.[182] Niclos Sagernek 1421-ben 2 Haken földet és egy kocsmát adott Johann püspök.[183] Két évvel később Georg von Rudau 1 Hufét, egy kertet és egy kocsmát kapott a samlandi egyházmegyében.[184] 1426-ban a pomesaniai káptalan a lengyel származású Jacob Dobrzinsky molnárnak adta a petzelsdorfi malmot.[185] (A molnár neve egyértelműen arra utal, hogy a Kulmerlanddal határos lengyel Dobrin/Dobrzyń tartományból költözhetett át a lovagrendi államba.) Michael samlandi püspök 1435-ben a Powunden püspöki major közelében élő zselléreknek eddigi 6 Hufe kertföldjük mellé további 1 Hufe szántót, valamint 1 Hufe 10 Morgen erdőt adományozott.[186] A porosz Seuketho 1436-ban 2 Hufe földet és egy kocsmát kapott a samlandi püspöktől.[187]

Magánföldesurak ugyancsak próbálkoztak lokátor-rendszerű telepítéssel 1411 után, a 15. század első felében. 1430. szeptember 29-én például Silzkeim kamarási körzet porosz származású kamarása birtokaiból 22 Hufe földet különített el arra, hogy azon egy telepítési vállalkozó kulmi jogon egy falut alapítson.[188] Brandenburg komtúrságban, Barten kamarási körzetben ugyancsak 22 Hufe területen alapítottak egy magánföldesúri falut az 1430-as évek közepén.[189]

A porosz városok szintén betelepítéssel, falualapítással próbálkoztak, hogy enyhítsék a háborús pusztításokat, demográfiai veszteségeket. Gerdauen (Szelesnodrosnyij) városánál például az 1423. évi cenzusösszeírás említette először a Neuendorf nevű városi falut, amiből arra következtethetünk, hogy – az esetleges szabad éveket is beszámítva – valamikor az 1410-es években alapíthatták. Rastenburg (Kętrzyn) városa 1426-ban kapott engedélyt a nagymestertől, hogy földjén Bürgerwald néven egy városi falut alapítson.[190]

Siegfried von Feuchtwangen nagymester (1303–1311) még a 14. század elején, 1310-ben úgy rendelkezett, hogy aki nem keresztény, az nem telepedhet le Poroszországban, így gyakorlatilag megtiltotta, hogy zsidók költözzenek a lovagrendi államba.[191] A 15. század elejéről származó források még csak keresztény hitre tért zsidókról tettek említést Poroszországban. A *Marienburger Treßlerbuch* feljegyzései szerint például Konrad von Jungingen nagymester (1393–1407) 1408-ban ½ márkát, 1409-ben pedig ¼ márkát adott a megkeresztelkedő zsidóknak.[192] 1436-ban Marienburg városában egy Gasper nevű ember arra panaszkodott, hogy az emberek őt zsidónak tartják, pedig Krakkóban, ahol korábban élt, már 1415-ben áttért a keresztény hitre. Ugyancsak ekkoriban, az 1430-as évek közepén, Thorn (Toruń) városában egy keresztény hitre tért korábbi rabbi élt.[193] A források tanúsága szerint azonban a 15. század első negyedében már olyan zsidó családok is megtelepedtek a lovagrendi államban, akik nem voltak keresztények. Egy 1426. augusztus 15-én kelt oklevél ugyanis zsidó imaházról tett említést Lauxsten faluban, amiből arra

következtethetünk, hogy nem csak egy-két család élhetett itt.[194] 1446-ban Hans von Beenhausen, thorni komtúr levelében arról tájékoztatta a nagymestert, hogy a thorni polgárok nem akarnak újabb hitelt nyújtani a lovagrendnek, s azt tanácsolták a komtúrnak, hogy inkább a Nessauban (Nieszawa) lakó zsidókhoz forduljon kölcsönért.[195] 1488-ban Martin Truchsess nagymester (1477-1489) adósságai fejében birtokokat zálogosított el a zsidó Jeniko Jeschkowitz-nak.[196] Mivel az 1446. évi levél a porosz-lengyel határnál fekvő Nessau városában élő zsidókat említette, okkal feltételezhetjük, hogy Lengyelországból több zsidó család is költözhetett Poroszországba. De Litvániából ugyancsak jöhettek, ahol a nagyfejedelmek katolikus hitre térésük után is - belpolitikai megfontolásból - a vallási türelem politikáját folytatták.[197]

Ha számszerűen nem is nagyon sikerült 1411 után gyarapítani Poroszország népességét, a Német Lovagrend adományokkal igyekezett megerősíteni alattvalói gazdasági helyzetét és politikai lojalitását. A katonáskodó földbirtokosoknak újabb földeket adományozott, s így e földek megművelésének, munkaerővel történő ellátásának gondját is levette a válláról. 1419. július 14-én például Michael Küchmeister nagymester (1414-1422) egy Hermann Huyser nevű német birtokosnak adta a lovagrend feldenhauseni majorját.[198] Dietrich von Grünfeld 1420. január 5-én 8 Hufe 10 Morgen földet kapott a nagymestertől magdeburgi jogon, alsó- és felsőfokú bíráskodási kiváltsággal.[199] Paul von Rusdorf nagymester (1422-1441) Matthias von Wendekaymnak ugyancsak magdeburgi joggal, valamint alsó- és felsőfokú bíráskodással adományozott 21 Hufe 12 Morgen nagyságú birtokot 1433-ban, amiért a megadományozott könnyűlovas katonai szolgálattal tartozott. Matthias von Wendekaym vérdíját 60 márkában állapította meg.[200] Egy bizonyos Sandeko 30 Hufe földet kapott 1434-ben.[201] 1435. július 2-án kelt oklevelében Erasmus Fischbar, Balga komtúrja 48 Hufe nagyságú birtokot adományozott egy bizonyos Raffielnek és örököseinek.[202] 1437-ben a nagymester 8 hű porosz szabadnak 10-10 Hufe birtokot adományozott a keleti (azaz litván) határvidéken.[203] A keleti, lakatlan erdővidéken több katonáskodó szabad is kapott földbirtokot a 15. század első felében. 1419-ben Simon Koch és sógora 1 Hufe és 4 Haken,[204] Jonyke és testvére 1420-ban 3 Hufe,[205] Thycze 1421-ben 4,5 Haken,[206] a lengyel származású Pawel Stuparn 1424-ben 5,5 Haken,[207] a porosz Trünk 4 Haken,[208] Kirstan Gayle pedig 6 Haken adományban részesült.[209] De nem csak földbirtokokat, hanem malmokat és kocsmákat is eladományozott a lovagrend. 1426-ban például egy bizonyos Nicze egy malmot kapott, Niclos Lorenz pedig egy kocsmát és 1 Hufe földet.[210] 1428 tavaszán a königsbergi komtúr több kocsmát is eladományozott.[211] 1429-ben a porosz Bartusch egy kocsmát, egy Paul nevű kocsmáros pedig egy kertet kapott a lovagrend pobetheni majorja mellett.[212] Johann von Beenhusen, Brandenburg (Usakovó) komtúrja 1441-ben Mattis Hartil-

nak 12 hold (Morgen) erdőt, Niclos Pottekaw kamarásnak 8 Hufe földet adományozott.[213] Konrad von Erlichshausen nagymester (1441–1449) Brandenburg komtúrság területén Hunthenau és Kreuzburg kamarási körzetek katonáskodó porosz szabadjai számára megadta azt a kiváltságot, hogy a porosz joggal szemben, amely csak a férfiági öröklést ismerte el, birtokaikat nőágon is örökíthessék.[214]

A Német Lovagrend a falvaknak és a városoknak is adományozott különböző javakat vagy privilégiumokat. Germehen falu lakói például 1421-ben addigi 22 Hufe földjükhöz még 4 újabb Hufét kaptak.[215] Paul von Rusdorf nagymester (1422–1441) 1427. január 31-én kelt oklevelében Rastenburg (Kętrzyn) városának 20 Hufe erdőt ajándékozott.[216] 1429-ben Heinrich Holt, königsbergi komtúr, a Rend marsallja 2,5 Hufe legelőt adományozott Ranten falunak, hogy ott szarvasmarhát tudjanak tartani.[217] Brandenburg komtúrja 1434-ben 4 Hufe erdőt adott Friedland (Pravdinszk) városának.[218] 1439 októberében Brandenburg komtúrja egy rétet adományozott Kreuzburg (Szlavoszkoje) városának.[219] Neuendorf lakói 1443-ban 3 Hufe legelőt kaptak szarvasmarhatartásra.[220] Legden falunak 1450-ben 2 Haken újabb szántót adományozott a lovagrend.[221] 1438. március 29-én a parasztság támogatásának szándékával a nagymester megtiltotta, hogy az igáslovakat 9 régi, azaz kisebb ezüsttartalmú márkánál („*newen marken geringes geldes*") alacsonyabb áron értékesítsék, nehogy a szükségben lévő, adóssággal küszködő parasztok nyomott áron kényszerüljenek megválni értékeiktől, s így a későbbiekben ne tudjanak gondoskodni annak pótlásáról, hogy művelni tudják földjüket.[222] Egy héttel később a porosz rendek marienburgi gyűlése is megerősítette ezt a rendelkezést.[223]

Az 1430-as évek közepétől az adományozások mellett a lovagrend újra, módszeresen birtokvásárlásokba is kezdett. Pommerellen tartományban Schlochau (Człuchów) komtúrja már a breszti békekötést megelőző tárgyalások idején, 1435. november 1-én 300 márkáért megvásárolt egy mezővárost.[224] Az 1440-es évek második felében a nagymesteri kincstár ismét jelentős összegeket adott az egyes komtúrságoknak, hogy földeket, birtokokat vásároljanak. Tuchel (Tuchola) komtúrja 3 Hufeért 24 márkát fizetett. Kirchdorf és Gerlachsdorf falvakért viszont már 400 márkát adott a thorni komtúr Hans Rowsopnak. Hermann Droste 100 márkáért adta el Weipitsch nevű, poroszok lakta faluját Brandenburg komtúrjának.[225] Knawten porosz faluért 1448-ban 50 márkát fizetett a brandenburgi komtúr.[226] A nagymester a lovagrendi tisztségviselők feladatává tette az eladó birtokok felkutatását. Leipe (Lipienek) várnagya például 1452. május 22-én arról tájékoztatta a nagymestert, hogy eladó a magánföldesúri kézben lévő Weydaw birtok.[227] 1453. február 15-én Thorn komtúrja azt írta Marienburgba, hogy előrehaladott tárgyalásokat folytatott Gabriel von Baysennel, aki kedvező feltételekkel kész eladni földjeit a

lovagrendnek.[228] 1453. augusztus 22-én Schwetz (Świecie) komtúrja jelezte a Rend vezetésének, hogy Jenchin von Waldow árulja Crampicz falut.[229] Az 1454 előtti lovagrendi birtokvásárlások fő oka az volt, hogy a Német Lovagrend az egyre jobban erősödő rendi mozgalommal, az egyre aktívabbá váló világi birtokosokkal és városokkal szemben a lehetőségek szerint igyekezett minél jobban megerősíteni földesúri és tulajdonosi pozícióit, hatalmi helyzetét.[230] Ez a törekvés egyes helyeken még önkényeskedő, erőszakos jelleget is öltött. A porosz városok 1453. augusztus 10-ki graudenzi (Grudziądz) gyűlésén megfogalmazott panaszok szerint Pommerellenben előfordult, hogy magdeburgi jogú birtokos családoktól, noha rendelkeztek férfiági örökössel, a lovagrend erővel elvette földjeiket. Egy bizonyos Close birtokára a danzigi komtúr úgy tette rá a kezét, hogy onnan elűzte annak kiskorú gyermekeit, és ugyanez történt Zelislaw lányával is.[231]

A Német Lovagrend földbirtokok és malmok vásárlására fordított kiadásai a 15. század első felében (porosz márkában):[232]

Hely	**1410-1431**	**1432-1453**
Pommerellen	38	851
Kulmerland	-	3275
porosz területek	-	2025
Neumark	1500	2090
Összesen	**1538**	**8241**

1410 és 1431 között a Német Lovagrend összesen 1538 márkát fordított ingatlanok megszerzésére, azaz évente átlagosan alig 70 márkát. 1432-től 1453-ig viszont a vásárlási érték közel 5,4-szeresére, 8241 márkára nőtt, ami 392,4 márka éves átlagot jelentett.

Polgárháború Poroszországban (1453–1466)

A lovagrendi állam településeiben és népességi viszonyaiban az 1453 és 1466 közötti hosszú polgárháború – amelybe Lengyelország is bekapcsolódott – újból súlyos pusztításokat okozott. A kulmerlandi és Visztula-vidéki városok és földbirtokosok társadalmi státusuk, gazdasági és politikai érdekeik érvényesítésére 1440. február 21-én konföderációba szerveződtek, s létrehozták a Porosz Szövetséget.[233] Fő céljuk Poroszország szekularizálása és világi fejedelemséggé történő átalakítása volt, amelyben sokkal nagyobb politikai szerepet szántak volna maguknak.[234] A porosz püspökök 1446. április 5-én az isteni és emberi törvényekkel ellentétesnek ítélték a Porosz Szövetséget, és annak feloszlatására szólítottak fel. A porosz rendek azonban 1446. július 17-én a Szövetség fenntartásáról döntöttek.[235] 1451. január 14-én Osterode (Ostróda) komtúrja levélben tájékoztatta a nagymestert a Porosz Szövetség katonai erejéről, s arról, hogyan fogadják a rendek a lovagrend által tervezett adóemelés hírét.[236] A Német Lovagrend hatalmának felszámolására irányuló rendi törekvéseket a lovagok – érthető módon – a legkevésbé sem méltányolták, de igyekeztek betartani a törvényesség és jogszerűség látszatát, és ebben a súlyos politikai viszályban döntőbírónak kérték fel III. Frigyes német-római császárt. Ezzel egyidejűleg azonban katonai előkészületeket is tettek, és zsoldosokat toboroztak, amit a rendek ellenük irányuló megfélemlítésként, fenyegetésként értékeltek. A nagymester ezt tagadta és jóindulatát hangoztatta, ugyanakkor emlékeztette a rendeket arra, hogy a vitás kérdésekben majd a császár fog bíráskodni, ezért mindenki tartsa meg a békét.[237] Miután a császár 1453. december 5-én törvénytelennek mondta ki a Porosz Szövetséget,[238] a Német Lovagrend betiltotta annak működését. A porosz rendek azonban nem fogadták el III. Frigyes bíráskodását,[239] s 1454. február 4-én nyilvánosan megtagadták a hűséget és engedelmességet a nagymesternek, és többé nem ismerték el tartományuruknak a lovagrendet, sőt fegyvert ragadtak, és fellázadtak. *„Anno domini 1454 orta est sedicio inter nobiles terrigenas et cives*

Prussye et Cruciferos" – jegyezték fel a korabeli krakkói források.[240] A nagyobb városokban (Elbing, Danzig, Thorn, Kulm, Königsberg) a polgárok elfoglalták a lovagok rendházait (várait), s egyes helyeken, mint például Thornban, Danzigban vagy Elbingben, le is rombolták azokat.[241] A nyílt lázadást látva a nagymester február 10-én követeket küldött a német és pomerán fejedelmekhez, valamint a lovagrend németországi rendtartományaiba, hogy zsoldosokat toborozzanak.[242] A lovagoknak sürgősen katonákra volt szüksége, mert szinte napok alatt veszítettek el várakat, városokat, területeket. Kulmerland tartományban Strasburg (Brodnica) komtúrja például 1454. február 8-án azt jelentette a nagymesternek, hogy a város lakói megerősítették hűségüket a Rend iránt. A Porosz Szövetségnek a városhoz közeledő csapatai miatt ugyanakkor azt kérte, hogy egy tűzmesterrel, valamint íjászokkal és tisztekkel erősítsék meg helyőrségét.[243] 1454. február 12-én azonban Strasburg városa már a felkelő rendek kezére került.[244] A lovagrendi vár még tartotta magát, ezért Jacob von Mossek, a Porosz Szövetség Strasburg ellen küldött csapatainak parancsnoka felszólította a környék nemeseit, hogy a lovagrenddel szemben álljanak az ő zászlaja alá, mert Strasburg városa és vára (azaz a lovagrend rendháza) az egész déli határvidék kulcsa („*wen die stat und hawsz eyn slos ist vor das gantcze land*").[245] Egy 1454. február 13-án kelt, a lengyel király által kormányzóvá kinevezett Johann von Baysen testvérének, Hansnak címzett levél szerint Osterode (Ostróda), Deutsch Eylau (Iława), és Lautenburg (Lidzbark Welski) is a Szövetség ellenőrzése alá került.[246] A következő napon Gollub (Golub-Dobrzyń) is a felkelő rendek oldalára állt.[247] Február 28-án a Szövetség csapatai elfoglalták Strasburg várát, melynek kapitánya Götz Rubit thorni városi tanácsos lett.[248] A februárban elszenvedett kudarcok miatt a nagymesternek azonnal katonákra volt szüksége, s 1454 márciusában 4 zsoldos kapitánnyal már szerződést is kötött,[249] az 1454. október 9-én kiállított adóslevél szerint pedig ekkor, a háború első fél évében több mint 50 zsoldosvezérrel állapodott meg.[250] De még e hónap végén, október 28-án a lovagrend feje újabb zsoldos szerződéseket kötött.[251] A nagymester előtti hódolatot megtagadó 1454. február 4-i porosz rendi nyilatkozat az alattvalók általános ellenállási jogának, a fejedelmekkel, tartományurakkal szembeni legitim fellépés kinyilvánítása volt.[252] Az ellenállási jog meghirdetésével és a lovagrendi rendházak egy részének elfoglalásával párhuzamosan a Porosz Szövetség, mint a *tota communitas* megtestesítője, azonnal a lengyel királyhoz is fordult támogatásért, akivel már 1452-től tárgyalásokat folytatott.[253] 1454. február 18-án Krakkóban a Porosz Szövetség követe egyértelműen deklarálta, hogy a lovagrendi állam rendjei, azaz a világi nemesség és a városok önként alávetik magukat a lengyel korona fennhatóságának, s kérte, hogy IV. Kázmér vegye védelmébe Poroszországot a Német Lovagrenddel szemben. 1454. február 22-én a lengyel király hadat üzent

a nagymesternek, március 6-án pedig kiadta az ún. inkorporációs oklevelét, amelyben Poroszországot a lengyel koronához tartozó tartománynak nyilvánította. Megerősítette a porosz rendekhez tartozók minden eddigi privilégiumát, és a lengyel rendekkel azonos jogállásúnak ismerte el őket. Így jogot nyertek arra, hogy részt vegyenek a lengyel királyválasztáson. Ígéretet tett arra, hogy Poroszországban csak helybéliek tölthetnek majd be állami tisztségeket, eltörölte a kereskedelmi vámokat, Thorn, Elbing, Danzig és Königsberg városoknak pedig pénzverési jogot is ígért.[254] Néhány nappal később Johann von Baysen, a Porosz Szövetség egyik vezető alakjának személyében kormányzót nevezett ki Poroszország élére. A lovagrendi állam jövőbeni igazgatási rendszerét 4 vajdaságra osztva határozta meg: Thorn (Kulmerland és a Visztula melletti területek), Königsberg (az ún. *partes inferior*, azaz a Pregel folyótól keletre eső területek, Kelet-Poroszország), Elbing (az ún. *partes superior*: a Visztula és a Pregel közötti területek), valamint Danzig (azaz Pommerellen tartomány).[255] Az 1454 februárjában kirobbant poroszországi polgárháborúnak nem volt etnikai jellege. A Porosz Szövetséghez nem tartozó világi földbirtokosok vagy a városok helyzetükből és érdekeikből adódóan sorakoztak fel egyik vagy másik oldalon. A szembenálló felek mindegyike zsoldosokat fogadott fel, akik viszont nem nagyon voltak tekintettel arra, hogy baráti vagy ellenséges területen tartózkodnak, s válogatás nélkül dúltak, pusztítottak.[256]

Azt követően, hogy a Porosz Szövetség 1454. február 4-én megtagadta a hűséget a Német Lovagrendnek s nem ismerte el a lovagokat az ország urának, politikai és katonai helyzetének erősítése érdekében a nagymester február 22-én (amikor IV. Kázmér király hadat üzent), 40.000 aranyforintért zálogba adta II. Frigyes brandenburgi választófejedelemnek Neumark tartományt. Így pénzt szerzett további zsoldosok toborzására, és Brandenburg politikai támogatására is számíthatott.[257] Ugyanakkor ezzel a lépéssel biztosította, hogy a Németországban toborzott zsoldos csapatok Brandenburgon keresztül vonulhassanak Poroszországba.[258] 1454 áprilisában a Szövetség támogatására felvonult lengyel hadak élén maga IV. Kázmér király is a lovagrendi állam földjére lépett. Thorn és Elbing városokban személyesen fogadta az előtte hódolókat, Danzingban és Königsbergben pedig a porosz földbirtokosok és városok képviselői a megbízottai előtt tettek hűségesküt. A Német Lovagrend elleni háború irányítása a rendek részéről az 1454 júliusában létrejött országtanács kezébe került, amely a lengyel korona által kinevezett poroszországi kormányzóból, a danzigi, elbingi, königsbergi és thorni területek vajdáiból, valamint a birtokosok és a városok képviselőiből állt.[259] Az inkorporációs oklevél ígérete alapján a Szövetség magának vindikálta Poroszországban a pénzverés jogát, annál is inkább, mert a háború finanszírozásában komoly szerepet szánt a pénzkibocsátásból származó jöve-

delemnek. Már 1454. február végén elbingi tanácskozásukon úgy határoztak a porosz rendek, hogy az elfoglalt lovagrendi rendházakban talált ezüsttárgyakat Thornba kell szállítani, hogy azokat beolvasszák, s azokból pénzt verjenek.[260] Thorn városa (amely a lovagrend pénzügyigazgatásának is a központja volt)[261] a lengyel király előtti hódolatot megelőzően, március elején levélben tájékoztatta Danzigot a Szövetség által kibocsátandó érmék pénzlábának változásáról.[262] A lefoglalt ezüsttárgyakból álló első szállítmányok 1454. március 12-én érkeztek meg a lovagrendtől kisajátított thorni pénzverdébe.[263] A Szövetség által kibocsátott pénzérmékre Thorn város címere került, felirata pedig Poroszországnak a lengyel koronához tartozását fejezte ki: *„Moneta Ducatus Prucie – Kasimirus D[ei] G[ratia] Rex Polo[ni]e”*.[264] A Porosz Szövetség az 1416. évi pénzlábhoz, azaz a 0,92 gramm ezüstöt tartalmazó Schillingekhez tért vissza, amit még Ludwig von Erlichshausen nagymester (1450–1467) hivatalba lépését követően 0,5 grammra csökkentett, s így a porosz Schillingekből, mivel alig tartalmaztak ezüstöt, gyakorlatilag rézpénz lett.[265] A jó, viszonylag magas ezüsttartalmú pénz kibocsátásának a Szövetség részéről alapvetően politikai okai voltak. Egyrészt ily módon igyekezett a maga oldalára állítani a még mindig igen nagyszámú bizonytalan birtokos réteget, másrészt pedig rézpénzzel nem tudta volna fizetni zsoldosait. A relatíve magas ezüsttartalom miatt azonban ez a pénzverés nem hozott bevételt, sőt egyre veszteségesebbé vált. Emiatt a kezdeti, nagy mennyiséget produkáló pénzverés mértéke gyorsan visszaesett.[266] A kezdeti nagy pénzkibocsátás azzal állt összefüggésben, hogy a porosz rendek ekkor még a Német Lovagrend feletti gyors győzelemben reménykedtek. De a szerzetes lovagok poroszországi hatalmát még a lengyel haderő beavatkozásával sem sikerült megtörni. 1454 tavaszának végére világossá vált, hogy a Német Lovagrend sokkal komolyabb erővel rendelkezik, mint ahogyan azt a rendek vagy a lengyel király vélelmezte és várta. Így módosítani kellett a katonai terveket, és elhúzódó, költséges háborúra kellett felkészülni.[267] Ilyen kilátások miatt tarthatatlannak bizonyult a magas ezüsttartalmú, ráfizetéssel működő pénzverés. A Porosz Szövetséghez tartozó városok 1454 júniusában azt írták a lengyel királynak, hogy a pénzverés olyannyira ráfizetéses, hogy az érmék értéke még az előállítás költségét sem fedezi (*„die montcze halden mochten uff ire koste”*).[268] Az elhúzódó poroszországi háború kilátása Kázmér királyt is komoly finanszírozási nehézségek elé állította, mert délkeleten Sajjid Ahmed tatár kánnal is hadban állt.[269] Július közepén IV. Kázmér azt kérte a Szövetséghez tartozó porosz rendektől, hogy a zsoldosok vártnál hoszszabb fegyverben tartásának finanszírozására a lengyel szolgálatban álló cseh zsoldosvezéreknek zálogba adhassa a lovagrendtől elfoglalt Strasburg (Brodnica) és Rehden (Radzyń Chełmiński) várát és városát.[270] A Szövetség, mely magát tartotta Poroszországban a tartományú-

ri hatalom letéteményesének, ekkor még elutasította a háború finanszírozásának ezt a módját. Ugyanakkor a politikai vagy katonai érdemeket szerzett tagjait a lovagrendtől elkobzott birtokokkal jutalmazta. Így például Götz Rubit thorni tanácsos, aki elfoglalta és egy ideig kormányozta Strasburgot, két majort kapott annak közelében.[271] Azzal a gondolattal is kacérkodott, hogy pénzért átadja a lengyeleknek Strasburgot, de Thorn város tanácsa ezt határozottan megtiltotta.[272] A hadi kiadások fedezetének előteremtését maguk a zsoldos csapatok nehezítették meg a legjobban, mert egy-egy területet a „baráti" seregek éppúgy feldúltak, felprédáltak, mint az ellenség.[273] Götz Rubit már 1454. március 25-én azt írta Thorn magisztrátusának, hogy az igazgatására bízott strasburgi komtúrságban a cseh és lengyel csapatok az egész vidéket kifosztották.[274] Caspar pomesaniai püspök ugyancsak 1454 tavaszán, azaz szintén a háború kezdetén arról panaszkodott a nagymesternek, hogy a Porosz Szövetség és a Német Lovagrend zsoldosai egyaránt pusztították egyházmegyéje településeit.[275] Egy évvel később, 1455 tavaszán arról tájékoztatta a nagymestert, hogy a lovagrend riesenburgi (Prabuty) zsoldosai felperzselték Rodau falut, s kérte a Rend elöljáróját, hogy tiltsa meg katonáinak az ilyen cselekedeteket.[276] Egy másik levelében pedig azt írta, hogy Klözen falu közelében a lovagrend fegyveresei ellenséges fosztogatókkal csaptak össze, és 100 foglyot ejtettek.[277]

1454 nyarának végén a Porosz Szövetség és a lengyel király összehangolt támadással próbálta meg dűlőre vinni a háborút. A Szövetség zsoldosai a Visztula mentén nyomultak északra, s ostrom alá vették a Német Lovagrend székhelyét, Marienburgot. A lengyel sereg Pommerellen földjére támadt, és el akarta foglalni a Nyugat-Poroszország birtoklása szempontjából kulcsfontosságú Konitz (Chojnice) városát. A lengyel csapatmozgások másik célja az volt, hogy útját állják a Németországból Poroszországba tartó, Rudolf von Sagan, Glotz hercege és Bernhard von Zinnenberg vezette nagy zsoldosseregnek, amit a lovagrend fogadott fel.[278] A lengyel sereg, pénzszűke miatt, jórészt hadba szólított nagy-lengyelországi nemesekből (*szlachta*) állt.[279] 1454. szeptember 18-án, a 13 éves háború egyetlen nagy, nyílt mezei ütközetében a lovagrend zsoldosserege fényes győzelmet aratott a lengyel király csapatai felett, és maga IV. Kázmér is csak komoly nehézségek árán tudott elmenekülni. A kortárs feljegyzések szerint a lengyelek tízszeres túlerőben voltak, mégis vereséget szenvedtek („*Und der Polen was szovil, das X Polen wurden gerechet kegen eynem Deutczen*").[280] Az ilyen híradások hitelessége azonban joggal kérdőjelezhető meg, mert a különböző zsoldjegyzékekből illetve egyéb összeírásokból viszonylag jól megbecsülhető a szembenálló seregek nagysága. A lengyel had kb. 16.000 főből állt, azaz nagy és erős sereg volt, a lovagrend zászlaja alatt pedig 57 zsoldos kapitány mintegy 15.000 fegyverese vonult fel Konitz-nál. A csatában tehát a szembenálló

felek közel azonos nagyságú seregekkel rendelkeztek. A Német Lovagrend által felfogadott nagy zsoldossereg tetemes része az elkövetkező 12 évben itt is maradt Poroszországban, sőt vezéreinek többsége a háborút követően itt is telepedett le.[281] Annak ellenére, hogy a konitzi csatában a nagy-lengyelországi nemesség jelentős vérveszteséget szenvedett, az ütközet még nem döntötte el a háborút.[282] A Porosz Szövetség Marienburg elfoglalásával ugyan kudarcot vallott, és zsoldosai egy része Hans Hohenstein gróf vezetésével átállt a lovagrend oldalára, de még mindig jelentős számú katonát tartott fegyverben. A zsoldosseregek mindkét oldalon súlyosan megterhelték a kincstárakat, állandó problémát okozott a járandóságok kifizetése. Emiatt a konitzi csatát egyik oldalon sem követte nagy erőket felvonultató, a háború menetét eldönteni képes, koncentrált támadás, nagyszabású hadművelet. A katonai döntés kicsikarása mindkét oldalon a fizetőképességtől függött, s mivel ezen a téren egyik fél sem állt különösebben jól, nem voltak komoly hadjáratok.[283] A 13 évig elhúzódó poroszországi polgárháború - amelybe a Porosz Szövetség oldalán jelentős erőkkel Lengyelország is beavatkozott - kisebb-nagyobb csapatmozgások, katonai akciók sokaságából állt, ami óriási méretű pusztulást eredményezett. A több mint egy évtizedig tartó háborút rabló és fosztogató akciók jellemezték, melyek során hol az egyik, hol a másik fél foglalt el egy-egy várost, várat, kisebb-nagyobb területet, dúlt fel falvakat, tanyákat, udvarházakat, mészárolta le a lakosokat.[284]

A konitzi csatának politikai következményei viszont azonnal lettek: számos porosz város, világi birtokos tért vissza a nagymester hűségére. Ezt a folyamatot erősítette az is, hogy a lovagrend zsoldosai, útban Dirschau (Tczew) felé, legyőzték Danzig város csapatait.[285] A nagy zsoldossereg fenntartása azonban a Német Lovagrendnél is egyre komolyabb finanszírozási problémát okozott, s a nagymesternek nem volt más választása, mint fizetési biztosítékként különböző birtokokat, várakat engedett át zsoldosvezéreinek. A pénzügyi nehézségek végül olyan méretet öltöttek, hogy 1454. október 10-én magát Marienburgot, a Rend székhelyét, a nagymesteri udvart, és néhány másik várat volt kénytelen zálogba adni kapitányainak. A szerződés szerint, ha a nagymester 1455. február 19-ig (azaz egy negyedéven belül) nem fizeti ki az elmaradt zsoldot, elveszíti a zálogba adott várakat.[286] Gilgenburg várát (Dąbrówno) egy Georg von Schellendorf nevű zsoldos kapitány kapta meg zálogként. Hohenstein (Olsztynek) vára és a hozzá tartozó földek egy cseh zsoldos kompánia kezére kerültek, ahogyan Deutsch-Eylau (Iława) is két cseh zsoldos kapitány, Jan Kisch és Jan Kozeli zálogbirtoka lett.[287] A zálogszerződésekkel a Német Lovagrend kitolta a zsoldfizetés határidejét, és biztosította csapatai lojalitását, mert egy újabb lengyel fenyegetés miatt szüksége volt fegyveres erőre. A várt támadás 1454 novemberében be is következett: IV. Kázmér, döntően cseh zsoldosokból álló seregével betört Kul-

merland földjére. Felperzselte, feldúlta a falvakat, de katonai szempontból érdemleges hadműveleteket nem folytatott. Amikor pedig hírt kapott arról, hogy Niklas Wolfersdorf és Baltasar von Sagan herceg vezetésével újabb zsoldosok érkeznek Németországból a lovagrendhez, nem vállalta az ütközet kockázatát, és visszavonult a lengyel határok mögé. A kulmerlandi betörés, amely számos áldozatot követelt a lakosság részéről és jelentős károkat okozott a tartományban, lényegében két célt szolgált. IV. Kázmér a konitzi csatavesztés után egyértelmű jelzést kívánt adni a lovagrenddel hadban álló porosz rendeknek, hogy a háború korántsem ért véget, és a lengyel király állja a szavát, segítséget nyújt a hozzá hű alattvalóknak. Másrészt a lengyel kincstár is komoly pénzügyi gondokkal küszködött, s fizetés helyett a Kázmér a porosz területeken engedélyezett szabadrablást fegyvereseinek. A visszavonulást követően azonban a magukat kifizetetlennek érző zsoldosok lengyel területeken is raboltak és fosztogattak.[288] A háborús kiadások finanszírozására a Porosz Szövetség az ellenőrzése alatt álló területeken jelentősen megemelte az adókat. Poroszországban sohasem voltak olyan magasak és mindenre kiterjedőek az adóterhek, mint ekkor. A társadalom alsóbb rétegeinél ez széles körű elégedetlenséget, sok helyen zavargásokat, felkeléseket eredményezett. Königsberg-Altstadt és Königsberg-Löbenicht kézművesei, iparosai felkoncolták a Porosz Szövetség oldalán álló, lengyelbarát városi magisztrátusok tagjait és a polgármestereket. Königsberg-Kneiphofot azonban, amely Königsberg három városa közül lényegében a kereskedőváros volt, a Szövetség-párti városi tanács a fegyvereseivel szilárdan kézben tartotta. A Német Lovagrend számára Kelet-Poroszország katonai és politikai stabilitásának és lojalitásának megteremtése az egyik legfontosabb feladata lett ahhoz, hogy szilárd hátországra támaszkodva sikeres ellentámadást tervezhessen a Visztula-vidék és a középső országrészek visszaszerzésére. 1455. február 6-án a nagymester újabb megállapodást kötött a zsoldosvezérekkel, s további két hónappal, április 23-ig ismét kitolta a zsoldfizetés határidejét. Ez lehetővé tette, hogy Heinrich Reuß von Plauen elbingi komtúr, főispotályos mintegy 2000 főnyi zsoldossereggel Kelet-Poroszországba vonuljon, ahol 300, katonai szolgálati birtokkal rendelkező samlandi porosz birtokos csatlakozott hozzá. Egy hónapi ostrom után Königsberg-Kneiphof 1455. július 14-én megnyitotta kapuit a lovagrend erői előtt.[289] Königsberg ostromában és a kelet-poroszországi katonai műveletekben Baltasar von Sagan herceg zsoldosai játszották a fő szerepet, míg Georg von Schlieben kapitány Ermland déli részein foglalt vissza néhány várat és várost a Német Lovagrendnek. Ezzel egyidőben Pommerellen déli részein Kaspar Nostitz, Konitz zsoldos kapitánya nemcsak a környező településekre, városokra terjesztette ki a lovagrend fennhatóságát, hanem lengyel területekre is betört, ahol számos falut és udvarházat dúlt fel.[290] A háború további menete szem-

pontjából Kelet-Poroszország és Ermland nagy részének visszaszerzése különösen fontosnak bizonyult, mert e területek alkották a lovagrend hátországát. A Königsberg feletti fennhatóság gazdasági szempontból is lényeges volt, hiszen Danzig és Elbing a Porosz Szövetség oldalán állt, így a lovagrendnek csak ez az egy jelentős tengeri kikötője maradt.[291] A nagymester már 1455-ben arra ösztönözte a külföldi kereskedőket, hogy Danzig helyett inkább Königsberget keressék fel.[292] A Porosz Szövetség adóterhei miatt 1455 márciusában Thorn városában szintén lázongás tört ki, s emiatt a lengyel király által vajdává kinevezett Gabriel von Baysen is menekülni kényszerült. A városvezetés ellen fellázadt iparosok, mesteremberek arra kérték a nagymestert, hogy küldjön csapatokat a városba, és vegye azt birtokába. A thorni városvezetés azonban a hamarabb érkezett lengyel és danzigi fegyveresek segítségével vérbe fojtotta az elégedetlenséget, majd megtorlásként több mint 70 polgárt kivégeztetett. Danzigban ugyancsak voltak zavargások, de az itteni városvezetés gyorsan úrrá lett a helyzeten. A lázadás vezetőjét, Martin Koggét 7 társával együtt itt is kivégezték.[293]

1454 őszének és 1455 tavaszának katonai sikereivel párhuzamosan a Német Lovagrend diplomáciai téren is jelentős aktivitást fejtett ki, melynek eredményeként 1455 márciusában III. Frigyes császár birodalmi átokkal sújtotta a Porosz Szövetséget, és nem ismerte el IV. Kázmér Poroszország feletti fennhatóságát, azaz érvénytelennek nyilvánította a lengyel király inkorporációs oklevelét. A birodalmi gyűlés ugyanilyen álláspontra helyezkedett, és döntését azzal indokolta, hogy a lengyel uralkodó nagy számban alkalmazott cseh huszita, azaz eretnek zsoldosokat, akik sok esetben erőszakkal is terjesztették tanaikat Poroszországban.[294] A kortárs feljegyzések szerint például Braunsbergben (Braniewo) annyian voltak a husziták, hogy katolikus pap még az utcán sem mert mutatkozni. Wormditt (Orneta) városában Jan Cloda cseh zsoldosvezér és 600 embere saját huszita papokkal is rendelkezett, akik kisajátították a katolikus templomokat.[295] I. Keresztély (Krisztián) dán király (1448–1481) a Német Lovagrend mellett sorakozott fel, és hadat is üzent Lengyelországnak és a Porosz Szövetségnek, de tényleges katonai fellépésre nem került sor, mert figyelmét a norvég korona megszerzésére törekvő Karl Knutsson (1448–1457) svéd király kötötte le.[296] A dán hadüzenet mögött elsősorban az a régi dán törekvés állt, hogy visszaszorítsák Danzig baltitengeri kereskedelmét. (Már 1427-ben emiatt tényleges összecsapások is voltak.)[297]

A Német Lovagrendnek azonban nem politikai támogatásra, diplomáciai kiállásra, hanem pénzre lett volna a legnagyobb szüksége, hogy fizetni tudja zsoldosait, de pénzt sehonnan sem kapott. Krónikus likviditási problémája komoly egyenetlenséget okozott zsoldosvezérei körében: a német kapitányok többsége (mint például Baltasar von Sagan,

Hans von Schleichen vagy Bernhard von Zinnenberg) hitt a nagymester ígéreteinek, a cseh zsoldosvezérek egy része azonban Oldřich Červenka vezetésével azt az álláspontot képviselte, hogy a zálogként náluk lévő lovagrendi várakat adják el a lengyel királynak vagy a Porosz Szövetségnek. De sem IV. Kázmér, sem pedig a porosz rendek nem voltak abban a helyzetben, hogy a zsoldosok által kért hatalmas vételárat kifizessék. Pénzügyi nehézségei miatt a lengyel király például arra kényszerült, hogy – a nagymester példáját követve – egyik cseh zsoldosvezérének, Jan Mieczkownak 600 aranyforintnyi tartozása fejében zálogba adja Gollub (Golub-Dobrzyń) várát és a hozzá tartozó területeket.[298] Hasonlóképpen járt el a Porosz Szövetség is: 1455. január 13-án Johann von Baysen kormányzó 712 márka kölcsönért 3 falut zálogosított el Schippenbeil (Sępopol) városának.[299] Ugyanakkor Kázmér király nem szerette volna elszalasztani az alkalmat, hogy súlyos harcok nélkül birtokába veheti a lovagrendi állam központját, és ezzel együtt megszerezheti az egész Visztula-vidék feletti ellenőrzést. Hosszú tárgyalásokat folytatott a Porosz Szövetséggel a vételár előteremtésének lehetőségeiről és a Marienburgot kézben tartó zsoldosokkal, s végül 1456. augusztus 16-án megszületett a thorni szerződés. Ennek értelmében Marienburgot (Malbork), Dirschaut (Tczew), Deutsch-Eylaut (Iława), Koniztot (Chojnice), Friedlandot (Pravdinszk), és Hammersteint (Czarne) a zsoldosok 436.000 aranyforintért átadják a lengyel királynak. A vételárból a lengyel fél még 1456 szeptemberében kifizet 25.000-et, s ezt követően a zsoldosok Deutsch-Eylau, Konitz, Hammerstein és Friedland várát azonnal át is adják. A vételár nagyobbik részének megfizetése után kellett volna megnyitniuk Dirschau és Marienburg kapuit. A vételár kifizetése azonban komoly gondot okozott IV. Kázmérnak, s már az első részletet sem tudta határidőre teljesíteni, a főösszeg előteremtése pedig egészen reménytelennek látszott. Nem véletlen, hogy a zsoldosvezérek többsége a lovagrend zászlaja alatt maradt, s bízott zsoldjuk majdani kifizetésében.[300] Reményüknek alapot adott az, hogy 1455 őszén a lovagrend ki tudta egyenlíteni tartozásának egy részét: 1455. szeptember 19-én 100.000 rajnai guldenért eladta az eddig zálogban lévő Neumark tartományt Frigyes brandenburgi őrgrófnak azzal a feltétellel, hogy azt bármikor visszavásárolhatja, valamint zsoldos csapatai szabad átjárást kapnak Brandenburg egész területén.[301] A lengyel fél viszont képtelen volt előteremteni a kialkudott vételárat, ezért a megállapodás módosítását javasolta: 190.000 aranyért három vár, Marienburg, Dirschau és Deutsch-Eylau átadását kérte. A megvásárláshoz szükséges pénz jelentős részét Danzig városa teremtette elő. 150.000 márkát adott Kázmérnak, aki cserébe kiadta a *Privilegia Casimirianát*, melyben széles körű kiváltságokat adományozott a kikötővárosnak. A lengyel, orosz és litván területekről származó árukra vonatkozóan vámmentességet kapott, minden kereskedelmi és partjogi (tengerjogi) kér-

désben legfőbb joghatóságként járhatott el, s javaslattételi jogot kapott a városi királyi tisztségviselő, az ún. városi kapitány tisztségének betöltésével kapcsolatosan, amely tisztségviselőt a mindenkori városi tanács tagjai közül kellett kiválasztani.[302] IV. Kázmér kiváltságlevele következtében Danzig a Balti-tenger legfontosabb kikötője lett.[303] A Danzig által adott 150.000 márka egy része, 80.000 márka kölcsön volt, amiért zálogként megkapta a lovagrend korábbi, dirschaui (Tczew) és putzigi (Puck) várnagyi körzeteit. A kiváltságlevél megerősítette Danzig pénzverési jogát úgy, hogy a bélyegképnek és a pénzlábnak a lengyel korona előírásait kellett követnie, de a pénzlábat (azaz a nemesfémtartalmat) a király csak a rendek egyetértésével változtathatta meg.[304] (Nem sokkal később IV. Kázmér hasonló privilégiumot adott Thorn városának is, de a thorni pénzérmékre nem kellett rátenni a király képmását, viszont az itt vert pénz 50 %-át be kellett szolgáltatni a kincstárba.[305] A Porosz Szövetség területén vert Schillingek ezüsttartalma ekkoriban már csak átlagosan 0,38 gramm volt, s ez megegyezett a Német Lovagrend által vert érmék pénzlábával.[306] A lengyel király és a porosz rendek végül 1457. június 4-én fizették ki a cseh zsoldosoknak Marienburg, Dirschau és Deutsch-Eylau vételárát. A nagymesternek el kellett hagynia eddigi székhelyét, és Königsbergbe költözött.[307] Négy nappal később Kázmér király bevonult Marienburgba. A Lengyelországhoz átpártolt Oldřich Červenka – a vételáron felül – szolgálatai jutalmául a honfitársától, Jan Mieczkowtól zálogból kiváltott Gollub várának parancsnoka lett („*dernoch ersteigt her dy Golau under dem Czirwenka, unnd hikt dy III jor*").[308] Hasonlóképpen jártak el a lovagrend zászlaja alatt álló zsoldosok is: a Visztula vidékén több várat és várost is visszafoglaltak, ahol azután – mintegy fizetésük előlegeként – évekre berendezkedtek, mint Gollub várában Oldřich Červenka. Bernhard von Zinnenberg például több éven át kezében tartotta Kulm városát („*Item her Bernt der thut vil guttes bey dem orden in dem krige, und der hilt den Colmen*").[309]

Marienburg elvesztése katonai ellenlépésekre sarkallta a lovagrendet. 1457. szeptember 28-án Bernhard von Zinnenberg zsoldoshada visszafoglalta a nagymesteri székhelyet, és több más várat is Kulmerland tartományban. A katonai helyzet ilyen irányú megváltozásában nagy szerepe volt annak, hogy a Porosz Szövetség és a lengyel király anyagi erőforrásait lényegében felemésztette néhány lovagrendi vár megvásárlása. Hiába zálogosítottak el falvakat, egész várbirtokokat, a befolyó összegek eltörpültek a kiadási szükségletek mellett.[310] Most ők kerültek abba a helyzetbe, hogy fizetetlen cseh zsoldosaik egy része 1457 őszén az őrizetükre bízott várakat (Preußisch-Holland/Pasłęk, Liebstadt/Miłakowo, Mohrungen/Morąg) pénz fejében felkínálták a lovagrendnek.[311] 1458 áprilisában Gollub kapitánya, Oldřich Červenka 400 zsoldosával rajtaütést indított Kulm ellen, de a lovagrend szolgálatában álló Bernhard

von Zinnenberg visszaverte a támadást.[312] Augusztusban a lengyel király ismét haddal vonult Poroszországba, hogy visszafoglalja az előző év szeptemberében elveszített Marienburgot, amiért korábban oly sok pénzt fizetett. Az Augustin Trotzler vezette lovagrendi zsoldosoknak ugyan sikerült megvédeni a várat, de egy évvel később a Porosz Szövetség zsoldosai ismét ostrom alá vették Marienburgot. A vár megszerzéséért vívott harcok egy esztendeig tartottak, végül a védők 1460. augusztus 6-án az éhség és a felmentő sereg reményének híján megadták magukat. A győztesek kivégezték a védelmet irányító Bartholomäus Blume polgármestert és Augustin Trotzler kapitányt.[313] Ha a védők még két vagy három hétig kitartanak, megmenthették volna Marienburgot, mert Bernhard von Zinnenberg augusztus végén 3000 főnyi, Németországban toborzott zsoldossereggel tért vissza Poroszországba. A lovagrend székhelyének felmentése ugyan már nem sikerült, de Zinnenberg ellentámadást indított Kulmerland földjére, s a Drewenz (Dreweca) folyónál Oldřich Červenkától elfoglalta Gollub várát. Ezzel párhuzamosan Pommerellenben a lovagrend szolgálatában álló Fritz Raweneck, Mewe (Gniew) és Neuenburg (Nowe) kapitánya a Konitzban állomásozó zsoldos csapatokkal együtt sikeres támadásokat vezetett Danzig és környéke ellen. Rajtaütései veszélyeztették a kikötőváros kereskedelmét, bevételeit, amelyekre pedig Danzignak igen nagy szüksége volt a háború folytatásához. Raweneck csapatai elfoglalták Putzigot (Puck), Lauenburgot (Lębork) és Bütowot (Bytów), Zinnenberg zsoldosai pedig Schwetz (Świecie), valamint Löbau (Lubawa) várát, így Mewe és Neuenburg erődítményeivel együtt a lovagrend ellenőrzése alá vonta a Visztula hajóforgalmát, s elvágta egymástól a Szövetség erőit és a lengyel hadakat. Ermland földjén a lovagrendi csapatok visszaszorították Schalskiń lengyel zsoldosvezér seregét, és visszafoglalták Braunsberget (Braniewo), Wehlaut (Znamjenszk), Rastenburgot (Kętrzyn), Schippenbeilt (Sępopol), Friedlandot (Prawdinsk) és Mohrungent (Morag). A maradék lengyel erőket beszorították Frauenburg (Frombork) várába.[314] A Német Lovagrend katonai sikerei, erősödő hatalma miatt egyre több földbirtokos és város ismerte el újra a nagymester fennhatóságát, akikkel a Rend vezetése a pénzverésről és a pénzláb leszállításának kérdéséről egyeztetett.[315] Ez utóbbira azért volt szükség, mert Danzig hajói blokád alá vonták a lovagrend ellenőrzése alatt álló königsbergi kikötőt, így lehetetlenné vált a Kelet-Poroszországba irányuló, pénzveréshez szükséges ezüstimport.[316] Danzig hadiflottája emellett módszeresen pusztította a lovagrend fennhatósága alatt álló kelet-poroszországi tengerpartot.[317] Az 1460/61 folyamán elszenvedett vereségek arra késztették IV. Kázmért és a Porosz Szövetséget, hogy növeljék seregük létszámát, s 1461 végétől fokozatosan ellentámadásokat indítottak. 1462 nyarán a lengyel csapatok felmentették a Frauenburgban körülzárt Schalskiń kapitányt. Ezzel párhuzamosan a danzigi és elbingi

hajóhad Balga komtúrság partvidékén minden települést, amit a háború eddig még megkímélt, most kíméletlenül felperzselt, köztük Fischhausen (Primorszk) városát is.[318] 1462 késő őszétől a lengyel erők Pommerellenben is igyekeztek visszafoglalni a kisebb várakat, majd 1463 nyarán megkezdték az egyik fontos Visztula menti erődítmény, Mewe (Gniew) ostromát, amit a lovagrend 500 zsoldosa védelmezett. A nagymester és Bernhard von Zinnenberg zsoldosvezér 1463 szeptemberében szárazföldi és vízi erők összehangolt offenzíváját tervezte Mewe felmentésére. A hadjárat azonban kudarcot vallott, mert a lovagrend flottája szeptember 15-én a Visztula-öbölben vereséget szenvedett a Porosz Szövetség, elsősorban Danzig és Elbing hajóitól. 45 hajót süllyesztettek el vagy foglaltak el, és 1300 embert öltek meg, illetve ejtettek foglyul.[319] Szállítóhajók hiányában a lovagrend szárazföldi csapatai nem tudtak eljutni Mewe falai alá, így a hadjárat meghiúsult. 1463. december közepén fizetetlen csapatai elégedetlensége miatt Bernhard von Zinnenberg már kénytelen volt fegyverszünetet kötni Kázmér királlyal, így az ő serege, mely Kulmerland egy részét ellenőrzése alatt tartotta, ezután nem vett részt a további harcokban. Hosszú ostrom után 1464 elején Mewe megadta magát a lengyel ostromlóknak. Zinnenberg különalkuja és Mewe eleste megnyitotta az utat a lengyel seregek előtt Pommerellen és az Alsó-Visztula vidéke felé. A lovagrendi várakat védő zsoldosok azonban, ahogyan Mewe védői is tették, mindenhol csak hosszú, kemény ostrom után adták meg magukat.[320] Mewe mellett a Visztula mentén Neuenburg (Nowe) volt a másik fontos, stratégiai jelentőségű vár, amit IV. Kázmér csapatai ugyancsak ostrom alá vettek. 1464 őszén a nagymester azt tervezte, hogy nyugatról (Pommerellenből) és keletről (Kelet-Poroszországból) egyszerre indít támadást Neuenburg felmentésére, s ennek érdekében újabb 800 zsoldost toborzott Németországban. Az újonnan felfogadott zsoldosok azonban a kemény téli hidegben lassan haladtak, így a vár 1465. február 1-én kapitulált.[321] Az 1464. évben a háború pusztításai mellett járvány is sújtotta Poroszországot. Caspar Weinrich krónikájában az olvasható, hogy Danzigban, Lübeckben, s a Balti-tenger déli partvidékén végig ismét kitört a pestis,[322] ami a hosszú, immár több mint 10 éve tartó háború okozta népességcsökkenést tovább súlyosbította. Egyes helyeken a paraszti gazdaságok 60–70 %-a is gazdátlanná, elhagyatottá vált.[323] A pestis a Porosz Szövetség és a Német Lovagrend ellenőrzése alatt álló területeket egyaránt érintette, így Lübeck közvetítésével Thorn városában óvatos tárgyalások kezdődtek a háború befejezése érdekében.[324] 1465-ben a hadakozó felek egyre gyakrabban ültek tárgyalóasztalhoz, és a lehetséges békekötés feltételeiről folyó alkudozásokba közvetítőként Rudolf von Rüdesheim pápai legátus is bekapcsolódott.[325] A Porosz Szövetség azonban nem akart engedni legfőbb politikai követeléséből, a lovagrendi állam szekularizációjából, azaz a lovagok feletti teljes győzelmet szeretett volna

elérni. Emiatt a tárgyalások semmilyen eredményre sem vezettek, és 1465 őszén ismét hevessé váltak a csatározások. A Pommerellenbe betörő, Stargard (Starogard) elfoglalására induló lengyel csapatokat Kaspar Nostiz, a lovagrend konitzi zsoldos kapitánya még visszaverte 1465 decemberében, de a következő év tavaszán indult újabb lengyel támadást már nem tudta megállítani. 1466 márciusában Stargard, a nyár folyamán pedig Konitz városa is IV. Kázmér kezébe került. Lauenburgot (Lębork) és Bütowot (Bytów) az ottani lovagrendi helyőrség zsoldosai eladták Stolp (Słupsk) hercegének, II. Eriknek. Szeptember közepére Zantir (Zantyr) is lengyel fennhatóság alá került.[326] Ugyanakkor 1466 szeptemberétől a lengyel király ismét hajlandó volt tárgyalóasztalhoz ülni, így szeptember 8-án béketárgyalások kezdődtek Kulm városában. A megbeszélések helyszínét hamarosan áthelyezték a Thorn mellett, már lengyel területen fekvő Nieszawába.[327] Annak, hogy IV. Kázmér, a Porosz Szövetség szándékait és törekvéseit félretéve tárgyalásokba bocsátkozott, külpolitikai okai voltak. II. Pius pápa már 1462 márciusának végén elégedetlenségének adott hangot a huszitizmus kelyhes irányzatát elismerő 1433. évi prágai kompaktával kapcsolatosan, s ezzel megkérdőjelezte Podiebrad György koronájának legitimitását.[328] A pápa és a cseh katolikusok már ekkor arra bíztatták a lengyel királyt, hogy lépjen fel trónigénnyel az eretnek cseh uralkodóval szemben. Hunyadi Mátyás magyar király 1465. október 2-án írt levelében felajánlotta a pápának, hogy fegyveresen lép fel Podiebrad ellen.[329] 1465. november 28-án a katolikus cseh bárók ligát hoztak létre, december 8-án pedig a Szentszék feloldotta a cseh alattvalókat a királynak tett hűségesküjük alól.[330] Podiebrad és a huszita cseh rendek szorongatott helyzetükben IV. Kázmérhoz fordultak, és készek voltak trónörökösnek elismerni a lengyel király fiát, Władysławot.[331] Ezek a fejlemények, továbbá az a körülmény, hogy várható volt a Szentszék végleges döntése a prágai kompaktával összefüggésben, arra késztették a krakkói udvart, hogy minél hamarabb igyekezzen rendezni a porosz ügyeket, és fejezze be a háborút a Német Lovagrenddel. (II. Pál pápa 1466. december 23-án végleges ítéletben mondta ki, hogy a cseh király eretnek, ezért minden méltóságától megfosztotta, és keresztes hadat hirdetett ellene.[332]) A tárgyalások során a lengyel és a lovagrendi delegáció csak a pápai legátus közvetítésével érintkezett egymással. A békeszerződés pontjainak véglegesítésére a nagymester és a lengyel király személyes találkozóján, Thorn városában került sor. A békeszerződést végül 1466. október 17-én szövegezték meg, s két nappal később, október 19-én, vasárnap a felek ünnepélyesen alá is írták.[333] A 13 évig tartó háborúnak véget vető 2. thorni béke értelmében a Német Lovagrend elveszítette Pommerellent, Kulmerlandot, Marienburg és Elbing térségét (azaz az egész Visztula-vidéket) és Ermlandot. A gazdaságilag kevésbé fejlett, a 14. századi német kolonizáció által kisebb mértékben érintett északi és

keleti régiók maradtak a lovagok birtokában, és csak egyetlen jelentősebb város: Königsberg. Ugyanakkor ezeket a területeket a hosszú háború pusztításai kisebb mértékben sújtották, mint az elveszített középső és nyugati országrészeket. A nagymesternek hűségesküt kellett tennie a lengyel király előtt, s ezzel a maradék lovagrendi állam a lengyel korona vazallus tartománya lett. A Rend köteles volt katonai erővel is támogatni Lengyelországot, és csak a lengyel király engedélyével köthetett külső szövetségeket. A békeszerződés rendelkezése értelmében a felek váltságdíj követelése nélkül kötelesek voltak szabadon engedni hadifoglyaikat, s 1467. június 24-i határidővel minden várat és birtokot az újonnan magállapított határok keretei között vissza kellett adni korábbi tulajdonosának. A szerződésbe belekerült az is, hogy a jövőben a Német Lovagrend tagjainak 50 %-a a lengyel korona alattvalói köréből kerüljön ki (azaz lengyel vagy litván legyen), és szintén ezt az arányt kell érvényesíteni a lovagrenden belüli tisztségek betöltésekor. A nagymester, mint a vazallus Kelet-Poroszország tartományúri hatalmának megtestesítője, tagja lesz a lengyel koronatanácsnak, őt a lovagrend nagykáptalana a király beleegyezése nélkül tisztségéből fel nem mentheti. A 2. thorni béke elismerte, hogy a Német Lovagrend, és az uralma alá tartozó Kelet-Poroszország amellett, hogy a lengyel korona része, egyúttal a Szentszék fennhatósága alatt is áll. A szerződésbe belefoglalták, hogy a felek együttesen fordulnak a pápához azzal a kéréssel, hogy erősítse meg a békét, amit a pápai legátus fáradozásának köszönhetően sikerült megkötni.[334] A Szentszék számára azonban elfogadhatatlan, s kánonjogilag megengedhetetlen volt, hogy a Német Lovagrend, mint egyházi, szerzetesi közösség, világi hatalom vazallusa legyen, ezért - annak ellenére, hogy megkötésében nagy szerepe volt a pápai legátusnak - Róma nem ismerte el a 2. thorni békét.[335] Az a tény, hogy a pápa nem erősítette meg a békeszerződést, és nem is ismerte azt el, az elkövetkező években a békefeltételek megsemmisítésére, revánsra sarkallta a lovagrendet. A cseh korona körüli háborúkhoz kapcsolódóan, melyben a Jagiello-ház is érintett volt, az 1470-es években Hunyadi Mátyás magyar királlyal szövetkezve a nagymester ezt meg is próbálta tenni.[336] 1477-ben Johann Winckeler, a nagymester kancellárja például egyértelműen azzal érvelt, hogy a pápa nem erősítette meg a thorni békeszerződést, ezért az érvénytelen.[337] A Lengyelországhoz került nyugati területeket, amit ezek után általában Királyi Poroszország néven emlegettek, Pommerellenből, Kulmerlandból, valamint a Werder-vidékből és Ermlandból álló három vajdasággá szervezték. A lengyel korona közvetlen fennhatósága alatt álló porosz területeknek saját tartományi rendi gyűlése, kormányzata, bíráskodása, önálló képviselete volt a királyi udvarban.[338] A kulmi püspökséget a gnieznoi érsekség alá rendelték, a pomesaniai püspöki székbe, amit eddig mindig egy lovagrendi pap töltött be, most egy lengyel klerikust, Wincenty Kieł-

basát ültették, az ermlandi püspök és káptalan pedig a lengyel korona főségének elismerése mellett megőrizhette eddigi tartományúri pozícióját.[339]

A 13 éves háború, valamint az 1464. évi pestisjárvány súlyos demográfiai és gazdasági következményekkel járt a lengyel korona közvetlen fennhatósága alá került ún. Királyi Poroszország (az egykori lovagrendi állam középső és nyugati részei) és a Német Lovagrend maradék országa (Kelet-Poroszország) területén egyaránt. Számos helyen még 3–4 évtizeddel később sem sikerült ezeket a következményeket felszámolni. Balga (Veszelnoje) komtúrságban például Eisenberg (Zelazna Góra) körzetében még 1508-ban, 42 évvel a 13 éves háború után, 100 paraszti gazdaságból 64 elhagyatott, gazdátlan és műveletlen volt. Ugyanebben az évben Brandenburg (Usakovó) vidékén 700 Hufét műveltek, 664 azonban (közel a fele) gazdátlanul állt. Tapiau (Gvardejszk) körzetében 560 Hufénak volt gazdája, 310-nek viszont nem.[340] Braunswaldéban (Brąswałd) 1500-ban a telkeknek csak kétharmada rendelkezett birtokossal, egyharmada nem.[341] Már a Porosz Hercegség idején, az egykori christburgi komtúrság területén 1530-ban készült adóösszeírás szerint még mindig számos olyan falu és birtok volt, melyek a 13 éves háború óta lakatlanul, elhagyatottan álltak.[342] A kelet-poroszországi Allenburg (Druzsba) mezővárost a Német Lovagrend csapatai rombolták le 1455-ben, mert a település csatlakozott a Porosz Szövetséghez. Allenstein (Olsztyn) 1458-ban leégett a harcokban, Johannisburgot (Pisz), Insterburgot (Cserjahovszk), Frankenaut (Frankowo) vagy Eisenberget (Zelezna Góra) a lengyel hadak perzselték fel, pusztították el.[343] A 13 éves háború okozta népességpusztulás egész Poroszországban igen nagyarányú, 40–50 % körüli lehetett, s még a harcok által kevésbé sújtott Samland vidékén is elérte a 20–30 %-ot.[344] A háború ideje alatt a harcok mellett az időjárás sem volt kíméletesebb a lakossághoz. Még a fegyveres összecsapások előtt, 1453 nyarán a sok eső, télen pedig a sok hó és a kemény fagy okozott súlyos károkat a mezőgazdaságban. 1456 tavaszán a Visztula jégzajlása miatt árvíz öntötte el a földeket, tönkretéve az őszi vetéseket és lehetetlenné téve a tavaszi szántást.[345] A következő évben ismét kiöntött a Visztula.[346] 1463 tavaszán és 1465 őszén újból nagy árvíz sújtotta a Visztula-vidéket, és még Thorn városában is komoly károk keletkeztek.[347] 1465 őszén a sok csapadék a Visztulától egészen a Kárpát-medencéig terjedően okozott nagy árvizeket, így a Duna vidékén is.[348]

A POROSZORSZÁGI NÉPESSÉG HELYZETE A 13 ÉVES HÁBORÚ UTÁN

A poroszországi népesség pusztulása az 1466. évi 2. thorni békével sem ért véget. Paul Pole feljegyzései szerint 1467-ben „rémisztő, halálos pestis jött az egész országra" („... *kompt eine erschreckliche mortliche pestilenz, die sich ins gantze lant*"), mely akkora mortalitást okozott, hogy sok helyen a munkaerőhiány miatt nem tudták betakarítani a termést („*bleib das libe getreide [...] bin und her im felde stehen, und was niemant, der erndtet und einfuret*").[349] Így a hosszú háború és a pestis után a túlélőknek az éhínség fenyegetésével is szembe kellett nézniük. Alig 6 évvel később, 1473-ban ismét kitört a pestis.[350] 1473 nyara egész Európában rendkívüli forrósággal járt, és Poroszországban a folyók vízszintje annyira lecsökkent, hogy a Visztulán például gyalogosan is át lehetett gázolni. A rendkívüli melegben számos háziállat, szárnyas és hal pusztult el.[351] A következő esztendőben (1474) viszont sok csapadék hullott, és kiáradtak a folyók.[352] 1475-ben újból az időjárás következtében állt elő a Visztula-vidéken komoly élelmiszerhiány és nélkülözés.[353] Két évvel később (1477) ismét nagy árvíz pusztított a Visztula mentén.[354] 1481-ben hosszúra nyúlt a tél, és nagyon későn jött meg a tavasz, így az őszi vetések szinte mindenhol tönkrementek. A gabonahiány miatt jelentősen megemelkedett a rozs ára, Danzigban pedig, hogy biztosítsák a lakosság élelmiszerellátását, megtiltották a gabonakivitelt.[355] 1482-ben a sok csapadék újból nagy árvizet, jelentős károkat okozott, és áldozatokat is követelt.[356] A gabona ára, ami már az előző évben jelentősen megemelkedett, tovább nőtt, és egyre komolyabb ínséggel fenyegetett.[357] 1467 és 1473 után 1484-ben újból pestisjárvány sújtotta Poroszországot, amely egyedül Danzigban 5400 ember (azaz a város lakóinak kb. ötödének) halálát okozta.[358] (Az 1484. évi pestis Poroszországon kívül Lengyelországban, Csehországban, Sziléziában, Szászországban, Észak-Németországban és a Rajna-vidéken is pusztított. A sziléziai Breslauban 3000 áldozatot követelt, Krakkóban pedig naponta 40–50 embert temettek.)[359] A járványt azonban most sem követte demográfiai szempontból kiegyen-

súlyozottabb, esetleg lassú javulást lehetővé tevő időszak. 1485 májusában és júniusában jégeső és hó tette tönkre a szántóföldeket, ahol pedig valamilyen csoda folytán még megmaradt a vetés, ott a tartós, viharos északi szél döntötte földre a gabonát.[360] Néhány nyugodtabb esztendőt követően 1493-ban a korai és gyors hóolvadás nagy árvizet okozott a Visztulán,[361] 1494-ben pedig ismét kitört a pestis, ami újból sok áldozatot szedett.[362] 1496-ban olyan kemény tél volt, hogy a porosz partoknál befagyott a tenger, és a jégen biztonságosan lehetett közlekedni. A tartós hideg, erős fagy komoly kárt tett a vetésekben, állatállományban egyaránt, újból drágábbak lettek az élelmiszerek, nehezebbé vált a megélhetés.[363]

A 13 évig tartó polgárháború pusztításai után tehát az ismétlődő pestisjárványok, valamint a szélsőséges időjárási viszonyok (viharok, árvizek, kemény telek, aszályos nyarak) okozta élelmiszerellátási nehézségek még súlyosabbá tették a porosz területek amúgy is katasztrofális demográfiai helyzetét. Emiatt az emberi munkaerő, igavonó jószág és szükséges eszközállomány egyaránt hiányzott ahhoz, hogy a mezőgazdaság képes legyen újból nagyobb arányban termelni. Jelentős területek maradtak műveletlenül, így a munkaerő és igaerő hiánya számottevően visszavetette a cenzusbevételeket, és leszorította a földárakat.[364] A földbirtokokból származó jövedelmek drasztikus visszaesése a Német Lovagrend számára már a háború alatt komoly pénzügyi gondokat okozott. A nagymester szinte a fegyveres konfliktus kezdetétől rákényszerült arra, hogy fizetési biztosítékként különböző birtokokat ígérjen zsoldosvezéreinek,[365] és amikor az ígért határidőre sem tudott fizetni, kénytelen volt e birtokokat átengedni, zálogba adni, vagy újabb kölcsönöket felvenni, amelyeknél szintén zálogbirtokok jelentették a biztosítékot. A lovagrend egyik legfőbb zsoldosvezére, Bernhard von Zinnenberg például évekre berendezkedett a porosz Szövetségtől visszafoglalt Kulm városában.[366] Preußisch Eylau (Bagrationovszk) vidékén Mühlhausen (Gvardejszkoje) városa és egy Knauten nevű falu egy lotharingiai zsoldos-vállalkozó, Daniel von Kunheim zálogbirtoka lett.[367] 1454 októberében a Német Lovagrend székhelye, Marienburg (Malbork) is zálogba került, s mivel a lovagok nem tudtak határidőre fizetni, a cseh zsoldosok 1456 augusztusában átadták a várat IV. Kázmér lengyel királynak.[368] A zálogbirtokok kiváltására később sem lett pénze a lovagrendnek, így a poroszországi birtokviszonyoknak a 13 éves háború idején elkezdődött nagyarányú átalakulása 1466 után is folytatódott, sőt fel is gyorsult. Balga (Veszelnoje) és Brandenburg (Usakovó) komtúrságokban például 1469 végéig 1876 Hufe föld került ki zálogként a lovagok ellenőrzése alól, ami az összes itteni művelhető terület 25 %-át, és a lovagrendi birtokok egyharmadát jelentette.[369] 1470-ben a nagymester elkezdte számba vettetni a lovagrend még rendezetlen tartozásait. Az első összeírások szerint a lovagok a következő tételekkel tartoztak az egyes zsoldos kapitányoknak és azok csapatainak:

Jorge Unger	75 aranyforint[370]
Caspar Bene	600 aranyforint[371]
Clement Gele	25 aranyforint[372]
Michel Püntczer	100 márka[373]
Nickel Brauwchwicz, Jorge Burwicz	150 aranyforint[374]
Bernhard Birchen	450 aranyforint[375]
Peterlyn	100 márka[376]
Niclis Rab	40 aranyforint[377]
Mertin Swartcze	30 aranyforint[378]
Hans Jone	30 aranyforint[379]
Lorenz Wedeman	100 aranyforint[380]
Nickel Ewerhart	80 aranyforint[381]
Thomas Strawsz	150 aranyforint[382]
Reynisch	23 aranyforint[383]
Procop Hinrice	240 márka[384]
Konrad Hoppelsson	350 márka[385]

Ezek a kölcsönök jórészt korábbi tartozások kifizetésére szolgáltak. Így például Heinrich von Richtenberg nagykomtúr 1470. szeptember 27-én elismerte, hogy 350 márkával tartozik a Rend Konrad Hoppelssonnak, aki ezt az összeget akkor hitelezte, amikor Fitsche Hogeneest zsoldosait kellett kifizetni.[386] Az egyes birtokok utáni zálogösszegek, azaz az újonnan felvett hitelek nagysága - minden bizonnyal a háborús pusztítások mértékétől is függően - nagyon különbözőek voltak. Loak német jogú, 60 Hufe határterületű falu zálogba adásakor a lovagrend 142 aranyforintnyi hitelt kapott. A 64 Hufe nagyságú Eichholz falu, mint zálog, 400 aranyforintot, a 48 Hufe területű Hohenwalde falu pedig 330 aranyforintot ért.[387] Egy bizonyos Christoffer Furstenaw 220 márka kölcsönt adott a lovagrendnek, amiért a 70 Hufe határterületű Weißenstein falut kapta zálogba.[388] Heinrich Döring 1470. március 27-én 600 márkáért vette zálogba Kerpaw falut.[389] Röschken falu 220 aranyforintért került Pankracz Entzebeck zálogbirtokába.[390]Kerschitten falu a mellette fekvő tóval együtt 200 aranyforintért lett Jarge Nickeritz zálogbirtoka 1469. május 15-én.[391] Hans von Grünen 1471. október 18-án 200 márkányi kölcsön fejében szerezte meg zálogként Eisewagen falut, a Német Lovagrend azonban nem sokkal később kifizette tartozását, s kiváltotta a zálogot, majd a falut 1472. március 11-én 500 aranyforint zsoldtartozás fejében zálogba adta Nickel Rodewitz zsoldosvezérnek.[392] Egy 1473. november 28-án kelt oklevél szerint a nagymester 967,5 márkáért 3 falut zálogosított el Sigmund Eylaunak.[393] Georg von Löben zsoldosvezérnek 1860 magyar aranyforint és 180 rajnai gulden zsolddal tartozott a lovagrend, és a szóban forgó összeg kifizetéséig zálogba adta Gilgenburg (Dąbrówno) városát, 5 falut és 1 majort.[394] A hasonló példákat természetesen még hosz-

szasan lehetne sorolni, ami önmagában is jól érzékelteti, hogy a 13 éves háború következtében milyen nagymértékben változtak Poroszországban a birtokviszonyok. A zálogbirtokosok a záloggal együtt minden olyan földesúri jogot megkaptak, amivel korábban a Német Lovagrend rendelkezett. Ha a nagymester ki akarta váltani valamelyik zálogbirtokot, jó előre jeleznie kellett ezt a szándékát a zálogbirtokosnak, de az sem volt szokatlan, hogy egyes zálogszerződések 20 évre, vagy akár a hitelező élete végéig megtiltották a zálogbirtokok kiváltását, a hitel törlesztését. Erasmus Rustenfeld például 20 évre szóló mentességet kapott Guttenfeld zálogbirtok esetleges kiváltása alól, a Sigmund Eylau által zálogba vett 3 falut pedig csak a hitelező halála után, az örökösöktől válthatták vissza a lovagok.[395]

A háború pusztításai miatt jelentősen csökkent a termőföld ára, így a zálogbirtokok megszerzése mellett ez a körülmény is alkalmat teremtett arra, hogy egyes birtokosok összefüggő birtokkomplexumban egyesítsék földjeiket, illetve vásárlás révén jelentősen megnöveljék birtokukat. Mások viszont birtokaik eladására kényszerültek, mint például 1466-ban a Serville-testvérek, vagy 1470-ben Georg Tiedermannsdorf özvegye.[396] Velük ellentétben viszont a Fink-család a birtokhalmozás egyik tipikus példájának volt tekinthető. Eredetileg 40 Hufe földje volt, amihez 1486-ben 15 Hufét vett Günther Seewaldetól Faulen vidékén, s 450 márkáért további birtokokat Günther von Grebintől Seewalde, Tannenberg és Lauban falvak környékén.[397] Számos falut, majort, esetleg mezővárost azért adott zálogba a lovagrend, hogy kifizethesse zsoldtartozásait, de az is gyakran előfordult - főleg amikor egy-egy zsoldosvezérnek sok pénzzel tartozott -, hogy birtokadománnyal elégítette ki a számlát. Georg von Löben például így szerezte meg Gilgenburgot (Dąbrówno): eredetileg zálogba kapta, de a lovagok képtelenek voltak kifizetni tartozásukat, és inkább átengedték a zsoldosvezérnek a zálogba adott javakat. Nikolaus von Taubenheim ugyanilyen módon lett Landsberg (Górowo), Anselm és Hans von Tettau pedig Zinten (Kornyevó) ura.[398] Georg von Schliebennek 90.000 magyar aranyforinttal tartozott a Német Lovagrend. Ennek az óriási összegnek az előteremtésére kísérletet sem tett, hanem 1468-ban neki adományozta Gerdauen (Selesznodorosnyij) várát és városát, Neidenburgot (Nidzica) és 14 falut. Az Ölsnitz-, von Wildenaw-, von Döhlau-, vagy von Eppinger-családok is ekkor, a 13 éves háború után, a 15. század utolsó harmadában növelték meg jelentősen birtokaikat.[399] A zsold fejében komolyabb birtokadományban részesültek közé tartozott Peter Kobersehe, Johann Winekler vagy Hans Gröben is, akik 111, 64, illetve 70 Hufét kaptak.[400] Az elmaradt zsold helyett birtokadományokban részesült, és így Poroszországban megtelepedett, családot alapító zsoldosvezérek közül különösen a von Schlieben, von Tettau, Eulenburg, Dohna és von Kreytzen családok szereztek nagy földbirtoko-

kat, s emelkedtek a világi birtokosok élvonalába.[401] A zsoldosvezérek mellett a lovagrendnek saját poroszországi híveit is kárpótolni kellett háborús veszteségeikért, és jutalmazni hűségüket, ami szintén birtokadományozást jelentett. Az Eulenburg-család így kapta meg 1468-ban Bartenstein (Bartoszyce) vidékén Gallingent (Galiny), vagy Matthis Rabe Heilsberg (Lidzbark Warmiński) környékén Hammersdorfot (Młoteczno) és Rossen majort.[402] Kuntz von Egloffstein hűséges szolgálataiért megkapta Domnau (Domnovó) városkát, továbbá 114 Hufe földet. Heinz Meintaler 141 Hufe 20 Morgen nagyságú adományban részesült.[403] A Német Lovagrend azonban hívei többségének inkább közepes és kisebb birtokokat adományozott. 1471 novemberében például Brandenburg komtúrja 30-30 Hufe földet adott Peter Stenzelnek, testvérének Jacobnak, és Matz Schoffnak.[404] 1475. február 4-én Hans von Weyern katonai szolgálat fejében 2 falut kapott a lovagoktól.[405] 1484-ben Leonhard Crumteich 14, Hans von Sixtin pedig 15 Hufe birtokadományban részesült.[406] 1488-ban a nagymester Jacob Crone-nak adományozta Girkendorf falut, amelyhez 50 Hufe föld tartozott.[407] 1494-ben Nickel Seppothe 10,5, 1495-ben Niclis Muntz 4,5, 1502-ben pedig Peter Hintze 5 Hufét kapott.[408]

A zálogosítások, adományozások révén a 15. század végére jelentősen megváltoztak a Német Lovagrend fennhatósága alatt maradt területeken a birtokviszonyok. A christburgi komtúrság területének kb. 50 %-a például világi, nemesi birtok lett.[409] Brandenburg és Balga komtúrságokban 1470 és 1498 között a Német Lovagrend 2643 Hufe és 15,5 Morgen földet adományozott el, ennek több mint a fele, 1418 Hufe és 19,5 Morgen korábban már zálogbirtok volt, amit a lovagok nem tudtak kiváltani, s arra kényszerültek, hogy végleg lemondjanak róluk. 1466 és 1498 között ebben a két komtúrságban összesen 4493 Hufe és 13 Morgen földterületet engedett át a lovagrend magánföldesuraknak.[410]

1466 után a déli, délkeleti határvidékeken egyre több lengyel nemes is megjelent, akik földet vásároltak Poroszországban. Jacob Golinsky, mazóviai zászlós például 1467 és 1470 között összesen 256 Hufe földet vásárolt fel. Az 1470-es évek végére Jan Schyrau közel 200 Hufe nagyságú birtokra tett szert. Andreas Lipzky 1468-ban 40 Hufe földet és egy malmot vásárolt Soldautól (Działdowo) délkeletre.[411] A lengyel ingatlanvásárlásokat elsősorban a háborús pusztítások miatt nyomottá vált poroszországi földárak, valamint az elnéptelenedett területek benépesítésének előmozdítása érdekében biztosított lovagrendi kedvezmények ösztönözték. A Poroszországban megtelepedő lengyel földbirtokosok elsősorban lengyel területekről igyekeztek parasztokat telepíteni új birtokaikra, így a határvidékeken megnőtt a lengyel etnikumhoz tartozók aránya. Heilsberg (Lidzbark Warmiński) városától 4 kilométerre északra Großendorf (Wielochowo) falut egy bizonyos Stephan soltész alapította újjá 1492-ben. Eckersberg (Okartowo) települést szintén ebben az évben említik

először a források. A 16. század elején Wuttrieneuban (Butryny) mazóviai parasztok telepedtek meg.[412]

A lengyel kis- és köznemesek azonban nem csak vásárlás révén szereztek földbirtokokat, hanem számos adományban is részesültek. Katonai erejének pótlása miatt a Német Lovagrend könnyűlovas katonai szolgálathoz kötött birtokokat adományozott. 1478-ban Jan Prawda, 1481-ben pedig Bernt Babescheffsky ilyen feltételekkel kapott 40–40 Hufe földet.[413] Marotzky Saborofer 1480-ban 20, Jan Okurowski 22,5 Hufe adományban részesült a határvidéken.[414] A porosz-lengyel határvidéken élő lengyel kisnemesség számára, akiknél otthon, Lengyelországban az örökösök közötti osztozkodás, a birtokaprózódás megszokott jelenség volt, a poroszországi magdeburgi jogú adományok komoly vonzerővel bírtak, még akkor is, ha ezek az adományok nem mindig voltak különösebben nagyok, vagy szinte lakatlanul álltak. Egy bizonyos Jan Kirszki például 1498-ban 10 Hufe földet kapott, Caspar Gyrocke 15 Hufe birtokosa lett. Merten Dusotta, Stenzel Sprzkoffski vagy Nicolaus Gozimbka egy-egy kocsmát kapott, míg Jan Rosworra, Matzke Sawinaczky vagy Gregor Nofski soltészi tisztségbe került (azaz telepítési feladatokkal is megbízták őket). Az 1515. és 1519. évi seregszemle-regiszterek szerint az eddig említett, jórészt Mazóviából bevándorolt lengyel birtokosok mellett még egy tucat további lengyel szlachta telepedett meg az osterodei komtúrság területén.[415]

Az 1466 után kialakult magánföldesúri birtokokhoz - a 14. századi kolonizáció legmagasabb, ún. kulmi jogú birtokaitól eltérően - már magától értetődően teljes körű bíráskodási jog, valamint korlátozás nélküli vadászati és halászati jog tartozott, és a földesurat illette a plébániák feletti patrónusi jog.[416] Ezek a birtokok általában magdeburgi joggal rendelkeztek, ami csak a férfiági öröklést tette lehetővé, ennek hiányában pedig visszaháramlottak a lovagrendre. 1487-ben azonban a nagymester engedélyezte, hogy a magdeburgi jogú földbirtokok esetében, ha nem volt fiúörökös, a lánygyermekek is örökölhettek.[417] (A kulmi jog mindkét nembeli gyermekek esetében biztosította az öröklési jogot.) Ha volt fiú, akkor csak ő örökölte a birtokot, ha nem, akkor viszont kizárólag egyetlen lányra szállhatott, hogy ne aprózódjon fel.[418] 1466 után a lovagrend a nagyobb birtokokat már nem kulmi, hanem magdeburgi joggal adományozta, illetve a korábban kulmi jogú földeket igyekezett magdeburgi jogúvá minősíteni. Ez a megadományozottak és a lovagok szempontjából is kedvező volt. A földbirtokosok így egyben tarthatták birtokaikat, az nem aprózódott fel gyermekeik között, a lovagrend számára pedig valós tartalmat nyert a tartományurat illető háramlási jog, hiszen egyenesági örökös hiányában, mivel más rokonok nem örökölhettek, az ilyen javak visszaszálltak a tartományúrra.[419] 1481. július 4-én például a nagymester Sigmund von Eylau-nak és testvérének egy eddig kulmi jogú, 46

Hufe nagyságú birtokot magdeburgi joggal adományozott.[420] Az 1487. augusztus 1-én kiadott oklevél, amelyben fiú utód hiányában a nagymester lehetővé tette egy lánygyermek öröklését, egyúttal arról is rendelkezett – a nagymester és a rendek közötti megállapodás alapján –, hogy Poroszországban a katonai kötelezettségű földbirtokokat kizárólag magdeburgi hűbérjog szerint lehet birtokolni.[421]

Az elnéptelenedett vagy megfogyatkozott népességű területekre maga a Német Lovagrend is megpróbált telepeseket csábítani. Siegfried von Schwarzburg, Balga komtúrja például 1476. május 19-én Johannisburg (Pisz) térségében, a délkeleti erdővidéken 60 Hufe földet adott Andris Ortliss lokátornak, hogy ott egy falut alapítson.[422] Johann von Tiefen nagymester (1489–1497) 1491 decemberében üresen maradt telkeket adott egy Folkwyn nevű soltésznak, hogy azokat újból benépesítse.[423] 1506-ban Wilhelm von Isenburg marsall 5,5 Hufe elhagyatott, puszta birtokot adományozott Bernhard Erenbolcz-nak.[424] 1468-ban Lyck (Ełk) vidékére a lovagok néhány litván családot telepítettek.[425] Egy 1517. évi oklevél egy Preußisch Eylau (Iławka) városában letelepedett orosz családról tett említést.[426] A porosz püspökségekben ugyancsak telepítésekkel próbálták benépesíteni az elnéptelenedett földeket. Pomesania püspöke 1504-ben olyan birtokot adományozott Georg von Dobendnek, amely a tannenbergi csata óta (azaz közel egy évszázada) elhagyatott, gazdátlan volt.[427] 1504. augusztus 28-án a samlandi káptalan már régóta gazdátlan soltészi birtokot adományozott Albrecht Trutenaunak.[428] Hieryonimus Roker 1505-ben ugyancsak egy elhagyatott, 19 Hufe 25 Morgen nagyságú, kulmi jogú birtokot kapott a pomesaniai püspöktől.[429] A magánföldesurak szintén megpróbálkoztak azzal, hogy birtokaikra telepeseket csábítsanak, ez azonban csak nagyon kevés helyen járt sikerrel. Trempen (Novosztrojevó) falut például az egykori zsoldosvezér, Georg von Schlieben utódai alapították 1500 táján a lovagrendtől fizetségként kapott birtokon.[430] Az új telepítéseknél azonban sokkal fontosabb volt, hogy ott, ahonnan nem menekültek el, vagy korábbi telkeikre visszatértek a parasztok, különböző kedvezményekkel, juttatásokkal megőrizzék a földet megművelni képes, adót fizető munkaerőt. 1480-ban például a nagymester egyszeri megváltási összeg ellenében mentesítette Brosindorf falu lakóit a robotkötelezettség alól.[431] Ezt a példát követte az ermlandi püspök is, amikor 1483-ban 30 márka megváltási pénz fejében elengedte Kirchdorf lakóinak robotkötelezettségét.[432] Egy Martin von Lusieinen nevű világi földbirtokos 1476-ban további 15 Hufe földet adományozott Weißensee falu lakóinak.[433] Szintén 1476-ban Johann samlandi püspök a Berbadien major közelében élő zselléreknek adott további 1 Hufét és 7 kertföldet.[434] 1494-ben a nagymester a lovagrend Rudauban (Melnyikov) lévő rendházánál élő zselléreknek megengedte, hogy a környező lovagrendi erdőkben saját szükségletükre szarvasmarhát tartsanak.[435]

1519-re a Német Lovagrend tartományúri fennhatósága alá tartozó területeken a magánföldesúri kézen lévő birtokok aránya már jelentősen meghaladta a lovagrendi földekét. Balga és Brandenburg komtúrságok művelt vagy egykor művelt 9910 Hufe 28 Morgen földterületéből például 5514 Hufe 27 Morgen mennyiséget magánföldesurak birtokoltak.[436] Az egyre több földdel rendelkező világi birtokosoknak azonban - különösen, ha külpiaci értékesítésre akartak gabonát termelni - szembe kellett nézni azzal a szomorú ténnyel, hogy Kelet-Poroszországban számottevő munkaerőhiány mutatkozott. (De a lengyel koronához tartozó Nyugat-Poroszországban sem volt jobb a helyzet.) A szezonális munkákra emiatt egyre nagyobb mértékben alkalmaztak Mazóviából és Litvániából érkezett idénymunkásokat. Különösen a betakarítás idején nőtt meg ezek száma, így a 15. század végére a poroszországi népességi viszonyokhoz egy növekvő számú, évszakhoz kötött idénymunkás réteg rendszeres migrációja is hozzátartozott.[437] A porosz területeken fizetett bérek ugyanis magasabbak voltak, mint a szomszédos lengyel-litván királyságban, így aratási időben a lengyel birtokosoknak is szembesülniük kellett a munkaerőhiánnyal. János Albert király (1492-1501) ezt a problémát a piotrkowi statutumokban (1496) adminisztratív úton akarta orvosolni, amikor alattvalóinak megtiltotta, hogy aratási időben elhagyják a királyság területét. *„Minthogy mazóvia földjéről és a lengyel királyság egész területéről számos laikus távozik aratás idején Szilézia és Poroszország területére, aminek következtében lengyel földön nem könnyű munkást vagy szolgálót találni, ezért elrendeljük, hogy mindezeket ... a kapitányok, nemesek és földesurak büntetlenül tartóztassák fel, és adják át munkára a földbirtokosoknak."*[438] A 15. századi háborúk, járványok, természeti csapások miatt előállt poroszországi munkaerőproblémát - a rendek 1517. április 29-i gyűlésén megfogalmazott panaszainak tanúsága szerint (*„Item unser pawrn, welcher zcwen ader drey söhne bott, der behelt eynen bey im, die andern vorschickt er, oder laufen nach irem willen in die stette zcw den burgen czu dyenen ader lernen hantwerk."*) - tovább fokozta a vidéki népesség elvándorlása, beköltözése Königsberg városába.[439] A sok helyen szinte elnéptelenedett földeken a helyi birtokosok fokozatosan felhagytak a gabonatermeléssel, és kevesebb munkaerővel működtethető állattartó majorságokat kezdtek kialakítani. Weißenstein például 1426-ban még cenzusfizető, német jogú falu volt, 1481-ben azonban már csak egy majorság. Cuntz Pfersfelder udvarház szintén lakatlanná vált egykori paraszti földeken jött létre. Balga és Brandenburg komtúrságokban az 1426. évi állapotokhoz viszonyítva (jóllehet 1409-től ekkorra már 3 háborút is megéltek a porosz területek), alig egy évszázaddal később, 1519-ben a Hufékra osztott határú, cenzusköteles falvak aránya az összes művelt (vagy egykor művelt) földterület 40,4 %-áról 18,09 %-ra esett vissza. A Haken-falvak (azaz porosz

vagy szláv népesség által lakott) pusztulásának mértéke - a litván és mazóviai (lengyel) beköltözőknek köszönhetően - jóval kisebb volt: 11,6 %-ról csak 9,86 %-ra csökkentek.[440] Ugyanakkor ezek az értékek azt is jelzik, hogy a 15. század utolsó harmadában Kelet-Poroszországban, ahol sohasem volt különösebben magas a német etnikum száma, a szláv (kisebb részben a litván) népesség javára megváltoztak az etnikai arányok. A munkaerőhiányt a 15. század végén nem csak Lengyelországban, hanem Kelet-Poroszországban is állami-adminisztratív eszközökkel próbálták enyhíteni, s korlátozni a költözést, az elvándorlást. A nagymester úgy rendelkezett, hogy egy német (kulmi) jogú paraszt - akiknek a száma a lovagrendi állam keleti területein a kezdetektől alacsony volt - mindaddig nem költözhetett el a földjéről, amíg maga helyett nem talált olyan új gazdát, aki a telket megműveli. A szabályozás *de iure* nem, gyakorlatilag azonban röghöz kötötté tette a paraszti társadalmat.[441]

De nem csak Kelet-Poroszországban, a lovagrend fennhatósága alatt maradt területeken alakultak át jelentősen a birtokviszonyok, hanem a lengyel koronához került ún. Királyi Poroszországban is. A paraszti népesség számának drasztikus visszaesése itt is súlyosan érintette a földbirtokos nemességet. A földárak zuhanását és sok nemesi család tönkremenetelét kihasználva a nagyobb városok gyors ütemben növelték földterületeiket. A 16. század első évtizedére a Királyi Poroszország nagy városai már óriási birtokállománnyal rendelkeztek: Thorn városának 33, Elbingnek 63, Danzignak pedig 76 cenzusfizető faluja volt. Ez a három város a tartomány művelt földterületeinek 8,8 %-át birtokolta.[442]

A 15. század második felében és a 16. század első negyedében az 1466. évi 2. thorni béke revíziójának szándéka határozta meg a Német Lovagrend külpolitikájának fő irányát. Az a körülmény, hogy a Szentszék nem ismerte el az 1466. évi békeszerződést, a kezdetektől reménnyel töltötte el a lovagrendet,[443] s reményeit csak erősítette, hogy a lengyel korona és Róma viszonya több ügy miatt is egyre feszültebbé vált. Az egyik ilyen ügy az ermlandi püspökség kérdése volt. 1467-ben a káptalan a szabályoknak megfelelően Nikolaus von Thungent választotta új püspökké, és a választást a pápa is megerősítette. IV. Kázmér azonban ezt nem ismerte el, és Vincenz Kielbassa személyében, katonai erővel, saját jelöltjét ültette az egyházmegye élére. A Német Lovagrend a jogszerűen megválasztott Nikolaus von Thungent ismerte el püspöknek.[444] A pápaság és IV. Kázmér kapcsolatát azonban legjobban Csehország kérdése terhelte meg. Azt követően, hogy 1466-ban a pápa visszavonta a huszitizmus utraquista irányzatát elismerő prágai kompaktát (1433), és eretneknek nyilvánította Poděbrad György cseh királyt, a huszita rendek a prágai kompakta elismerésének feltételével IV. Kázmér fiát, Władisławot (Ulászlót) trónörökössé választották (1469). A cseh korona ilyen feltételekkel történő elfogadásával a Jagiello-ház nyíltan szembefordult a Szentszékkel.[445]

A katolikus cseh rendek Mátyás magyar királyhoz fordultak, aki késznek mutatkozott támogatni őket.[446] A cseh trón mellett a Jagiellók dinasztikus tervei között a magyar korona megszerzése is szerepelt.[447] Podĕbrad halála (1471. március 22.) után IV. Kázmér 10.000 főnyi hadsereggel küldte el fiát Csehországba, hogy ott királlyá koronázzák. Ezzel egyidejűleg egy másik sereget is felszerelt, hogy a Vitéz János esztergomi érsek vezette Mátyás-ellenes főúri összeesküvők kérésére kisebbik fiát, Kázmért ültesse a magyar trónra. A magyar király azonban a nemesi ellenzék nagy részét a maga oldalára állította, a budai országgyűlésen pedig a rendek határozottan felsorakoztak mögé, és elutasították a Jagiellók trónigényét. Magyarországi támogatók hiányában a lengyel had felvonulása Nyitránál elakadt, majd visszavonult.[448] A prágai kompaktát elfogadó Jagiello Ulászló helyett a pápa Mátyást ismerte el Csehország legitim királyának, s 1472. március 1-én a cseh eretnekek támogatásáért egyházi kiátkozással sújtotta IV. Kázmért és fiát.[449] Ugyanezen a napon egy másik levelében minderről a Német Lovagrendet is tájékoztatta, és felszólította, hogy támogassa Hunyadi Mátyást. A nagymestert és a lovagokat feloldotta a 2. thorni béke alapján letett hűségesküjük alól, s kinyilvánította, hogy többé nem tartoznak engedelmességgel IV. Kázmérnak. A Szentszék egyúttal Mátyásra ruházta a Német Lovagrend védelmezője és pártfogója feladatát, ami eddig a német-római császárt illette meg.[450] A körülményeket kihasználva Nikolaus von Thungen püspök zsoldosok és a Német Lovagrend támogatásával visszatért az ermlandi püspökségbe, de még a Lengyelországhoz tartozó nyugati porosz területek, az ún. Királyi Poroszország rendjei is őt ismerték el törvényes püspöknek.[451] A porosz rendek mozgolódását látva Mátyás magyar király a védelmébe vette Nikolaus von Thungen püspököt.[452] 1474 őszén a lengyel király és fia, Ulászló, cseh király haddal vonult az akkor Sziléziában tartózkodó Mátyás ellen, de Breslaunál vereséget szenvedtek és 3 évre szóló fegyverszünetet kötöttek.[453] A fegyverszünet lejártának (1477. április 23.) közeledtével 1476. november 30-án a Német Lovagrend és az ermlandi püspök katonai védelmi szövetséget kötött, 1477 januárjában pedig a nagymester Johann Rehwinkel, samlandi püspök és Martin Truchseß von Wetzhausen osterodei komtúr személyében követeket küldött a magyar királyhoz. Az 1477. február 13-án megkötött szerződés értelmében az eddigi politikai természetű együttműködés katonai, védelmi szövetséggé vált, s a részletek egyeztetése céljából 1477 márciusában Mátyás követe, Veronai Gábor is felkereste Königsbergben a nagymestert.[454] 1477. március 12-én megerősítették a Német Lovagrend és Magyarország, valamint az ermlandi püspök és Mátyás közötti szövetséget.[455] A Szentszék újból deklarálta, hogy Mátyásra és utódaira ruházta a Német Lovagrend feletti patrónusi, védelmező szerepet, maga a lovagrend pedig nem a lengyel király, hanem a pápa fősége alá tartozik.[456] IV. Kázmér erejét ekkor a

törökkel vívott harc kötötte le Moldvában,[457] Mátyás pedig úgy ítélte meg, hogy a lovagrenddel és az ermlandi püspökkel kötött szövetség a későbbiekben is sakkban tartja majd a lengyel királyt, ezért 1477. július 12-én hadat üzent III. Frigyes császárnak.[458] Heinrich Reffle von Richtenberg nagymester halála (1477. február 20.) után az eddigi osterodei komtúr, Martin Truchseß von Wetzhausen (1477–1489) lett a lovagrend új vezetője, aki nagyon határozottan az 1466-ban megkötött thorni „örök béke" megváltoztatására törekedett.[459] Azt követően, hogy 1477. július 27-én IV. Sixtus pápa különleges védelmébe vette a Német Lovagrendet, s megerősítette mindazon kiváltságokban és szabadságokban, melyeket a lovagok a korábbi pápáktól vagy uralkodóktól, fejedelmektől kaptak, az új nagymester megtagadta, hogy hűségesküt tegyen a lengyel király előtt.[460] A lovagrendi állam rendjeit sikerült megnyernie egy Lengyelország elleni háborúhoz, s 1477 decemberében a königsbergi rendi gyűlés hozzájárulását adta zsoldosok toborzásához és egy hadsereg felállításához. A IV. Kázmér háborúi miatti adóterhek a Királyi Poroszország rendjei körében is egyre nagyobb elégedetlenséget váltottak ki, így a nagymester joggal reménykedhetett abban, hogy sikerül visszaállítani a 2. thorni béke előtti lovagrendi államot.[461] Kázmér király számára a porosz helyzet kezdett egyre fenyegetőbbé válni, ezért különböző engedményekkel s kiváltságokkal leszerelte a Királyi Poroszország rendjeit. A magyar király erői a III. Frigyessel vívott háborúban voltak lekötve, így 1478 decemberében támadást indított az ermlandi püspökség és Kelet-Poroszország ellen. Az ún. „Pfaffenkrieg" („papháború") kirobbanását követően, a korábban kötött szövetségi megállapodások ellenére, Hunyadi Mátyás nem nyújtott érdemi segítséget sem Nikolaus von Thungen püspöknek, sem pedig a nagymesternek.[462] A törökkel vívott háború kiürítette IV. Kázmér kincstárát, a lengyel rendek pedig elzárkóztak egy jelentősebb, várostromokat is magában foglaló poroszországi háború finanszírozásától, így mindkét fél tárgyalóasztalhoz kényszerült. A lovagrend és a lengyel korona viszonyát ismét a 2. thorni béke alapján rendezték (1479. október). Nikolaus von Thungen az ermlandi püspökség helyett egy másik, lengyel egyházmegyét kapott.[463] A háború tehát nem oldott meg semmit, a fő ok, azaz a 2. thorni béke revíziójának szándéka, ami a konfliktus kirobbanásához vezetett, továbbra is megmaradt. Ezzel a ténnyel Königsbergben és Krakkóban egyaránt tisztában voltak. Amikor 1482-ben a krími tatárok Kijevre és Podóliára támadtak,[464] a lengyel király által ermlandi püspökké kinevezett Lucas Watzenrode azt javasolta, hogy a Német Lovagrendet Kelet-Poroszországból át kellene telepíteni a lengyel korona déli határvidékére, Podóliába, ahol a tatárokkal és a törökökkel szemben lehetősége lenne eredeti hivatását, a pogányok elleni harcot folytatni.[465] Erre ugyan nem került sor, de a lovagrend az 1466. évi békeszerződés értelmében köteles volt a lengyel király háborúiban katonai segítséget adni.

Amikor a török hatalom terjeszkedése nyomán a lengyel-litván állam elvesztette a fekete-tengeri kikötőit, erődítményeit (1475. Kaffa, 1484. Kilia, Maurocastrum),[466] és János Albert 1497-ben a török elleni hadjáratra indult, Johann von Tiefen nagymester (1489–1497) egy lovagrendi kontingens élén személyesen vett részt a Moldvába irányuló akcióban. A hadjárat, amelyről Liborius Naker, a nagymester titkára részletes úti naplót vezetett, kudarccal végződött: János Albert király vereséget szenvedett, a nagymester pedig tífuszt kapott, s 1497. augusztus 25-én meghalt.[467] A moldvai hadjárat kudarca végleg semmissé tette a Német Lovagrend Podóliába történő esetleges áttelepítésének tervét.[468] Ugyanakkor ismét felerősítette a 2. thorni béke revíziójának szándékát, amelyben nagy szerepet játszott az a körülmény is, hogy az 1490-es évek eleje gazdasági szempontból nagyon kedvezőtlen időszak volt. Több rossz termésű év követte egymást egész Európában, melynek következtében mindenhol drágább lett a gabona.[469] Kelet-Poroszországban 1486-ban 1 Last rozs még 7 márkába került, 5 évvel később, 1491-ben azonban már 19, a következő évben pedig 32 márkára, az 1486. évi ár közel ötszörösére szökött fel 1 Last ára. Ilyen körülmények között a kelet-porosz területekre szűkült lovagrendi állam - ahol a munkaerőhiány miatt amúgy is sok helyen felhagytak a gabonatermeléssel és állattartó majorokat alakítottak ki - élelmiszerimportra kényszerült. A Német Lovagrend olyan helyzetbe került, amilyennel korábban soha nem találkozott, hiszen a késő középkorban Poroszország alapvetően exportált, s nem pedig importált élelmiszereket, főleg gabonát.[470] Gabona behozatal szempontjából beszerzési piacként elsősorban az egykor lovagrendi fennhatóság alá tartozott Visztulavidék, azaz a Királyi Poroszország, valamint a lengyel területek jöhettek számításba, de mindkét esetben a lengyel koronához tartozó porosz nagyvárosok (Thorn, Danzig, Elbing) megkerülhetetlen közvetítői szerepben voltak.[471] A Nyugat-Poroszország, s ezzel együtt e városok feletti lovagrendi hatalom esetleges helyreállítása jelentősen megkönnyítette volna Kelet-Poroszország élelmiszerellátásának biztosítását.[472] A politikai-hatalmi viszonyok megváltoztatásának azonban nem volt reális esélye, ezért Johann von Tiefen nagymester pénzügyi politikájával igyekezett megkönnyíteni a lovagrendi állam importját. 1490-ben úgy rendelkezett, hogy 1 Scot 15 Pfenniget, azaz 2,5 Schillinget érjen.[473] A lengyel fennhatóság alatti Királyi (Nyugat)-Poroszországban 1 Scot 18 Pfenniget, azaz 3 Schillinget ért, így ezen az árfolyamkülönbségen 20 % hasznot lehetett húzni, s ez nagymértékben megkönnyítette az árubehozatalt, az importot. Az árfolyamkülönbség nemesfém nyereséget is hozott a lovagrendi állam számára, mert a Királyi Poroszország városaiban vert pénzérmék magasabb névértékük és vásárlóértékük miatt Kelet-Poroszországba áramlottak.[474] Lucas Watzenrode ermlandi püspök 1504-ben már panaszkodott is emiatt.[475]

Johann von Tiefen nagymester pénzreformját ugyan napi gazdasági és ellátási kérdések megoldása ösztönözte, politikai lépései azonban következetesen az 1466. évi békefeltételek megváltoztatását célozták. Abban a reményben, hogy ehhez a lovagrend érdemi segítséget, támogatást kaphat a Birodalomtól, alaposan előkészítette utódlását, és már életében elfogadtatta a Wettin-házi Friedrich von Sachsen nagymesterré választását.[476] Az 1498-ban hivatalba lépő, szász választófejedelmi családból származó új nagymester (1498–1510) az első pillanatoktól visszaigazolta a személyéhez fűzött lovagrendi reményeket. Abból kiindulva, hogy a 2. thorni békét sem a pápa, sem pedig a császár nem ismerte el, Lengyelország pedig az előző évben vereséget szenvedett a töröktől Moldvában, Friedrich von Sachsen megtagadta a lengyel király előtti hűségeskü letételét, s azt hangoztatta, hogy a porosz területek (a keleti és nyugati részek egyaránt) a Birodalomhoz tartozó ún. regáliák, III. Honorius és IX. Gergely pápák pedig még a 13. században egyértelműen leszögezték, hogy a Német Lovagrend, mint egyházi szervezet, nem létesíthet senkivel hűbéri jellegű jogviszonyt. Revíziós politikáját nem háborúval, hanem diplomáciai eszközökkel, a Habsburg-Jagiello ellentétet kihasználva I. Miksa császár és a Birodalom támogatásával akarta elérni.[477] 1507-ben személyesen utazott Németországba, hogy konkrét támogatókat keressen az elveszített területek visszaszerzéséhez, s annyit sikerült is elérnie, hogy a porosz kérdés az európai nagypolitika szintjére emelkedett, amikor 1510-ben a Posenben (Poznań) rendezett Habsburg–Jagiello tárgyalásokon a lovagrendi-lengyel viszony is napirendre került.[478] A nagymester 1510-ben szülőföldjén, Szászországban halt meg.

Halála után a Német Lovagrend ugyanezt a politikát folytatta, és 1511-ben Albrecht von Brandenburg személyében ismét egy birodalmi választófejedelmi ház, a Hohenzollern család sarját választotta nagymesterré, aki egyúttal Zsigmond lengyel-litván király unokaöccse is volt.[479] Elődjéhez hasonlóan azonban Albrecht ugyancsak megtagadta a lengyel király előtti hűségesküt, és az elveszített területek visszaszerzésére törekedett. A nagymester és a lengyel király közötti rokoni kapcsolatokra való tekintettel 1511 végén Jan Laski, gnieznoi érsek a lovagrendi-lengyel viszonyt az ibériai lovagrendek mintájára akarta megoldani. Spanyolországban a 15. század végén – a pápa jóváhagyásával – maga Ferdinánd király lett a különböző lovagrendek (Calatrava, Santiago, Alcantara) nagymestere.[480] Albrecht von Brandenburg és a Német Lovagrend porosz, livóniai és német ágai egyaránt visszautasították ezt az elképzelést.[481] A konfliktus megoldására, az 1466. évi thorni béke alapján tett utolsó komoly próbálkozásra 1512 végén került sor Pertikauban. Zsigmond lengyel király kész volt elállni a békeszerződés azon pontjától, hogy a lovagrendbe lengyeleket is felvegyenek, hiszen erre gyakorlatilag nem akadt vállalkozó. A krakkói udvar kész volt engedni a lovagrend katonai kötelezettségét

illetően is: a nagymesternek keresztény uralkodóval szemben csak abban az esetben kell fegyveresen is támogatnia a lengyel királyt, ha annak országát éri támadás. Ennek fejében a lovagrendnek el kellett volna ismernie a thorni békeszerződést, annak minden területi és politikai következményét.[482] Friedrich von Sachsen nagymestertől eltérően a lovagrend új vezetője az elveszített nyugat-poroszországi területek visszaszerzése érdekében akár a háborúra, fegyveres összecsapásra is kész volt Lengyelországgal.[483] A konkrét hadi előkészületek finanszírozására már 1514-ben adót emelt. A pénzverést, a pénzpolitikát szintén a kincstári bevételek növelésének szándéka határozta meg, így a névérték változatlanul hagyása mellett Albrecht nagymester csökkentette a pénzlábat. Kormányzása első két évében a lovagrendi garasok (Groschen) még 0,73 gramm ezüstöt tartalmaztak, 1515-ben azonban az ezüsttartalom 0,70 grammra, 1519-ben pedig 0,69 grammra csökkent. Amíg a pénzverés azonnal többletbevételhez juttatta a kincstárat, az alacsonyabb pénzláb értéktelenebbé tette a paraszti cenzusbefizetéseket. Mindez kedvezőtlenül érintette a birtokos nemességet, ugyanakkor a Királyi Poroszországhoz viszonyított növekvő árfolyamkülönbség Königsberg városának és kereskedőinek kifejezetten előnyösnek bizonyult. Nem véletlen, hogy a königsbergi városi tanács támogatta a nagymester pénzügypolitikáját.[484] Kelet-Poroszországban már a 15/16. század fordulójától a jelentősen megemelkedett élelmiszerárak, valamint a népességi viszonyok miatt a nemesség egyre inkább a saját kezelésű birtokszervezet, az urasági majorságok létrehozásában, gyarapításában lett érdekelt, s ezt a folyamatot Albrecht von Brandenburg nagymester pénzügypolitikája még inkább megerősítette. A paraszti járadékok, cenzusfizetések helyett a porosz földbirtokosok saját kezelésű birtokaik jövedelmére alapozták egzisztenciájukat.[485] A majorságok termékeit a földbirtokosok maguk értékesítették, így abban voltak érdekeltek, hogy minél nagyobb befolyásuk legyen a piaci árak alakulására. Ennek érdekében igyekeztek korlátozni, vagy akár meg is akadályozni, hogy a parasztok értékesíthessék saját termékeiket. Az 1503. évi országos rendelkezés értelmében a parasztok nem vihették termékeiket piacra, hanem csak a falvakat felkereső felvásárlóknak adhatták azt el („*keyn ackermann, schulcz ader gebawer sal fortmehr kowffschlagen, sunder seynes ackers warten*").[486] Ez a rendelkezés azonban valószínűleg nem érte el a célját, mert másfél évtizeddel később, 1517-ben visszavonták, és a parasztok újból jogot kaptak arra, hogy termékeiket ott adják el, ahol akarják és tudják.[487]

Azt követően, hogy 1515-ben I. Miksa császár kiegyezett a lengyel királlyal,[488] s ezzel a Német Lovagrend elveszítette a császár eddigi támogatását, a nagymester kénytelen volt új szövetségesek után nézni. A Lengyelország ellen háborúra készülődő Albrecht von Brandenburg nagymester széles körű diplomáciai előkészületeket tett. 1518-ban nagyszabású udva-

ri ünnepséget rendezett Königsbergben, amelyen a brandenburgi választófejedelem és a braunschweigi herceg is részt vett.[489] I. Miksa császár, akinek támogatásában már Albrecht elődje, Friedrich von Sachsen is nagyon bízott, 1490. augusztus 6-án a Jagiellókkal szemben III. Iván orosz cárral kötött szövetséget, amit a felek 1504-ben, majd Iván cár utódával 1514-ben is megújítottak.[490] III. Iván fia, III. Vaszilij apja politikáját folytatta, s 1507–1508-ban, valamint 1512–1522 között háborút vívott a lengyel-litván állam ellen.[491] 1514-ben, a Habsburgokkal megújított szövetségi szerződés évében elfoglalta Szmolenszket, s ezt követően a litván keleti határ visszahúzódott a Dnyeper folyóig.[492] Mindezt szem előtt tartva, mérlegelve –, annak ellenére, hogy a Német Lovagrend livóniai ága 1501–1502-ben még a moszkvai nagyfejedelemmel hadakozott[493] – Albrecht von Brandenburg nagymester is szövetséget kötött III. Vaszilijjal 1517-ben, s abban bízott, hogy a lengyel-litván állam elleni orosz háborút kihasználva a lovagrend visszaszerezheti Nyugat-Poroszországot.[494] A lengyel korona helyzetét nehezítette az is, hogy a krími tatárok a török birodalom szövetségeseként 1516-tól folyamatos támadásokat intéztek Lengyelország ellen.[495] Ugyanebben az évben a lovagrendi területekről egyre több portyázó-rabló betörés érte a lengyel koronához tartozó ermlandi püspökséget. 1517. augusztus végén a nagymester megtiltotta, hogy Kelet-Poroszországból élelmiszereket exportáljanak Ermlandba. Az ermlandi püspök válaszképpen szintén kereskedelmi korlátozásokat vezetett be.[496] 1519 nyarán Moszkva támadást indított a lengyel-litván állam ellen, ami a Német Lovagrend katonai fellépését is meggyorsította.[497]

1519 késő őszén kirobbant a Német lovagrend és a lengyel-litván állam közötti utolsó komoly fegyveres konfliktus, az ún. „lovas háború". Egy korabeli lengyel, vagy a Királyi Poroszországban írt költemény tudósítása szerint a lengyelek eltökélték, hogy kiűzik Kelet-Poroszországból is a Német Lovagrendet („*Sie wolten den erden lobesam / Von Preweser landt vertreiben*").[498] A lengyel király 30.000 főnyi sereggel 7 hét alatt tervezte legyőzni a lovagokat („*In VII wochen und nicht furttan / Wollen wir das landt gewynnen*").[499] 1419 decemberében a Nicolaus Firley vezette lengyel had betört Kelet-Poroszországba.[500] Egy korabeli feljegyzés szerint a lovagrendi-lengyel határnál fekvő Riesenburg városára (Prabuty) lengyel és cseh zsoldosok támadtak. Raboltak, gyilkoltak, gyújtogattak, kifosztották a templomokat, megerőszakolták a lányokat és asszonyokat, és a lengyel király serege – amelyben tatárok (azaz pogányok) is harcoltak – számos olyan szörnyűséget művelt, amit keresztény soha nem követne el.[501] A lovagrendi haditervben első helyen a Királyi Poroszország legfontosabb kikötőjének és legjelentősebb városának, Danzignak az elfoglalása szerepelt, s ehhhez katonai felvonulási területet kellett biztosítani a Visztulához, azaz ellenőrzés alá kellett vonnia Ermlandot.[502] De Lucas Watzenrode ermlandi püspök lovagrenddel kapcsolatos

korábbi álláspontja is komoly ellenérzéseket váltott ki Königsbergben, ami ugyancsak szerepet játszhatott az Ermland irányába megindított offenzívában. 1520. január 1-én Albrecht von Brandenburg az ermlandi püspökséghez tartozó Braunsberg (Braniewo) város elfoglalására küldött egy kisebb kontingenst. A város polgárai harc nélkül meghódoltak a lovagrend előtt. Ugyanakkor a lengyel csapatok, szintén a határvidéken, felperzselték a lovagrend fennhatósága alatt álló Soldau (Działdowo) városát, míg a Királyi Poroszországhoz tartozó Gilgenburgot (Dąbrówno) a lovagrend foglalta el.[503] Az ermlandi püspökségben, a Visztula-öböl partvidékén fekvő Frauenburg (Frombork) és Mehlsack (Pieniężno) városokat teljesen feldúlták a lovagrend csapatai.[504] A lengyel erők ostrom alá vették Mohrungent (Morąg), de annak cseh kapitánya, Wurgel Drahnitzky szilárdan kitartott a nagymester hűségén, és megvédte a várost. Preußisch Holland (Pasłęk) városát 8000 főnyi lengyel sereg foglalta el.[505] Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a lengyel had támadásának fő iránya megváltozott, s a határvidék helyett az Ermland felől előrenyomuló lovagrendi sereg feltartóztatása lett a fő célja. A lengyel zsoldossereg gyors felvonulása Ermlandban keresztülhúzta a nagymester tervét, mert a Németországban és a skandináv területeken felfogadott zsoldosok nagy része még nem érkezett meg Kelet-Poroszországba, a rendelkezésére álló haderő pedig nem tudta felvenni a versenyt a lengyel had nagyságával.[506] 1520. február végén mintegy 3000 főnyi, lengyel zászló alatt harcoló zsoldossereg támadt a kelet-poroszországi Natangen tartományra, ahol nagyon sok embert mészárolt le, rabolt, gyújtogatott, pusztított. Ostrom alá vette Preußisch Eylau (Iławka) és Zinten (Kornyevó) városokat, de elfoglalni nem tudta. 1520. március 14-én a lengyel király szolgálatában álló cseh zsoldosok elfoglalták Mehlsack (Pieniężno) városát, de egy lovagrendi sereg rajtuk ütött, mintegy 400 csehet levágott, felgyújtotta a cseh zsoldosok szekérvárát és sátrait, s visszaszerezte a várost.[507] 1520. április 5-én a tengeröböl felől danzigi hajók támadták a lovagrendi partvidéket, 10 nappal később pedig a lengyel sereg a Königsberg közelében, az Alle-folyó (Lava) mellett fekvő Bartenstein (Bartoszyce) ellen vonult.[508] A lengyel király hadereje a lovagrendi állam központját fenyegette. 1520. június 18-án érkeztek meg a königsbergi kikötőkbe azok a hajók, amelyek a Német Lovagrend által felfogadott német zsoldosokat szállították.[509] Egy korabeli feljegyzés szerint a brandenburgi őrgróf 80.000 aranyat adott a nagymesternek, hogy fizetni tudja a zsoldosokat.[510] Az érkező zsoldosok hírére a lengyel haderő visszavonult Königsberg térségéből Ermlandba, és Braunsberget (Braniewo) vette ostrom alá, majd ismét támadással próbálkozott, s július 9-én felperzselte Brandenburg városát (Usakovó).[511] A német zsoldosok megérkezését követően Albrecht nagymester újból offenzívát indított. Megerősítette helyzetét Mazúriában és a mazóviai határvidéken, majd 1520 augusztusában

ismét Ermlandra támadt. Elfoglalta Rössel (Reszel), Guttstadt (Dobre Miasto), Wormditt (Orneta) és Brandenburg (Usakovó) városokat, Heilsberg (Lidzbark Warmiński) bevétele azonban kudarcot vallott. 1520 októberében újabb zsoldos csapatok érkeztek a lovagrend zászlaja alá: október 6-án Svédországban felfogadott fegyveresek szálltak partra Königsberg kikötőjében, egy héttel később pedig Németországból jött 7000 gyalogos és 3500 lovas.[512] 1520 őszén közel 16.000 zsoldos állt a Német Lovagrend szolgálatában. Természetesen még ez a haderő is messze elmaradt létszámában a lengyel király serege mögött, ám ennek ellenére a nagymester a porosz területeken folytatott, s nagy pusztításokkal járó harcok helyett egyenesen Lengyelország ellen támadt. 1520 késő őszén a lovagrendi hadsereg átlépte a lengyel határt, elfoglalta Meseritz (Międzyrzecz) várát, és tovább akart vonulni Posen (Poznań) felé, de látva azt, hogy a lengyelek csapatokat csoportosítottak át Kelet-Poroszországból, a nagymester inkább úgy döntött, hogy a lovagrendi had nyomuljon be Pommerellen földjére. Számos város, köztük Konitz (Chojnice) és Dirschau (Tczew), megnyitotta kapuit a nagymester előtt. Nehéz ostromágyúk hiányában viszont Danzig elfoglalása kudarcot vallott. Az elfoglalt pommerelleni várak és városok azonban nem sokáig maradtak a lovagrend kezén, mert a lengyel seregek viszonylag gyorsan és könnyen viszszavették azokat. Ahogyan a 13 éves háború idején, úgy a „lovas háborúban" sem vállalkoztak a szemben álló felek arra, hogy nyílt ütközetekbe, nagy mezei csatákba bocsátkozzanak. Most is a falakkal védett erősségek megszerzésére és az ellenfél anyagi s emberi erőforrásainak módszeres pusztítására törekedtek. 1521 januárjában a Német Lovagrend újabb offenzívát indított, amelyhez három nagyobb seregre osztotta haderejét. Az egyik sereg egészen Kulmerland tartományig és a Drewenz (Drwęca) folyóig (azaz Lengyelország és a Királyi Poroszország határáig) nyomult előre, a másik betört Mazóvia földjére, de ez utóbbi támadást a lengyel erők gyorsan megállították, a harmadik pedig - ha már Danzig elfoglalása nem sikerült - a Visztula-öböl másik fontos kikötőjének, Elbingnek az elfoglalására indult, de az ostrom most is kudarccal végződött (1521. március).[513] A több mint egy éve tartó háború, amelyben a lovagrend közel akkora zsoldossereget tartott fegyverben, mint a 13 éves háború idején, de már jóval kisebb terület, és sokkal kevesebb adófizető tartományuraként, gyorsan kimerítette a nagymesteri kincstárat. A háború kezdetekor a lovagok még kaptak anyagi és fegyveres támogatást a német fejedelmektől, de ezek eseti jellegűek voltak, elhúzódó háború finanszírozását ily módon nem lehetett biztosítani. A nagymester ugyan próbálkozott hitelfelvétellel, és valamennyi pénzt sikerült is szereznie, de ez az összeg messze elmaradt a szükségletektől.[514] A Moszkva által ígért támogatás sem teljesült, mert az orosz csapatok a Litvániához tartozó orosz földek meghódítására törekedtek,[515] és nem Poroszország felé nyomul-

tak előre. A hadviselés természetesen Lengyelországnak is sok pénzébe került, hiszen a Német Lovagrend mellett a jóval komolyabb fenyegetést jelentő orosz erőkkel is háborúban állt, ezért mindkét fél hajlott valamiféle megegyezésre, s 1521. április 5-én Thorn városában - V. Károly császár közvetítésével - a status quo alapján négy évre szóló fegyverszünetet kötöttek.[516] A császár számára ekkoriban nem alakult szerencsésen a Franciaországgal vívott háború, ezért nem akart Lengyelország részéről újabb ellenséget szerezni azzal, hogy akár diplomáciai értelemben is Moszkva vagy a lovagrend mellett foglal állást. V. Károly felbontotta az I. Miksa által megkötött szövetségi szerződést Moszkvával, a Német Lovagrend kérdésének rendezésére pedig követeket küldött Lengyelországba. Az ő közreműködésükkel létrejött fegyverszünet csak elodázta a vitatott kérdéseket, Ezeket, a megállapodás szerint, egy majdani döntőbíróságnak kell rendezni, amely a császárból (vagy az őt helyettesítő birodalmi helytartóból, Ferdinánd főhercegből), Lajos, magyar-cseh királyból, Georg szász hercegből, Matthäus Lang és Bakócz Tamás bíborosokból, és Szatmári György püspökből állt volna. A döntőbíróságból azonban nem lett semmi.[517]

Az 1519-1521 közötti konfliktus „lovas háború" elnevezése már a korban is arra utalt, hogy gyorsan mozgó, döntően lovas csapatok portyázásai, dúlásai voltak a jellemzőek, melyek újból súlyos pusztításokat okoztak Poroszországban. A Királyi Poroszország és a lovagrendi Kelet-Poroszország egyaránt komoly károkat, veszteségeket szenvedett. A legsúlyosabb dúlás most is a harcoknak, katonai felvonulásoknak leginkább kitett Ermland tartományban, a Visztula-vidéken, valamint Balga és Brandenburg komtúrságok területén volt, jórészt ott, ahol a korábbi háborúk is a legnagyobb pusztítást okozták. Hét évvel a háború után, 1528-ban például Preußisch Mark (Przezmark) és Liebemühl (Miłomłyn) térségében a szántóföldeknek kb. 50 %-a elhagyatottan állt.[518] A háború nagyarányú munkaerő pusztulást okozott, s ez a helyzet tartósnak is bizonyult, mert igen sok helyen legalább két generáción keresztül a földek és a paraszti gazdaságok jelentős hányada műveletlenül maradt. Osterode (Ostróda) térségében például még a 16. század közepén is 187 gazdátlan, üres telek volt, Soldau (Działdowo) vidékén pedig 87.[519] Az 1507. évi cenzusösszeírás szerint Wehlau falu még teljesen lakott volt, s a hozzá tartozó mind a 20 Hufe földet megművelték. Az 1528. évi állapotok azonban komoly háborús pusztításokról árulkodnak: a falu földjeiből már csak 9 Hufét műveltek, azaz a telkeknek több mint a fele gazdátlanul állt. Rauschbach és Waltersdorf falvakban 1528-ban csak 6-6 Hufét műveltek, 17 telek gazdátlanul, parlagon hevert. Brandenburg (Usakovó) város tágabb térségét még 1542-ben is „puszta" területnek nevezték. A munkaerőhiány nem csak a gazdátlan földek újbóli benépesítését tette lehetetlenné, de a földesúri magángazdaságok sem tudtak bérmunkáso-

kat, cselédeket alkalmazni.[520] A „lovas háborúban" oly gyors volt a csapatok mozgása, hogy Kelet-Poroszország számos vidékén a parasztoknak és a nemeseknek szinte ideje sem maradt gabonakészleteik, igavonó jószágaik és munkaeszközeik biztonságba helyezésére vagy elrejtésére, ezért igen nagy veszteségeket szenvedtek, ami a háború utáni termelési nehézségekben még sokáig éreztette hatását.[521] A háborús pusztítások és munkaerő veszteségek a lakosság élelmiszerellátása terén hosszú ideig komoly nehézségeket okoztak, mert a gabonaárak drasztikusan megemelkedtek. De az import élelmiszerek ára is az egekbe szökött. A háború ideje alatt a danzigi és elbingi flotta blokád alá vonta Königsberg kikötőjét, jelentősen megnehezítve ezzel a külföldi áruk behozatalát, a fegyverszünet idején (azaz a blokád feloldása után) pedig a nagymester által 1522 februárjában bevezetett importvám tartotta magasan az árakat. A behozatali vám az áruk értékének 1,7 %-át tette ki.[522] A katonai kiadások finanszírozására, a kincstári bevétel gyors növelése érdekében a lovagrend alacsony pénzlábbal veretett pénzt, de ezekért az értéktelen érmékért sem a parasztok, sem a nemesek nem akarták eladni kevéske megtermelt gabonájukat, ami tovább nehezítette az élelmiszerellátást.[523] A drágulást a nagymester königsbergi udvarában adminisztratív árszabályozással igyekeztek korlátok között tartani. Minden árunak meghatározták az árát, megtiltották a felvásárlást és a spekulatív célú raktározást.[524] A legfőbb panasz azonban a pénzérmék alacsony nemesfém tartalma miatt volt, ezért 1521-ben, a harcok befejezését és a fegyverszünet megkötését követően a Német Lovagrend közelíteni próbált a háború előtti pénzlábhoz, s úgy rendelkezett, hogy 1 Groschen (garas) 0,67 gramm tiszta ezüstöt tartalmazzon.[525] Ugyanakkor a nagymester azt a nemesfém- és árfolyamnyereséget sem akarta kockára tenni, amiből Kelet-Poroszország a 16. század elejétől a környező országokkal, területekkel összehasonlítva profitálni tudott. Ezt a szempontot is szem előtt tartva a 0,67 gramm ezüsttartalommal vert garasoknál más-más mennyiséggel kellett számolni az ún. „kereskedői" és a „cenzus" márkát. Előbbi 15, utóbbi – amelyben a paraszti járadékokat is számolták – 20 garasnak felelt meg.[526] Alapvetően ez a pénzpolitikai döntés, számítási mód volt a fő oka annak, hogy Samland tartományban, ahol Kelet-Poroszország más területeivel összehasonlítva a „lovas háború" jóval kisebb pusztításokat okozott, örökös jobbágyság, röghöz kötés pedig még a 18. században is csak kivételesen fordult elő (azaz nem következett be a paraszti népesség jogállásának rosszabbodása), 1525 szeptemberében parasztfelkelés robbant ki.[527] Egy bizonyos Caspar nevű molnár vezetésével szeptember 2-án mintegy 4000 feldühödött paraszt foglalta el Kaimen (Szaretszje) várát.[528] A megmozdulásba az ún. „kisebb szabadok" is nagy számban kapcsolódtak be, akiknek katonai szerepe és jelentőség, s ezzel együtt társadalmi presztízse a 15. század folyamán, annak is a második felében, olyannyi-

ra leértékelődött, hogy Albrecht nagymester eddigi katonai szolgálathoz kötött birtokaikat cenzusfizető paraszti birtokokká akarta átalakítani, hogy ezzel is gyarapítsa a kincstár bevételeit.[529] A kelet-poroszországi parasztok megmozdulásában az a körülmény, hogy ekkor zajlott a lovagrendi állam szekularizálása és áttérése a lutheránus hitre, nem játszott különösebb szerepet,[530] hiszen itt – különösen Samlandban – a források tanúsága szerint, még a katolicizmus sem nagyon tudott meggyökeresedni. Már 1482-ben a kelet-poroszországi klérus szóvá tette, hogy a porosz népességnél hiányzott a helyes hitélet.[531] A lovagrendi állam szekularizációja során, 1525-ben a lutheránus prédikátorok valamilyen „szent bak" kultuszáról, egyfajta kereszténység előtti hitvilág továbbéléséről tettek említést Samlandban.[532] Az első porosz herceg, Albrecht von Brandenburg végrendelete nagyon rossznak minősítette a poroszok hitéletét, vallásosságát, mert alig voltak papjaik, s akik voltak, azoknak is tolmács kellett, hogy szót értsenek a helyi lakossággal. („*Sodan dis land Preussen an ezlicher orthen von undeutschen preussen besetzt und bewonet und aber bei unsern zeithen schir keine seelsorger zu bekhomen gewesen, di in undeuzscher preussischer sprachen dinen konnen, sondern ir amt durch tolken ausrichten mussen, welchs fast schwer sorglich geferlich und schedlich, der mangel aber herfleust unseres ermessens aus deme, das di preussen ire kinder bis dahere zur schulen nicht halden konnen wegen ihres leiblichen eigenthums.*")[533] A samlandi felkelést a lovagrend lengyel csapatok segítségével ugyan gyorsan leverte, de a helyzet konszolidálása érdekében a nagymester engedményeket tett és ezután a cenzust és az egyéb járadékokat is a 15 garassal számított „kereskedő márkában" kellett fizetni. Az 1499 és 1526 közötti pénzpolitikai változások következtében a porosz földbirtokosok és maga a Német Lovagrend is bevételeinek kb. 40 %-át veszítették el.[534]

Az 1521-ben kötött, 4 évre szóló fegyverszünetet Albrecht von Brandenburg nagymester arra próbálta felhasználni, hogy személyesen keresse fel azokat a német fejedelmeket, akik korábban támogatást, segítséget ígértek a Német Lovagrendnek, vagy akár csak a thorni béke jogszerűtlensége és igazságtalansága mellett foglaltak állást.[535] 1522 elején Ferdinánd főherceghez Bécsbe, és II. Lajos magyar királyhoz Budára utazott, hogy vessék latba befolyásukat, tekintélyüket a lovagrend érdekében.[536] 1522 őszén a nagymester a nürnbergi birodalmi gyűlésre utazott, ahol a figyelem alapvetően a fokozódó török veszélyre irányult,[537] így a nagymester a rokonszenvről és szimpátiáról szóló nyilatkozatokon kívül konkrét támogatást egyetlen német fejedelemtől sem kapott. Még a Német Lovagrend németországi rendága is elzárkózott a poroszországi ügyek további finanszírozásától.[538] 1523. március 28-án maga Luther írt levelet a lovagrendnek, amelyben szerzetesi életük és a cölibátus felmondására bíztatta a lovagokat, és a protestáns tanok elfogadtatásával a

lovagrend szekularizációját szorgalmazta.[539] Ugyanebben az évben Albrecht nagymester személyesen is találkozott Lutherrel.[540] 1523 késő őszén a krakkói udvar azt közölte a francia követtel, hogy Albrecht nagymester visszavonulásra, lemondásra készül.[541] 1524 elején a lengyel fél a következő javaslatot tette a nagymesternek: amennyiben a lemondásra, viszszavonulásra gondolna, akkor azt a lengyel király javára tegye meg, aki cserébe gazdag birtokadományokat ad Albrecht von Brandenburgnak.[542] A lovagrendi állam szekularizálása és hűbéres, világi tartománnyá alakítása a lengyel kormányzatnak elfogadható megoldásnak tűnt.[543] 1524 őszén a nagymester újabb kísérletet tett konkrét pénzügyi és katonai birodalmi támogatás megszerzésére, hogy folytathassa a háborút, de érdemi segítséget sehonnan sem kapott. A kelet-poroszországi nemesség, a külpolitikai fejleményeket látva, 1524. december 6-án és 7-én, a Bartensteinben (Bartoszyce) tartott rendi gyűlésen a lovagrendi állam szekularizálása mellett foglalt állást.[544] Albrecht nagymester 1525 elején még egy utolsó kísérletet tett a lovagrend poroszországi hatalmának megőrzésre: a Jagiello-ház cseh-magyar ágától szeretett volna támogatást szerezni, és II. Lajos királyhoz fordult. A cseh-magyar uralkodó azonban Lengyelországgal szemben nem kívánta sem katonailag, sem pedig pénzügyileg támogatni a Német Lovagrendet.[545] (A rokoni szálakon túl ebben kétség kívül szerepet játszott az, hogy 1521-től a török egyre több végvárat foglalt el a déli határok mentén, így a magyar kormányzat figyelmét saját katonai problémái kötötték le, nem pedig a távoli Poroszországban zajló események.)[546] Miután a külső támogatások lehetősége végleg kudarcba fulladt, Albrecht nagymester nem látott más lehetőséget Kelet-Poroszország helyzetének rendezésére, mint megegyezni a lengyel királlyal. Testvére, Georg, brandenburgi őrgróf, és sógora, Friedrich, Liegnitz hercege, a lovagrend megbízásából tárgyalásokat kezdett Zsigmond lengyel királlyal.[547] A krakkói udvarban is keresték a megegyezés lehetőségét, mert azt követően, hogy 1525 februárjában I. Ferenc francia király súlyos vereséget szenvedett V. Károly császártól, a lengyel kormányzat tartott a nagyra nőtt Habsburg hatalomtól, és a porosz kérdésben tanúsított magatartásával igyekezett maga mellé állítani a brandenburgi választófejedelemséget, a Hohenzollern-házat.[548] (Ugyanebben az évben Lengyelország 3 évre szóló fegyverszünetet kötött a törökkel is.)[549] 1524. december 6-án és 7-én Bartensteinben (Bartoszyce) a keletporosz nemesség már egyértelműen állást foglalt a lovagrendi állam szekularizációja mellett.[550]

1525. április 8-án Albrecht von Brandenburg nagymester és Zsigmond lengyel király Krakkóban aláírta azt a békeszerződést, amely nem egyszerűen csak lezárta az ún. „lovas háborút", hanem a Német Lovagrend eddigi poroszországi uralmának és tevékenységének is véget vetett. A szerződés értelmében Albrecht vállalta, hogy feloszlatja Kelet-Poroszor-

szágban a lovagrendet, lutheránus hitre tér és szekularizálja, világi hercegséggé alakítja át az eddigi egyházi tartományt. Ő maga „*dux in Prussia*” címet nyer, és elismeri a lengyel korona fennhatóságát.[551] Két nappal később, április 10-én került sor a leköszönő nagymester, jövőbeni porosz herceg esküttételére a lengyel király előtt, amit a békeszerződéssel együtt a legnagyobb titokban készítettek elő. Zsigmond, ameddig csak lehetett, igyekezett titkolni a lengyel egyháznagyok előtt, hogy a lengyel koronának „eretnek” hűbérese és egy protestáns hűbéres tartománya lesz,[552] mert a lengyel világi és egyházi méltóságok abban a hitben voltak, hogy a lovagrendi állam szekularizációja katolikus alapokon fog végbemenni, és az új porosz herceg a katolikus hit védelmezője marad.[553] A lengyel király azonban a politikai szempontokat fontosabbnak tartotta, mint az egyházi érveket.[554] A hűségeskü és hódolatot követően Albrecht von Brandenburg összehívta a kelet-porosz rendek gyűlését Königsbergbe, ahol – az insterburgi (Csernyahovszk) Pfleger, Philipp von Creutz kortárs beszámolója szerint – a rendek minden eddigi kiváltságát megerősítette, a rendek pedig 1525. május 26-án elismerték Albrechtet hercegnek, és megerősítették a krakkói szerződést.[555] (Ebben vélhetően szerepe volt annak is, hogy az Albrecht szolgálatában álló frankföldi zsoldos csapatok Königsberg környékén állomásoztak.)[556] A Német Lovagrend kelet-poroszországi tagjainak többsége követte a nagymester példáját, és protestáns hitre térve az új herceg világi hűbéreseiként hűségesküt tettek.[557] A lovagrendi állam püspökei ugyancsak a reformáció támogatói lettek, és szorosan együttműködtek Albrecht von Brandenburggal a tartomány szekularizálásában. Luther még külön méltatta is Georg von Polentz samlandi püspöknek a reformáció terjesztésében végzett tevékenységét.[558] Több lovagrendi tisztségviselő, mint Quirin Schlick, Osterode (Ostróda) komtúrja, Heinrich von Militz, Barten (Barciany) provisora, Hans von Gabelenz, Balga (Veszelnoje) várnagya, vagy Adrian von Waiblingen, Lochstädt (ma már nem létezik, az egykori település ma Oroszországban található) provisora viszont megtagadta a hűségesküt, a protestáns hitre térést és a lovagrendi állam szekularizálását.[559] Azok, akik katolikusok és szerzetesek maradtak (ők voltak kevesebben), elhagyták Kelet-Poroszországot, és Németországba mentek. Ezzel megszűnt a Német Lovagrend poroszországi rendága, és az utódállamként létrejövő Porosz Hercegség Európa első protestáns tartománya lett.[560] I. Frigyes dán király is ekkoriban tette meg az első lépéseket a Rómával való szakítás útján: 1526-ban úgy rendelkezett, hogy a jövőben a dán püspököket nem a pápa, hanem a dániai érsek erősítse meg méltóságukban.[561] Külpolitikai szempontból így kézenfekvőnek tűnt Dánia és az első protestáns fejedelemség, a Porosz Hercegség közötti kapcsolatok szorosabbra fűzése, s még ebben az évben sor került Albrecht porosz herceg és Frigyes dán király lányának, Dorotheának a házasságára, és ezzel

együtt az első, már protestánsnak mondható szövetség létrehozására.[562] Az, hogy egyházi territóriumot szekularizáljanak, a korban nem csak Kelet-Poroszország esetében merült fel, hanem Tirolban, a brixeu-i püspökség, a salzburgi érsekség, vagy az utrechti káptalani területek vonatkozásában is.[563]

A Porosz Hercegség létrejöttével a Királyi Poroszország területén is gyors ütemben tért hódított a reformáció, s csak az ermlandi püspökség maradt katolikus.[564] A reformáció fő bázisai a városok voltak.[565] Elsősorban a nagy porosz Hanza városok, mint Elbing, Danzig, Thorn és Kulm polgárai körében terjedtek el leghamarabb a protestáns prédikátorok tanításai.[566] A lutheránus tanok Kelet-Poroszországból a litvániai Samogitiába, majd a német városlakó diaszpórák révén Litvánia belső területeire, Kaunasba és Vilniusba is átterjedtek.[567] A nagyobb livóniai és észtországi városok, mint Riga, Reval (Tallin) és Dorpat (Tartu), szintén gyorsan az új hit követőivé váltak.[568]

Jegyzetek

Bevezetés

1 Wrigley 1973. 13.

[2] Bojtár 1997. 115-128, 158-163.

[3] Vö. pl. Dollinger 1989. 54.; Helbing 1964. 4-5.; Górski 1946.; Górski 1949.; Labuda 1947.; Pollakówna 1958. 160-207.; Łowmiański 1947. 24-44.; Łowmiański 1950. 152-179.

[4] Pollakówna 1958. 160-207.

[5] Vö.pl. Wenskus 1986b.; Wenskus 1986c.; Wenskus 1986f.; Wunder 1968.; Germershausen 1970.; Abe 1972.; Arnold 1987.

[6] Vö. pl. Biskup 1983. 35-56.; Biskup 1991a.; Biskup 1991b.;

[7] Bojtár 1997. 160-161.

[8] Testamente Albrechts 198.: „*Sodan dis land Preussen an ezlicher orthen von undeutschen preussen besetzt und bewonet und aber bei unsern zeithen schir keine seelsorger zu bekhomen gewesen, di in undeuzscher prussischer sprachen dinen konnen, sondern ir amt durch tolken ausrichten mussen, welchs fast schwer sorglich geferlich und schedlich, der mangel aber herfleust unsers ermessens aus deme, das di preussen ire kinder bis dahere zur schulen nicht halden konnen wegen ihres leiblichen eigenthums.*"

[9] Anderson 1989. 337.

[10] Hahner 2006. 223.; Treue 1958. 361-362.; Bojtár 1997. 163.

[11] Holborn 1981. 603-604.

A porosz területek a Német Lovagrend uralma előtt

[1] Kuls 1987. 18-21.; Heckmann 2008. 263.; Abe 1972. 20.

[2] Marosi-Sárfalvi 1968. 30, 154, 159.

[3] Hoffmann 1998. 269.

[4] Abe 1972. 18.

[5] Gall Névtelen 257.

[6] Dusburg, SRP I. 94.

[7] Dusburg, SRP I. 113.

[8] Wigand, SRP II. 54.

[9] Conrad 1972. 383

[10] Vita Karoli IV 204.: „*Post non multos vero dies omnes isti principes et magni viri de Vratislava versus Prussiam processerunt. Et ibidem cum per longum tempus glaciem expectantes iacuissent, hiems adeo fuit mollis et lenis, quod per glaciem transitum sicut aliis annis minime habuerunt. Et sic multi magni viri suis votis frustracti perdiderunt labores similiter et expensas.*"

[11] Wartberge, SRP II. 99-101.; Wigand, SRP II. 568.

[12] Posilge, SRP III. 1112-149.

[13] Posilge, SRP III. 168-202.

[14] idézi Paravicini 1995. 53.

[15] Uo. 53.

[16] Ohler 1995. 214.

[17] Balogh 1993. 78.

[18] Jähnig 1992. 140.

[19] Jähnig 1989. 119.

[20] Kuls 1987. 34.

[21] Schuch, Westpreussischen-Online

[22] Bertram 1924. 30-33.

[23] Schuch, Westpreussischen Online; Schlüter 1921. 5.

[24] Jähnig 1992. 140.

[25] Bertram 1907. 7-9.; Bertram 1935.

[26] Dusburg, SRP I. 69.

[27] Mapa Rzeczypospolitej Polskiej. Wojskowy Instytut Geograficzny. 1934.

[28] Hermanowski 1996. 120-121, 260, 294-295.

[29] Zweck 1896.117-120.

[30] Christiansen 1980. 161-163.

[31] Kowalczyk 1992. 36-43.

[32] Kuls 1987. 22.

[33] Jeroschin, SRP I. Vers 27385-27393.; Wigand, SRP II. 475.

[34] Wartberge, SRP II. 67.

[35] Wartberge, SRP II. 84.; Posilge, SRP III. 82.

[36] Posilge, SRP III. 99.

[37] Posilge, SRP III. 152-153.

[38] Posilge, SRP III. 289.

[39] Die mittlere Chronik von Oliva, SRP V. 632.

[40] Grunau II. 275.

[41] Lübbe, SRP IV. 714.

[42] Günther 1907. 245.

[43] W. Kuls 1987: 23.

[44] Grunau II. 161.

[45] Weinreich, SRP IV. 740.

[46] Weinreich, SRP IV. 743.
[47] Weinreich, SRP IV. 754-755.; Lübbe, SRP IV. 720.
[48] Weinreich, SRP IV. 793.
[49] Hermanowski 1996. 236.
[50] PUB I,1. Nr. 140.
[51] Gause 1954. 517-519.
[52] Hermanowski 1996. 198.
[53] Hermanowski 1996. 223.
[54] Jähnig 1989. 121.
[55] Biskup 1986. 7.
[56] Abe 1972. 21.
[57] Kuls 1987.25.
[58] Wulfstan, SRP I. 733.
[59] Wulfstan, SRP I. 733.
[60] Erlen 1992. 104-106.; Marosi-Sárfalvi 1968. 48.
[61] Biskup 1986. 7.
[62] Hoffmann 1998. 282, 406, 459.
[63] Marosi-Sárfalvi 1968. 23
[64] Friedland 1991. 158.
[65] HR V. 161.
[66] Dusburg, SRP I. 89.
[67] Bertram 1924. 30-33.
[68] Hermanowski 1996. 108, 176.
[69] Hermanowski 1996. 49, 106-107, 174-176.
[70] Zurkalowski 1906. 160.
[71] Marosi-Sárfalvi 1968. 167.
[72] Haxthausen 1839. 20.
[73] PUB V,2. Nr. 526, 527, 528, 532.
[74] Marosi-Sárfalvi 1968. 168.
[75] Bojtár 1997. 18, 115, 158.; Biskup 1986. 7.; Helbig 1964. 3.
[76] Biskup 1991a. 49.; Łowmiański 1935. 21-22.
[77] Boockmann 1992. 138.
[78] Laur 1954. 225.; Meuvret 1934. 20.
[79] Tacitus cap. 45, 36.
[80] Klinge 1994. 7.; Ludwig 1988. 40-41.
[81] Laur 1954. 226.; Bojtár 1997. 87.
[82] Dusburg, SRP I. 51.
[83] Hellmann 1954. 33.
[84] Łowmiański 1983. 49.; Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski 2011. 189-190.; Gall Névtelen 136-137, 141, 158-161, 173-174, 193-197, 208-212, 214, 216-220, 227-230, 245-246, 257,
[85] Kadlubek I, cap.2, MPH XI. 252-253.

[86] Voigt 1827. 75.; Hellmann 1954. 3.; Buga 1924. 22.
[87] Bojtár 1997. 88.
[88] Ochmański 1985. 108.
[89] Bojtár 1997. 124.
[90] Cassiodorus V, 2.
[91] Iordanes V. cap. 36., 49.
[92] Iordanes XXIII. cap. 120., 66.
[93] Einhardi cap. 12., 15.
[94] Wulfstan, SRP I. 733-734.
[95] Jagodziński 2000. 170-174.
[96] Iordanes XVII, cap. 96, 61-62.
[97] Laur 1954. 226.
[98] Iordanes XVII, cap. 96, 61.
[99] Antoniewicz 1951. 26-59.; Czarnecki 1975.;Piotrowicz 1951. 60-76.; Bierbrauer 1994. 72.
[100] Bojtár 1997. 81.
[101] Laur 1954. 223-224.
[102] Wittram 1954. 13-15.
[103] Laur 1954. 229-232.; Klinge 1994. 17.
[104] Bojtár 1997. 86.
[105] Geographus Bavarus 4.
[106] idézi Bojtár 1997. 115.
[107] Darowizna Gniezna, PDP I. 149.
[108] Chronica principum Poloniae, PDP III. 463.
[109] PVL, PDP I. 550-551.
[110] Saxo Grammaticus VI, cap. 5, 155; VIII, cap. 10, 232; IX, cap. 4, 257; X, cap. 14, 285; XI, cap. 8, 315; XI, cap. 11, 319.
[111] Saxo Grammaticus X, cap. 5, 274.
[112] Adam Bremensis 80, 246.
[113] Voigt 1827. 299-307.
[114] Lassú 1828. 107.
[115] Okulicz 1973. 14.
[116] Wulfstan, SRP I. 734.
[117] Wartberge, SRP II. 113.: *„Eodem anno circa idem tempus Algarden, summus rex Letwinorum, mortuus est. In exsequiis magna pompa in cremacione diversarum rerum ac XVIII equorum dextrariorum secundum ritum eorum."*
[118] Dusburg, SRP I. 51-52.
[119] Biskup-Labuda 2000. 321.
[120] PUB I,1. Nr. 56.
[121] Dusburg, SRP I. 45.
[122] Boockmann 1992. 79.
[123] Hermanowski 1996. 235.; Zimmerling 1988. 74.

[124] Boockmann 1992. 79.
[125] Bojtár 1997. 121.
[126] Zimmerling 1988. 75.
[127] Hermanowski 1996. 50.
[128] Kowalczyk 1992. 36-43.
[129] Boockmann 1992. 79.
[130] Hermanowski 1996. 260-261.
[131] Bojtár 1997. 121; Jagodziński 2000. 170-174.
[132] Hermanowski 1996. 214.
[133] Jeroschin, SRP I. 323.
[134] Hermanowski 1996. 261-262.
[135] Wulfstan, SRP I. 733.
[136] Hutterer 1986. 19-30.; Bojtár 1997. 58-66.
[137] Tarvel 1979-1980. 4.
[138] Wulfstan, SRP I. 733.
[139] Dusburg, SRP I. 104.
[140] Adam Bremensis 246.
[141] Kulikov 1994. 20.
[142] Dusburg, SRP I. 52.
[143] Auglitten (ma már nem létezik) az egykori Ochtolite, Balga (orosz: Veszelnoje) Honeda, Heiligenbeil (orosz: Mamonovo) Swentomest, Heilsberg (lengyel: Lidzbark Warmiński) Lecbarg vagy Locbanga, Königsberg (orosz: Kalinyingrád) Tuwangste, Wehlau (orosz: Sznamenszk) Wetau vagy Wetalo, Wohnsdorf (ma már nem létezik) pedig Capostete helyére épült. Egykori porosz nevük ugyan nem maradt fenn, de a régészeti feltárások alapján Christburg (lengyel: Dzierzgoń), Deutsch Eylau (lengyel: Iława), Frauenburg (lengyel: Frombork), Glottau (lengyel: Głotowo), Nordenburg (orosz: Krilovo), Ragnit (orosz: Nyeman), Rhein (lengyel: Ryn), Riesenburg (lengyel: Prabuty), Rudau (orosz: Melnyikov), Schippenbeil (lengyel: Sępopol), és Stuhm (lengyel: Sztum) is porosz sáncvárakra épült rá. Ld. G. Hermanowski 1996: 48, 49, 68, 74, 99, 115, 132, 134, 153, 221, 242, 248, 254, 263, 276, 295, 298.
[144] Sturms 1954. 64; Bielenstein 1897. 403-413; Heym 1933. 216-217.
[145] Heinrici XII, 6.
[146] Chronica Olivensis, SRP I. 677.
[147] Dusburg, SRP I. 122.
[148] Dusburg, SRP I. 109.
[149] Dusburg, SRP I. 109.
[150] Wulfstan, SRP I. 734.
[151] PUB I,1. Nr. 218.
[152] PUB I,1. Nr. 12.; Christian püspök poroszok közötti missziós tevékenységére vonatkozóan ld. pl. Manteuffel 1953. 157-173.; Plinski 1903.; Perlbach 1872.; Pósán 1996. 107-117.; Pósán 2001. 429-448.; Tymieniecki 1935.
[153] PUB I,1. Nr. 9 és 10.

[154] PUB I,1. Nr. 46.
[155] Dusburg, SRP I. 62.
[156] PUB I,1. Nr. 218.
[157] SUB I. Nr. 300, 371.
[158] Historia Pomorza 284.
[159] Wulfstan, SRP I. 733.
[160] Adam Bremensis 246.
[161] Gall Névtelen 211.
[162] Dusburg, SRP I. 99.
[163] Dusburg, SRP I. 108.
[164] Leuschner 1983. 35.
[165] Regesta Lithuaniae I. Nr. 446.
[166] Pasuto 1959. 305.
[167] PUB I,1. Nr. 218.
[168] Pasuto 1959. 332-342.
[169] Az olyan nagyobb népcsoportok, szervezett politikai keretek kialakulására, mint a gótok, frankok, vandálok, alemannok, burgundok vagy langobardok ld. pl. Wenskus 1961a. 429-462.; Schlesinger 1956. 105-141.
[170] PUB I,1. Nr. 218.
[171] Łowmiański 1957. 63.
[172] Powierski 1982. 106.; Fortstreuter 1960. 264.
[173] Vita sancti Adalberti, SRP I. 230.
[174] Bertuleit 1924. 90.
[175] PUB I,1. Nr. 218.
[176] Bojtár 1997. 243-244.
[177] Dusburg, SRP I. 52.
[178] Jeroschin, SRP I. 323.
[179] Giere 1938: 1-3.; Hoffmann 1998. 282, 406, 459.
[180] Pasuto 1959: 293.
[181] Szabó 1969. 122, 131.
[182] Vercamer 2009. 180.
[183] PUB I,2. Nr. 475.
[184] PUB I,2. Nr. 455, 619.
[185] Vercamer 2009. 180.
[186] Wenskus 1986a. 271.; Pósán 2003. 25-29.
[187] SUB I. Nr. 200.
[188] SUB I. Nr. 163, 218, 422.
[189] Mortensen-Mortensen 1937. 49.
[190] Hellmann 1954. 226.
[191] Dusburg, SRP I. 108.
[192] Crome 1937. 70-72.
[193] Reimchronik V. 1489, 1550, 1721, 1796; Heinrici XII, 6; XV,1; XXIII, 8.
[194] LUB I. Nr. 613.

[195] Benninghoven 1970. 645.
[196] Rünger 1925. 224-234.
[197] Wulfstan, SRP I. 733.
[198] Pósán 2008a. 75-76.
[199] Rösener 1987. 22.; Hoffmann 1994. 217.
[200] Dusburg, SRP I. 69.
[201] Dusburg, SRP I. 183.
[202] Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 584.
[203] Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 586-587.
[204] Wigand, SRP II. 505.
[205] Kossmann 1967. 24.; Zientara 1988. 14-15.
[206] PUB I,1. Nr.12.
[207] Dusburg, SRP I. 62.
[208] PUB I,1. Nr. 14.
[209] PUB I,1. Nr. 18.
[210] PUB I,1. Nr. 218.
[211] Tacitus cap.45, 36.
[212] Reimchronik V. 340-342.
[213] Heinrici I, 10.
[214] PUB I,1. Nr. 218.
[215] PUB I,1. Nr. 218.
[216] Szkazkin 1979. 50-51.; Rösener 1987. 140.
[217] Szkazkin 1979. 50.; Balassa 1990. 78.
[218] Hoffmann 1998. 193, 199.
[219] Hoffmann 2001. 204.
[220] Szkazkin 1979. 52.
[221] Tagányi 1990. 64-65.; Rösener 1987. 22.; Hellmann 1954. 32.; Mayer 1960/I. 342-344.
[222] idézi Hoffmann 1998. 289.
[223] Hellmann 1954. 101.; Kuhn 1973. 141.
[224] PUB I,2. Nr. 382.
[225] Helmoldi Chronica I. cap. 12, 14.
[226] PUB I,1. Nr. 105.
[227] PUB I,1. Nr. 140.
[228] Balassa 1990. 48.; Hoffmann 1998. 279.
[229] LUB I. Nr. 105.
[230] Tarvel 1983. 352.
[231] Heinrici XV, 5.
[232] Heinrici XVIII, 3.
[233] Hoffmann 1998. 279.
[234] Columella 53.
[235] LUB I. Nr. 105 (1230); Nr. 405. (1267); Hellmann 1954. 91.
[236] Balassa 1990. 96.

[237] Rösener 1987. 144.; Szűcs 1993. 188-190.
[238] Gras 1915. 261.
[239] Hoffmann 1998. 248.
[240] Blicke 1989. 42-43, 148.
[241] Hoffmann 1998. 247.; Rösener 1987. 148.
[242] Hoffmann 1998. 65-68.; Rösener 1987. 56.
[243] Wulfstan, SRP I. 733.
[244] Łega 1949. 10-12.
[245] LUB I. Nr. 149.; Relatio Hartmanns von Heldrungen, SRP V. 169-172.; Erről ld. Benninghoven 1965. 368-375.; Pósán 1996. 88.; Hunyadi-Pósán 2011. 98-102.
[246] Heinrici XVI, 6.
[247] Wulfstan, SRP I. 733.
[248] Okulicz 1973. 227.
[249] Klinge 1994. 9.; Gumowski 1960. 8.
[250] Ludwig 1988. 26.
[251] Wulfstan, SRP I. 733.
[252] Tacitus cap. 45, 36.
[253] Idézi Ludwig 1988. 42.
[254] Cassiodorus V, 2.
[255] Gumowski 1960. 9.
[256] Jagodziński 2000. 170-174.; Hermanowski 1996. 258.
[257] Gumowski 1960. 10.
[258] Adam Bremensis 246.
[259] Zimmerling 1988. 80.
[260] Bojtár 1997. 93.
[261] Reimchronik Vers 326.
[262] PUB I,1. Nr. 25.
[263] Hellmann 1954. 114.; Tuchtenhagen 2009. 15.
[264] Urban 2003. 64.
[265] Pósán 2012a. 71-72.
[266] Zientara 1988. 14.; Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski 2011. 218.
[267] Boockmann 1992. 80.
[268] PUB I,1. Nr. 25.
[269] PSB 4a.
[270] PSB 142a.
[271] Vö. pl. PUB I,2. Nr. 138, 144, 155, 381; PUB IV. Nr. 25; NPUB I. Nr. 46, 59, 109; NPUB II. Nr. 288.; CDP I. Nr. 137.; CDW I. Nr. 200.
[272] PUB I,2. Nr. 381.
[273] CDW I. Nr. 200.
[274] Germanenrechte I. Nr. 73.
[275] Wunder 1968. 91.

[1] Dusburg, SRP I. A krónika korábbi, kortárs elbeszélésekre, évkönyvekre, oklevelekre, és a szájhagyományban élő emlékezetre épült. Dusburg krónikájának elemzésére ld. H. Bauer 1935.; Matuzovoj 1986.; Labuda 1982.; Pollakówna 1968.

[2] Biskup 1991a. 49.; Łowmiański 1935. 21-22.; Boockmann 1992. 138.

[3] PUB I,1. Nr. 56.; Chronica Olivensis, SRP I. 676.; A porosz támadások fegyveres visszaverésére már korábban is voltak próbálkozások. III. Honorius pápa 1217-ben engedélyezte Christian missziós püspöknek, hogy keresztes hadat vezessen a pogány poroszok ellen (PUB I,1. Nr. 15.). 1218-ban a pápa a mainzi, kölni és salzburgi érsekségekből a Szentföldre tartó kereszteseket arra szólította fel, hogy inkább a Visztulához menjenek a pogányok megfékezésére (PUB I,1. Nr. 20.)

[4] Erről ld. Pósán 1996. 118-128.; Łowmiański 1982. 55-66.; Krollmann 1932. 8-9.; H. Boockmann 1981: 82.; Tumler 1955. 251.; Labuda 1980. 304.

[5] PUB I,1. Nr. 78.

[6] Chronica Olivensis, SRP I. 677.; Dusburg, SRP I. 67.

[7] Paradowski 1936. 79-81.

[8] PUB I,1. Nr. 73.

[9] PUB I,1. Nr. 81, 84, 85.

[10] PUB I,1. Nr. 87, 89.

[11] Tumler 1955. 256.

[12] Chronica Olivensis, SRP I. 677.; Dusburg, SRP I. 57-58.

[13] Chronica Olivensis, SRP I. 678.; Dusburg, SRP I. 58.

[14] Dusburg, SRP I. 60.: *„Et secundum pacta et libertates, que ipsis tunc dabantur, alii neophiti postea regebantur"*. IX. Gergely pápa 1234. évi oklevelében is ezen megegyezésre vonatkozóan a *„promissiones et pactiones"* kifejezések szerepeltek, azaz a lovagrend ígéreteket tett az pomesaniaiaknak és megegyezett velük. (PUB I,1. Nr. 108.)

[15] Arnold 1987. 45.; Boockmann 1992. 140.

[16] Wenskus 1986b. 356.

[17] Wenskus 1986b. 356.

[18] PUB I,1. Nr. 7, 9, 10, 12.

[19] PUB I,1. Nr. 15.

[20] Biskup-Labuda 2000. 213.

[21] Dusburg, SRP I. 62.

[22] Arról, hogy a politikai események milyen mértékben és módon befolyásolhatták a halandóságot ld. Wrigley 1973. 61-62.

[23] Dusburg, SRP I. 63.

[24] Dusburg, SRP I. 62.

[25] Dusburg, SRP I. 64-65.
[26] PUB I,1. Nr. 139, 207.; A Német Lovagrend és Sweantopolk közötti háborúhoz ld. Krollmann 1932. 13-15.; Powierski 1982. 113-117.; Pósán 1996. 138-142.
[27] PUB I,1. Nr. 129.
[28] Dusburg, SRP I. 66.
[29] PUB I,1. Nr. 37.
[30] PUB I,1. Nr. 54.
[31] LUB I. Nr. 144, 145.
[32] PUB I,1. Nr. 218.
[33] PUB I,2. Nr. 86.
[34] Arra, hogy a Német Lovagrend híveinek porosz szolgákat is adományozott a földbirtokok mellé vö. pl. CDP I. Nr. 54.: 1242-ben Heinrich von Wyda tartományi mester egy Dietrich von Depenow nevű, Alsó-Szászországból származó nemesnek 3, szolgacsaládok lakta falut adományozott. Korábban ez a nemes már megkapta a Quidin-szigeten épített várat (1236), három évvel később pedig 22 Hufe nagyságú birtokadományban részesült. Ld. CDP I. Nr. 46, 50.
[35] PUB I,1. Nr. 218.
[36] Pomes.UB. 1. Nr. 3.
[37] Pósán 2008b. 17.
[38] Relatio de Herman de Salza, SRP V. 160.; Dusburg, SRP I. 69.; Chronica Olivensis, SRP I. 682.
[39] PUB I,1. Nr. 218.
[40] Aubin 1911. 5.
[41] CDP I. Nr. 163.
[42] PUB I,1. Nr. 252.: „*Igitur civitati Culmensi dedimus ad prata pascua et alios usus communos a terminis cuiusdam ville, que Ust apellatur, per descensum Wizle usque ad terminos cuiusdam lacus, qui dicitur Rense, et de ipse lacu ascendendo usque ad villam, que Rude vocatur, et iuxta terminos eiusdem ville usque ad aliam villam Lunawe dictam et sic directe ad viam, que ducit ad insulam sancte Marie, per viam vero directe usque ad terminos cuiusdam ville, que Grobene dicitur, et sic ulterius ad vallem, que Browina nuncupatur. (...) Flumen vero Wizlam a villa quadam, que dicitur Thopulna, per descensum usque ad locum, qui Rensa vocatur, cum omni utilitate, exceptis insulis et castribus, ad communes usus piscandi predictis civibus et peregrinis duximus assignandum.*"
[43] Dusburg, SRP I. 79-80.
[44] Relatio de Herman de Salza, SRP V. 165.
[45] PUB I,1. Nr. 160, 163.; MHP I. Nr. 8 1, 82.; CDB IV. Nr. 25, 330.
[46] Chronica Olivensis, SRP I. 683.
[47] Chronicon Poloniae, PDP II. 563.
[48] IV. Ince pápa 1247. november 19-én nevezte ki Lengyelország, Poroszország és Pomeránia legátusává. Ld. PUB I,1. Nr. 195.

[49] PUB I,1. Nr. 160, 161.

[50] PUB I,1. Nr. 200, 213.

[51] PUB I,1. Nr. 218.

[52] Patze 1973. 450.

[53] Dusburg, SRP I. 308.

[54] Tenbrock 1933. 31.

[55] LUB I. Nr. 13.

[56] PUB I,1. Nr. 24, 29.

[57] Arra, hogy a Német Lovagrendnek porosz származású tagjai is voltak ld. pl. Wenskus 1986b. 422-423.; Militzer 1991. 9.; Az első zantíri komtúr neve, Qual egyértelműen porosz származásra utal: PUB I,2. Nr. 252. (1251); 1256-ban az egyik oklevél tanúi között egy bizonyos Roliko nevű lovagrendi fráter szerepelt: CDP I. Nr. 117.

[58] PUB I,1. Nr. 218.

[59] PUB I,1. Nr. 218.; Wenskus 1986c. 375-376.; Radzimiński 2008. 243.; Erről a bizonyos Jedunról és leszármazottairól ld. Wenskus 1961a. 84-86.

[60] PUB I,1. Nr. 218.

[61] Patze 1973. 460.

[62] PUB I,1. 224, 225.

[63] Wenskus 1986a. 248.; Wenskus 1986d. 334-335.; Wunder 1968. 85, 147.; Pósán 2003. 28-34.

[64] PUB I,1. Nr. 233.

[65] Dusburg, SRP I. 146.

[66] Powierski 1982. 128.

[67] Pommerell.UB Nr. 139, 144.

[68] PUB I,1. Nr.197.

[69] Wenskus 1986b. 356.

[70] Dusburg, SRP I. 101.

[71] Boockmann 1981. 181.

[72] SUB I. Nr. 192.

[73] A Német Lovagrenddel szemben szerveződött Porosz Szövetségről és a 13 éves háborúról ld. Biskup 1959.; Vetulani 1954.; Górski 1954.; Hellmann 1960.; Biskup 1963.; Górski 1976.; A Porosz Szövetség 1454. február 4-én nyilvánította ki a lovagrenddel szembeni fellépésének legitim voltát és a szövetkezett rendek ellenállási jogát (Staatsverträge II. Nr. 288.), s alig egy hónappal később, 1454. március 6-án már a lengyel koronához tartozónak nyilvánították Poroszországot (Staatsverträge II. Nr. 292.).

[74] Wenskus 1986b. 365.

[75] Ottokár keresztes seregéhez számos samlandi klán is csatlakozott, mint például a Candein-család. Ld. Dusburg, SRP I. 91.; Jeroschin, SRP I. 417-418. Vers 9974-9989; A Candein-klánról ld. Wenskus 1961b. 435-442.

[76] Chronicon Olivensis, SRP I. 685.; Canonici Sambiensis, SRP I. 280.; Annales Thorunensis, SRP III. 60.; Dusburg, SRP I. 92.

[77] 1255. január 18-án Burchard von Hornhausen Vicelandmeister egy Yboto nevű Witingnek állított ki privilégiumlevelet (SUB I. Nr. 46.). 1255. szeptember 20-án egy Pagaule nevű „régi Witing" kapott oklevelet (PUB I,1. Nr. 323.) 1261-ben Wirgule „*Witing in Quednau*" és fia, Sclodo nyert alsó- és felsőfokú bíráskodási jogot (SUB I. Nr. 72). Ugyanebben az évben Kerse és Nekarlis nevű Witingek is kaptak ilyen kiváltságot (PUB I,2. Nr. 140.) Egy Tyruno nevű samlandi Witingnek szóló oklevél ugyancsak *iudicia maiorát* említ (PUB I,2. Nr. 155.) 1262-ben Tropo (PUB I,2. Nr. 173), 1296-ban Albrecht (SUB I. Nr. 182.), 1298-ban Glaude (PUB I,2. Nr. 687.), 1299-ben pedig Schuide Witing kapott kiváltságlevelet (SUB I. Nr. 189.)

[78] Plümicke 1912. 27-31.

[79] Wenskus 1986e. 433.

[80] Kasiske 1934. 72-74.; Siegmund 1928. 262-303.

[81] Toeppen 1846. 348.

[82] PUB III. Nr. 293.

[83] PUB V. Nr. 32.

[84] Wolter 1899.

[85] Dusburg, SRP I. 53.

[86] Pósán 2012b. 60.

[87] CDW III. Nr. 287.

[88] Pósán 2012b. 60.

[89] Deutsch 2005. 678-679.; Plöchl 1935. 31-51.; Goetz 1986. 41.

[90] Pósán 2012b. 61.

[91] Carthäusers, SRP IV. 460.

[92] Toeppen 1846. 344.

[93] Regesta I. Nr. 11253.

[94] Wunder 1968. 53, 57-59.

[95] Germershausen 1970.

[96] OBA Nr. 16.

[97] Erasmus Stella, SRP IV. 292-293.

[98] PUB I,1. Nr. 218.

[99] La Baume 1940.; Schiefferdecker 1871. 42-56.

[100] Dusburg, SRP I. 92.

[101] Dusburg, SRP I. 93-94.

[102] Canonici Sambiensis, SRP I. 282.; Dusburg, SRP I. 94.

[103] Mindaugasról ld. pl. Ivinskis 1939. 13-14.; Ivinskis 1954. 366.; Pasuto 1959. 398-409.; Selart 2007a. 195-202.; Gudavičius 1990. 65-66.; Gudavičius 1998.; Stopka 1987. 13-14.¸ Hellmann 1954b. 386-392.; Hellmann 1989. 38-41.; Nikžentaitis 1997. 116-119.; Mažeika 2001. 198-214.; Rowell 1994. 133-138.; Pósán 2012c. 66-78.

[104] PUB I,2. Nr. 40.

[105] PUB I,2. Nr. 1, 2, 3.; LUB I. Nr. 311, 328.

[106] Dusburg, SRP I. 96-97.

[107] Reimchronik V. 5656-5657, 5709: „*der meister du die martir leit / mit anderhalb hundert bruderen sin / (...) der marschalk ouch was bliben*"; Dusburg, SRP I. 97.; Canonici Sambiensis SRP I. 282-283.

[108] Chronicon Dunamundense, SRP II. 141.; Annales Pelplinenses, SRP I. 270.; Annales Renneburgenses, SRP II. 148.

[109] Urban 1974. 25-26.

[110] Dusburg, SRP I. 98.

[111] Dusburg, SRP I. 99.; Treitschke 1958. 22.

[112] Dusburg, SRP I. 99.

[113] Jeroschin, SRP I. 323.

[114] Dusburg, SRP I. 101.

[115] Dusburg, SRP I. 107.

[116] Dusburg, SRP I. 99.; Canonici Sambiensis, SRP I. 282.

[117] PUB I,2. Nr. 132.

[118] Wenskus 1986f. 394.

[119] Iura Prutenorum

[120] Iura Prutenorum 34, 71.; Wenskus 1986f. 396.

[121] PUB I,2. Nr. 174.

[122] Egyetemes jogtörténet 2002. 182.

[123] PUB I,2. Nr. 514.

[124] ASP III. Nr. 305.

[125] Iura Prutenorum 12.

[126] SRP II. 710.

[127] ASP II. Nr. 225.

[128] Wenskus 1986f. 395.

[129] CDW III. Nr. 231.

[130] Forstreuter 1960. 266-267.; Jackson 2005. 104.; CDB IV. Nr. 466.

[131] Vásáry 1986. 95.; Font 1998. 121.; Font-Varga 2006. 82.; Spuler 1940. 36.

[132] CDH VII/1. 314-319.; Erről részletesebben ld. Bárány 2009. 253.

[133] PUB I,2. Nr. 86.

[134] Dusburg, SRP I. 135.

[135] Dusburg, SRP I. 121.; PUB I,2. Nr. 567. (1290), 619. (1294)

[136] Preußischen Regesten Nr. 645.

[137] PUB I,2. Nr. 137.

[138] PUB I,2. Nr. 140.

[139] NPUB I. Nr. 72.

[140] NPUB I. Nr. 74a.

[141] NPUB I. Nr. 74.

[142] PUB I,2. Nr. 138, 144, 148.

[143] PUB I,2. Nr. 173.

[144] PUB I,2. Nr. 249.

[145] PUB I,2. Nr. 262.

[146] PUB I,2. Nr. 296.
[147] PUB I,2. Nr. 293.
[148] PUB I,2. Nr. 300.
[149] A német Lovagrendhez a kezdetektől hű Gedune például 1262-ben kapott felsőfokú, azaz testi csonkítást vagy halálos ítélet kiszabását is lehetővé tevő bíráskodási jogot birtokain. PUB I,2. Nr. 174.
[150] Wenskus 1986f. 404.
[151] PUB I,2. Nr. 262, 294, 295, 619.
[152] Wenskus 1986f. 406.
[153] SUB I. Nr. 72.
[154] Dusburg, SRP I. 101.
[155] PUB I,2. Nr. 718.
[156] CDP I. Nr. 133.
[157] CDP I. Nr. 137.
[158] NPUB I. Nr. 76.
[159] PUB I,2. Nr. 155.
[160] PUB I,2. Nr. 173, 174.; CDP I. Nr. 75, 76.
[161] Vö. pl. NPUB I. Nr. 109, 110, 111, 133, 182.; Regesta II. Nr. 366, 369, 370, 392.
[162] Boockmann 1992. 148.; Wenskus 1961b. 435.
[163] Wenskus 1986b. 359.
[164] PUB I,2. Nr. 174. Vö. litván *pilis*, lett *pils*=„vár"; litván *sēdēti*, lett *sēdēt*=„székhely"; Wenskus 1986c. 385.
[165] PUB I,2. Nr. 215.
[166] PUB I,2. Nr. 293, 294, 295.
[167] Dusburg, SRP I. 146.
[168] PUB I,2. Nr. 380.
[169] PUB I,2. Nr. 475.
[170] Dusburg, SRP I. 111.
[171] PUB I,2. Nr. 204.
[172] PUB I,1. Nr. 218.
[173] PUB I,2. Nr. 204.: *„Do die nouwen cristen von Prewseen den Cristgelouben hatten abegeworfen, wedir uns unde ander cristglowbige luwthe growsamlich robiten, die kirche gotis mit viel pynen gueleten unde domete billichen ere fryheit verloren, wir wellen ouch her widderumme, das dieiene, die mit uns getruwelich bestunden, sich sullen vroywen eynes sunderlich vorteyles der fryheyt"*. Vö. PUB I,2. Nr. 262.
[174] Dusburg, SRP I. 55-56.
[175] Dusburg, SRP I. 101.
[176] Wenskus 1986b. 357.
[177] Wenskus 1986f. 407.
[178] PUB II. Nr. 685.
[179] Tumler 1955. 256.

[180] Dusburg, SRP I. 116-117.; Annales Vindobonenses, SRP I. 250.; Annales Zwetlenses, SRP I. 250.

[181] Dusburg, SRP I. 116-117.

[182] Dusburg, SRP I. 130-132.

[183] Dusburg, SRP I. 132.; Hermanowski 1996. 115.

[184] PUB I,2. Nr. 520.

[185] PUB I,2. Nr. 390.

[186] Wenskus 1986f. 407.

[187] Dusburg, SRP I. 142.

[188] PUB I,2. Nr. 464.

[189] Dusburg, SRP I. 144-146.

[190] Hermanowski 1996. 133.; Wenskus 1986b. 357.

[191] Militzer 2005. 70.

[192] Dusburg, SRP I. 145.; PUB I,2. Nr. 704.; PUB II. Nr. 142, 628.

[193] SUB I. Nr. 505.

[194] Dusburg, SRP I. 148.

[195] Wenskus 1986b. 358.; Scheil 1962. 107.

[196] CDW I. Nr. 42.

[197] CDW I. Nr. 70.

[198] Benninghoven 1970. 637.

[199] Biskup-Labuda 2000. 213.

[200] Boockmann 1981. 214.

[201] Biskup 1991b: 8.

[202] Biskup 1991a. 54.

[203] Pollakówna 1958: 183.

[204] Biskup-Labuda 2000. 213.

[205] Kowalczyk 1992. 33-58.; Kowalczyk 1999. 3-17.

[206] Toeppen 1870. 56-59.; Schlüter 1921. 79-88.; Mager 1960/I.: 30-31.; Vercamer 2010. 24-31, 40-44.

[207] Biskup-Labuda 2000. 215.

Poroszország benépesülése

[1] A középkori német telepes mozgalomhoz ld. Franz 1976. 100-117.; Körmendy 1995.; Schulze 1896; Conrad 1955.; Kötzschke 1894.; Kuhn 1973.; Schlesinger (Hg.) 1975.; Zientara 1974a.; Erlen 1992.; Trawkowski 1962.; Trawkowski 1960.; Grundmann 1973. 260-290.; Uhlhorn-Schlesinger 1974. 321-335.; Pósán L. 1997: 32-40.; Pósán 2003. 189-196.; Pfitzner 1926.

[2] Rösener 1987. 32.; Solymosi 1998. 7.; Szűcs J. 1993: 35. Hoffmann 1998. 263.; Seibt 1987. 25-28. Le Goff 1965. 128-130, 187-220.

[3] Le Goff 1965. 68-75.; Rösener 1987. 18-22.; Bosl 1975. 44-83.; Schröder 1922. 498-502.; Bolla 1998.

[4] Iura Pruthenorum Nr. 18, 61.

[5] Plümicke 1912. 34, 60.

[6] Vö. pl. 1346. március 12-én Heinrich Dusemer nagymester Johannes és Sangaws Meyletin testvérek vérdíját 30 márkában állapította meg. (PUB IV. Nr. 12.). A nagymester 1346. október 4-én kelt kiváltságlevele egy bizonyos Arwist számára ugyancsak 30 márka vérdíjat szabott meg (PUB IV. Nr. 73.). Ugyanekkora összeget írt elő Togel esetében is (PUB IV. Nr. 138.). 1367. május 4-én és 8-án a nagymester szintén 30 márkában állapította meg a vérdíját Naglidenek, Jonegedygennek, Waysutennek és Hannusennek (PUB VI,2. Nr. 532, 533.). Egy bizonyos Klaus van Largekaim, Tungemyr, valamint Nycolo és Hertwico de Pupayn vérdíja ugyancsak 30 márkát tett ki (PUB V,1. Nr. 13, 24, 30.). Ermland püspöke 1346-ban az egyházmegyében élő porosz birtokos, Tunge vérdíját szintén 30 márkában állapította meg. (PUB IV. Nr. 23.), míg Glaude esetében ettől némileg eltérve 32 márkát szabott meg 1346. július 14-én (PUB IV. Nr. 43.). Johannes ermlandi (warmiai) káptalani *custos* és Bruno von Luther püspöki várnagy 1346. március 20-án egy bizonyos Licote vérdíját 60 márkában szabta meg (PUB IV. Nr. 13.). Winrich von Kniprode nagymester 1352. január 16-án kelt oklevele szerint Waynote, Hermann és Napirgow vérdíja 60 márka volt (PUB V,1. Nr. 4.). Egy hónappal későbbi adománylevele Wopyn és Morun testvérpárra vonatkozóan ugyanekkora összeget tartalmazott (PUB V,1. Nr. 11.)

[7] Erlen 1992. 101.

[8] Livóniában Albrecht von Buxhövend püspök a Dvina-folyó torkolatához közel 1201-ben alapította Riga városát, Észtország földjén pedig 1219-ben II. Waldemar dán király hozta létre Reval (ma Tallin) városát. Ld. Heinrici IV, 5. továbbá V, 1. és XXIII, 11.; Wittram 1954. 19.; Hellmann 1954. 120, 150.; Raun 1989. 30-31.

[9] Annalista Thorunensis, SRP III. 58.; Dusburg, SRP I. 56-57.; Relatio de Hermann de Salza, SRP V. 160.; Carsten 1937. 15-16.; Gierszewski 1978. 22-23.

[10] Wunder 1987. 73.

[11] Jasiński 1993: 94-111.; Czaja 2012. 119-132.

[12] Dusburg, SRP I. 58.

[13] PUB I,1. Nr. 105.

[14] Kleineau 1933. 261.; Hubatsch 1958. 127-152.; Grundmann 1973. 278.; Małłek 1983. 321.;Kisch 1978.; Aubin 1966. 460.; Pósán 2009a.

[15] Körmendy 1995. 75.

[16] Pósán 2009a. 450.

[17] ASPK I. Nr. 200.

[18] PUB I,1. Nr. 105.

[19] Kuhn 1973. 10-22.; Schmid 1933. 64-80.; Schlesinger 1961.; Pfitzner 1926.; Zientara 1980.; Franz 1976. 110.

[20] Körmendy 1995. 82-83.; Franz 1976. 108.
[21] Erlen 1992. 161.
[22] Schulz 1968. 184-219.; Fleckenstein 1977. 349-364.
[23] Kleinau 1933. 232-234.
[24] PUB I,1. Nr. 252.
[25] Thorn (1231), Kulm (1232), Marienwerder (1233), Elbing (Elbing), Rheden (1239), Kulmsee (1248), Briesen (1251?), Memel (1253), Braunsberg (1254), Königsberg (1258), Neustadt Thorn (1264), Löbau (1260-1269 között), Schönsee (1275), Marienburg (1276), Frauenburg (1278), Christburg (1254, újjáalapítva 1288). Erről ld. Lewerenz 1976. 6.
[26] PUB I,2. Nr. 483.
[27] Semrau 1924. 4.
[28] CDP II. Nr. 50.
[29] PUB II. Nr. 119.
[30] PUB I,2. Nr. 483.
[31] Dusburg, SRP I. 104.
[32] Boockmann 1981. 128.
[33] PUB I,2. Nr. 483.
[34] Semrau 1923. 119.
[35] Boockmann 1981. 133.
[36] Tümpel 1921. 71-83.; Krollmann 1912. 11-13.; Grundmann 1973. 284.
[37] Militzer 2005. 66.; Nowak 1998. 78.
[38] Zielińska-Melkowska 1996. 281-310.
[39] Kerstan 1919/20. 9.
[40] Semrau 1924. 7.
[41] PUB I, 2. Nr. 483.
[42] Czaja 1995a. 44-46.; Ahnsehl 1961. 81-82.; Keyser 1957. 539-557.; Zdrenka 1998. 85.
[43] Boockmann 1981. 132.
[44] CDP II. Nr. 13.
[45] Semrau 1924. 7.
[46] PUB I,1. Nr. 181. (Elbing); Methner 1933. 263. (Memel); CDP II. Nr. 6. (Braunsberg); Hermanowski 1996. 99. (Frauenburg)
[47] Hermanowski 1996. 63, 99.
[48] Nowak 1998. 77.
[49] PUB I,1. Nr. 140: *„unam civitatem liberam Rigensium civium libertate aptam portui navium marinarum fundare in samlandia, ubi locum inveneritis competentem"*
[50] Gause 1954. 520-536.
[51] CDP II. Nr. 34.; Hermanowski 1996. 238.
[52] Jähnig 1992. 144.; Bertram 1935. 185-202.
[53] PommerellUB Nr. 550.
[54] Nowak 1998. 77.

[55] Hermanowski 1996. 190.
[56] Militzer 2005. 95-96.; Sarnowsky 2007. 46.
[57] Liber memoriarum Colmensis civitatis Nr. 2, 3, 55, 78, 170, 309a, 324b, 336a, 348.
[58] Keyser 1957. 542-543.
[59] Erlen 1992. 175.
[60] PUB I,1. Nr. 106.
[61] Biskup 1997. 65.
[62] CDW I. Nr. 1.
[63] CDW I. Nr. 14.
[64] Regesta II. Nr. 114.
[65] PUB I,2. Nr. 14.
[66] PUB I,2. Nr. 197.
[67] PUB I,2. Nr. 219.
[68] CDP II. Nr. 42.
[69] Selart 2007b. 486.
[70] PUB I,1. Nr. 259.
[71] CDP II. Nr. 4.
[72] CDP I. Nr. 153.
[73] Lewerenz 1976. 6.
[74] PUB II. Nr. 113.
[75] NPUB I. Nr. 50.
[76] Gause 1954. 526.
[77] Le Goff 1972. 226.
[78] Abe 1972. 26.
[79] CDP I. Nr. 46, 50, 54.
[80] Erlen 1992. 103.
[81] Perlbach 1902. 78-83.; Boockmann 1981. 125.
[82] Biskup-Labuda 2000. 219.
[83] Regesta II. Nr. 283.
[84] Regesta II. Nr. 353.; Henkel 1886. 1-36.
[85] Hermanowski 1996. 104.
[86] Hóman 1921. 10.
[87] CDP I. Nr. 142.
[88] NPUB I. Nr. 182.
[89] PUB I,2. Nr. 137.
[90] PUB I,2. Nr. 138, 148, 155.
[91] PUB I,2. Nr. 144, 145.
[92] PUB I,2. Nr. 67.
[93] PUB I,2. Nr. 77, 153.
[94] CDP I. Nr.152.
[95] CDP I. Nr. 173.
[96] PUB I,2. Nr. 514.

[97] CDP I. Nr. 142.
[98] CDP I. Nr. 158.
[99] CDP II. Nr. 18.
[100] CDW I. Nr. 79, 82.
[101] CDW I. Nr. 85.
[102] CDP II. Nr. 29.
[103] CDW I. Nr. 96.
[104] CDW I. Nr. 98, 102.
[105] Krollmann 1912. 10-12, 51.; Zippel 1921. 176-213, 239-279.85
[106] Erlen 1992. 102-103.
[107] Regesta II. Nr. 114.
[108] Germanenrechte I. Nr. 77.
[109] UBC I. Nr. 29.
[110] PUB I,1. Nr. 252.
[111] Liber memoriarum Colmensis civitatis Nr. 18, 171, 273.; Pósán 2000a. 240.
[112] UBC I. Nr. 29.
[113] UBC I. Nr. 71.
[114] UBC I. Nr. 72.
[115] Biskup-Labuda 2000. 2134-215.
[116] Erlen 1992. 101.
[117] Dusburg, SRP I. 66.
[118] Dusburg, SRP I. 62-63.
[119] Dusburg, SRP I. 83, 107, 123.
[120] Relatio de Hermann de Salza, SRP V. 160.
[121] Abe 1972. 27.
[122] CDP I. Nr. 173.
[123] PUB I,1. Nr. 325.
[124] HUB I. Nr. 291.
[125] HUB I. Nr. 328.
[126] Relatio de Hermann de Salza, SRP V. 165.
[127] CDP I. Nr. 90.
[128] CDP I. Nr. 145.
[129] HUB I. Nr. 588.
[130] Wunder 1987. 69.
[131] Biskup-Labuda 2000. 316.
[132] Erlen 1992. 112.; Łowmiański 1986. 509.
[133] Mayer 1960/I.. 25, 28, 44.
[134] PUB II. Nr. 63.
[135] Erlen 1992. 104.
[136] Regesta II. Nr. 814.
[137] PUB I,2. Nr. 715.
[138] Pommerell.UB Nr. 691.
[139] PUB II. Nr. 25.

[140] PUB II. Nr. 351.
[141] Regesta II. Nr. 555.
[142] Regesta II. Nr. 783.
[143] Vö. pl. Regesta II. Nr. 763.; NPUB II. Nr. 346.; NPUB III. Nr. 432.
[144] Vö. UBC I. Nr. 71.; Regesta II. Nr. 347.; PUB I,2. Nr. 439, 456, 481.; CDP II. Nr. 172.; SUB I. Nr. 139, 164.; Poschmann 1962. 81-82.; Radzimiński 2003.; Górski 1980.; Reh 1896.
[145] CDW I. Nr. 70.
[146] CDP II. Nr. 18.
[147] CDW I. Nr. 79, 82.
[148] CDW I. Nr. 96.
[149] CDW I. Nr. 102.
[150] Hoffmann 1877: 18.
[151] CDW I. Nr. 93.
[152] CDW I. Nr. 95.
[153] CDW I. Nr. 137.
[154] CDW I. Nr. 138.
[155] CDW I. Nr. 145.
[156] CDW I. Nr. 153.
[157] Wunder 1987. 74.
[158] Helbing 1964. 10–11.; Erlen 1992. 107.; Biskup-Labuda 2000. 226–229.; Wenskus 1986d. 329–331.; Militzer 2005. 70.
[159] Statuten 41.
[160] Wenskus 1986d. 331-332.
[161] Sarnowsky 1993a. 122.
[162] PUB III,1. Nr. 82.
[163] Abe 1972. 118.
[164] Körmendy 1974. 307.; Körmendy 1995. 89-90.; Zientara 1974b. 688-689.; Kötzschke 1894.; Rösener 1987. 233-236.; Schlesinger 1961. 246-256.; Latzke 1959.; Menzel 1977. 253-282.; Szűcs 1993. 174–175.; Erlen 1992. 106.; Schmid 1933. 70–71.; Hoffmann 1998. 404-412.; Franz 1976. 114.; Fügedi 1981a. 414.
[165] Körmendy 1986. 126, 131-132.; Rösener 1987. 233.; Franz 1976. 144. Szűcs 1993. 35.
[166] Militzer 2005. 76.
[167] Kuhn 1973. 211.
[168] Franz 1976. 115.
[169] Le Goff 1965. 187.
[170] Lamb 1982. 187, 195.; Rácz 2008. 97-99.; Szántó 2005.
[171] Pósán 2009b. 48.
[172] Jordan 1996. 7-8.
[173] Montanari 1996. 86.
[174] Lucas 1930. 365.

[175] Rösener 1987. 211-212.
[176] Heidinga 1987. 125-127.; Mayhew 1974. 18-22.
[177] Erlen 1992. 104.
[178] Hermanowski 1996. 42.
[179] PUB I,2. Nr. 410.
[180] PUB I,2. Nr. 446.
[181] PUB I,2. Nr. 300.
[182] PUB I,2. Nr. 459.
[183] Hermanowski 1996. 147.
[184] Hermanowski 1996. 202, 262, 283, 300.
[185] Regesta II. Nr. 362.
[186] Kasiske 1934. 12-19.; Erlen 1992. 107.
[187] Kasiske 1934. 24-30.
[188] Kuhn 1973. 204.
[189] Erlen 1992. 107.
[190] Biskup-Labuda 2000. 217.
[191] Łowmiański 1986. 509.
[192] Lewerenz 1976. 6-7.
[193] Kasiske 1934. 152.
[194] Bertram 1935. 185-202.
[195] PommerellUB. Nr. 550.
[196] Arnold 1996. 69-74.; Militzer 2005. 95-96.; Sarnowsky 2007. 46.
[197] Grzegorz 1987. 29-31.; Grzegorz 1997. 17-19.; Krollmann 1932. 32-33.; Gouguenheim 2008. 369.
[198] Kasiske 1934. 41-44.; Kasiske 1938. 126-129.; Długokęcki 2003. 45-62.; Długokęcki 2012. 290.
[199] Nitz 1989. 46-47.
[200] PUB I,1. Nr. 252.
[201] Hoffmann 1998. 297.; Balassa 1990. 68-70.
[202] Nitz 1989. 47.; Pósán 2014. 335-349.
[203] PUB V. Nr. 32.
[204] Uo.
[205] CDW III. Nr. 56.
[206] Semrau 1936. 33-34.
[207] Biskup-Labuda 2000. 326.
[208] Długokęcki 2012. 294.
[209] PUB IV. Nr. 343.
[210] CDP II. Nr. 67.
[211] PUB II. Nr. 150.
[212] PUB VI,2. Nr. 522.
[213] PUB VI,2. Nr. 781.
[214] CDW IV. Nr. 198.
[215] Pomes.UB II. Nr. 140.

[216] CDW III. Nr. 538.
[217] Pommerell.UB Nr. 651, 671, 672, 680.
[218] Semrau 1922. 5.
[219] Semrau 1924. 5.
[220] CDW I. Nr. 219.
[221] CDW I. Nr. 257, 289.
[222] Długokęcki 2012. 292.; Rhode 1868. 559-560.
[223] Posilge, SRP III. 170. (1392); Grunau II. 161. (1449)
[224] CDW II. Nr. 43.
[225] PUB IV. Nr. 343.
[226] CDW II. Nr. 322.
[227] Jähnig 1992. 147-148.
[228] Bertram 1924. 31.
[229] Liber Commendariae Gedanensis Nr. 64.
[230] Kuhn 1973. 204.; Aubin 1966. 460.
[231] Abe 1972. 16, 28.
[232] Erlen 1992. 113.
[233] Wenskus 1986b. 360.
[234] Az erdő középkorban játszott gazdasági szerepéről ld. Rösener 1987. 56-58, 149.; Rösener 2007. 14-31.; Epperlein 1993. 14-17.; Schenk 2001. 9-34.; Gerstenhauer 1991. 16-27.; Küster 1998. 110-118.
[235] Biskup-Labuda 2000. 320.
[236] Regesta II. Nr. 767.
[237] SUB I. Nr. 312.
[238] Erlen 1992. 108.
[239] CDW II. Nr. 542.
[240] PUB III. Nr. 77.
[241] Voigt 1827-1828. 457.
[242] Biskup-Labuda 2000. 340.
[243] Boockmann 1981. 135.
[244] ASP I. Nr. 72.
[245] Biskup-Labuda 2000. 367.; Biskup 1991b. 12.
[246] CDP II. Nr. 14.
[247] Hermanowski 1996. 122.
[248] CDW I. Nr. 126.
[249] CDW I. Nr. 127, 134.
[250] Regesta II. Nr. 400.
[251] CDP II. Nr. 56.
[252] CDW I. Nr. 126.
[253] Hermanowski 1996. 47.
[254] CDW I. Nr. 160.
[255] Vö. pl. CDW I. Nr. 170, 175, 178, 179, 180, 186, 189, 196, 202, 204, 209, 221, 226, 227, 231, 232, 233, 236, 237, 251, 260, 262, 266, 272, 274, 276, 277, 283, 290, 292, 293, 294, 296, 297, 302.

[256] SUB I. Nr. 312, 399.
[257] Vö. pl. SUB I. Nr. 428, 431, 531.
[258] Regesta II. Nr. 827.
[259] Wenskus 1986b. 363.; Erlen 1992. 108.
[260] Hermanowski 1996. 86.
[261] CDP II. Nr. 44.
[262] Regesta II. Nr. 385.
[263] Boockmann 1981. 125.; Hermanowski 1996. 104.; Biskup 1986. 23.
[264] PUB IV. Nr. 29.
[265] CDW I. Nr. 264.
[266] Regesta II. Nr. 944.
[267] PUB II. Nr. 712.
[268] CDW I. Nr. 187.
[269] CDW I. Nr. 202.
[270] CDW I. Nr. 239.
[271] Wenskus 1986b. 362.
[272] PUB III,1. Nr. 296.
[273] PUB II. Nr. 631.
[274] Mortensen-Mortensen 1937. 189-190.
[275] CDW I. Nr. 186.
[276] Regesta II. Nr. 501.
[277] CDW I. Nr. 272.
[278] PUB IV. Nr. 78.
[279] PUB IV. Nr. 127.
[280] PUB IV. Nr. 107.
[281] PUB IV. Nr. 124.
[282] CDW II. Nr. 217.
[283] PUB IV. Nr. 107.
[284] Regesta II. Nr. 424.
[285] PUB V,1. Nr. 37.
[286] PUB IV. Nr. 28.
[287] Erlen 1992. 114.
[288] Regesta II. Nr. 774.
[289] Küttler 1971. 1515.; Pollakówna 1953.
[290] Pósán 2004-2005. 43.
[291] Regesta II. Nr. 365.
[292] Regesta II. Nr. 380.
[293] PUB III. Nr. 142.
[294] Regesta II. Nr. 736.
[295] SUB I. Nr. 336.
[296] Regesta II. Nr. 755.
[297] Regesta II. Nr. 766.
[298] Regesta II. Nr. 802.

[299] Regesta II. Nr. 805.
[300] Pomes.UB I. Nr. 55.
[301] Regesta II. Nr. 841.
[302] Wenskus 1986b. 363.
[303] Abe 1972. 32.
[304] Erlen 1992. 113.
[305] PUB II. Nr. 749.
[306] Regesta II. Nr. 814.
[307] Regesta II. Nr. 615.
[308] PUB III. Nr. 185.
[309] Regesta II. Nr. 1010.
[310] PUB IV. Nr. 152, 153.
[311] Regesta II. Nr. 824.
[312] Regesta II. Nr. 874.
[313] Regesta II. Nr. 886.
[314] PUB II. Nr. 363.
[315] Abe 1972. 33.; Erlen 1992. 113.
[316] Abe 1972. 38-39.
[317] PUB II. Nr. 624.
[318] Abe 1972. 40-42.
[319] PUB IV. Nr. 231.
[320] Regesta II. Nr. 809.
[321] Regesta II. Nr. 927, 928.
[322] Abe 1972. 31-32.
[323] PUB I,1. Nr. 252.
[324] Abe 1972. 43.
[325] Abe 1972. 45-46.
[326] Benninghoven 1964. 439-442.; S. Ekdahl 1964a. 1-14.
[327] Miligidére vonatkozóan ld. Dusburg, SRP I. 111.; Az utódainak szóló adománylevél 1339. július 13-án íródott: PUB III,1. Nr. 255.
[328] PUB II. Nr. 332.
[329] PUB II. Nr. 314.
[330] Vö. pl. PUB IV. Nr. 26, 27, 70.; Regesta II. Nr. 499.
[331] Vö. pl. SUB I. Nr. 428, 431, 531.; Regesta II. Nr. 827.
[332] Regesta II. Nr. 738.
[333] Paravicini 1995. 19, 52.; Forstreuter 1962. 4-5.; Jakštas 1958/1959. 139-183.; Ehlers 2007. 51-52.
[334] Vö. pl. Reimchronik V. 900. („*herevart*"), 2870. („*reise*"), 3936-3941. („*herevart*"); Elbinger Kriegsbuch 224. és 225. („*reysa*"); Schuldbücher und Rechnungen 37. („*Item 5 m. vor 100 stockvysch deme koechemeister of dy reyze*"); Novus Liber Rationum Veteris Civitatis Elbingensis Nr. 222. („*Von der reyse in Samayten...*").
[335] Baranauskas 2000. 245-272.; Łowmiański 1986. 512.

[336] Dusburg, SRP I. 166.; Jeroschin, SRP I. 549.; Regesta Lithuaniae I. Nr. 707. (1292), 717. (1292), 760. (1300), 787. (1306), 795. (1307), 806. (1308), 816. (1311)

[337] Housley 1992. 338.

[338] Hermanowski 1996. 121.; Krollmann 1932. 48.

[339] PUB VI,2. Nr. 723.

[340] Vö. pl. PUB I,2. Nr. 529. (1288), 791, 792. (1303); PUB II. Nr. 30. (1311), 125. (1315)

[341] CDW I. Nr. 208.; PUB II. Nr. 336.

[342] PUB II. Nr. 572.

[343] Ochmański 1980. 133-135.

[344] Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 584.

[345] Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 584.

[346] Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 584.

[347] Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 586-587.

[348] Biaskup-Labuda 2000. 320.; Chojnacki 1959. 5-33.

[349] PUB I,2. Nr. 366.

[350] Regesta II. Nr. 738.

[351] Górski 1933. 550-552.

[352] Semrau 1923. 119.

[353] PUB I,2. Nr. 650.

[354] Vö. pl. PUB I,2. Nr. 608.

[355] PUB II. Nr. 624.

[356] PUB IV. Nr. 231.

[357] Regesta II. Nr. 361.

[358] CDW I. Nr. 137.

[359] PUB II. Nr. 34.

[360] PUB II. Nr. 351.

[361] Regesta II. Nr. 514.

[362] Regesta II. Nr. 632.

[363] Aschkewitz 1943. 87.

[364] Mayer 1960/I. 3.; Gollub 1926. 262-263.; Grigart 1932. 39.

[365] PUB V,2. Nr. 924.

[366] Kasiske 1934. 72.

[367] Pommerell.UB Nr. 278, 279, 280.

[368] Canonici Sambiensis, SRP I. 280.

[369] Pommerell.UB Nr. 477.

[370] CDP II. Nr. 7.

[371] Annales Thorunensis, SRP III. 62.

[372] II. Ottokár cseh király kétszer is fegyveres támogatást nyújtott Poroszország meghódításához (1255, 1267). II. Ottokár és Habsburg Rudolf háborújában a Német Lovagrend a cseh király oldalára állt, s amikor kihalt a Piastok krakkói ága (1288), II. Vencelt támogatta a fejedelemség megszerzésé-

ben. Vencel gyóntatója és udvari káplánja egy lovagrendi pap volt. Ld. Krollmann 1932. 25-30.; Rautenberg 1973. 639.

[373] Pósán 2003. 221-222.

[374] Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski 2011. 380-381.

[375] Krollmann 1932. 31-32.

[376] CDP II. Nr. 52.; Pommerell.UB Nr. 651.

[377] Krollmann 1932. 32.; Treitschke 1958. 30.; Zimmerling 1988. 188-189.; Pósán 1996. 209.

[378] Chronica Olivensis, SRP I. 705-713.; Annales Thorunensis, SRP III. 63.; Boockmann 1992. 156-158.; Zdrenka 1992. 10-18.

[379] Regesta II. Nr. 421.

[380] Grzegorz 1987. 29-31.; Grzegorz 1997. 17-19.

[381] A Német Lovagrend elleni lengyel panaszokról ld. Lites, SRP I. 778-787.; PUB II. Nr. 241, 275, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 296, 310, 312a, 312b, 312c, 320a, 321, 322, 323, 324, 325, 326.; A Szentszéknél folyó perről ld. Gouguenheim 2008. 567-603.

[382] Biskup 1991a. 50.; Boockmann 1992. 158.

[383] Aschkewitz 1942. 155-156.; Boockmann 1992. 160.

[384] Spors 1983. 13-82.; Gąsiorowski-Skierska 1996. 8-11.

[385] Keyser 1925. 20-38.

[386] Catalogus episcoporum Wladislaviensum 518.; Berichte III. Nr. 71.

[387] Grzegorz 1990. 174-179.

[388] Biskup-Labuda 2000. 330.

[389] Biskup-Labuda 2000. 330-331.

[390] Frydrychowicz 1890. 315-320.

[391] Pommerell.UB Nr. 9, 10.; Regesta II. Nr. 3, 185.; A johanniták pommerelleni jelenlétéről ld. Hubatsch 1972.

[392] Regesta II. Nr. 964, 777.

[393] Biskup 1986. 13.

[394] Lalik 1965. 171-172.

[395] Ślaski 1962. 9.; Gottschalk 1966. 79-81.; Erlen 1992. 117.

[396] Kasiske 1938. 57.

[397] Biskup-Labuda 2000. 329.

[398] Pommerell.UB Nr. 278, 279, 280.

[399] Kasiske 1938. 265.

[400] Davies 2006. 90.

[401] Ivinskis 1939. 16.; Hocij 1954. 408.; Hellmann 1976. 20.; Housley 1992. 346.

[402] Csukovits 2012. 111.; Engel 2001. 118.

[403] Krollmann 1932. 39.; Militzer 2005. 113-114.

[404] PUB II. Nr. 636a-b., 665.

[405] Militzer 2005. 113.

[406] Davies 2006. 90.

[407] Regesta II. Nr. 649, 650.; Szczur 1993. 35.; Jähnig 1978. 103-106.

[408] Meltzer 1940. 125-127.; Hoensch 2000. 76.; Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski 2011. 453.

[409] Nikžentaitis 1989. 70-79.; Nikžentaitis 2004. 67.; Hellmann 1976. 21.

[410] Rhode 1955. 175-176.

[411] Rhode 1955. 178.; Housley 1992. 346.; Hoensch 1998. 54.

[412] Regesta II. Nr. 738.

[413] Kowalczyk 1992. 33-43.

[414] PUB V,1. Nr. 202.

[415] Erlen 1992. 117.

[416] Regesta II. Nr. 422.; Pommerell.UB Nr. 680.

[417] Regesta II. Nr. 441.

[418] PUB II. Nr. 667.

[419] Regesta II. Nr. 446.

[420] Regesta II. Nr. 452.

[421] Regesta II. Nr. 619.

[422] Regesta II. Nr. 815.

[423] Kasiske 1938. 142.

[424] Rozenkranz 1966. 9.; Biskup 1986. 15.

[425] Biskup 1986. 15.

[426] Biskup-Labuda 2000. 348.; Hubatsch. 1972. 6.

[427] PUB I,2. Nr. 843.

[428] PUB III. Nr. 39.

[429] PUB III. Nr. 43.

[430] PUB IV. Nr. 16.

[431] PUB IV. Nr. 307.

[432] Kasiske 1942. 46.

[433] PUB IV. Nr. 591.

[434] Biskup 1986. 16.

[435] Grzegorz 1993. 99.

[436] Kasiske 1938. 234-236.

[437] Erlen 1992. 117.

[438] Schumacher 1958. 80-81.

[439] Kasiske 1942. 48-52.

[440] Grzegorz 1993. 96-100.

[441] PUB III. Nr. 210.

[442] PUB III. Nr. 718.

[443] A poroszországi tervszerű városalapításokra ld. Biskup 1986; Nowak 1993.; Lewerenz 1976.; Thielen 1961.

[444] Liber memoriarum Colmensis civitatis Nr. 177. (Rens), Nr. 8, 230. (Dietrichsdorf), Nr. 66. (Sigehardisdorf), Nr. 385. (Hildebrandisdorf), Nr. 8. (Wunsdorf), Nr. 126. (Hegewaldz)

[445] Liber memoriarum Colmensis civitatis Nr. 178. (Rudin), Nr. 65. (Gelen), Nr. 62. (Vyschonia), Nr. 43. (Koczkow), Nr. 81. (Lykow), Nr. 124, 274. (Colmenicz), Nr. 186. (Tilin), Nr. 297. (Smellen), Nr. 341. (Grobyn)

[446] PUB I,1. Nr. 252.

[447] Jähnig 1992. 144.; Bertram 1935. 185-202.; Kaim-Bartels 1989. 19-21.

[448] CDW I. Nr. 257, 289.

[449] PUB I,2. Nr. 525.

[450] PUB II. Nr. 306.

[451] PUB II. Nr. 183.

[452] PUB II. Nr. 516.

[453] Kuhn 1973. 276.

[454] Abe 1972. 76.

[455] PUB III. Nr. 190.

[456] PUB III. Nr. 411.

[457] PUB II. Nr. 853.

[458] PUB III. Nr. 489.

[459] PUB IV. Nr. 68.

[460] PUB IV. Nr. 369.

[461] PUB IV. Nr. 651.

[462] Kuhn 1973. 239-248.; Wunder 1968. 60.; Pósán 2010a. 4.

[463] PUB II. Nr. 653, 654.

[464] PUB II. Nr. 306.

[465] Kuhn 1973. 281.; Pósán 2010. 5.

[466] Vö. pl. PUB II. 653, 654.; PUB III. Nr. 190.; CDW III. Nr. 86.; GZB 59.

[467] Erlen 1992. 187.

[468] PUB II. Nr. 306.

[469] Hoffmann 1998. 402-403.

[470] Dusburg, SRP I. 123.

[471] Britton 1937. 128-129.

[472] Heckmann 2008. 279.

[473] Behringer 2010. 141.

[474] Annales Ronneburgenses, SRP II. 142-144.

[475] Britton 1937. 132-133.

[476] Pounds 1997. 144.; Lamb 1982. 187.

[477] Szántó 2005. 53.

[478] Wigand, SRP II. 475.

[479] Wigand, SRP II. 490.

[480] Montanari 1996. 86.

[481] Pósán 1995. 237.; Holmes 2003. 97-98.; Pounds 1997. 213.

[482] CDW II. Nr. 152.

[483] Chronica Olivensis, SRP I. 728.

[484] Nohl 1924. 262-269.; Herlihy 2000. 81.

[485] Forstreuter 1937. 44.; Bergdolt 1994. 83.

[486] Maschke 1933. 107–109.; Kuhn 1973. 182.; K. Abe 1972. 30.
[487] CDP II. Nr. 91.
[488] PUB II. Nr. 460.; Regesta II. Nr. 543.
[489] PUB II. Nr. 652.
[490] ASP I. Nr. 12.; Górski 1982. 220.
[491] MHP I. Nr. 430, 431.
[492] MHP I. Nr. 437, 444, 468, 493, 541.
[493] MHP I. Nr. 544.
[494] Kuhn 1973. 182.
[495] PUB I,1. Nr. 252.
[496] Kuhn 1973. 184.
[497] Hermanowski 1996. 66.
[498] Nowak 1993. 138.
[499] Roissaud 1996. 157.
[500] Erlen 1992. 166.
[501] Bowsky 1971. 114–121.; Wrigley 1973. 60.; Bergdolt 1994. 10, 192.; Mueller 1979. 93–96.; Sandgruber 1995. 49.; Boockmann 1987. 228.
[502] Vasold 2003. 302.
[503] Hermanowski 1996. 51, 109, 128, 133, 134, 138, 146, 151, 180, 185, 227, 243.
[504] Regesta II. Nr. 857.
[505] Posilge, SRP III. 80.
[506] CDW II. Nr. 140.
[507] CDW II. Nr. 138, 139, 144.
[508] CDW II. Nr. 154, 156, 159.
[509] CDW II. Nr. 164.
[510] Rubner 1964. 442–443.: Felső-Bajorországot az 1348/49-es pestisjárvány még alig érintette, s csak a későbbi, 1356., 1380. és 1396. évi járványok okoztak jelentősebb demográfiai visszaesést.; Hofmann 2000. 182.: Ingolstadtban sem volt a 14. század közepén pestisjárvány.; Kalesse 2002. 205–206.: Augsburgban sem 1348/49-ben, vagy közvetlenül ezt követően tört ki az első jelentősebb pestisjárvány, hanem csak jóval később, 1380-ban.; Fößel 1987. 14–15.: Nürnbegrben 1359-ben említenek először pestist a források, azaz a járvány európai megjelenése után 10 évvel.; Würzburgban, Kemptenben, Memmingenben, Speyerben sem volt pestis a 14. század közepén. Ld. Jenks 1984. 29., Blust 1979. 45–67., Volmer 1983. 330.
[511] Nitz 1989. 52.
[512] Hagen 2010. 11.
[513] Rácz 2008. 99.
[514] PUB V,1. Nr. 28.
[515] PUB V,1. Nr. 31, 32, 34, 42, 44.
[516] PUB V,2. Nr. 539.
[517] PUB V,2. Nr. 576.

[518] PUB V,2. Nr. 587.
[519] PUB V,2. Nr. 697.
[520] PUB V,2. Nr. 963.
[521] PUB V,1. Nr. 39.
[522] PUB V,2. Nr. 525, 526.
[523] PUB V,2. Nr. 532.
[524] PUB V,2. Nr. 792.
[525] PUB V,2. Nr. 946.
[526] PUB V,1. Nr. 403.
[527] PUB V,1. Nr. 368.
[528] Posilge, SRP III. 80.
[529] Johannis, SRP V. 427.
[530] CDW IV. Nr. 1.
[531] PUB VI,2. Nr. 508.
[532] PUB VI,2. Nr. 546.
[533] PUB VI,2. Nr. 520, 548, 593.
[534] PUB VI,2. Nr. 595.
[535] PUB VI,2. Nr. 805.
[536] CDW II. Nr. 322.
[537] CDW II. Nr. 326, 331, 335, 337.
[538] CDW II. Nr. 383.
[539] CDW II. Nr. 427, 430, 435.
[540] CDW II. Nr. 303.
[541] PUB VI,2. Nr. 693.
[542] PUB V,2. Nr. 529.
[543] PUB V,2. Nr. 594.
[544] PUB V,2. Nr. 665.
[545] PUB V,2. Nr. 848.
[546] Abe 1972. 85.
[547] Biskup-Labuda 2000. 332.
[548] PUB V,2. Nr. 876.
[549] Liber Commendariae Gedanensis Nr. 25.
[550] Liber Commendariae Gedanensis Nr. 45.
[551] Liber Commendariae Gedanensis Nr. 46.
[552] PUB V,2. Nr. 526.
[553] PUB V,2. Nr. 528.
[554] PUB V,2. Nr. 695.
[556] PUB V,1. Nr. 52.
[556] PUB VI,2. Nr. 532.
[557] PUB VI,2. Nr. 533.
[558] GZB 18.
[559] PUB VI,2. Nr. 534.
[560] PUB VI,2. Nr. 538.

[561] PUB V,1. Nr. 13.
[562] PUB V,1. Nr. 20,21.
[563] PUB V,1. Nr. 24.
[564] PUB V,1. Nr. 5.
[565] PUB V,1. Nr. 25.
[566] PUB VI,2. Nr. 833.
[567] Toeppen 1870. 100-101.
[568] CDW III. Nr. 226.
[569] PUB V,2. Nr. 924.
[570] PUB V,2. Nr. 927.
[571] PUB VI,2. Nr. 523.
[572] Ekdahl 1964a. 1-14.; Ekdahl 1966. 90-92.
[573] Grzegorz 1993. 98.; Biskup-Labuda 2000. 335.
[574] Kasiske 1934. 151-152.
[575] Lewerenz 1976. 7.
[576] CDW III. Nr. 53.
[577] CDW III. Nr. 91.
[578] CDW III. Nr. 68.
[579] CDW III. Nr. 138.
[580] Erlen 1992. 112.; Kasiske 1934. 152.
[581] Kubinyi 2009/II.: 572.
[582] Biskup-Labuda 2000. 327.
[583] Thielen 1961. 41-50.
[584] Erlen 1992. 164-166.
[585] Czaja 2000. 45-65.
[586] Lewerenz 1976. 26-27.
[587] Biskup 1986. 6-24.
[588] Posilge, SRP III. 92.
[589] Posilge, SRP III. 125.
[590] Posilge, SRP III. 198.
[591] Posilge, SRP III. 222.
[592] Abe 1972. 121.
[593] Wunder 1968. 159-165.
[594] Semrau 1934. 20-21.
[595] Erlen 1992. 113.; Biskup-Labuda 2000. 316.
[596] Toeppen 1870. 102-104, 112.
[597] Biskup-Labuda 2000. 316.
[598] Wunder 1968. 167.; Kasiske 1934. 72.; Wenskus 1986b. 368.
[599] Chojnacki 1959. 5-33.
[600] Regesta II. Nr. 1497.
[601] Tabulae cereae civitatis Torunensis 52, 56, 57, 62, 63, 65.
[602] CDW IV. Nr. 1.
[603] Biskup 1991b. 14.

[604] Wunder 1968. 86-87.
[605] Semrau 1935. 37.
[606] CDW III. Nr. 316.
[607] Semrau 1935. 13.
[608] Rowell 1996. 567.
[609] Regesta II. Nr. 984.
[610] Posilge, SRP III. 162.; Wigand, SRP II. 639-640.; Mickūnaitė 2006. 5-6.
[611] Vö. pl. Wartberge, SRP II. 95. (1369): a nagymester a litván nagyfejedelemmel tárgyalt *„pro redemptione captivorum, quo sin expugnatione castri Godeswerder ceperant"*; Posilge, SRP III. 91. (1371): *„Ind eme jare was nicht vil gescheftes, wend das man losunge machte mit Kinstod umb die gefangen"*; Wigand, SRP II. 601. (1379): a Német Lovagrend marsallja találkozott Kęstutisszal *„qui cum marschalko loquitur super captivis, quos marschalkus in arta tenuit custodia et servavit"*; GÄB 150. (1382): Balga komtúrság számadáskönyve szerint *„item bleip im Kynstutte schuldig wol 1000 m. vor seyne gefangen, doroff hatte her seyne briffe"*.
[612] Wartberge, SRP II. 107.
[613] GÄB 150.
[614] Wigand, SRP II. 653.
[615] Posilge, SRP III. 191.
[616] Paravicini 1995. 107.
[617] TB 70.
[618] TB 350.
[619] Böhnke 1962. 52.
[620] Wartberge, SRP II. 111.; Wigand, SRP II. 580-581.
[621] Wigand, SRP II. 602-603.; Annales Thorunensis, SRP III. 118.
[622] Posilge, SRP III. 236.
[623] Dusburg, SRP I. 185.; Wartberge, SRP II. 85.; Wigand, SRP II. 596.; Posilge, SRP III. 157.
[624] Wigand, SRP II. 496.
[625] TB 152-155.
[626] OBA 1210.
[627] Ivinskis 1933. 148, 153.
[628] Hermann 1990. 321.
[629] Loewe 1973. 27.
[630] Ochmański 1980.140.
[631] Semrau 1935. 13.
[632] CDW IV. Nr. 1.
[633] Tabulae cereae civitatis Torunensis 69.
[634] Tabulae cereae civitatis Torunensis 119.
[635] TB 180, 236, 252, 487, 543.
[636] TB 550.
[637] TB 245, 481, 513.

[638] TB 490.
[639] GÄB 158.
[640] Staatsverträge I. Nr. 2.
[641] Vásáry 1986. 138-143.
[642] CEV Nr. 146.
[643] Posilge, SRP III. 229-230.
[644] Spuler 1940. 311.
[645] Posilge, SRP III. 263.; Hellmann 1976. 41.; Petrauskas 2004. 36.
[646] Boockmann 1975. 74-75.
[647] PUB V,1. Nr. 27.
[648] PUB V,1. Nr. 37.
[649] PUB V,1. Nr. 57.
[650] CDW II. Nr. 211, 217, 233, 247, 250.; PUB V,2. Nr. 539.
[651] PUB V,2. Nr. 576.
[652] CDW II. 266, 268.
[653] CDW II. Nr. 273, 279, 280.
[654] CDW II. Nr. 290.
[655] PUB V,2. Nr. 742.
[656] CDW II. Nr. 326, 331, 335, 337, 383.
[657] CDW II. Nr. 398, 402.
[658] CDW II. Nr. 427, 430, 435.
[659] PUB V,2. Nr. 918.
[660] CDW II. Nr. 500.; CDW III. Nr. 24.
[661] CDW III. Nr. 113.
[662] CDW III. Nr. 149.
[663] CDW III. Nr. 150, 164.
[664] CDW III. Nr. 238, 296.
[665] CDW III. Nr. 434.
[666] PUB V,1. Nr. 36.
[667] PUB V,2. Nr. 536.
[668] PUB V,2. Nr. 554.
[669] PUB V,2. Nr. 569.
[670] PUB V,2. Nr. 726.
[671] PUB VI,2. Nr. 512.
[672] PUB VI,2. Nr. 563.
[673] PUB VI,2. Nr. 718.
[674] CDW III. Nr. 102.
[675] CDW II. Nr. 267.
[676] CDW II. Nr. 349.
[677] PUB V,2. Nr. 677.
[678] CDW III. Nr. 58.
[679] CDW III. Nr. 206.
[680] CDW III. Nr. 412.

[681] CDW III. Nr. 53.
[682] PUB IV. Nr. 651.; CDW III. Nr. 13.
[683] CDW II. Nr. 322.
[684] CDW III. Nr. 56.
[685] CDW III. Nr. 232.
[686] GZB 59.
[687] Abe 1972. 53.
[688] PUB VI,2. Nr. 1015.
[689] CDW III. Nr. 205.
[690] Abe 1972. 44-45.
[691] Regesta II. Nr. 964, 967, 969.
[692] CDP IV. Nr. 26.
[693] TB 18, 24.; GÄB 322.
[694] Abe 1972. 48-52, 56.
[695] Krollmann 1932. 65.; Hoensch 1998. 72.; Urban 1987. 2.; Končiuis 1964. 24-29.; Hellmann 1986. 19-34.; Halecki 1968. 114.
[696] Hoensch 1997. 6-7. Pósán 1998. 634-635.; Dobrin tartomány elzálogosításáról ld. Lites ac Res Gestae Nr. 29.
[697] Pósán 2011a. 4.
[698] CDP IV. Nr. 110.; Lengyelország felosztásának tervéről ld. Nowak 1964. 53-55.; Schaeder 1937.
[699] Sarnowsky 1993. 427.
[700] Sarnowsky 1993. 430.
[701] GÄB 687.
[702] TB 18.
[703] TB 48-49.
[704] GÄB 131.
[705] TB 48.
[706] TB 84.
[707] TB 84, 108, 139, 222-224, 284, 294.
[708] Staatsverträge I. Nr. 17.
[709] Sarnowsky 1993. 423.
[710] Biskup-Labuda 2000. 317-319, 367-368.; Samsonowicz 1989. 106.
[711] Kaczmarczyk 1957. 504.
[712] Posilge, SRP III. 281.
[713] Posilge, SRP III. 282.
[714] Abe 1972. 74.
[715] Samsonowicz 1989. 107-108.
[716] Vö. pl. Regesta II. Nr. 444, 602, 604, 665, 684, 686, 734, 809, 827, 846, 914, 949, 962; PUB III. Nr. 292.
[717] Három testvérre ld. pl.: Regesta II. Nr. 563, 762, 899.; Négy testvérre vö.: Regesta II. Nr. 774, 799, 881.; Öt testvérre: Regesta II. Nr. 727, 824, 867.; Hat testvérre: Regesta II. Nr. 908.

[718] Regesta II. Nr. 962.
[719] Guddat 1975. 103-105.; Mülverstedt 1851. 348-366.; Rogge 1875. 429-481.
[720] PUB III. Nr. 164.
[721] Guddat 1975. 101.
[722] Rowell 1994.; http://fmg.ac/Projects/MedLands/LITHUANIA.htm
[723] Boockmann 1992. 138.; Biskup 1991a. 49-50, 54, 66.; Sarnowsky 2007. 42.
[724] Biskup 1969. 668.; Biskup 1986. 27.; Samsonowicz 1989. 107-108.
[725] Biskup-Labuda 2000. 367-368.
[726] Samsonowicz 1989. 106-107.
[727] Toeppen 1867. 80.

A 15. SZÁZAD HÁBORÚI ÉS A DEMOGRÁFIAI VISSZAESÉS

[1] Erről a háborúról ld. pl.: Prochaska 1910. 405-421.; Krollmann 1910.; Ekdahl 1976.; Ekdahl 1982.; Ekdahl 1991a. 271-324.; Kuczyński 1985.; Nadolski 1990.; Font 1997. 73-144.; Pósán 2011a. 3-30.; Grabarczyk 2011: 7-25.; Rajman 2011. 26-74.; Baranauskas 2011. 75-91.; Sperka 2011. 92-112.; Mačiukas 2011. 113-125.; Evans 1970.
[2] Biskup-Labuda 2000. 366.
[3] Posilge, SRP III. 315.; Krollmann 1932. 93.; Font 1997. 137.; Militzer 2005. 144-145.
[4] Posilge, SRP III. 316-317.; Blumenau, SRP IV. 57.; Pole, SRP V. 219.; Militzer 2005. 144.; Czacharowski 1980. 350.
[5] Hermanowski 1996. 227.
[6] Posilge, SRP III. 318-319.
[7] Posilgc, SRP III. 320.
[8] Posilge, SRP III. 323-324.; Az 1410. szeptember végén Lengyelország elleni magyar támadásról ld. Dvořáková 2009. 287.; Pósán 2011. 23-24.
[9] Posilge, SRP III. 325.
[10] Posilge, SRP III. 324.
[11] OBA Nr. 44.
[12] OBA Nr. 53.
[13] OBA Nr. 119.
[14] Biskup 1991c. 54-55.
[15] Krollmann 1932. 93-94.
[16] Spuler 1940. 318.
[17] Staatsverträge I. Nr. 83.
[18] Plehn 1900. 76-77.
[19] MKB 8-9.
[20] Abe 1972. 90.
[21] Plehn 1900. 82.

[22] Wunder 1968. 207.
[23] Sattler 1877a. 76-77.; Sattler 1877b. 138.; Volckart 1996. 67.
[24] Ekdahl 1982. 9.
[25] Rünger 1925. 268-278.
[26] Ekdahl 1991b. 37.
[27] Biskup 1963. 65.
[28] Ehhez lásd pl. III. Kázmér lengyel király kiváltságleveleit: HUB III. Nr. 59. (1344), 147. (1345), 156. (1349), 159. (1350)
[29] ADE II. Nr. 395.
[30] Gönnenwein 1939. 79.
[31] ADE III. Nr. 25.
[32] KDMK Nr. 43.
[33] Teke 2003. 391.
[34] HUB IV. Nr. 1017, 1018, 1021, 1022, 1034.; KDMK Nr. 72, 73, 74, 75.
[35] HR(1) IV. Nr. 185.
[36] Kehn 1968. 269.
[37] HUB III. Nr. 624.; A Krakkó és Thorn közötti kereskedelmi háborúra, gazdasági rivalizálásra ld. Samsonowicz 2000. 309-317.; Paulinyi 1933. 6.; Sarnowsky 1998. 62.
[38] Czaja 1995b. 114.
[39] Staatsverträge I. Nr. 84.
[40] Pósán 2000a. 96.
[41] Staatsverträge I. Nr. 84.
[42] Volckart 1996. 67-68.
[43] CEV Nr. 467, 509.
[44] ASP I. Nr. 112.
[45] Burleigh 1984. 80-81.; Sarnowsky 1993. 235.
[46] ASP I. Nr. 112.; Posilge, SRP III. 331.
[47] Waschinski 1952. 235.
[48] Volckart 1996. 69-70.; Pósán 2000b. 15-16.
[49] ASP I. Nr. 171.
[50] Sarnowsky 1993. 440, 449.; Pósán 2000b. 15.
[51] ASP I. Nr. 169.
[52] ASP I. Nr. 184.
[53] Krollmann 1932. 107.
[54] Posilge, SRP III. 327.
[55] Posilge, SRP III. 327.
[56] Posilge, SRP III. 332.
[57] Krollmann 1932. 95, 113.; Militzer 2005. 146.; Biskup 1991c. 55.; Boockmann 1975. 102-103.; Nöbel 1969. 79-80.
[58] Krollmann 1932. 113.
[59] Hoensch 1997. 17.
[60] LUB V,1. Nr. 2364.

[61] Posilge, SRP III. 341-342, 344.
[62] Hermanowski 1996. 128, 171, 184, 203.
[63] CDW III. Nr. 579.
[64] CDW III. Nr. 599.
[65] Koeppen 2006. 44.
[66] Witthöft 1981. 359.
[67] Volckart 1996. 87.
[68] ASP I. Nr. 170.
[69] Posilge, SRP III. 358.
[70] Posilge, SRP III. 358.
[71] Posilge, SRP III. 348.
[72] Krollmann 1932. 119.
[73] Staatsverträge I. Nr. 105.
[74] RI XI,1. Nr. 1171, 1276.
[75] Wunder 1987. 212.
[76] Riel 1937. 237-238.
[77] Posilge, SRP III. 364.
[78] Posilge, SRP III. 360.
[79] Posilge, SRP III. 360.
[80] Posilge, SRP III. 364.
[81] Posilge, SRP III. 362.
[82] Posilge, SRP III. 368-371.
[83] GÄB 24.
[84] GZB 6.
[85] GÄB 220.
[86] GZB 14.
[87] GZB 10.
[88] GZB 90.
[89] GZB 21.
[90] GZB 12.
[91] GZB 22.
[92] GZB 14.
[93] GZB 16.
[94] GZB 17.
[95] GZB 23.
[96] CDW III. Nr. 495.
[97] Biskup 1991c. 56.; Militzer 2005. 147.
[98] Krumbholtz 1892. 227.
[99] ASP I. Nr. 207.; Posilge, SRP III. 335.
[100] Volckart 1996. 77.
[101] ASP I. Nr. 212.
[102] ASP I. Nr. 226.
[103] Gumowski 1960. 27-28.

[104] ASP I. Nr. 227.
[105] ASP I. Nr. 286.
[106] Pósán L. 2000b: 19.
[107] J. K. Hoensch 1997: 26.; Ekdahl 1964b. 614-651.; Lückerath 1969. 43-45.; Neitmann 1985. 330-332.
[108] LUB V,1. Nr. 3093.
[109] Biskup 1991c. 56-57.
[110] Militzer 2005. 149.
[111] Hoensch 1997. 36.; Krom 1994. 482-483.; Ljubavszkij 1900. 66-69.; Hellmann 1976. 50., Sach 2002. 72
[112] CDW IV. Nr. 379.
[113] CDW IV. Nr. 380.
[114] Militzer 2005. 150.
[115] Biskup 1967. 15-28.
[116] CDW IV. Nr. 399.
[117] RI XI,2. Nr. 9275, 9276.; RTA X. Nr. 319. XI, Nr. 30.
[118] Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 637.
[119] Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 632.
[120] Blumenau, SRP IV. 60-62.; Bitschin, SRP III. 500-502.
[121] Palacký 1984. 636.
[122] Staatsverträge I. Nr. 176.
[123] Hoensch 1997. 39.
[124] RI XI,2. Nr. 10099, 10100.
[125] RI XI,2. Nr. 10994, 10995, 10998, 11014.; Nowak 1982. 204-208.; Pósán 2011b. 517.; Pósán 2012d. 34.
[126] RI XI,2. Nr. 11069.
[127] Regesta II. Nr. 2388.
[128] Staatsverträge I. Nr. 181.
[129] Hoensch 1997. 42.
[130] Sarnowsky 1993. 436.
[131] Plehn 1900. 82.
[132] Aubin 1911. 72-74.; Geremek 1956. 52.; Rusiński 1962. 58.
[133] Aubin 1911. 72-74.
[134] Guddat 1975. 71.
[135] Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 624.
[136] Guddat 1975. 153.
[137] Abe 1972. 123.
[138] Wunder 1968. 212.
[139] Abe 1972. 93.
[140] ASP I. Nr. 257.
[141] Ristau 1988. 66.; Trautmann 1974. 18, 31.; Boockmann 1980. 19-20.
[142] Guddat 1975. 152.
[143] ASP I. Nr. 344.

[144] CDW IV. Nr. 163.
[145] Patzer 1964. 159.
[146] CDW IV. Nr. 163.
[147] CDW IV. Nr. 176.
[148] Grunau II. 71.
[149] ASP II. Nr. 410.
[150] Grunau II. 70.; Handbüchlein 7-8.
[151] Grunau II. 71-72.; Heckmann 2008. 283.
[152] CDW IV. Nr. 323.
[153] CDW IV. Nr. 350.
[154] CDW IV. Nr. 571.
[155] Regesta II. Nr. 2207.
[156] Semrau 1937. 22.
[157] Riel 1937. 232.
[158] Regesta II. Nr. 2291.
[159] CDW IV. Nr. 266.
[160] CDW IV. Nr. 305.
[161] Regesta II. Nr. 2360.
[162] Regesta II. Nr. 2385.
[163] Toeppen 1870. 107-109.
[164] Regesta II. Nr. 2844.
[165] Galster 1959. Nr. 45, 222, 370, 393.
[166] Biskup 1991a. 66.
[167] Schmidt 1997. 44.
[168] Ivinskis 1933. 148.
[169] Karge 1925. 70.
[170] Ivinskis 1933. 153.
[171] Hermann 1990. 332-338.; Mortensen 1968. 75.; Biskup 1991b. 14.
[172] A békeszerződés alapján felállított határbíróságokról ld. Staatsverträge I. Nr. 181.; Szweda 2007. 54-64.
[173] Az oklevelet közzéteszi Biskup 1959. 110.
[174] OBA. Nr. 7388.
[175] Staatsverträge II. Nr. 203.
[176] OBA Nr. 10360.
[177] Hermanowski 1996. 47, 111, 144, 188.; Toeppen 1870. 93, 99, 107.; Seeberg-Elverfeldt 1934. 39-41.
[178] Regesta II. Nr. 2844.
[179] CDW III. Nr. 477.
[180] CDW III. Nr. 605, 518.
[181] Regesta II. Nr. 2012.
[182] Regesta II. Nr. 2039.
[183] Regesta II. Nr. 2064.
[184] Regesta II. Nr. 2177.

[185] Regesta II. Nr. 2258.
[186] Regesta II. Nr. 2397.
[187] Regesta II. Nr. 2428.
[188] Regesta II. Nr. 2322.
[189] Riel 1937. 232.
[190] Riel 1937. 230-233.
[191] Grunau I. 474.; Toeppen 1846. 348.; Pósán 2012b. 58.
[192] TB 501.
[193] Forstreuter 1937. 44.
[194] Regesta II. Nr. 2251.
[195] OBA Nr. 9060.; Czaja 2012. 132.
[196] Regesta II. Nr. 3586.
[197] Nikžentaitis 2004. 68.; Rowell 1994. 149-189.; Mažeika 1989. 77-85.
[198] Regesta II. Nr. 1966.
[199] Regesta II. Nr. 2016.
[200] Regesta II. Nr. 2365.
[201] Regesta II. Nr. 2365.
[202] Regesta II. Nr. 2385.
[203] Regesta II. Nr. 2434.
[204] Regesta II. Nr. 2007.
[205] Regesta II. Nr. 2041.
[206] Regesta II. Nr. 2057.
[207] Regesta II. Nr. 2204.
[208] Regesta II. Nr. 2206.
[209] Regesta II. Nr. 2208.
[210] Regesta II. Nr. 2235, 2251.
[211] Regesta II. Nr. 2279, 2282.
[212] Regesta II. Nr. 2308, 2300.
[213] Regesta II. Nr. 2525, 2529.
[214] Regesta II. Nr. 2549.
[215] Regesta II. Nr. 2059.
[216] Regesta II. Nr. 2260.
[217] Regesta II. Nr. 2299.
[218] Regesta II. Nr. 2369.
[219] Regesta II. Nr. 2493.
[220] Regesta II. Nr. 2468.
[221] Regesta II. Nr. 2800.
[222] ASP II. Nr. 36.
[223] ASP II. Nr. 37.
[224] OF 13, 302-303.
[225] Sarnowsky 1993. 427-428.
[226] OBA Nr. 9781.
[227] OBA Nr. 11234.

[228] OBA Nr. 11750.
[229] OBA Nr. 12341.
[230] Sarnowsky 1993. 428, 432.
[231] ASP IV. Nr. 16.
[232] Sarnowsky 1993. 433.
[233] ASP II. Nr. 108.; Regesta II. Nr. 2503.
[234] A porosz rendek céljairól, törekvéseiről ld. Sarnowsky 2000. 403-422.; Militzer 2005. 146-152.; Murowski 1953.; Górski 1949. 25-26.
[235] ASP II. Nr. 432, 467.
[236] ASP III. Nr. 95.
[237] ASP III. Nr. 375.
[238] Regesta II. Nr. 2928.
[239] Staatsverträge II. Nr. 288.
[240] Spomniki Krakowskie, PDP III. 241.
[241] Krollmann 1932. 145.
[242] Biskup 1991c. 61.
[243] OBA Nr. 137.
[244] Plehn 1900. 92.
[245] ASP IV. Nr. 320.
[246] ASP IV. Nr. 323.
[247] ASP IV. Nr. 325.
[248] Krollmann 1932. 145.
[249] Regesta II. Nr. 2934.
[250] Regesta II. Nr. 2944.
[251] Regesta II. Nr. 2945.
[252] Boockmann 1992. 212.
[253] Biskup 1963. 76.
[254] Staatsverträge II. Nr. 292.; Górski 1976. 43-44.
[255] ASP IV. Nr. 250.
[256] Rautenberg 1954. 62.
[257] Krollmann 1932. 145.
[258] Biskup 1963. 61.
[259] Wermter 1983. 134.
[260] ASP IV. Nr. 246.
[261] Waschinski 1952. 58-60, 95.; Sarnowsky 1993. 66.; Pósán 2000a. 213.
[262] ASP IV. Nr. 248.
[263] Księga Theudenkusa Nr. 284, 285, 286.
[264] Vossberg 1841. 33.
[265] Kubiek 1986. 46-47.; Pósán 2000b. 22.
[266] Volckart 1996. 204.
[267] Krollmann 1932. 147.
[268] ASP IV. Nr. 275.
[269] Spuler 1940. 335.

[270] Plehn 1900. 94.
[271] ASP II. Nr. 48, 66, 166, 207.
[272] Plehn 1900. 94.
[273] Rautenberg 1954. 62.
[274] Plehn 1900. 93.
[275] Pomes.UB I. Nr. 151.
[276] Pomes.UB II. Nr. 158.
[277] Pomes.UB II. Nr. 159.
[278] Annales Golubienses, PDP IV. 42.
[279] Pósán 2010b. 276.
[280] Annales Golubienses, PDP IV. 42.
[281] Biskup 1963. 62.
[282] Krollmann 1932. 147.
[283] Militzer 2005. 152.
[284] Boockmann 1992. 216.
[285] Krollmann 1932. 148.
[286] Regesta II. Nr. 2944.; Rautenburg 1954. 97.
[287] Abe 1972. 100-101.
[288] Krollmann 1932. 148.
[289] Gause 1996. 175-180.
[290] Biskup 1963. 64.
[291] Forstreuter 1931. 7-9, 26-27.
[292] Gause 1996. 146.
[293] Krollmann 1932. 151.
[294] Zins 1960. 591.
[295] Chronicon de vitis episcoporum Warmiensium, MHW III. 105.
[296] Bohn 2001. 40; Pósán 2012a. 69.
[297] Sarnowsky 1998. 68-69.
[298] Plehn 1900. 98.
[299] Regesta II. Nr. 2948.
[300] Biskup 1963. 64.
[301] Regesta II. Nr. 2970.
[302] ASP IV. Nr. 367.
[303] Küttler 1971. 1527-1528.
[304] ASP IV. Nr. 367.
[305] ASP IV. Nr. 387.
[306] Volckart 1996. 206.
[307] Boockmann 1992. 218.
[308] Annales Golubienses, PDP IV. 42.
[309] Annales Golubienses, PDP IV. 42.
[310] Regesta II. Nr.3016, 3055
[311] Krollmann 1932. 152-153.
[312] Plehn 1900. 100-101.

[313] Krollmann 1932. 153.
[314] Biskup 1963. 66.
[315] ASP V. Nr. 14.
[316] Volckart 1996. 208.
[317] Guddat 1975. 154-155.
[318] Pole, SRP V. 190.
[319] Weinrich, SRP IV. 728.
[320] Biskup 1963. 66-67.
[321] Krollmann 1932. 155-156.
[322] Weinrich, SRP IV. 728.
[323] Wilke 1930. 54.
[324] Pole, SRP V. 227.
[325] Hejnosz 1968. 107-108.
[326] Biskup 1963. 67-68.
[327] Pósán 2010b. 284.
[328] Hoensch 1998b. 97.
[329] Mátyás király levelei Nr. 78.
[330] Hoensch 1998b. 97.
[331] Spieralski 1980. 65.
[332] Krieger 1994. 206.
[333] Hejnosz 1968. 107-108.
[334] Staatsverträge II. Nr. 403.
[335] Weise 1954. 17.
[336] Staatsverträge III. Nr. 457, 461.Pósán 2009c. 437-444.
[337] Związek Pruski Nr. 112.
[338] Firyn 2001. 14.
[339] Hejnosz 1968. 112-113, 115.; Leśnodorski 1949. 27-28.
[340] Wilke 1930. 54
[341] Hermanowski 1996. 66.
[342] Wunder 1987. 217.
[343] Hermanowski 1986. 38-39, 66, 82, 99, 140, 144.
[344] Wilke 1930. 54.
[345] Die mittlere Chronik von Oliva, SRP V. 632.
[346] Długosz 5. 232, 241.
[347] Grunau II. 275.; Waldau 239-240.
[348] Kiss-Laszlovszky 2013. 45.
[349] Pole, SRP V. 192.; Grunau II. 312.
[350] Weinrich, SRP IV. 737.
[351] Długosz 5. 596-597.
[352] ASP KA I. 382.
[353] Weinrich, SRP IV. 739.
[354] Lübbe, SRP IV. 714.
[355] Weinrich, SRP IV. 740, 744.

[356] Beyer, SRP V. 443.
[357] Weinrich, SRP IV. 744.
[358] Beyer, SRP V. 444.
[359] Beyer, SRP V. 443.; Weinrich, SRP IV. 748.
[360] Weinrich, SRP IV. 754-755.; Lübbe, SRP IV. 720.
[361] Waldau, 245.
[362] Beyer, SRP V. 445.; Weinrich, SRP IV. 796.
[363] Beyer, SRP V. 447.; Weinrich, SRP IV. 799.
[364] Guddat 1975. 155.
[365] Rautenberg 1954. 97.; Plehn 1900. 93.
[366] Annales Golubienses, PDP IV. 42.
[367] Hermanowski 1996. 153, 213.
[368] Boockmann 1992. 216-218.; Rautenberg 1954. 97.
[369] Guddat 1975. 162-163.
[370] Regesta II. Nr. 3267.
[371] Regesta II. Nr. 3270.
[372] Regesta II. Nr. 3271.
[373] Regesta II. Nr. 3272.
[374] Regesta II. Nr. 3273.
[375] Regesta II. Nr. 3277.
[376] Regesta II. Nr. 3278.
[377] Regesta II. Nr. 3279.
[378] Regesta II. Nr. 3280.
[379] Regesta II. Nr. 3281.
[380] Regesta II. Nr. 3282.
[381] Regesta II. Nr. 3285
[382] Regesta II. Nr. 3286.
[383] Regesta II. Nr. 3287.
[384] Regesta II. Nr. 3290.
[385] Regesta II. Nr. 3293.
[386] Uo.
[387] Guddat 1975. 164.
[388] Regesta II. Nr. 3292.
[389] Regesta II. Nr. 3268.
[390] Abe 1972. 101.
[391] Regesta II. Nr. 3245.
[392] Regesta II. Nr. 3313, 3324.
[393] Regesta II. Nr. 3353.
[394] Regesta II. Nr. 3376.
[395] Guddat 1975. 165-166.
[396] Guddat 1975. 157.
[397] Abe 1972. 102.
[398] Hermanowski 1996. 115, 178, 302.

[399] Abe 1972. 102.
[400] Guddat 1975. 175-176.
[401] Biskup 1980. 405-406.
[402] Hermanowski 1996. 109, 130.
[403] Guddat 1975. 175-176.
[404] Regesta II. Nr. 3318, 3319.
[405] Regesta II. Nr. 3372.
[406] Regesta II. Nr. 3527, 3530.
[407] Regesta II. Nr. 3584.
[408] Regesta II. Nr. 3697, 3706, 3795.
[409] Wunder 1968. 215.
[410] Guddat 1975. 168.
[411] Gause 1924. 28-30.
[412] Hermanowski 1996. 79, 120, 301.
[413] Abe 1972. 103.
[414] Regesta II. Nr. 3464.
[415] Abe 1972. 104.
[416] Aubin 1911. 108.
[417] Regesta II. Nr. 3576.
[418] Brünneck II. 1896. 114-116.
[419] Guddat 1975. 169-170.
[420] Regesta II. Nr. 3483.
[421] Regesta II. Nr. 3576.
[422] Regesta II. Nr. 3393.
[423] Regesta II. Nr. 3393.
[424] Regesta II. Nr. 3864.
[425] OF 119, 81. és 125, 274.
[426] Regesta II. Nr. 21240.
[427] Pomes.UB I. Nr. 187.
[428] Regesta II. Nr. 3834.
[429] Pomes.UB I. Nr. 194.
[430] Hermanowski 1996. 289.
[431] Regesta II. Nr. 3461.
[432] Regesta II. Nr. 3511.
[433] Regesta II. Nr. 3386.
[434] Regesta II. Nr. 3388.
[435] Regesta II. Nr. 3692.
[436] Guddat 1975. 212-213.
[437] Geremek 1957. 195-233.; Meier 1967. 170-185.
[438] Szöveggyűjtemény 222.; A statutumokról és a piotrkowi országgyűlésről ld. Grodecki-Zachorowski-Dąbrowski 2011: 846.
[439] ASP V. Nr. 229.
[440] Guddat 1975. 196, 216.

[441] Plehn 1904. 98, 104.
[442] Fritze 1974. 204.; Biskup 1972. 58.
[443] Weise 1954. 17.; Hejnosz 1968. 122.
[444] Dralle 1998. 144.
[445] Spieralski 1980. 65.
[446] Mátyás király levelei Nr. 141, 142, 143, 144, 155.
[447] Spieralski 1980. 69.
[448] Nehring 1989. 54-55.; Hoensch 1998b. 121-128.
[449] VMHH Nr. 613, 615.
[450] VMHH Nr. 614.; Staatsverträge III. Nr. 425.
[451] Dralle 1998. 145.
[452] Staatsverträge III. Nr. 488.
[453] Mátyás király levelei I. Nr. 210.
[454] Nehring 1989. 82.
[455] Staatsverträge III. Nr. 457, 461.
[456] Staatsverträge III. Nr. 458, 462, 463.
[457] Długosz 5. 662.
[458] Mátyás király levelei I. Nr. 251.
[459] Pole, SRP V. 204.
[460] DOZA III. Nr. 4092.
[461] Jähnig 1998. 148.
[462] Pósán 2009c. 442-443.
[463] Hoensch 1998b. 164.; Jähnig 1998. 149.
[464] B. Spuler 1940. 349.
[465] Górski 1978. 52-59.; Biskup 1980. 410.
[466] Papacostea 1980. 34-36.
[467] Naker, SRP V. 289-314.; Grodecki-Zacharowski-Dąbrowski 2011. 848-850.; Davies 2006. 124.; Matuz 1990. 63.; Perényi 1962. 71.; Weise 1964. 417.
[468] Biskup 1980. 410.
[469] Abel 1980. 118.
[470] Aubin 1911. 113.
[471] Link 2004. 11.
[472] Volckart 1996. 214.
[473] Grunau II. 367.
[474] North 1976/78. 74.
[475] Volckart 1996. 230.
[476] Biskup 1998. 153-157.; Grundmann 1973. 288.
[477] Biskup 1980. 410.; Pósán 2003a. 395.; Kosáry 1978. 32-36.
[478] Pole, SRP V. 270.
[479] Biskup 1980. 411.; Militzer 2005. 156.; Thielen 1998. 160-162.
[480] Hunyadi-Pósán 2011. 108-112.; Biskup 1980. 411.
[481] Biskup 1980. 411.
[482] Biskup 1980. 412.

[483] Forstreuter é.n. 12-14.; Biskup 1991c. 69.
[484] Volckart 1996. 236.
[485] Wilke 1930. 71.; Simsch 1981. 106.
[486] ASP V. Nr. 168.
[487] ASP V. Nr. 233, 236, 237.
[488] Baczkowski 1975.; Liske 1878. 445-465.
[489] Aufzeichnungen, SRP V. 327-328.
[490] Az I. Miksa és III. Iván közötti kapcsolatról ld. Fiedler 1863.; Karge 1893. 259-287.; Kosáry 1978. 32.; Forstreuter 1962. 32.
[491] Perényi 1962. 74.
[492] Tuchtenberg 2009. 29.
[493] A Német Lovagrend livóniai ága és a moszkvai nagyfejedelemség közötti konfliktusról ld. Raba 1978. 577-587.; Lenz 1929.; Selart 2008. 264.
[494] A Német Lovagrend és Moszkva közötti szerződésről ld. Regesta II. Nr. 3992.; Sach 2002.; Forstreuter 1955. 75-100.
[495] Zombori 2004. 253.
[496] Kolberg 1905. 214-217.
[497] Zivier 211-212.
[498] Eyn newes geticht, SRP V. 340. Vers 5-10.
[499] Eyn newes geticht, SRP V. 340. Vers 25-30.
[500] Eyn newes geticht, SRP V. 341. Vers 50-55.
[501] Aufzeichnungen, SRP V. 330.
[502] Biskup 1991c. 69.
[503] Aufzeichnungen, SRP V. 331.
[504] Hermanowski 1996. 101, 203.
[505] Aufzeichnungen, SRP V. 331.
[506] Biskup 1991c. 70.
[507] Eyn newes geticht, SRP V. 343. Vers 110-115.
[508] Aufzeichnungen, SRP V. 332-333.
[509] Biskup 1991c. 70.
[510] Spieszen, SRP V. 355.
[511] Aufzeichnungen, SRP V. 336.
[512] Aufzeichnungen, SRP V. 338.
[513] Biskup 1991c. 71.
[514] Albrecht von Brandenburg nagymester a rokonától, Joachim brandenburgi őrgróftól 48.000 rajnai gulden kölcsönt vett fel. Ld. Regesta II. Nr. 4035, 4043.
[515] Perényi 1962. 74.
[516] Zimmerling 1988. 321.; Sarnowsky 2007. 107.; Militzer 2005. 156.; Meier 1967. 174.; Biskup 1980. 414.
[517] Sach 1998. 362.
[518] Wunder 1968. 226.
[519] North 1982. 75.

[520] Guddat 1975. 222-223.
[521] Volckart 1996. 245.
[522] ASP V. Nr. 272.
[523] Volckart 1996. 245.
[524] ASP V. Nr. 263.
[525] ASP V. Nr. 263.
[526] EFE Nr. 28.
[527] Wunder 1975. 151-152.; Zins 1960. 589.
[528] Hermanowski 1996. 146.
[529] Wenskus 1986b. 366.
[530] Wunder 1982. 243-245.
[531] ASP V. Nr. 125.
[532] UBR II. Nr. 371.; Grunau II. 69.; Brauer 2008. 146-152.
[533] Testamente Herzog Albrechts 198.; Poroszországhoz hasonlóan a 13. századtól fennálló német uralom ellenére a lett területeken sem vert mélyebb gyökereket a kereszténység. A jezsuita hittérítők, akik a reformációtól igyekeztek visszafordítani az embereket, 1606-ban egy erdei faluban olyan öregemberre bukkantak, aki egyrészt megkeresztelte a gyermekeket, másrészt azonban áldozatokat mutatott be a pogány isteneknek is. Erről ld. Górski 1983. 30.
[534] Volckart 1996. 253.
[535] Jähnig 2008. 62.
[536] UBR I. Nr. 55.
[537] Bárány 2014. 75.
[538] Meier 1967. 174.
[539] Zins 1960. 596.
[540] UBR I. Nr. 118.; Militzer 2005. 156.
[541] Zivier 1915. 270.
[542] Meier 1967. 175.
[543] UBR I. Nr. 248.
[544] Meier 1967. 178.
[545] UBR I. Nr. 316.
[546] Engel 2001. 303-304.; Kulcsár 1981. 168-176, 188, 194-197.
[547] UBR I. Nr. 333, 334.
[548] Wojciechowski 1946. 164.
[549] Kulcsár 1981. 218.
[550] Meier 1967. 178.
[551] SHP I. Nr. 1.
[552] Meier 1967. 180.; Boockmann 1992. 236.; Militzer 2005. 156.; Rocznik Stanisława Naropińskiego, PDP III. 223.
[553] Sarnowsky 2007. 108.
[554] Friedenthal 1977. 463.
[555] Creutz, SRP V. 372-375.; UBR I. Nr. 381.¸Helbing 1964. 18.

[556] Wunder 1975. 161.
[557] UBR I. Nr. 355.
[558] Meier 1967. 170.
[559] Jähnig 1987. 403.; Jähnig 2008. 63-64.
[560] Sarnowsky 2007. 1078.; Militzer 2005. 156.; MacCulloch 2011. 261.
[561] Bohn 2001. 49.
[562] Hubatsch 1961. 289.; Gundermann 1965.
[563] Meier 1967. 177.
[564] Firyn 2001. 14.
[565] Zins 1960. 594.
[566] Schramm 1977. 125-154.
[567] Kosman 1977. 27.; Lukšaitė 1996. 6-22.
[568] Kuhles-Küttler 1967. 188.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

I. Levéltári források

OBA = Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung, Historisches Staatsarchiv, Deutschordensbriefarchiv

OF = Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung, Historisches Staatsarchiv, Ordensfolianten

II. Kiadott források

Adam Bremensis = Adam Bremensis: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum.* Scriptores rerum germanicorum in usum scholarium ex Monumentis Germaniae Historicis. Ed. Schmeidler, Bernhard., Hannover 1917.

ADE = *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou korból.* I-III. Szerk. Wenzel Gusztáv, Budapest 1874–1876.

Ältere Hochmeisterchronik. In: SRP III. 519–709.

Annales Golubienses. In: PDP IV. 40–43.

Annales Pelplinenses. In: SRP I. 270–274.

Annales Ronneburgenses. In: SRP II. 142–148.

Annalista Thorunensis. In: SRP III. 57–316.

Annales Vindobonenses. In: SRP I. 249–252.

Annales Zwetlenses. In: SRP I. 249–252.

ASP = *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens.* Bde. I-V. Hg. Toeppen, Max, Leipzig 1878–1886.

ASPK I. = *Acta Stanów Prus Królewskich.* Tom. I. Ed. Górski, Karol - Biskup, Marian, Toruń 1955.

ASP KA = *Akten der Ständetage Preussens Königlichen Antheils (Westpreussens)* Bd. I. Hg. Thunert, Franz, Danzig 1888.

Aufzeichnungen = *Aufzeichnungen zur Geschichte des letzten Hochmeisters, des Markgrafen Albrecht von Brandenburg von verschiedenen Verfassern.* In: SRP V. 315-340.

Berichte = *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an die Kurie.* Bde. I-IV. Bearb. Forstreuter, Kurt - Koeppen, Hans Göttingen 1960-1976.

Beyer = *Christoph Beyers des ältern Danziger Chronik.* In: SRP V. 440-455.

Bitschin = Conrad Bitschin: *De vita conjugali.* In: SRP III. 478-506.

Blumenau = Laurentius Blumenau: *Historia de Ordine Theutonicorum Cruciferorum.* In: SRP IV. 35-67.

Canonici Sambiensis. In: SRP I. 272-290.

Catalogus episcoporum Vladislaviensium III. = *Catalogus episcoporum Vladislaviensium.* In: Joannis Dlugossi: Opera omnia. Tom. III. Ed. Przezdziecki, Aleksander, Cracoviae 1887. 179-208.

Carthäusers = *Die Ermahnung des Carthäusers.* In: SRP IV. 449-465.

Cassiodorus = Magni Aurelii Cassiodori senatoris: *Variarum Libri sex priores.* Ed. Voigt, Leopold, Viennae 1702.

CEV = *Codex epistularis Vitoldi magni ducis Lithuaniae (1376-1430).* Ed. Prochaska, Antoni (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia VI.) Krakau 1882.

CDH = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tom. I-XI., Vol. 1-43. Ed. Fejér, Georgius, Buda 1829-1844.

Chronicon de vitis episcoporum Warmiensium. In: SRW I. 10-137.

Chronicon Dunamundense. In: SRP II. 139-142.

Chronica Olivensis. In: SRP I. 669-731.

Chronica principum poloniae. In: PDP III. 423-578.

Columella = Columella: *A mezőgazdaságról.* Ford. Hoffmann Zsuzsanna, Szeged 2005.

CDB IV. = *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae.* Tom. IV. Ed. Sebánek, Jindřich - Dušková, Sisa, Pragae 1962.

CDP = *Codex diplomaticus Prussicus.* Tom. I-III. Hg. Voigt, Johannes, Königsberg 1836-1848.

CDW = *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands.* Bde. I-IV. Hgg. Woelky, Carl Peter - Röhrich, V., Braunsberg 1874.

Creutz = *Philipp von Creutz gewesten Teutschen ordensrittern.* In: SRP V. 360-384.

Darowizna Gniezna. In: PDP I. 148-149.

Die mittlere Chronik von Oliva. In: SRP 624-644.

Długosz = Jan Długosz: *Historiae Poloniae libri XII.* Tom. 1-5. Ed. Egota, Poweł, Pizedziecki, Aleksander, Krakau 1873-1878.

DOZA = *Die Urkunden des Deutschordens-Zentralarchivs in Wien. Regesten III.* Hg. Arnold, Udo (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 60/III.) Marburg 2007.

Dusburg = Petri de Dusburg: *Chronica terrae Prussiae,* In: SRP I. 21-269.

EFE = *Elemente ad fontium editiones. Documenta ex archivo regiomontano ad Poloniam spectantia.* Pars 1, Vol. 46. Ed. Lanckoronska, Carolina Romae 1973.

Einhard = Einhardi: *Vita Caroli Magni.* Scriptores rerum germanicorum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis. Ed. Pertz, Georg Heinrich, Hannover 1911.

Elbinger Kriegsbuch = *Das Elbinger Kriegsbuch.* Hg. Toeppen, Max, In: Altpreußische Monatschrift 36 (1899) 223-273.

Erasmus Stella = Erasmi Stellae Libonothani: *De Borussiae antiquitatibus libri duo.* In: SRP IV. 282-298.

Eyn newes geticht = *Eyn newes geticht von dem negstvorgangenen krig zu Preussen 1520.* In: SRP V. 340-347.

Gall Névtelen = Gall Névtelen: *A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei.* Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Bagi Dániel. Bp. 2007.

GÄB = *Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens.* Hg. Ziesemer, Walther, Danzig 1912.

Geographus Bavarus = Geograf Bawarski: *Orbis grodów i tergtoryów z pólnocnej strony dunaju czyli.* wydal Zakrzowski, Stanislaw, Lemberg 1917.

Germanenrechte I. = *Germanenrechte. Neue Folge. Deutsches Bauerntum I. Mittelalter.* Bearb. Franz, Günter, Weimar 1940.

Grunau I-II. = Simon Grunau: *Preussische Chronik I-II.* (Die preußischen Geschichtsschreiber des XVI und XVII. Jahrhunderts 1-2.) Hg. Perlbach, Max, Leipzig 1876., 1889.

GZB = *Das Große Zinsbuch des Deutschen Ritterordens.* Hg. Thielen, Peter Gerit, Marburg 1958.

Handbüchlein = *Chronica oder Handbüchlein Danziger Geschichte.* Hg. Schwarz, Friedrich, In: Heimatblatt des deutschen Heimatbundes 3/3-4. (1954) 1-352.

Heinrici = Heinrici: *Chronicon Livoniae.* Scriptores rerum germanicorum in usum scholarium ex Monumentis Germaniae Historicis. Ed. Pertz, Georg Heinrich., Hannover 1874.

Helmoldi Chronica = Helmoldi presbyteri Bozoviensis: *Cronica Slavorum.* (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 19) Hg. Buchner, Rudolf, Bd. XIX. Berlin 1963.

HR(1) = Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256-1430. Hanserecesse. 1. Abt., Bde. III-VIII. Berab. Koppmann, Karl Leipzig 1875-1897.

HUB = *Hansisches Urkundenbuch.* Bde. I-VIII. Hgg. Kunze, Karl - Stein, Walther - Höhlbaum, Konstatntin - Rundstedt, Hans-Georg von, Leipzig-Weimar 1876-1939.

Iura Prutenorum = *Iura Prutenorum saeculo XIV condita nunc primum ex libris manuscriptis.* Ed. Laband, Paul, Königsberg 1866.

Jeroschin = Nicolaus von Jeroschin: *Kronike von Pruzinlant.* In: SRP I. 291-648.

Jordanes = Jordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei.* Közreadja Kiss Magdolna. Bp. 2004.

Kadlubek = Magistri Vincentii dicti Kadlubek: *Chronica Polonorum.* In: PDP II. 193-447.

KDMK = *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa, 1275-1506. Część pierwsza.* Wydał i przypisami objaśnik. Krakowie 1879.

Księga Theudenkusa = *Księga Theudenkusa.* Wydał Koczy, Leon (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 33.) Toruń 1937.

Liber Commendariae Gedanensis = *Księga Komturstwa Gdańskiego / Liber Commendariae Gedanensis.* Wydał Ciesielska, Karola - Janusz-Biskupowa, Irena (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 70) Warszawa-Poznań-Toruń 1985.

Liber memoriarum Colmensis civitatis = *Das Kulmer Gerichtsbuch / Liber memoriarum Colmensis civitatis.* Berab. Lückerath, August - Benninghoven, Friedrich (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44) Köln-Weimar-Wien 1999.

Lites ac Res Gestae = *Lites ac Res Gestae inter Polones Ordinimque Cruciferorum.* Ed. Zakrzewski, J., Poznan 1892.

LUB I. = *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch.* Bd. I. Hg. Bunge, Friedrich Georg von, Reval - Riga 1852.

Lübbe = Jacob Lübbe: *Familienchronik.* In: SRP IV. 692-724.

Mátyás király levelei = *Mátyás király levelei. Külügyi osztály, 1458-1479.* I. Szerk. Fraknói Vilmos, Budapest 1893.

MHP I. = *Monumenta Historica Poloniae.* Tom. I. (1217-1400). Ed. Theiner, August, Romae 1860.

MKB = *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399-1412.* Hg. Ziesemer, Walther, Danzig 1913.

Naker = Liborius Naker: *Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497.* In: SRP V. 289-314.

Novus Liber Rationum Veteris Civitatis Elbingensis = *Nowa księga rachunkowa starego miasta Elbląga 1404-1414. Część 1 (1404-1410) / Novus Liber Rationum Veteris Civitatis Elbingensis.* (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 72) Wydał Pelech, Markian, Warszawa-Poznań-Toruń 1987.

NPUB I-II. = *Neues preussisches Urkundenbuch.* Bde. I-II. Hgg. Woelky, Carl Peter - Mendthal, Hans, Leipzig 1891.

Posilge = Johann von Posilge: *Chronik des Landes Preußen.* In: SRP III. 79-316.

PDP = *Pomniki Dziejowe Polski.* Tom. I-IV. Ed. Bielowski, August, Warszawa 1961.

Pole = Paul Pole: *Preussische Chronik.* In: SRP V. 172-222.

Pommerell.UB = *Pommerellisches Urkundenbuch.* Hg. Perlbach, Max, Danzig 1882.

Pomes.UB I-II. = *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesania.* Heft I-II., Hg. Cramer, Hermann, Marienwerder 1885-1886.

Poveszty vremennih let... In: PDP I. 521-834.

Preußischen Regesten = *Preußischen Regesten bis zum Ausgange des 13. Jahrhunderts.* Hg. Toeppen, Max In: Altpreußische Monatschrift 11 (1874) 1-32, 97-128, 326-348, 385-432, 546-572, 602-624; 12 (1875) 1-26, 97-144, 193-216, 319-344, 385-428, 577-645.

PSB = *Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg.* Hg. Wunder, Heide, Köln - Berlin 1969.

PUB = *Preußisches Urkundenbuch.* Bde. I,1.-VI,1. Hgg. Philippi, Rudolf - Woelky, Carl Peter - Seraphin, August - Hein, Max - Maschke, Erich - Koeppen, Hans - Conrad, Klaus, Königsberg-Marburg 1882-1986.

Regesta II. = *Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198-1525. Pars II.: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden.* Berab. Joachim, Erich; Hg. Hubatsch, Walther, Göttingen 1949.

Regesta Lithuaniae I. = *Regesta Lithuaniae ab origine usque ad magni ducatus cum regno poloniae unionem.* Tom. I. Ed. Paszkiewicz, Henrik, Varsoviae 1930.

Reimchronik = *Livländische Reimchronik.* Hg. Meyer, Leo, Paderborn 1876.

Relatio de Hermann de Salza. In: SRP V. 159-168.

Relatio Hartmanns von Heldrungen. In: SRP V. 169-172.

RI XI = *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410-1437)* Bde. 1-2., Hg. Böhmen, Johann Friedrich, Innsbruch 1896-1900.

Rocznik Stanisława Naropińskiego. In: PDP III. 219-227.

RTA X-XI. = *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund. 1-3. Abt. (1410-1431).* Bde. X-XI., Hg. Kerler, Dietrich, München-Gotha 1878-1887.

Saxo Grammaticus = Saxo Grammaticus: *Gesta Danorum.* Eds. Olrik, Jorgen - Raeder, Hans, Kopenhagen 1931.

SHP I. = *Die Staatsverträge des Herzogtums Preussen. Teil I.: Polen und Litauen. Verträge und Belehnungsurkunden 1525-1657/58.* (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz Bd. 4.) Hg. Dolezel, Stephan - Dolezel, Heidrun, Berlin 1871.

Spieszen = Secretarii Gregorii Spieszen: *Bericht von Preußischen krieg und regierung markgrafen Albrechts zu Brandenburg, hochmeisters etc.* In: SRP V. 348-356.

Spomniki Krakowskie. In: PDP III. 240-242.

SRP = *Scriptores rerum prussicarum.* Bde. I-V. Hgg. Hirsch, Theodor - Toeppen, Max - Strehlke, Ernst, Leipzig 1861-1874.

SRW I. = *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands.* I. Hgg. Woelky,Carl Peter - Saage, Johann Martin (Monumenta Historiae Warmiensis III.) Braunsberg 1866.

Staatsverträge = *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert.* Bde. I-III. Hgg. Weise, Erich - Neitmann, Klaus, Marburg 1966-1970.

Statuten = *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften.* Hg. Perlbach, Max, Halle 1890.

Schuldbücher und Rechnungen = *Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen. Bd.3: Großschäfferei Marienburg.* Hgg. Link, Christina - Sarnowsky, Jürgen, Köln-Weimar-Wien 2008.

SUB I. = *Urkundenbuch des Bisthums Samland.* Bd.I. (1243-1466). Hg. Woelky, Carl Peter, Danzig 1885.

Szöveggyűjtemény = *Európa és a Közel-Kelet. IV-XV. század. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Középkor 1/1.* Szerk. Sz. Jónás Ilona, Budapest 1981.

Tabulae cereae civitatis Torunensis = *Tabliczki Woskowe miasta Torunia ok. 1350 - I. Poł. XVI w. / Tabulae cereae civitatis Torunensis.* (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 69) Wydali Górski, Karol - Szczuczko, Witold, Warszawa-Poznań-Toruń 1980.

Tacitus = *Tacitus összes művei.* Ford. Borzsák István, Szeged 1998.

TB = *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399-1409.* Hg. Joachim, Erich, Königsberg 1896.

Testamente Herzog Albrechts = *Die Testamente herzog Albrechts von Preußen aus den 60er Jahren des 16. Jahrhunderts.* (Quellen und Studien. Deutsches Historisches Institut Warschau Bd. 9.) Hgg. Bues, Almut - Kąkolowski, Igor, Wiesbaden 1999.

UBC I. = *Urkundenbuch des Bistums Culm.* Hg. Woelky, Carl Peter, Danzig 1885.

UBR I-II. = *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preußen.* Bde. I-II. Hg. Tschackert, Paul, Leipzig 1890.

Vita Karoli IV. = *Karoli IV imperatoris romanorum vita ab eo ipse conscripta / IV. Károly császár önéletrajza.* Ford. Nagy Balázs, Bp. 2010.

Vita Sancti Adalberti. In: SRP I. 235-243.
VMHH = *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia ex tabulariis Vaticanis.* Ed. Theiner, Augustinus, Romae 1860.
Waldau = *Die Aufzeichnungen des Thorner Pfarrers Hieronymus Waldau (1190-1495).* Hg. Günther, Otto, In: Zeitschrift für Westpreußische Geschichtsvereins 49 (1907) 222-251.
Wartberge = Hermann von Wartberge: *Chronicon Livoniae.* In: SRP II. 9-116.
Weinrich = Caspar Weinrich: *Danziger Chronik.* In: SRP IV. 725-800.
Wigand = Wigand von Marburg: *Chronicon seu Annales Wigandi Marburgensis.* In: SRP II. 429-662.
Wulfstan = Wulfstan: *Orosius.* In: SRP I. 732-735.
Związek Pruski = *Związek Pruski i poddanie się Polsce.* Wydal Górski, Karol, Poznań 1949.

III. Irodalom

Abe 1972 = ABE, Kinya: *Die Komturei Osterode des Deutschen Ordens in Preussen 1341-1525.* Köln-Berlin
Abel 1980 = ABEL, Wilhelm: *Strukturen und Krisen der spätmittelalterlichen Wirtschaft.* (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 32) Stuttgart-New York
Ahnsehl 1961 = AHNSEHL, Karl-Otto: *Thorns Seehandel und Kaufmannschaft um 1370.* (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost- und Mitteleuropas). Marburg
Anderson 1989 = ANDERSON, Perry: *Az abszolutista állam.* Budapest
Antoniewicz 1951 = ANTONIEWICZ, Władisław: *Zagadienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski w okresie rzymskim.* In: Przeglad Zachodni VII. (1951:5-6.) 26-59.
Arnold 1987 = ARNOLD, Udo: *Der Deutsche Orden und Preussen.* In: Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften, Teil II.: Ost- und Westpreussen. (Studien zum Deutschtum im Osten 19/II.) Hg. Rothe, Hans, Köln-Wien. 41-66.
Arnold 1996 = ARNOLD, Udo: *Akkon - Venedig - Marienburg. Der Deutsche Orden vom Mittelmeer zum Ostseeraum.* In: Acri 1291. La fine della presenza degli ordini

militari in Terra Santa e i nuovi orientamenti nel XIV secolo, a cura di Tommasi, Francesco, Perugia. 69-74.
Aschkewitz 1942 = ASCHKEWITZ, Max: *Die Bevölkerung im südostlichen Pommerellen vom 13.-18. Jahrhundert.* In: Altpreußische Forschungen 19 (1942:2) 155-186.
Aschkewitz 1943 = ASCHKEWITZ, Max: *Die Siedlungstätigkeit des Bischofs Otto von Kulm (1323-1349) in der Löbau.* In: Altpreußische Forschungen 20 (1943:1) 85-95.
Aubin 1911 = AUBIN, Gustav: *Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Ostpreußen.* Leipzig
Aubin 1966 = AUBIN, Hermann: *The land east of the Elbe and German colonization eastwards.* In: The Cambridge Economic History of Europe. Vol. I.: The Agrarian Life of the Middle Ages. Ed. Postan, Michael M., Cambridge. 361-397.
Balassa 1990 = BALASSA Iván: *A magyar gabonatermelés néprajza.* (Néprajz egyetemi hallgatóknak 7) Debrecen
Balogh 1993 = BALOGH László: *Természetföldrajzi fogalmak.* Budapest
Baranauskas 2000 = BARANAUSKAS, Tomas: *Lietuvos valstybės ištakos.* Vilnius
Baranauskas 2011 = BARANAUSKAS, Tomas: *Bitwa pod Grunwaldem w pracach historyków litewskich.* In: Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica XI wydanie specjalne. Bitwa pod Grunwaldem w historii i tradycji Polski i Litwy. Wydał Rajmana, Jerzego, Kraków. 75-91.
Bárány 2009 = BÁRÁNY Attila: *Magyarország, Anglia és a tatár veszély a XIII. század második felében.* In: Hadtörténelmi Közlemények 122 (2009:2) 251-280.
Bárány 2014 = BÁRÁNY Attila: *A szulejmáni ajánlat. Magyarország, a Török Birodalom és a Nyugat (1521-1524).* Máriabesenyő
Behringer 2010 = BEHRINGER, Wolfgang: *A klíma kultúrtörténete a jégkorszaktól a globális felmelegedésig.* Budapest
Benninghoven 1964 = BENNINGHOVEN, Friedrich: *Die Gotlandfeldzüge des Deutschen Ordens 1398-1408.* In: Zeitschrift für Ostforschung 3 (1964:3) 421-477.
Benninghoven 1965 = BENNINGHOVEN, Friedrich: *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres Miliciae Christi de Livonia.* Köln-Graz
Benninghoven 1970 = BENNINGHOVEN, Friedrich: *Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum.* In: Zeitschrift für Ostforschung 19 (1970:4) 631-651.

Bergdolt 1994 = BERGDOLT, Klaus: *Der Schwarze Tod in Europa. Die Große Pest und das Ende des Mittelalters.* München

Bertram 1907 = BERTRAM, Hugo: *Die Entwicklung des Deich- und Entwässerungswesens im Gebiet des heutigen Danziger Deichverbandes seit dem 14. Jahrhundert.* Danzig

Bertram 1924 = BERTRAM, Hugo: *Die physikalische Geschichte des Weichseldeltas.* In: Bertram, Hugo - La Baume, Wolfgang - Kloeppel, Otto: Das Weichsel - Nogat Delta. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 11) Danzig 1-56.

Bertram 1935 = BETRAM, Hugo: *Die Eindeichung, Trockenlegung und Besiedlung des Weichsel Deltas seit dem Jahre 1300 in ihren geopolitischen Bedeutung.* In: Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins 72 (1935) 185-212.

Bertuleit 1924 = BERTULEIT, Hans: *Das Religionswesen der alten Preussen mit litauisch- lettischen Paralellen.* (Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia). Königsberg

Bielenstein 1897 = BIELENSTEIN, August: *Waren die Burgberge Alt-Livlands ständig bewohnt oder nicht?* In: Baltische Monatschrift 44 (1897) 403-413.

Bierbrauer 1994 = BIERBRAUER, Volker: *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1-7. Jahrhunderts.* In: Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Institut für Frühmittelalterforschung der Universität Münster. Berlin, 51-171.

Biskup 1959 = BISKUP, Marian: *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV w.* Warszawa

Biskup 1963 = BISKUP, Marian: *Der Zusammenbruch des Ordensstaates in Preussen im Lichte der neuesten polnischen Forschungen.* In: Acta Poloniae Historica IX (1963) 59-76.

Biskup 1967 = BISKUP, Marian: *Najazd Krzyżacki na Polske i bitwa pod Dąbkami 1431 r.* In: Studia historyczne Stanisławowi Herbstowi na 60-lecie urodzin. Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej, Seria historyczna, No. 15. Warszawa. 15-28.

Biskup 1969 = BISKUP, Marian: *Rozwój gospodarki czynszowej i utrwalenic ustroju stanowego na Pomorzu Wschodim pod rządami krzyżackimi (1310-1466).* In: Historia Pomorza I/1. wydał Labuda, Gerard, Poznań. 614-641.

Biskup 1972 = BISKUP, Marian: *Über die Rolle und die Bedeutung des Grundbesitzes der großen Städte von Königlich Preußen im 16.–18. Jahrhundert.* In: Entwicklungsprobleme des Feudalismus und Kapitalismus im Ostseegebiet. Tartu. 1–58.
Biskup 1980 = BISKUP, Marian: *Das Ende des Deutschordensstaates Preußen im Jahre 1525.* In: Die geistliche Ritterorden Europas. Hgg. Fleckenstein, Josef – Hellmann, Manfred, Sigmaringen. 403–416.
Biskup 1983 = BISKUP, Marian: *Bemerkungen zum Siedlungsproblem und Pfarrbezierken in Ordenspreussen im 14–15. Jahrhundert.* In: Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes. (Ordines militares I. Colloquia Torunensia Historica) Hg. Nowak, Zenon Hubert, Toruń. 35–56.
Biskup 1986 = BISKUP, Marian: *Entwicklung des Netzes der altpreußischen Städte bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts.* In: Acta Poloniae Historica 53 (1986) 5–28.
Biskup 1991a = BISKUP, Marian: *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyzackich w rozwoju osadnictwa w sredniowieczu.* In: Kwartalnik Historiczny, Rocznik XCVIII (1991:2) 45–68.
Biskup 1991b = BISKUP, Marian: *Das Problem der ethnischen Zugehörigkeit im mittelalterlichen Landesausbau in Preussen.* In: Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Bd. 40. Hgg. Büsh, Otto – Zernack, Klaus, Berlin. 3–25.
Biskup 1991c = BISKUP, Marian: *Das Problem der Söldner in den Streitkräften des Deutschordensstaates Preußen vom Ende des 14. Jahrhunderts bis 1525.* In: Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter. (Ordines militares VI. Colloquia Torunensia Historica) Hg. Nowak, Zenon Hubert, Toruń. 49–74.
Biskup 1997 = BISKUP, Marian: *Das Verhätnis des Deutschen Ordens zu den anderen Orden in Preußen.* In: Ritterorden und Kirche im Mittelalter. (Ordines militares IX. Colloquia Torunensia Historica) Hg. Nowak, Zenon Hubert, Toruń, 61–79.
Biskup 1998 = BISKUP, Marian: *Friedrich von Sachsen.* In: Die Hochmeister der Deutschen Ordens 1190–1994. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 40) Hg. Arnold, Udo, Marburg. 153–157.

Biskup - Labuda 2000 = BISKUP, Marian - LABUDA, Gerard: *Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Wiertschaft - Gesellschaft - Staat - Ideologie.* Osnabrück

Blicke 1989 = BLICKE, Peter: *Studien zur geschichtlichen Bedeutung des deutschen Bauernstandes.* Stuttgart–New York

Blust 1979 = BLUST, Neithard: *Der Schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347–1352.* In: Saeculum 30 (1979) 45–67.

Bohn 2001 = BOHN, Robert: *Dänische Geschichte.* München

Boockmann 1975 = BOOCKMANN, Hartmut: *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. Untersuchungen zur politischen Theorie des späten Mittelalters.* Göttingen

Boockmann 1980 = BOOCKMANN, Hartmut: *Zur etnischen Struktur der Bevölkerung deutscher Ostseestädte.* In: Der Ostseeraum. (Schriftenreihe der Industrie- und Handelskammer zu Lübeck 12.) Hg. Friedland, Klaus, Lübeck, 17–28.

Boockmann 1981 = BOOCKMANN, Hartmut: *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte.* München

Boockmann 1987 = BOOCKMANN, Hartmut: *Stauferzeit und spätes Mittelalter. Deutschland 1125–1517.* (Das Reich und die Deutschen Bd. 8) Berlin

Boockmann 1992 = BOOCKMANN, Hartmut: *Ostpreußen und Westpreußen.* (Deutsche Geschichte im Osten Europas). Berlin

Bojtár 1997 = BOJTÁR Endre: *Bevezetés a baltisztikába.* Budapest

Bolla 1998 = BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon.* Budapest

Bosl 1975 = BOSL, Karl: *Die Gesellschaft in der Geschichte des Mittelalters.* Göttingen

Bowsky 1971 = BOWSKY, William: *The Black Death. A Turning Point in History.* New York

Böhnke 1962 = BÖHNKE, Werner: *Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehung zum Aussenhandel um 1400.* In: Hansische Geschichtsblätter 80 (1962) 26–95.

Brauer 2008 = BRAUER, Michael: *Die Reformation in Preußen und der heilige Bock.* In: Gestiftete Zukunft im mittelalterlichen Europa. Festschrift für Michael Borgolte zum 60. Geburtstag. Hg. Huschner, Wolfgang, Berlin. 145–164.

Britton 1937 = BRITTON, Charles Ernest: *A Meteorological Chronology to A.D. 1450.* London

Brünneck 1891-1896 = BRÜNNECK, Wilhelm von: *Zur Geschichte des Grundeigentums in Ost- und Westpreußen.* Bd. I-II. Berlin

Buga 1924 = BUGA, Kazimieras: *Die Vorgeschichte der aisten (baltischen) Stämme in Lichte der Ortsnameforschung.* Leipzig

Burleigh 1984 = BURLEIGH, Michael: *Prussian Society and the German Order. An Aristocratic Society in Crisis c. 1410-1466.* Cambridge

Carsten 1937 = CARSTEN, Edward: *Geschichte der Hansestadt Elbing.* Elbing

Chojnacki 1959 = CHOJNACKI, Władisław: *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII-XVII. w.* In: Szkice z dziejów Pomorze 2. 98-117.

Christiansen 1980 = CHRISTIANSEN, Erik: *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier, 1100-1525.* London

Conrad 1955 = CONRAD, Hermann: *Die mittelalterliche Besiedlung des deutschen Ostens und das deutsche Recht.* Köln

Conrad 1972 = CONRAD, Klaus: *Der dritte Litauerzug König Johannes von Böhmen und der Rücktritt des Hochmeisters Ludolf König.* In: Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag. Hg. von den Mitarbeitern des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Göttingen. 382-401.

Crome 1937 = CROME, Hans = *Längswälle in Ostpreußen.* In: Mannus 29 (1937:1-2) 69-90.

Czacharowski 1980 = CZACHAROWSKI, Antoni: *Die Führungssicht in Thorn (Toruń) am Anfang des 15. Jahrhunderts - ihre politische und ökonomische Problematik.* In: Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der Werdenden Neuzeit. (Städteforschung A/9) Hg. Ehbrecht, Wilfried, Köln-Wien. 349-356.

Czaja 1995a = CZAJA, Roman: *Udział wielkich miastpruskich w handlu hanzeatyckim do połowy XIV wieku (część II).* In: Zapiski Historyczne 60 (1995:4) 43-56.

Czaja 1995b = CZAJA, Roman: *Der Handel des Deutschen Ordens und der preußischen Städte. Wirtschaft zwischen Zusammenarbeit und Rivalität.* In: Ritterorden und Region - politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter. (Ordines militares VIII.

Colloquia Torunensia Historica) Hg. Nowak, Zenon Hubert, Toruń. 111-124.

Czaja 2000 = CZAJA, Roman: *Miasta i ich posadło�ci ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach.* In: Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Wladza i spoleczeństwo. Wydalii Nowak, Zenon Hubert - Czaja, Roman, Toruń 45-65.

Czaja 2012 = CZAJA, Roman: *Die Ritterbrüder des Deutschen Ordens und die städtische Gesellschaft in Preußen bis zur Mitte des 15. Jahrhundert.* In: Herrschaft, Netzwerke, Brüder des deutschen Ordens in Mittelalter und Neuzeit. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 72) Hg. Militzer, Klaus, Weimar. 119-132.

Czarnecki 1975 = CZARNECKI, Jan: *The Goths in Ancient Poland. A Study ont he Historical Geography of the Oder-Vistula Region the First Two Centuries of our Era.* Miami

Csukovits 2012 = CSUKOVITS Enikő: *Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301-1342).* (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Budapest

Davies 2006 = DAVIES, Norman: *Lengyelország története.* Budapest

Deutsch 2005 = DEUTSCH, Christina: *Konsensehe oder Zwangsheirat? Zur mittelalterliche Rechtsauffassung „consensus facit matrimonium".* In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 53 (2005:8) 677-690.

Długokęcki 2003 = DŁUGOKĘCKI, Wiesław: *Osadnictwo na Żulawach Gdańskich w średniowieczu (do 1454 roku).* In: Zapiski Historyczne 68 (2003:2-3) 45-62.

Długokęcki 2012 = DŁUGOKĘCKI, Wiesław: *Die Gemeinschaften gegen Naturkräfte. Zusammenarbeit und Streiten des Grosswerderschen deichverbandes mit der Stadt Elbing und Ihren Werderdörfern im 14.-16. Jahrhundert.* In: Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter. Hgg. Czaja, Roman - Mühle, Eduard - Radzimiński, Andrzej, Toruń. 289-314.

Dollinger 1989 = DOLLINGER, Philip: *Die Hanse.* Stuttgart

Dralle 1998 = DRALLE, Lothar: *Heinrich Reffle von Richtenberg (1470-1477).* In: Die Hochmeister des Deutschen Ordens 1190-1994. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 40) Hg. Arnold, Udo, Marburg. 144-145.

Dvořáková 2009 = DVOŘÁKOVÁ, Daniela: *A lovag és királya. Stiborci Stibor és Luxemburgi Zsigmond.* Pozsony
Egyetemes jogtörténet 2002 = *Egyetemes jogtörténet I.* Szerk. Horváth Pál, Budapest
Ehlers 2007 = EHLERS, Axel 2007 = *Die Ablasspraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter.* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 64) Marburg
Ekdahl 1964a = EKDAHL, Sven: *Über die Kriegsdienste der Freien im Kulmerland zu Anfang des 15. Jahrhunderts.* In: Preußenland 2 (1964:2) 1-14.
Ekdahl 1964b = EKDAHL, Sven: *Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Litauen im Jahr 1422.* In: Zeitschrift für Ostforschung 13 (1964:4) 614-651.
Ekdahl 1966 = EKDAHL, Sven: *Das Dienstbuch des Kulmerlandes (1423/24).* In: Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 16 (1966) 85-112.
Ekdahl 1976 = EKDAHL, Sven: *Die „Banderia Prutenorum" des Jan Długosz - eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410.* Göttingen
Ekdahl 1982 = EKDAHL, Sven: *Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen Bd. I. Einführung und Quellenlage.* (Berliner Historisch Studien 8/1) Berlin
Ekdahl 1991a = EKDAHL, Sven: *Tannenberg/Grünwald - in politisches Symbol in Deutschland und Polen.* In: Journal of Baltic Studies 22 (1991) 271-324.
Ekdahl 1991b = EKDAHL, Sven: *Das Pferd und seine Rolle im Kriegswesen des Deutschen Ordens.* In: Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter. (Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica VI.) Hg. Nowak, Zenon Hubert, Toruń. 29-48.
Engel 2001 = ENGEL Pál: *Szent István birodalma.* (Historia könyvtár monográfiák 17) Budapest
Epperlein 1993 = EPPERLEIN, Siegfried: *Waldnutzung, Waldstreitigkeiten und Waldschutz in Deutschland im hohen Mittelalter: 2. Hälfte 11. Jahrhundert bis ausgehendes 14. Jahrhundert.* Stuttgart
Evans 1970 = EVANS, Geoffrey Charles: *Tannenberg 1410-1414.* London
Fiedler 1863 = FIEDLER, Joseph: *Die Allianz zwischen Kaiser Maximilian I. und Vasilji Ivanovich Grossfürsten von Russland von dem Jahre 1514.* (Sitzungsberichte der Kaiserliche Akademie Bd. 43) Wien

Firyn 2001 = FIRYN, Sylwia: *Junktoren im Text der Protokolle des Generallandtags von Preußen Königlichen Anteils aus den Jahren 1526-1528.* (Schriften zur diachronen und synchronen Linguistik 6) Toruń

Fleckenstein 1977 = FLECKENSTEIN, Josef: *Ministerialität und Stadtherrschaft: Ein Beitrag zu ihrem Verhältnis am Beispiel von Hildesheim und Braunschweig.* In: Festschrift für Helmut Beumann. Hgg. Jäschke, Kurt-Ulrich - Wenskus, Reinhald, Sigmaringen 349-364.

Font 1997 = FONT Márta: *A német lovagrend alkonya.* Pécs

Font 1998 = FONT Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz.* Budapest-Pécs

Font - Varga 2006 = FONT Márta - VARGA Beáta: *Ukrajna története.* Szeged

Forstreuter é.n. = FORSTREUTER, Kurt: *Vom Ordensstaat zum Fürstentum. Geistige und politische Wandlungen im Deutschordensstaate Preußen unter den Hochmeister Friedrich und Albrecht (1498-1525).* Kitzingen

Forstreuter 1931 = FORSTREUTER, Kurt: *Die Memel als Handelsstraße Preußens nach Osten.* Königsberg

Forstreuter 1937 = FORSTREUTER, Kurt: *Die ersten Juden in Ostpreußen.* In: Altpreußische Forschungen 14 (1937:1) 42-48.

Forstreuter 1955 = FORSTREUTER, Kurt: *Preußen und Rußland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Großen.* Göttingen

Forstreuter 1960 = FORSTREUTER, Kurt: *Fragen der Mission in Preussen von 1245 bis 1260.* In: Zeitschrift für Ostforschung 9 (1960) 250-268.

Forstreuter 1962 = FORSTREUTER, Kurt: *Deutschland und Litauen im Mittelalter.* (Studien zum Deutschtum im Osten) Köln-Graz

Fößel 1987 = FÖßEL, Amalie: *Der Schwarze Tod in Franken 1348-1350.* In: Mitteilungen der Verein für Geschichte der Stadt Nürnberg. 74 (1987) 1-75.

Franz 1976 = FRANZ, Günther: *Geschichte des deutscher Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert.* (Deutsches Agrargeschichte IV.) Stuttgart

Friedenthal 1977 = FRIEDENTHAL, Richard: *Luther élete és kora.* Budapest

Friedland 1991 = FRIEDLAND, Klaus: *Die Hanse.* Stuttgart-Berlin-Köln

Fritze 1974 = FRITZE, Konrad: *Hansisches Städtebürgertum und Bauern im ostelbischen Raum während des Spätmittelalters.* In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte IV. (1974) 203-212.
Frydrychowicz 1890 = FRYDRYCHOWICZ, Romuald: *Der Ritterorden von Calatrava in Tymau bei Mewe.* In: Altpreußische Monatschrift 27 (1890) 315-320.
Fügedi 1981a = FÜGEDI Erik: *A befogadó: a középkori magyar királyság.* In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest
Galster 1959 = GALSTER, Georg: *Ein Danziger Wachstafelzinsbuch aus dem 15. Jahrhundert.* In: Zeitschrift für Ostforschung 8 (1959) 231-259.
Gąsiorowski - Skierska 1996 = GĄSIOROWSKI, Antoni - SKIERSKA, Izabella: *Początki oficjalatu kamińskiego archidiecezji gnieźnieńskiej (wicki XIV-XV).* In: Kwartalnik Historyczny 103 (1996:2) 3-22.
Gause 1924 = GAUSE, Fritz: *Polnische Einwanderung in die Komturei osterode nach dem 2. Thorner Frieden (1466).* In: Altpreußische Forschungen 1 (1924:1-2) 25-40.
Gause 1954 = GAUSE, Fritz: *Die Gründung der Stadt Königsberg im Zusammenhang der Politik des Ordens und der Stadt Lübeck.* In: Zeitschrift für Ostforschung 3 (1954:4) 517-536.
Gause 1996 = GAUSE, Fritz: *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen. Band I. Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten.* Marburg
Geremek 1956 = GEREMEK, Bronislaw: *Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsią w Prusach Krzyżackich w I połowie XV w.* In: Przegląd Historyczny XLVII. (1956:1) 48-102.
Geremek 1957 = GEREMEK, Bronislaw: *Problem siły roboczej w Prusach w pierwszej połowie XV w.* In: Przegląd Historyczny XLVIII. (1957:1) 197-233.
Germershausen 1970 = GERMERSHAUSEN, Peter: *Siedlungsentwicklung der preußischen Ämter Holland, Liebstadt, Mohrungen vom 13-17. Jahrhundert.* (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 87) Marburg-Lahn
Gerstenhauer 1991 = GERSTENHAUER, Armin: *Die Stellung des Waldes in der deutschen Kulturlandschaft des*

Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: Der Wald in Mittelalter und Renaissance. Hg. Semmter, Josef, Düsseldorf. 16-27.
Giere 1938 = GIERE, Werner: *Grundfragen der Siedlungsforschung in Nordosteurope.* In: Altpreußische Forschungen 15 (1938:1) 1-41.
Gierszewski 1978 = GIERSZEWSKI, Stanisław: *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość.* Gdańsk
Goetz 1986 = GOETZ, Hans-Werner: *Leben im Mittelalter vom 7. bis zum 13. Jahrhundert.* München
Gollub 1926 = GOLLUB, Hermann: *Der Kreis Ortelsburg zur Ordenszeit.* In: Prussia 26 (1926) 241-273.
Górski 1933 = GÓRSKI, Karol: *Początki kolonizacji polskiej w Prusach.* Poznań
Górski 1946 = GÓRSKI, Karol: *Państwo krzyżackie w Prusach.* Gdańsk
Górski 1949 = GÓRSKI, Karol: *Związek Pruski i poddanie się prus Polsce.* Poznań
Górski 1954 = GÓRSKI, Karol: *Wojna trzynastoletnia, 1453-1466.* In: Przegląd Zachodni 7 (1954:8) 330-352.
Górski 1976 = GÓRSKI, Karol: *The Royal Prussia Estates int he Second Halft of the 15th Century and their Relation to the Crown of Poland.* In: Górski, Karol: Communitas, Princeps, Corona Regni. Studia Selecta. (Annales societatis scientiarum Torunensis 78/1) Varsoviae. 42-56.
Górski 1978 = GÓRSKI, Karol: *Łukas Watzenrode, życie i działalność polityczna (1447-1512).* Wrocław
Górski 1980 = GÓRSKI, Karol: *Das Kulmer Domkapitel in den Zeiten des Deutschen Ordens. Zu Bedeutung der Priester im Deutschen Orden.* In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Hgg. Fleckenstei, Josef - Hellmann, Manfred, Sigmaringen. 329-337.
Górski 1982 = GÓRSKI, Karol: *Die Anfäge der ständischen Vertretung der Ritterschaft im Ordensland Preußen im 15. Jahrhundert.* In: Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen geschichtsschreibung der Gegenwart. Hgg. Arnold, Udo - Biskup, Marian, Marburg. 218-236.
Górski 1983 = GÓRSKI, Karol: *Probleme der Christianisierung in Preußen, Livland und Litauen.* In: Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes. (Ordines Militares.

Colloquia Torunensia Historica I.) Hg. Nowak, Zenon Hubert, Toruń. 9-34.

Gottschalk 1966 = GOTTSCHALK, Joseph: *Die Bedeutung der Zisterzienser für die Ostsiedlung, besonders in Schlesien.* In: Zeitschrift für Ostforschung 15 (1966:1) 67-106.

Gouguenheim 2008 = GOUGUENHEIM, Sylvain: *La procès pontifical de 1339 contre l'Ordre Teutonique.* In: Revue Historique 131 (2008) Vol. CCCX/3. 567-603.

Gönnenwein 1939 = GÖNNENWEIN, Otto: *Das Stapel- und Niederlagsrecht.* (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF XI) Weimar

Grabarczyk 2011 = GRABARCZYK, Tadeusz: *Armia króla Władysława Jagiełły w drodze pod Grunwald.* In: Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis 99. Studia Historica XI wydanie specjalne. Bitwa pod Grunwaldem w historii i tradycji Polski i Litwy. Wydał Rajmann, Jerzego, Kraków. 7-25.

Gras 1915 = GRAS, Norman Scott: *The Evolution of the English Corn Market from the Twelfth to the Eighteent Century.* Cambridge

Grigart 1932 = GRIGART, Fritz: *Besiedlung des Mauerseegebiets im Rahmen der Kolonisation Ostpreußens.* Königsberg

Grodecki - Zacharowski - Dąbrowski 2011 = GRODECKI, Roman - ZACHAROWSKI, Stanisław - DĄBROWSKI, Jan: *Dzieje Polski średniowiecznej.* Kraków

Grundmann 1973 = GRUNDMANN, Herbert: *Wahlkönigtum, Territorialpolitik und Ostbewegung im 13. und 14. Jahrhundert.* München

Grzegorz 1987 = GRZEGORZ, Maksymilian: *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309-1454.* (Roczniki Towarzystwa Naukowo w Toruniu 82/2) Warszawa-Poznań-Toruń

Grzegorz 1990 = GRZEGORZ, Maksymilian: *Osady Pomorza Gdańskiego w latach 1309-1454.* Warszawa-Łódź

Grzegorz 1993 = GRZEGORZ, Maksymilian: *Pommerellen als Gebiet von Siedlungstätigkeit und Landwirtschaft während der Herrschaft des Deutschen Ordens.* In: Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 2. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 49) Hg. Arnold, Udo, Marburg. 87-100.

Grzegorz 1997 = GRZEGORZ, Maksymilian: *Pomorze Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1308–1466.* Bydgoszcz
Gudavičius 1990 = GUDAVIČIUS, Edvardas: *Polityczny problem królestwa Litewskiego w połowie XIII w.* In: Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Wydał Biskup, Marian, Toruń. 61-84.
Gudavičius 1998 = GUDAVIČIUS, Edvardas: *Mindaugas.* Vilnius
Guddat 1975 = GUDDAT, Wilhelm: *Die Entstehung und Entwicklung der privaten Grundherrschaften in den Ämtern Brandenburg und Balga (Ostpreußen).* (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas) Marburg
Gumowski 1960 = GUMOWSKI, Marian: *Handbuch der polnischen Numismatik.* Graz
Gundermann 1965 = GUNDERMANN, Iselin: *Herzogin Dorothea von Preußen 1504–1547.* Köln–Berlin
Hagen 2010 = HAGEN, Dietrich: *Az 1717-es siralmas tengerár.* Nádudvar
Halecki 1968 = HALECKI, Oscar: *From Florence to Brest (1439–1596).* New York
Haxthausen 1839 = HAXTHAUSEN, August: *Die ländliche Verfassung in den einzelnen Provinzen der preußischen Monarchie.* Königsberg
Heckmann 2008 = HECKMANN, Marie-Luise: *Zwischen Weichseldelta, Großer Wildnis und Rigaischen Meerbusen. Ökologische Voraussetzungen für die Landnahme im spätmittelalterlichen Baltikum.* In: Von Nowgorod bis London. Studien zur Handel, Wirtschaft und Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. Festschrift für Stuart Jenks zum 60. Geburtstag. (Nova Mediaevalia. Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter 4.) Göttingen. 255–295.
Heidinga 1987 = HEIDINGA, Hendrik A.: *Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine. Archaeology and History of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands).* Assen
Hejnosz 1968 = HEJNOSZ, Wojciech: *Der Friedensvertrag von Thorn (Toruń) 1466 und seine Staatsrechtliche Bedeutung.* In: Acta Poloniae Historica 17 (1968) 105–122.
Helbing 1964 = HELBING, Herbert: *Ordensstaat, Herzogtum Preußen und preußische Monarchie.* In: Preußen. Epochen

und Probleme seiner Geschichte. Hg. Dietrich, Richard. Berlin. 1-30.
Hellmann 1954 = HELLMANN, Manfred: *Das Lettenland im Mittelalter.* Münster-Köln
Hellmann 1954b = HELLMANN, Manfred: *Der Deutsche Orden und die Königskrönung des Mindaugas.* In: Zeitschrift für Ostforschung 3 (1954:3) 387-396.
Hellmann 1960 = HELLMANN, Manfred: *Beiträge zur Geschichte des Dreizehnjährigen Krieges im Ordenslande Preussen.* In: Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands VIII. Tübingen. 1-49.
Hellmann 1976 = HELLMANN, Manfred: *Grundzüge der Geschichte Litauens.* Darmstadt
Hellmann 1986 = HELLMANN, Manfred: *Die polnische-litauische Union von 1385/86.* In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropa, NF 34 (1986) 19-34.
Hellmann 1989 = HELLMANN, Manfred: *Die Päpste und Litauen.* In: La cristianizzazione della Lituania. Ed. Rabikauskas, Paulius. Cittã del Vaticano (Pontifico Comitato di Scienze Storiche. Atti e documenti 2) 27-61.
Henkel 1886 = HENKEL, Gustav: *Das Kulmerland um das Jahr 1400.* In: Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins 16 (1886) 1-36.
Herlihy 2000 = HERLIHY, David: *Der Schwarze Tod und die Verwandlung Europas.* Berlin
Hermann 1990 = HERMANN, Arthur: *Die Besiedlung Preußisch-Litauens im 15.-16. Jahrhundert in der deutschen und litauischen Historiographie.* In: Zeitschrift für Ostforschung 39 (1990:3) 321-341.
Hermanowski 1996 = HERMANOWSKI, Georg: *Ostpreußen.* Augsburg
Heym 1933 = HEYM, Waldemar: *Mittelalterliche Burgen aus Lehm und Holz an der Weichsel.* In: Altpreußische Forschungen 10 (1933:2) 216-230. *Historia Pomorza.* Ed. Labuda, Gerard. Poznań 1972.
Hocij 1954 = HOCIJ, Mychajlo: *Die Krone des Mindaugas.* In: Zeitschrift für Ostforschung 3 (1954:3) 397-415.
Hoensch 1997 = HOENSCH, Jörg K.: *König/Kaiser Sigismund, der Deutsche Orden undPolen-Litauen.* In: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 46 (1997:1) 1-44.
Hoensch 1998 = HOENSCH, Jörg K.: *Geschichte Polens.* Stuttgart
Hoensch 1998b = HOENSCH, Jörg K.: *Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen* Graz-Köln-Wien

Hoensch 2000 = HOENSCH, Jörg K.: *Die Luxemburger. Eine spätmittelalterliche Dynastie gesamteuropäischer Bedeutung 1308-1437.* Stuttgart

Hofmann 2000 = HOFMANN, Siegfried: *Geschichte Ingolstadts.* Ingolstadt

Hoffmann 1877 = HOFFMANN, Hermann: *Der ländliche Grundbesitz im Ermland von der Eroberung Preussens durch den Deutschen Ritterorden bis zum Jahre 1375.* Königsberg

Hoffmann 1994 = HOFFMANN Tamás: *A szántóföldi művelés Európában.* In: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. Szerk. Veres László - Viga Gyula, Miskolc. 207-238.

Hoffmann 1998 = HOFFMANN Tamás: *Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka.* Budapest

Hoffmann 2001 = HOFFMANN Tamás: *Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital.* Budapest

Holborn 1981 = HOLBORN, Hajo: *Deutsche Geschichte in der Neuzeit. Bd. I. Das Zeitalter der Reformation und des Absolutismus (bis 1790).* Frankfurt am Main

Holmes 2003 = HOLMES, George: *Hierarchia és lázadás (1320-1450).* Szeged

Hóman 1921 = HÓMAN Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában.* Budapest

Housley 1992 = HOUSLEY, Norman: *The Later Crusades 1274-1580. From Lyons to Alcazar.* Oxford

Hubatsch 1958 = HUBATSCH, Walther: *Die Staatsbildung des Deutschen Ordens.* In: Preußenland und der Deutscher Orden. Festschrift für Kurt Forstreuter. Würzburg. 125-152.

Hubatsch 1961 = HUBATSCH, Walther: *Protestantische Fürstenpolitik in den Ostseeländern in 16. Jahrhundert.* In: Historische Zeitschrift 192 (1961:2) 282-294.

Hubatsch 1972 = HUBATSCH, Walther: *Der Johanniterorden in Ost- und Westpreußen.* In: Zeitschrift für Ostforschung 21 (1972:1) 1-19.

Hunyadi - Pósán 2011 = HUNYADI Zsolt - PÓSÁN László: *Krisztus katonái. A középkori lovagrendek.* Debrecen

Hutterer 1986 = HUTTERER Miklós: *A germán nyelvek.* Budapest

Ivinskis 1933 = IVINSKIS, Zenonas: *Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeit bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts.* Berlin

Ivinskis 1939 = IVINSKIS, Zenonas: *A Contribution of the History of the Conversion of Lithuania.* In: Baltic and Scandinavian Countries, Vol. V (1939:1) 12-21.

Ivinskis 1954 = IVINSKIS, Zenonas: *Mindaugas und seine Krone.* In: Zeitschrift für Ostforschung 3 (1954) 360-386.

Jackson 2005 = JACKSON, Peter: *The Mongols and the West, 1221-1410.* Harlow

Jagodziński 2000 = JAGODZIŃSKI, Marek F.: *Truso - Siedlung und Hafen im slawischen-estnischen Grenzgebiet.* In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Hg. Wieczorek, Alfried. Stuttgart. 170-174.

Jakštas 1958/1959 = JAKŠTAS, Juozas: *Das Baltikum in der Kreuzzugsbewegung des 14. Jahrhunderts. Die Nachrichten Philipps de Mézières über die baltischen Gebiete.* In: Commentationes Balticae VI-VII (1958/1959) 139-183.

Jasiński 1993 = JASIŃSKI, Tomasz: *Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Stadtgründung in Preußen im 13. Jahrhundert.* In: Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich. Hg. Arnold, Udo (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 44) Marburg. 91-111.

Jähnig 1978 = JÄHNIG, Berhard: *Der Deutsche Orden und Karl IV.* In: Blätter für deutsche Landesgeschichte 14 (1978) 103-149.

Jähnig 1987 = JÄHNIG, Berhard: *Die Osteroder Komture des Deutschen Ordens und ihre Laufbahnen.* In: Zeitschrift für Ostforschung 36 (1987:3) 383-404.

Jähnig 1989 = JÄHNIG, Berhard: *Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen vornehmlich vom 13. bis zum frühe 15. Jahrhundert.* In: Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter. Hg. Arnold, Udo (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 38) Marburg. 113-147.

Jähnig 1992 = JÄHNIG, Berhard: *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise des Deutschen Ordens am Beispiel der Häuser Beuggen (Elsaß-Burgund) und Elbing (Preußen).* In: Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster. Hg. Elm, Kaspar (Berliner Historische Studien 17) Berlin. 125-173.

Jähnig 1998 = JÄHNIG, Berhard: *Martin Truchseß von Wetzenhausen.* In: Die Hochmeister des Deutschen Ordens 1190-1994. Hg. Arnold, Udo (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 40) Marburg. 147-150.

Jähnig 2008 = JÄHNIG, Berhard: *Flucht vor der Reformation. Zum Schicksal der 1525 nicht beim Deutschen Orden in Preußen verbliebenen Ordensbrüder.* In: Glaubensflüchtlinge: Ursache, Formen und Auswirkungen konfessioneller Migration im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Hg. Bahlcke, Joachim, Berlin. 61-70.

Jenks 1984 = JENKS, Stuart: *The Black Death and Würzburg.* Michigan

Jordan 1996 = JORDAN, William Chester: *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century.* Princeton

Kaczmarczyk 1957 = KACZMARCZYK, Zdzisław: *Monarchia szanowa od poł. XIV do XV w.* In: Historia Polski. Wydal Łowmiański, Henryk, Warszawa. 489-593.

Kaim-Bartels 1989 = KAIM-BARTELS, Astrid: *Die Städte Kulm und Elbing und ihre Dörfer im Mittelalter.* In: Beiträge zur Geschichte Westpreußens 11 (1989) 5-68.

Kalesse 2002 = KALESSE, Claudia: *Bürger in Augsburg. Studien über Bürgerrecht. Neubürger und Bürgern anhand des Augsburger Bürgerbuchs I. (1288-1497).* (Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg 37) Augsburg

Karge 1893 = KARGE, Paul: *Kaiser Friedrich's und Maximilian's ungarische Politik und ihre Beziehungen zu Moskau, 1498-1506.* In: Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 9 (1893) 259-287.

Karge 1925 = KARGE, Paul: *Die Litauerfrage in Altpreußen in geschichtlicher Beleuchtung.* Königsberg

Kasiske 1934 = KASISKE, Karl: *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410.* Königsberg

Kasiske 1938 = KASISKE, Karl: *Das deutsche Siedelwerk in Pommerellen im Mittelalter.* Königsberg

Kasiske 1942 = KASISKE, Karl: *Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte Pommerellens im Mittelalter.* Königsberg

Kehn 1968 = KEHN, Wolfgang: *Der Handel im Oderraum im 13. und 14. Jahrhunderts.* Wien

Kerstan 1919/1920 = KERSTAN, Eugen Gustav: *Beiträge zur Geschichte der Elbinger Haffhöhe in der Ordens- und Polenzeit.* In: Elbinger Jahrbuch (1919/1920) 1-42.

Keyser 1925 = KEYSER, Erich: *Die kirchenrechtliche Stellung der Deutschordensgeneinden.* In: Altpreußische Forschungen 2 (1925:1-2) 15-38.

Keyser 1957 = KEYSER, Erich: *Die Herkunft der stätischen Bevölkerung des Preußenlandes im Mittelalter.* In: Zeitschrift für Ostforschung 6 (1957:4) 539-597.

Kisch 1978 = KISCH, Guido: *Die Kulmer Handfeste.* (Forschungen und Quellen zur Rechts- und Sozialgeschichte des Deutschordenslandes II.) Sigmaringen

Kiss - Laszlovszky 2013 = KISS Andrea - LASZLOVSZKY József: *Árvízhullámok a Dunán? A Duna árvízei és a visegrádi ferences kolostor a késő középkorban és a kora újkorban.* In: Korall 14 (2013:53) 36-65.

Kleinau 1933 = KLEINAU, Hermann: *Untersuschungen über die Kulmer Handfeste, besonders ihre Stellung im Recht der deutschen Kolonisation.* In: Altpreußische Forschungen 10 (1933:2) 231-261.

Klinge 1994 = KLINGE, Matti: *Die Ostseewelt.* Helsinki

Koeppen 2006 = KOEPPEN, Hans: *Peter von Wormditt und die Edition der Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie.* In: Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie. Personen und Ortsindex sowie Ergänzungen zum 4. Band (1429-1434). Hgg. Jähnig, Bernhart - Beuttel, Jean-Erik, Köln. 28-52.

Kolberg 1905 = KOLBERG, Joseph: *Ermland im Kriege des Jahres 1520.* In: Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands 15 (1905) 209-390.

Končius 1964 = KONČIUS, Joseph: *Vytautas the Great, Grand Duke of Lithuania.* Miami

Kosáry 1978 = KOSÁRY Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt.* Budapest

Kosman 1977 = KOSMAN, Marceli: *Programme of the Reformation int he Grand Duchy of Lithuania and How It Was Carried Through (ca. 1550 - ca. 1650).* In: Acta Poloniae Historica XXXV (1977) 21-30.

Kossmann 1967 = KOSSMANN, Eugen Oskar: *Geschichte der polnischen Bauern und ihrer Freiheit.* In: Historische Zeitschrift 205 (1967:1) 15-45.

Kowalczyk 1992 = KOWALCZYK, Elżbieta: *Topografia granicy mazowiecko-krzyżackiej w świetle ugody granicznej z listopada 1343 roku.* In: Kwartalnik Historyczny XCIX (1992:1) 33-58.

Kowalczyk 1999 = KOWALCZYK, Elżbieta: *Szlaki drogowe w puszczy na pograniczu mazowiecko-pruskim w średniowieczu.* In: Kwartalnik Historyczny CVI (1999:1) 3- 17.

Körmendy 1974 = KÖRMENDY Adrienne: *A soltész („more scultetorum") telepítette falvak a Szepességben (XIII-XIV. század).* In: Agrártörténeti Szemle 16 (1974:3-4) 305-348.

Körmendy 1986 = KÖRMENDY Adrienne: *A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására.* In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik, Budapest. 117-158.

Körmendy 1995 = KÖRMENDY Adrienne: *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuschungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.-14. Jahrhundert.* Poznań

Kötzschke 1894 = KÖTZSCHKE, Paul Richard: *Das Unternehmentum in der ostdeutschen Kolonisation des Mittelalters.* Bautzen

Krieger 1994 = KRIEGER, Karl-Friedrich: *Die Habsburger im Mittelalter. Von Rudolf I. bis Friedrich III.* Stuttgart-Berlin-Köln

Krollmann 1910 = KROLLMANN, Christian: *Die Schlacht bei Tannenberg. Ihre Ursachen und ihre Folgen.* Königsberg

Krollmann 1912 = KROLLMANN, Christian: *Die Herkunft der deutschen Ansiedler in Preußen.* In: Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands 54 (1912) 1-103.

Krollmann 1932 = KROLLMANN, Christian: *Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen.* Königsberg

Krom 1994 = KROM, Michail M.: *Die Konstituierung der Szlachta als Stand und das Problem staatlicher Einheit im großfürstentum Litauen (15/16. Jahrhundert).* In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 42 (1994) 481-492.

Krumbholtz 1892 = KRUMBHOLTZ, Helmut: *Die Finanzen des Deutschen Ordens unter dem Einfluß der polnischen Politik des Hochmeisters Michael Küchmeister (1414-*

1422). In: Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 8 (1892) 226–272.
Kubiek 1986 = KUBIEK, Stanisław: *Monety i stosunki monetarne w Prusach Krolewskich w 2. polowie 15. wieku.* (Biblioteka Archeologiczna 29) Wrocław
Kubinyi 2009/II. = KUBINYI András: *Parasztok városba költözése a középkor végén.* In: Uő: tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II. Budapest, II. köt. 571–598.
Kuczyński 1985 = KUCZYŃSKI, Stefan Maria: *Bitwa pod Grunwaldem.* Katowice
Kuhles - Küttler 1967 = KUHLES, Joachim - KÜTTLER, Wolfgang: *Bürgertum und Reformation in ostbaltischen Ländern.* In: 450 Jahre Reformation. Hgg. Stern, Leo – Steinmetz, Max, Berlin. 186–200.
Kuhn 1973 = KUHN, Walter: *Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung.* Köln–Wien
Kulcsár 1981 = KULCSÁR Péter: *A Jagelló-kor.* (Magyar história) Budapest
Kulikov 1994 = KULIKOV, Vlagyimir: *The Old Prussians (5th – 13th Centuries A.D.).* Moskau
Kuls 1987 = KULS, Wolfgang = *Grundzüge der Landesnatur Ost- und Westpreußens.* In: Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften. Teil II: Ost- und Westpreußen. Hg. Rothe, Hans (studien zum Deutschtum im Osten 19/II) Köln–Wien. 17–40.
Küster 1998 = KÜSTER, Hansjörg: *Geschichte des Waldes. Von Urzeit bis zur Gegenwart.* München
Küttler 1971 = KÜTTLER, Wolfgang: *Charakter und Entwicklungstendenzen des Deutschordensstaates in Preußen.* In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 19 (1971) 1504–1529.
La Baume 1940 = LA BAUME, W: *Ein spätpreussische Reitergrab mit Helm und verziesten Lanzen aus Ekritten, Kreis Samland.* In: Altpreussen IV (1940:4) 84–87.
Labuda 1947 = LABUDA, Gerard: *Wielkie Pomorze w dziejach Polski.* In: Przegląd Zachodni III. (1947:5) 381–395.
Labuda 1980 = LABUDA, Gerard: *Die Urkunden über die Anfänge des Deutschen Ordens im Kulmerland und in Preußen in den Jahren 1226–1243.* In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Hgg. Fleckenstein, Josef – Hellmann, Manfred, Sigmaringen. 299–316.
Labuda 1982 = LABUDA, Gerard: *Zu den Quellen der „Preußischen Chronik" Peter von Dusburg.* In: Der

Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 30) Hgg. Arnold, Udo - Biskup, Marian, Marburg. 133-164.

Lalik 1965 = LALIK, Tadeusz: *Regale targowe książąt wschodniopomorskich w XII-XIII w.* In: Przegląd Historyczny LVI (1965) 171-201.

Lamb 1982 = LAMB, Hubert Horace: *Climate History and the Modern World.* London-New York

Lassú 1828 = LASSÚ István: *A Prussziai Királyság státisztikai, geographiai és históriai leírása.* Pest

Latzke 1959 = LATZKE, Walther: *Die schlesische Erbscholtisei.* Würzburg

Laur 1954 = LAUR, Wolfgang: *Aisten/Esten, eine germanische Volksbezeichnung im baltischen Raum.* In: Zeitschrift für Ostforschung 3 (1954:2) 223-233.

Łega 1949 = ŁEGA, Władisław: *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku.* Posen

Le Goff 1972 = LE GOFF, Jacques: *Koldulórendek és urbanizáció a középkori Franciaországban.* In: Századok 106 (1972:1) 226.

Le Goff 1965 = LE GOFF, Jacques: *Das Hochmittelalter.* (Fischer Weltgeschichte 11) Frankfurt am Main

Lenz 1929 = LENZ, Wilhelm: *Die Auswärtige Politik des livländischen Ordensmeisters Walter von Plettenberg bis 1510.* Riga

Leśnodorski 1947 = LEŚNODORSKI, Boguslaw: *Dominium Warmińskie 1243-1569.* Poznań

Leuschner 1983 = LEUSCHNER, Joachim: *Deutschland im späten Mittelalter.* (Deutsche Geschichte 3) Göttingen

Lewrenz 1976 = LEWRENZ, Thomas: *Die Größenentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts.* (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 101) Hamburg

Link 2004 = LINK, Christina: *Getreidehandel in Preußen am Anfang des 15. Jahrhunderts.* Erlangen-Nürnberg

Ljubavszkij 1900 = LJUBAVSZKIJ, Mihail K.: *Litovszko-russzkij szejm.* Moszkva

Loewe 1973 = LOEWE, Karl von: *Commerce and Agriculture in Lithuania 1400-1600.* In: The Economic History Review, New Series 26 (1973:1) 23-77.

Łowmiański 1935 = ŁOWMIAŃSKI, Henryk: *Prus pogańskie.* Toruń

Łowmiański 1947 = ŁOWMIAŃSKI, Henryk: *Polityka ludnościowa zakonu niemieckiego w Prusach i na Pomorzu.* Gdańsk
Łowmiański 1950 = ŁOWMIAŃSKI, Henryk: *Stosunki polsko-pruskie.* In: Przegląd Historyczny XLI. (1950:7-8) 152-179.
Łowmiański 1957 = ŁOWMIAŃSKI, Henryk: *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich.* Warszawa
Łowmiański 1982 = ŁOWMIAŃSKI, Henryk: *Anfänge und politische Rolle der Ritterorden an der Ostsee im 13. und 14. Jahrhundert.* In: Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 30) Hgg. Arnold, Udo - Biskup, Marian, Marburg. 36-85.
Łowmiański 1983 = ŁOWMIAŃSKI, Henryk: *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego.* Poznań
Łowmiański 1986 = ŁOWMIAŃSKI, Henryk: *Studia nad dziejami słowianszczyzny, polski i rusi w wiekach srednich.* Poznań
Ludwig 1988 = LUDWIG, Günter: *A borostyánkő története.* Budapest
Lucas 1930 = LUCAS, Heney S.: *The Great European famine of 1315, 1316 and 1317.* In: Speculum 5 (1930) 343-377.
Lukšaitė 1996 = LUKŠAITĖ, Ingė: *Die erste Phase der Reformation in Litauen.* In: Annaberger Annalen 4 (1996) 6-22.
Lückerath 1969 = LÜCKERATH, Carl August: *Paul von Rusdorf. Hochmeister des Deutschen Ordens 1422-1441.* Bad Godesberg
MacCulloch 2011 = MACCULLOCH, Diarmaid: *A reformáció története.* Budapest
Mačiukas 2011 = MAČIUKAS, Žydrūnas: *Książę Witoldi Wielki w kampanii letniej 1410 r. w ocenie Jana Długosza.* In: Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica XI wydanie specjalne. Bitwa pod Grunwaldem w historii i tradycji Polski i Litwy. pod redakcją Rajmana, Jerzego, Kraków. 113-125.
Mager 1960/I. = MAGER, Friedrich: *Der Wald in Altpreußen als Wirtschaftsraum.* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 7/1-2.) Bd. I. Köln-Graz
Małłek 1983 = MAŁŁEK, Janusz: *Das Kulmer Recht im Ordensland Preußen (1466-1525) und im Herzogtum Preußen (1525-1620).* In: Zeitschrift für Ostforschung 32 (1983:3) 321-340.

Manteuffel 1953 = MANTEUFFEL, Tadeusz: *Próba stworzenia cysterskiego panstwa biskupiego w Prusach.* In: Zapiski Historyczne 18 (1953) 157-174.

Mapa Rzeczypospolitej Polskiej. Wojskowy Instytut Geograficzny. Warszawa 1934.

Marosi - Sárfalvi 1968 = MAROSI Sándor - SÁRFALVI Béla (szerk.): *Európa I.* Budapest Maschke 1933 = MASCHKE, Erich: *Der Peterspfennig in Polen und dem deutschen Osten.* Leipzig

Matuz 1990 = MATUZ József: *Az Oszmán Birodalom története.* Budapest

Matuzovoj 1986 = MATUZOVOJ, Vera Ivanovna: *„Hronika zemli Prusszkoj" Petra iz Duszburga.* In: Voproszij Isztorii 7 (1986) 63-75.

Mayhew 1973 = MAYHEW, Alan: *Rural Settlement and Farming in Germany.* London

Mažeika 1989 = MAŽEIKA, Rasa: *The Relations of Grand Prince Algirdas with the Eastern and Western Christians.* In: La christianizzatione della Lituania. Ed. Rabikauskas, Paulius, Roma. 77-85.

Mažeika 2001 = MAŽEIKA, Rasa: *When Crusader and Pagan Agree: Conversion as a Point of Honoura int he Baptism of King Mindaugas of Lithuania (c. 1240-1263).* In: Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150-1500. Ed. Murray, Alan V., Aldershot. 197-214.

Meier 1967 = MEIER, Peter: *Die Ursachen der Säkularisation Preußens und ihre Beziehungen zur Lutherischen Reformation.* In: 450 Jahre Reformation. Hgg. Stern, Leo - Steinmetz, Max, Berlin. 170-185.

Meltzer 1940 = MELTZER, Franz: *Die Ostraumpolitik König Johanns von Böhmen. Ein Beitrag zur Ostraumfrage im 14. Jahrhundert.* (Beiträge zur mittelalterlichen und neueren Geschichte 12) Jena

Menzel 1977 = MENZEL, Josef Joachim: *Die schleisischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhundert. Studien zum Urkundenwesen, zur Siedlungs-, Rechts und Wirtschaftsgeschichte einer ostdeutschen Landschaften im Mittelalter.* Würzburg

Methner 1933 = METHNER, Arthur: *Das lübische Recht in Memel.* In: Altpreußische Forschungen 10 (1933:2) 262-298.

Meuvret 1934 = MEUVRET, Jean: *Histoire des Pays Baltiques. Lituanie - Lettonie -Estonie - Finlande.* Paris

Mickūnaitė 2006 = MICKŪNAITĖ, Giedrė: *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania.* Budapest–New York

Militzer 1991 = MILITZER, Klaus: *Die Aufnahme von Ritterbrüder in den Deutschen Orden. Ausbildungsstand und Aufnahmevoraussetzungen.* In: Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter. (Ordines Militares VI. Colloquia Torunensia Historica) Hg. Nowak, Zenon Hubert, Toruń. 7–18.

Montanari 1996 = MONTANARI, Massimo: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete.* Budapest

Mortensen - Mortensen 1937 = MORTENSEN, Hans - MORTENSEN, Gertrud: *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Teil I: Die preußisch-deutsche Siedlung am Westrand der großen Wildnis um 1400.* (Deutschland und der Osten. Quellen und Forschung zur Geschichte ihrer Beziehungen 7) Leipzig

Mortensen 1968 = MORTENSEN, Hans: *Einwanderung und innerer Ausbau in den Anfängen der Besiedlung des Hauptamtes Ragnit.* In: Acta Prussica. Abhandlungen zur Geschichte Ost- und Westpreußens. Festschrift für Fritz Gause zum 75. Geburtstag. Würzburg. 67–76.

Mueller 1979 = MUELLER, Reinhold C.: *Venezia e la Peste 1348–1797.* Venezia

Murowski 1953 = MUROWSKI, Klaus Eberhard: *Zwischen Tannenberg und Thorn. Die Geschichte des Deutschen Ordens unter dem Hochmeister Konrad Erlichshausen 1441–1449.* (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 10/11) Göttingen

Mülverstedt 1851 = MÜLVERSTEDT, Adalbert: *Über das Vaterland der Familie von Pröck.* In: Neue Preußische Provinzial-Blätter 9 (1851) 359–360.

Nadolski 1990 = NADOLSKI, Andrzej: *Grunwald. Problemy wybrane.* (Rozprawy i Materialy Ośrodka Badari Naukowych im Wojciecha Kętrzyńskiego 115) Olsztyn

Nehring 1989 = NEHRING, Karl: *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum.* (Südosteuropäische Arbeiten 72) München

Neitmann 1985 = NEITMANN, Klaus: *Politik und Kriegsführung des Hochmeisters Paul von Rusdorf 1422/23.* In: Zeitschrift für Ostforschung 34 (1985) 330–378.

Nikžentaitis 1989 = NIKŽENTAITIS, Alvydas: *Gediminas.* Vilnius

Nikžentaitis 1997 = NIKŽENTAITIS, Alvydas: *Die litauische Gesellschaft der vorchristlichen Zeit (13.-14. Jahrhundert) zwischen Rom und Byzanz.* In: Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts. Bd: 2., Hg. Müller-Wille, Michael, Mainz-Stuttgart. 115-130.

Nikžentaitis 2004 = NIKŽENTAITIS, Alvydas: *Litauen unter den Großfürsten Gedimin (1316-1341) und Olgerd (1345-1377).* In: Die „Blüte" der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert. (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien 14) Hg. Löwener, Marc, Wiesbaden. 65-76.

Nitz 1989 = NITZ, Hans-Jürgen: *Mittelalterliche Moorsiedlungen. Agrarische Umweltgestaltung unter schwierigen naturräumlichen Voraussetzungen.* In: Umwelt in der Geschichte. Beiträge zur Umweltgeschichte. Hg. Herrmann, Bernd, Göttingen. 40-62.

Nohl 1924 = NOHL, Johannes: *Der schwarze Tod. Eine Chronik der Pest 1348 bis 1720.* Potsdam

North 1976/78 = NORT, Michael: *Geldumlauf und Wirtschaftsregion. Untersuchungen am Beispiel Königlich Preußens und des Herzogtums Preußen in der Frühen Neuzeit.* In: Hamburger Beiträge zur Numismatik 30/32 (1976/78) 71-88.

North 1982 = NORTH, Michael: *Die Amtswirtschaft von Osterode und Soldau. Vergleichende Untersuchungen zur Wirtschaft im frühmodernen Staat am Beispiel Herzogtums Preußen in der zweiten Hälfte des 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts.* (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europähen Ostens 118) Berlin

Nowak 1964 = NOWAK, Zenon Hubert: *Polityka północzna Zygmunta Luksemburskiego do roku 1411.* Toruń

Nowak 1982 = NOWAK, Zenon Hubert: *Bemühungen um die Gründung einer Universität in Kulm im 14. und 15. Jahrhundert.* In: Der Deutschordensstaat Preußen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 30) Hgg. Arnold, Udo - Biskup, Marian, Marburg. 189-217.

Nowak 1993 = NOWAK, Zenon Hubert: *Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preußen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit.* In: Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 44) Hg. Arnold, Udo, Marburg. 129-142.

Nowak 1998 = NOWAK, Zenon Hubert: *Die Ratsendeboten der Hansestädte Kulm und Thorn.* In: Der Stralsunder Frieden von 1370. Prosopographische Studien. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF 46) Hgg. Jörn, Niels - Werlich, Ralf-Gummer - Wernicke, Horst, Köln-Weimar-Wien. 73-88.

Nöbel 1969 = NÖBEL, Wilhelm: *Michael Küchmeister. Hochmeister des Deutschen Ordens 1414-1422.* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 5) Bad Godesberg

Ochmański 1980 = OCHMAŃSKI, Jerzy: *Gesellschaft und Wirtschaft Litauens vom Ausgang des 14. Jahrhunderts bis 1655.* In: Studia Historiae Oeconomiae 15 (1980) 131-159.

Ochmański 1985 = OCHMAŃSKI, Jerzy: *Nieznany autor „Opisu krajów" z drugiej polowy XIII wieku i jego wiadomości o Bałtach.* In: Lituano-Slavica Posnaniensia I. (1985) 107-114.

Ohler 1995 = OHLER, Norbert: *Reisen zu Wasser und zu Lande.* In: Lebedinges Mittelalter. Hg. Hellmann, Brigitte, München. 205-216.

Okulicz 1973 = OKULICZ, Jerzy: *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódz

Palack⊠ 1984 = PALACK⊠, František: *A huszitizmus története.* Budapest

Papacostea 1980 = PAPACOSTEA, Şerban: *Kaffa és Moldva az oszmán hódítások irányában.* In: Világtörténet, Új folyam (1980:1) 28-38.

Paravicini 1995 = PARAVICINI, Werner: *Die Preussenreisen des europäischen Adels. Teil 2.* (Beihefte der Francia 17/2) Sigmaringen

Paradowski 1936 = PARADOWSKI, Józef: *Osadnictwo w ziemi chełmińkiej w wiekach średnich.* Lwów

Pasuto 1959 = PASUTO, Vlagyimir T.: *Obrazoványie litovszkava gaszudársztva.* Moszkva

Patze 1964 = PATZE, Hans: *Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preußen.* In: Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen II. Hg. Konstanzer Arbeitkreis für mittelalterliche Geschichte (Verträge und Forschungen VIII). Konstanz-Stuttgart. 149-200.

Patze 1973 = PATZE, Hans: *Der Frieden von Christburg vom Jahre 1249.* In: Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters. (Wege der Forschung VII) Hg. Beumann, Helmut, Darmstadt. 417-483.

Paulinyi 1933 = PAULINYI Oszkár: *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége.* Budapest

Perényi 1962 = PERÉNYI József: *Lengyelország története.* Budapest

Perlbach 1872 = PERLBACH, Max: *Zur Geschichte der ältesten preußischen Bischöfe.* In: Altpreußische Monatschrift 9 (1872) 550-565.

Perlbach 1902 = PERLBACH, Max: *Zur Geschichte des ältesten Großgrundbesitzes im Deutschordenslande Preußen. Dietrich von Dypenow und Dietrich Stange.* In: Altpreußische Monatschrift 39 (1902) 78-124.

Petrauskas 2004 = PETRAUSKAS, Rimvydas: *Der Frieden im Zeitalter des Krieges. Formen friedlicher Kommunikation zwischen dem Deutschen Orden und dem Großfürstentum Litauern zu Beginn des 15. Jahrhunderts.* In: Annaberger Annalen 12 (2004) 28-42.

Pfitzner 1926 = PFITZNER, Josef: *Siedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumlandes. Teil I: Bis zum Beginn der böhmischen Herrschaft.* (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft 18) Reichenberg i. B.

Piotrowicz 1951 = PIOTROWICZ, Ludwik: *Goci i Gepidowie nad dolna Wisla i ich wedrówka ku Morzu Czarnemu i Dacji.* In: Przeglad Zachodni VII (1951:5-6) 60-76.

Plehn 1900 =PLEHN, Hans: *Geschichte des Kreises Strasburg in Westpreußen.* (Materialien und Forschungen zur Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte von Ost- und Westpreussen II.) Leipzig

Plehn 1904 = PLEHN, Hans: *Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreußen.* In: Forschungen zur brandenburgischen und preußischen Geschichte 17 (1904) 43-126.

Plinski 1903 = PLINSKI, Johannes: *Die Probleme historischer Kritik in der Geschichte des ersten Preussenbischofs.* Breslau

Plöchl 1935 = PLÖCHL, Willibald: *Das Eherecht des Magisters Gratianus.* Leipzig-Wien

Plümicke 1912 = PLÜMICKE, Richard: *Zur ländliche Verfassung des Samlandes unter der Herrschaft des Deutschen Ordens.* Leipzig

Pollakówna 1953 = POLLAKÓWNA, Marzena: *Osadnictwo Warmii w okresie kryżckim.* Poznań

Pollakówna 1958 = POLLAKÓWNA, Marzena: *Zanik ludności pruskiej.* In: Pomorze średniowiezne. wydał Labuda, Gerard, Warszawa. 160-207.

Pollakówna 1968 = POLLAKÓWNA, Marzena: *La Chronique de Pierre de Dusburg.* In: Acta Poloniae Historica XIX (1968) 71-79.

Poschmann 1962 = POSCHMANN, Brigitte: *Bistümer und Deutscher Orden in Preußen 1243-1525. Untersuchungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Ordenslandes.* Münster

Pounds 1997 = POUNDS, Norman J. G.: *Európa történeti földrajza.* Budapest

Powierski 1982 = POWIERSKI, Jan: *Die Stellung der pommerellischen Herzöge zur Preußen-Frage im 13. Jahrhundert.* In: Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 30) Hgg. Arnold, Udo-Biskup, Marian, Marburg. 103-132.

Prochaska 1910 = PROCHASKA, Anton: *Długosz a Cronica conflictus o grunwaldzkiej bitwie.* In: Kwartalnik Historyczny (1910) 407-421.

Pósán 1995 = PÓSÁN László: *A „Fekete Halál". Pestisjárványok a középkorban.* In: Debreceni Szemle III (1995:2) 236-240.

Pósán 1996 = PÓSÁN László: *A Német Lovagrend története a 13. században.* Debrecen

Pósán 1997 = PÓSÁN László: *Beiträge zur deutschen Siedlungsbewegung im Mittelalter.* In: Mecklenburg und seine ostelbischen Nachbarn. Historisch-geographische und soziale Strukturen im regionalen Vergleich. Hgg. Buchsteiner, Ilona - Mühle, Rainer - Münch, Ernst - Pápay Gyula - Schattkowsky, Ralph, Schwerin. 32-40.

Pósán 1998 = PÓSÁN László: *Zsigmond és a Német Lovagrend.* In: Hadtörténelmi Közlemények 111 (1998:3) 630-656.

Pósán 2000a = PÓSÁN László: *A Német Lovagrend pénzügypolitikája a kezdetektől a 14. század közepéig.* Debrecen
Pósán 2000b = PÓSÁN László: *A pénzrendszer és az árak változása Poroszországban a 15. század első felében.* In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János-Barta János, Debrecen. 11-30.
Pósán 2001 = PÓSÁN László: *Prussian Missions and the Invitation of the Teutonic Order into Kulmerland.* In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of medieval Latin Christianity. Eds. Hunyadi Zsolt-Laszlovszky József, Budapest. 429-448.
Pósán 2003a = PÓSÁN László: *Németország a középkorban.* Debrecen
Pósán 2003b = PÓSÁN László: *Kamarások és kamarai körzetek a középkori Poroszországban.* In: Történeti tanulmányok XI. (Acta Universitatis DebreceniensisSeries Historica LV) Szerk. Takács Péter, Debrecen. 23-36.
Pósán 2004-2005 = PÓSÁN László: *A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban.* In: Agrártörténeti Szemle 46 (2004-2005:1-4) 25-50.
Pósán 2008a = PÓSÁN László: *A porosz területek mezőgazdasága a német uralom előtt.* In: Történeti tanulmányok XVI. (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LX) Szerk. Velkey Ferenc, Debrecen. 73-82.
Pósán 2008b = PÓSÁN László: *Robotkötelezettség a középkori Poroszországban.* In: Agrártörténeti Szemle 49 (2008:1-4) 13-31.
Pósán 2009a = PÓSÁN László: *A Német Lovagrend 1233. évi kulmi kiváltságlevele.* In: Századok 143 (2009:2) 427-450.
Pósán 2009b = PÓSÁN László: *A középkori Európa válsága. Klímaváltozás, természetikatasztrófák, éhínségek, járványok, háborúk.* In: Debreceni Disputa VII (2009:2) 47-51.
Pósán 2009c = PÓSÁN László: *Matthias Corvinus und der Deutsche Orden.* In: Matthias and his legacy. Cultural and Political Encounters between East and West. Eds. Bárány Attila-Györkös Attila, Debrecen. 437-444.
Pósán 2010a = PÓSÁN László: *Városi falvak a középkori Poroszországban.* In: Agrártörténeti Szemle 51 (2010:1-4) 1-11.
Pósán 2010b = PÓSÁN László: *A Német Lovagrend államának széthullása - a 13 éves háború.* In: Emlékkönyv L.

Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára. Szerk. Kovács Zoltán - Püski Levente, Debrecen. 271-285.
Pósán 2011a = PÓSÁN László: *A Német Lovagrend és a lengyel-litván állam közötti „nagy háború" (1409-1411).* In: Hadtörténelmi Közlemények 124 (2011:1) 3-30.
Pósán 2011b = PÓSÁN László: *Értelmiség a középkori Poroszországban.* In: Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére II. köt. Szerk. Imre Mihály-Oláh Szabolcs-Fazakas Gergely Tamás-Száraz Orsolya, Debrecen. 511-517.
Pósán 2012a = PÓSÁN László: *Skandinávia a középkorban.* Debrecen
Pósán 2012b = PÓSÁN László: *A pogány hiedelemvilág továbbélése a középkori Poroszországban.* In: Történeti tanulmányok XX (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LXII) Szerk. Bárány Attila, Debrecen. 57-66.
Pósán 2012c = PÓSÁN László: *A litván állam létrejötte és megszilárdulása.* In: Történeti tanulmányok XVII (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LXI) Szerk. Velkey Ferenc, Debrecen. 63-84.
Pósán 2012d = PÓSÁN László: *„...quod terra ipsa sub monarchia imperii est". Az Imperium Romanum és a Német Lovagrend állama a középkorban.* In: Németföldről Németországba. Magyar kutatók tanulmányai a német történelemről. Szerk. Frank Tibor, Budapest. 17-38.
Pósán 2014 = PÓSÁN László: *Vízszabályozás, mocsárlecsapolás és árvízvédelem a középkori Poroszországban.* In: Századok 148 (2014:2) 335-349.
Raba 1978 = RABA, Joel: *Russisch-livländische Beziehungen am Anfang des 16. Jahrhunderts. Partnerschaft oder Konfrontation?* In: Zeitschrift für Ostforschung 27 (1978) 577-587.
Radzimiński 2003 = RADZIMIŃSKI, Adrzej: *Die Kirche im Deutschordensland Preußen in den Jahren 1243-1525: Innere Struktur und Beziehungen zu den Landesherrn.* In: Das Reich und Polen. (Vorträge und Forschungen LIX) Hg. Patschovsky, Alexander-Wünsch, Thomas, Ostfildern. 215-241.
Radzimiński 2008 = RADZIMIŃSKI, Andrzej: *Pfarreien und Pfarrgeistlichkeit im Deutschordensstaat Preußen.* In: Pfarreien im Mittelalter: Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich. Hg. Kruppa, Nathalie, Göttingen. 235-260.

Rajman 2011 = RAJMAN, Jerzego: *Czy duchowni kronikarze potrafili opisać „wielkie starcie"? Uwagi o bitwie, liczebności i stratach obu armii w świetle źródeł i nowszej historiografii polskiej.* In: Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis. Studia Historica XI wydanie specjalne. Bitwa pod Grunwaldem w historii i tradycji Polski i Litwy. pod redakcją Rajman, Jerzego. Kraków. 26-74.

Raun 1989 = RAUN, Toivo U.: *Viron Historia.* Helsinki

Rautenberg 1954 = RAUTENBERG, Wilhelm: *Böhmische Söldner im Ordensland Preußen.* Hamburg

Rautenberg 1973 = RAUTENBERG, Wilhelm: *Einwirkungen Böhmens auf die Geschichte Preußen in späten Mittelalter.* In: Zeitschrift für Ostforschung 22 (1973) 626-695.

Rácz 2008 = RÁCZ Lajos: *Magyarország környezettörténete az újkorig.* Budapest

Reh 1896 = REH, Paul: *Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den preußischen Bischöfen im 13. Jahrhunderts.* In: Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins 35 (1896) 35-147.

Rhode 1868 = RHODE, Christian Eduard: *Der Elbinger Kreis.* Danzig

Rhode 1955 = RHODE, Gotthald: *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. Bd. I: im Mittelalter bis zum Jahre 1401.* Köln-Graz

Riel 1937 = RIEL, Klaus: *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens in Preußen in der Zeit von 1410-1466.* In: Altpreußische Forschungen 14 (1937) 224-267.

Ristau 1988 = RISTAU, Bernd (Bearb.): *Erläuterungen zum Historisch-geographischen Atlas des Preußenlandes. Lieferung 12.* Stuttgart

Rösener 1987 = RÖSENER, Werner: *Bauern im Mittelalter.* München

Rösener 2007 = RÖSENER, Werner: *Der Wald als Wirtschaftsfaktor und Konfliktfeld in der Gesselschaft des Hoch- und Spätmittelalters.* In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 55 (2007:1) 14-31.

Rogge 1875 = ROGGE, Adolf: *Die Proyken.* In: Altpreußische Monatschrift 12 (1875) 299-309.

Roissand 1996 = ROISSAND, Jacques: *Der Städter.* In: Der Mensch des Mittelalters. Hg. Le Goff, Jacques, Frankfurt am Main. 156-197.

Rosenkranz 1966 = ROSENKRANZ, Edwin: *Prawo lubeckie w Gdańsku w latach 1261/63 - 1346.* In: Rocznik Gdański XXV (1966) 9-30.

Rowell 1994 = ROWELL, Stephen C.: *Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345.* Cambridge

Rowell 1996 = ROWELL, Stephen C.: *Unexpected Contacts: Lithuanians at Western Courts, c. 1316 - c. 1400.* In: The English Historical Rewiew 111 (1996:442) 557-577.

Rubner 1964 = RUBNER, Heinrich: *Die Landwirtschaft der Münchener Ebene und ihre Notlage im 14. Jahrhundert.* In: Vierteljahrschrift für Wirtschaftsgeschichte 51 (1964) 433-453.

Rusiński 1962 = RUSIŃSKI, Władysław: *Wüstungen. Ein Agrarproblem des feudalen Europas.* In: Acta Poloniae Historica V. (1962) 48-78.

Rünger 1925 = RÜNGER, Fritz: *Herkunft, Rassezugehörigkeit, Züchtung und Haltung der Ritterpferde des Deutschen Ordens. Ein Beitrag zur Geschichte der ostpreußischen Pferdezucht und der deutschen Pferdezucht im Mittelalter.* In: Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie einschlißlich Tierernährung 2 (1925) 211-308.

Sach 1998 = SACH, Maike: *Hat Karl V. „Die Brieff" wirklich erhalten? Überlegungen zu den Hintergründen eines russischen Schreibens im Königsberger Ordensbriefarchiv.* In: Zwischen Christianisierung und Europäisirung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas im Mittelalter und früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag. Hgg. Hübner, Eckhard - Klag, Ekkehard - Kusber, Jan (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas 51) Stuttgart. 335-466.

Sach 2002 = SACH, Maike: *Hochmeister und Großfürst. Die Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden in Preussen und dem Moskauer Staat um die Wende zur Neuzeit.* (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa) Stuttgart

Samsonowicz 1989 = SAMSONOWICZ, Henryk: *Der Deutsche Orden als Wirtschaftsmacht des Ostseeraumes.* In: Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 38) Hg. Arnold, Udo, Marburg. 103-112.

Samsonowicz 2000 = SAMSONOWICZ, Henryk: *Die wirtschaftlichen und politischen Beziehungen zwischen Flandern,*

Polen und Preußen. In: Hansekaufleute in Brügge. Teil 4: Beiträge der Internationalen Tagung in Brügge, April 1996. Hgg. Jörn, Niels - Paravicini, Werner - Wernicke, Horst (Kieler Werkstücke, Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters 13) Frankfurt am Main. 309-318.

Sandgruber 1995 = SANDGRUBER, Roman: *Okonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart.* Wien

Sarnowsky 1993a = SARNOWSKY, Jürgen: *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382-1454).* Köln

Sarnowsky 1998 = SARNOWSKY, Jürgen: *Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte im 15. Jahrhundert.* In: Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter. Hgg. Nowak, Zenon Hubert - Tandecki, Jan,Toruń. 51-78.

Sarnowsky 2000 = SARNOWSKY, Jürgen: *Die ständische Kritik am Deutschen Orden in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts.* In: Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Festschrift für Udo Arnold zum 60. Geburtstag. Hgg. Jänig, Bernhart - Michels, G. (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung 20.) Lüneburg, 403-422.

Sarnowsky 2007 = SARNOWSKY, Jürgen: *Der Deutsche Orden.* München

Sattler 1877a = SATTLER, Carl: *Der Handel des Deutschen Ordens in Preußen zur Zeit seiner Blüthe.* In: Hansische Geschichtsblätter 7 (1877) 61-88.

Sattler 1877b = SATTLER, Carl: *Zwei weitere Rechnungsbücher der Großschäffer von Marienburg.* In: Hansische Geschichtsblätter 7 (1877) 137-139.

Schaeder 1937 = SCHAEDER, H.: *Geschichte der Pläne zur Teilung des alten polnischen Staates seit 1386.* (Deutschland und der Osten 5.) Leipzig

Scheil 1962 = SCHEIL, Ursula: *Zur Genealogie der einheimischen Fürsten von Rügen.* Köln

Schenk 2001 = SCHENK, Winfried: *Das Forschungsfeld „Wald und Siedlung" aus der Sicht der historischen Geographie.* In: Siedlungsforschung. Archäologie - Geschichte - Geographie 19 (2001) 9-34.

Schiefferdecker 1871 = SCHIEFFERDECKER, Paul: *Der Begräbnisplatz bei Stangenwalde.* In: Schriften der

königlichen physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg 12 (1871) 42-56.

Schlesinger 1956 = SCHLESINGER, Walter: *Über germanisches Heerkönigtum.* In: Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen. (Vorträge und Forschungen III.) Hg. Mayer, Theodor, Lindau-Konstanz 105-141.

Schlesinger 1961 = SCHLESINGER, Walter: *Bäuerliche Gemeindebildung in den mittelelbischen Länden im Zeitalter der mittelalterlichen deutschen Ostbewegung.* (Mitteldeutsche Beiträge zur Verfassungsgeschichte des Mittelalters)

Schlesinger 1975 = SCHLESINGER, Walter (Hg.): *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte.* (Vorträge und Forschungen XVIII.) Sigmaringen

Schlüter 1921 = SCHLÜTER, Otto: *Wald, Sumpf und Siedlungsland in Altpreussen vor der Ordenszeit.* Halle

Schmid 1933 = SCHMID, Heinrich Felix: *Das deutsche Recht in Polen.* In: Deutschland und Polen. Beiträge zu ihren geschichtlichen Beziehungen. Hg. Brackmann, Albert, München-Berlin 64-80.

Schmidt 1997 = SCHMIDT, Christoph: *Leibeigenschaft im Ostseeraum. Versuch einer Typologie.* Köln-Weimar-Wien

Schröder 1922 = SCHRÖDER, Richard: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte.* Berlin-Leipzig

Schuch Westpreußischen-Online = SCHUCH, Hans-Jürgen: *Geschichte und Landschaft.* In: Westpreußischen-Online http://www.westpreussen-online.de/html/geschichte.html

Schulz 1968 = SCHULZ, Knut: *Die Ministerialität als Problem der Stadtgeschichte. Einige allgemeine Betrachtungen erläutert am Beispiel der Stadt Worms.* In: Rheinische Vierteljahrsblätter 32 (1968:1) 184-219.

Schulze 1896 = SCHULZE, Eduard Otto: *Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe.* Leipzig

Schumacher 1958 = SCHUMACHER, Bruno: *Geschichte Ost- und Westpreussens.* Würzburg

Seeberg-Elverfeldt 1934 = SEEBERG-ELVERFELDT, Roland: *Der Verlauf der Besiedlung des ostpreußischen Amtes Johannisburg bis 1818.* In: Altpreußische Forschungen 11 (1934) 39-62.

Seibt 1987 = SEIBT, Ferdinand: *Glanz und Elend des Mittelalters.* Berlin
Selart 2007a = SELART, Anti: *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert.* (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 21) Köln-Weimar-Wien
Selart 2007b = SELART, Anti: *Die Bettelmönche im Ostseeraum zur Zeit des Erzbischofs Albert Suerbeer von Riga (Mitte des 13. Jahrhunderts).* In: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 56 (2007:4) 475-499.
Selart 2008 = SELART, Anti: *Der livländische Deutsche Orden und Russland.* In: L'Ordine Teutonico tra Mediterranzo e Baltico incontri e scontri tra religioni, popoli e culture. (Acta Theutonica 5) a cura di Houben, Hubert e Toomaspoeg, Kristjan. Galatina, 253-275.
Semrau 1922 = SEMRAU, Arthur: *Der Markt der Altstadt Elbing im 14. Jahrhundert.* In: Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 30 (1922) 1-46.
Semrau 1923 = SEMRAU, Arthur: *Die erste Vermessung der Bürgerwiesen in der Altstadt Elbing im Jahre 1338.* In: Elbinger Jahrbuch 3 (1923) 116-128.
Semrau 1924 = SEMRAU, Arthur: *Die älteste Zinsbuch der Altstadt Elbing 1295 bis etwa 1316.* In: Elbinger Jahrbuch 4 (1924) 1-12.
Semrau 1934 = SEMRAU, Arthur: *Die Siedlungen im Kammeramt Neimen (Komturei Christburg) im Mittelalter.* In: Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 42 (1934) 6-113.
Semrau 1935 = SEMRAU, Arthur: *Die Siedlungen im Kammeramt Kerpau (später Liebmühl) - Komturei Christburg - im Mittelalter.* In: Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 43 (1935) 1-141.
Semrau 1936 = SEMRAU, Arthur: *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Komturei Christburg) im Mittelalter.* In: Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 44 (1936) 1-154.
Semrau 1937 = SEMRAU, Arthur: *Der Wirtschaftsplan des Ordenshauses Elbing aus dem Jahre 1386.* In: Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 45 (1937) 1-74.
Siegmund 1928 = SIEGMUND, Paul: *Deutsche Siedlungstätigkeit der samländischen Bischöfen und Domkapitel*

vornehmlich im 14. Jahrhundert. In: Altpreußischen Forschungen 5 (1928) 262-303.
Simsch 1981 = SIMSCH, Adelheid: *Der Adel als landwirtschaftlicher Unternehmer im 16. Jahrhundert.* In: Studia historiae oeconomicae 16 (1981) 95-115.
Ślaski 1962 = ŚLASKI, Kazimierz: *Ethnic Changes in Western Pomerania.* In: Acta Poloniae Historica VII. (1962) 7-27.
Solymosi 1998 = SOLYMOSI László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon.* Budapest
Sperka 2011 = SPERKA, Jerzy: *Beneficjenci Wielkiej wojny wśród rycerstwa polskiego.* In: Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica XI wydanie specjalne. Bitwa pod Grunwaldem w historii i trdycji Polski i Litwy pod redakcją Rajmana, Jerzego, Kraków. 92-112.
Spieralski 1980 = SPIERALSKI, Zdzisław: *Die Jagiellonische Verbundenheit bis zum Ende des 15. Jahrhundert.* In: Acta Poloniae Historica XLI. (1980) 51-82.
Spors 1983 = SPORS, Jan: *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławieńsko-Słupskiego od XII do początku XIV w.* Słupsk
Spuler 1940 = SPULER, Bertold: *Die Aussenpolitik der Goldenen Horde. Die Horde als Großmacht in Osteuropa und Vorerasien.* In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 5 (1940:1-2) 1-75. (1940:3-4) 279-365.
Stopka 1987 = STOPKA, Krzysztof: *Próby chrystianizacji Litwy w latach 1248-1263.* In: Analecta Cracoviensa 19 (1987) 1-68.
Sturms 1954 = STURMS, Eduard: *Die sowjetrussischen archäologischen Forschungen in Ostptreußen.* In: Zeitschrift für Ostforschung 3 (1954:1) 85.
Szabó 1969 = SZABÓ István: *A középkori magyar falu.* Budapest
Szántó 2005 = SZÁNTÓ Richárd: *Természeti katasztrófa és éhínség 1315-1317-ben.* In: Világtörténet (2005:1-2) 50-64.
Szczur 1993 = SZCZUR, Stanisław: *Az 1335. évi visegrádi királyi találkozó.* In: Aetas (1993:1) 28-42.
Szkazkin 1979 = SZKAZKIN, Szergej Danyilovics: *A parasztság a középkori Nyugat-Európában.* Budapest
Szűcs 1993 = SZŰCS Jenő: *Az utolsó Árpádok.* Budapest
Szweda 2007 = SZWEDA, Adam: *Methoden der Schlichtung von Grenzstreitigkeiten zwischen Polen-Litauen und dem Deutschen Orden nach Abschluss des Friedens*

von Brześć im Jahre 1435. Am beispiel des in Toruń und Nieszawa wirkenden Grenzgerichts. In: Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter. Hgg. Knefelkamp, Ulrich - Bosselmann-Cyran, Kristian, Berlin. 54-64.

Tagányi 1990 = TAGÁNYI Zoltán: *A feudalizmus genezise a lengyel-litván végeken a nemzetségi rendszer maradványai talaján.* In: Világtörténet (1990:1-2) 64-67.

Tarvel 1979-1980 = TARVEL, Enn: *A parasztság társadalmi differenciálódása Észtországban a feudalizmus idején.* In: Egyetemes történeti tanulmányok XIII-XIV. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae, Series Historica XXIX, XXXI.) Szerk. Orosz István - Tokody Gyula, Debrecen. 3-9.

Tarvel 1983 = TARVEL, Enn: *Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung und der Besteuerung in Estland im 13-19. Jahrhundert.* Tallin

Teke 2003 = TEKE Zsuzsa: *Kassa külkereskedelme az 1393-1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján.* In: Századok 137 (2003:2) 381-404.

Tenbrock 1933 = TENBROCK, Robert-Hermann: *Eherecht und Ehepolitik bei Innocenz.* Münster

Thielen 1961 = THIELEN, Peter Gerrit: *Landesplanung im Ordensstaat Preußen.* (Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landesplanung 15)

Thielen 1998 = THIELEN, Peter Gerrit: *Albrecht von Brandenburg.* In: Die Hochmeister des Deutschen Ordens 1190-1994. Hg. Arnold, Udo (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 40) Marburg. 160-162.

Toeppen 1846 = TOEPPEN, Max: *Die letzten Spuren des Heidenthums in Preussen.* In: Neue Preussische Provinzial-Blätter I (1846) 297-316. és II (1846) 339-353.

Toeppen 1867 = TOEPPEN, Max: *Die Zins-Verfassung Preußen unter der Herrschaft des Deutschen Ordens.* In: Zeitschrift für preußische Geschichte und Landeskunde 4 (1867) 207-232, 345-367, 611-627, 742-761.

Toeppen 1870 = TOEPPEN, Max: *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußischen Landes- und Kulturgeschichte.* Danzig

Trautmann 1974 = TRAUTMANN, Reinhold: *Die altpreußischen Personennamen.* Göttingen

Treue 1958 = TREUE, Wilhelm: *Deutsche Geschichte von den Anfängen bis zum Ende des zweiten Weltkrieges.* Stuttgart

Trawkowski 1960 = TRAWKOWSKI, Stanisław: *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII w.* In: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej VIII. (1960) 183–207.
Trawkowski 1962 = TRAWKOWSKI, Stanisław: *Zur Erforschung der deutschen Kolonisation auf polnischem Boden im 13. Jahrhundert.* In: Acta Poloniae Historica VII. (1962) 79–95.
Treitschke 1958 = TREITSCHKE, Heinrich von: *Das Deutsche Ordensland Preussen.* Göttingen
Tuchtenhagen 2009 = TUCHTENHAGEN, Ralph: *Geschichte der baltischen Länder.* München
Tumler 1955 = TUMLER, Marian: *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. Mit einem Abriß der Geschichte von 1400 bis zur neuesten Zeit.* Wien
Tümpel 1921 = TÜMPEL, Hermann: *Die Herkunft der Besiedler des Deutschordenslandes.* In: Jahrbuch des Vereins für niederlandische Sprachforschung 27 (1921) 71–83.
Tymieniecki 1935 = TYMIENIECKI, Kazimierz: *Misja polska w Prusiech i sprowadzenie Krzyzaków.* Toruń
Uhlhorn-Schlesinger 1974 = UHLHORN, Friedrich - SCHLESINGER, Walter: *Die deutsche Territorien.* München
Urban 1974 = URBAN, William: *The Military occupation of Semgallia in the Thirteenth Century.* In: Baltic History. Eds. Ziedonis, Arvids - Winter, William L. - Valgemäe, Mardi, Colombus, Ohio. 21–32.
Urban 1987 = URBAN, William: *The Conversion of Lithuania 1387.* In: Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences 33 (1987:4) 12–22.
Urban 2003 = URBAN, William: *A teuton lovagok. A lovagrend hadtörténete.* Debrecen
Vasold 2003 = VASOLD, Manfred: *Die Ausbreitung des Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Zugleich ein Beitrag zur deutschen Bevölkerungsgeschichte.* In: Historische Zeitschrift 277 (2003:2) 281–308.
Vásáry 1986 = VÁSÁRY István: *Az Arany Horda.* Budapest
Vercamer 2009 = VERCAMER, Grischa: *Der Übergang der preußischen Stammeseliten in die Schicht der „Freien" unter der Herrschaft des Deutschen Ordens und der Kulturtransfer von der „deutschen" auf die preußische Kultur.* In: Mittelalterliche Eliten und Kulturtransfer östlich der Elbe. Interdisziplinäre Beiträge zu Archäologie und Geschichte im

mittelalterlichen Ostmitteleuropa. Hgg. Klammt, Anne - Rossignol, Sébasien, Göttingen. 169–192.
Vercamer 2010 = VERCAMER, Grischa: *Siedlungs-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte der Komturei Königsberg in Preußen (13–16. Jahrhundert).* Marburg
Vetulani 1954 = VETULANI, Adam: *Walka Polski w wiekach średnich o dostęp do Bałyke.* Warszawa
Voigt 1827–1828 = VOIGT, Johannes: *Geschichte Preussens von den ätesten Zeiten bis zum untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. Bd. I–III.* Königsberg
Volckart 1996 = VOLCKART, Oliver: *Die Münzpolitik im Ordensland und Herzogtum Preußen von 1370 bis 1550.* (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien 4) Wiesbaden
Volmer 1983 = VOLMER, Ernst: *Von der Bischofsstadt zur Reichstadt. Speyer im Hoch- und Spätmittelalter.* In: Geschichte der Stadt Speyer. Bd. I. Stuttgart. 249–368.
Vossberg 1841 = VOSSBERG, Friedrich August: *Münzen und Siegel der preußischen Städte Danzig, Elbing, Thorn so wie der Herzöge von Pommerellen im Mittelalter.* Berlin
Waschinski 1952 = WASCHINSKI, Emil: *Die Münz- und Währungspolitik des Deutschen Ordens in Preußen, ihre historischen Probleme und seltenen Gepräge.* Göttingen
Weise 1954 = WEISE, Erich: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des zweiten Thorner Friedens und die Grenzen seiner Rechtmäßigkeit.* In: Zeitschrift für Ostforschung 3 (1954:1) 1–25.
Weise 1964 = WEISE, Erich: *Der Heidenkampf des Deutschen Ordens.* In: Zeitschrift für Ostforschung 12 (1964:3) 622–672.
Wenskus 1961a = WENSKUS, Reinhard: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes.* Graz
Wenskus 1961b = WENSKUS, Reinhard: *Die gens Candein – Zur Rolle des preußischen Adels bei der Eroberung und Verwaltung Preußens.* In: Zeitschrift für Ostforschung 10 (1961:1) 84–103.
Wenskus 1986a = WENSKUS, Reinhard: *Kleinverbände und Kleinräume bei den Preußen des Samlandes.* In: Uő: Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter. Festgabe zu seinem 70. Geburtstag. Hg. Patze, Hans, Sigmaringen. 245–298.

Wenskus 1986b = WENSKUS, Reinhard: *Der Deutsche Orden und die nichtdeutsche Bevölkerung des Preußenlandes mit besonderer berücksichtigung der Siedlung.* In: Uő: Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter. Festgabe zu seinem 70. Geburtstag. Hg. Patze, Hans, Sigmaringen. 353–374.

Wenskus 1986c =WENSKUS, Reinhard: *Zur Lokalisierung der Preußenkirchen des Vertrages von Christburg 1249.* In: Uő: Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter. Festgabe zu seinem 70. Geburtstag. Hg. Patze, Hans, Sigmaringen. 375–390.

Wenskus 1986d = WENSKUS, Reinhard: *Der Ordensland Preußen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts.* In: Uő: Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter. Festgabe zu seinem 70. Geburtstag. Hg. Patze, Hans, Sigmaringen. 317-352.

Wenskus 1986e = WENSKUS, Reinhard: *Über einige Probleme der Sozialordnung der Preußen.* In: Uő: Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter. Festgabe zu seinem 70. Geburtstag. Hg. Patze, Hans, Sigmaringen. 413–434.

Wenskus 1986f = WENSKUS, Reinhard: *Über die Bedeutung des Christburger Vertrages für die Rechts- und Verfassungsgeschichte des Preußenlandes.* In: Uő: Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter. Festgabe zu seinem 70. Geburtstag. Hg. Patze, Hans, Sigmaringen. 391-412.

Wermter 1983 = WERMTER, Ernst Manfred: *Das Königliche Preußen (Preußen königlich-polnischen Anteils) 1454 bis 1569 mit dem Hochstift Ermland und den drei großen Städten Danzig, Elbing und Thorn. Innerer Aufbau und das Verhältnis zu krone Polen.* In: Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung. Hg. Baumgart, P. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 55) Berlin–New York. 129–152.

Wilke 1930 = WILKE, Elisabeth: *Die Ursachen der preußischen Bauern- und Bürgerunruhen.* In: Altpreußische Forschungen 7 (1930) 33-81.

Witthöft 1981 = WITTHÖFT, Harald: *Scheffel und Last in Preußen. Zur Struktur der Getreidemaße seit dem 13. Jahrhundert.* In: Blätter für deutsche Landesgeschichte 117 (1981) 335–372.

Wittram 1954 = WITTRAM, Reinhard: *Baltische Geschichte.* München
Wojciechowski 1946 = WOJCIECHOWSKI, Zygmunt: *Zygmunt Stary.* Warszawa
Wolter 1899 = WOLTER, Eduard Alekszandrovics: *Perkunastempel und litauische Opfer- und Deivensteine.* In: Mitteilungen der Litauanische litterarische Gesellschaft 4 (1899:2) 393-395.
Wrigley 1973 = WRIGLEY, Edward A.: *Népesedés és történelem.* Budapest
Wunder 1968 = WUNDER, Heide: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13-16. Jahrhundert).* (Marburger Ostforschungen 28) Wiesbaden
Wunder 1975 = WUNDER, Heide: *Der samländische Bauernaufstand von 1525. Entwurf für eine sozialgeschichtliche Forschungsstrategie.* In: Der Bauernkrieg 1524-1526. Bauernkrieg und Reformation. Neun Beiträge. Hg. Wohlfeil, R., München. 143-176.
Wunder 1982 = WUNDER, Heide: *Bauern und Reformation im Herzogtum Preußen.* In:
Bauer, Reich und Reformation. Festschrift für Günther Franz zum 80. Geburtstag. Hg. Blicke, Peter, Stuttgart. 235-251.
Wunder 1987 = WUNDER, Heide: *Siedlung und Bevölkerung im Ordensstaat, Herzogtum und Königreich Preussen (13-18. Jahrhundert).* In: Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften. Teil II: Ost- und Westpreussen. (Studien zum Deutschtum im Osten 19/II) Hg. Rothe, Hans, Köln-Wien. 67-98.
Zdrenka 1992 = ZDRENKA, Joachim: *Główne, Stare i Młode Miasto Gdańk i ich patrycjat w latach 1342-1525.* Toruń
Zdrenka 1998 = ZDRENKA, Joachim: *Die Abgesandten der Hansestädte Danzig und Elbing.* In: Der Stralsunder Frieden von 1370. Prosopographische Studien. Hg. Jörn, Niels - Werlich, Ralf-Gummer - Wernicke, Horst (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF XLVI) Köln-Weimar-Wien. 89-100.
Zielińska-Melkowska 1996 = ZIELIŃSKA-MELKOWSKA, Krystyna: *Zagadnie proweniencji elit mieszczańskich w ziemiach: chełmińskiej, lubawskiej i michałowskiej w XIII i XIV wieku.* In: Genealogia: rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym. Red. Radzimiński, Andrzej - Wroniszowski, Jan, Toruń. 281-309.

Zientara 1974a = ZIENTARA, Benedyk: *Foreigners in Poland int he 10th–15th centuries: their Role in the Opinien of the Polish Medieval Community.* In: Acta Poloniae Historica 29 (1974) 5–28.
Zientara 1974b = ZIENTARA, Benedyk: *Zur Geschichte der planmässigen Organisierung des Marktes im Mittelalter.* In: Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag. Hgg. Bog, Ingomar - Franz, Günter - Kaufhold, Karl-Heinrich - Kellenbenz, Hermann - Zorn, Wolfgang (Schriftreihe für ländliche Sozialfragen 70) Hannover. 345–365.
Zientara 1980 = ZIENTARA, Benedyk: *Über „ius theutonicum" in Schlesien.* In: Acta Poloniae Historica 42 (1980) 231–246.
Zientara 1988 = ZIENTARA, Benedyk: *Die Bauern im mittelalterlichen Polen.* In: Acta Poloniae Historica 57 (1988) 6–42.
Zins 1960 = ZINS, Hans: *The Political and Social Background of the Early Reformation in Ermeland.* In: The English Historical Review LXXV (1960:297) 589–600.
Zippel 1921 = ZIPPEL, Oskar: *Die Kolonisation des Ordenslandes Preußen bis zum Jahre 1309.* In: Altpreußische Monatschrift 58 (1921) 176–213, 239–279.
Zivier 1915 = ZIVIER, Ezechiel: *Neuere Geschichte Polens. Bd. I.* Gotha
Zombori 2004 = ZOMBORI István: *Jagelló-Habsburg rendezési kísérlet 1523-ból Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján.* In: Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. sajtó alá rendezte Zombori István, Budapest. 219–328.
Zurkalowski 1906 = ZURKALOWSKI, Erich: *Studien zur Geschichte der Stadt Memel und der Politik des Deutschen Ordens.* In: Altpreußische Monatschrift 43 (1906) 606–613.
Zweck 1896 = ZWECK, Albert: *Über die Entstehung des Flusslaufes der Deime.* In: Altpreußische Monatschrift 33 (1896) 110–136.

A KÖNYVBEN SZEREPLŐ VÁRAK, VÁROSOK ÉS MEZŐVÁROSOK

Allenstein	Olsztyn (Lengyelország)
Angerburg	Węgorzewo (Lengyelország)
Balga	Veszelnoje (Oroszország)
Barten	Barciany (Lengyelország)
Bartenstein	Bartoszyce (Lengyelország)
Birgelau	Zamek Bierzgłowski (Lengyelország)
Brandenburg	Usakovó (Oroszország)
Braunsberg	Braniewo (Lengyelország)
Breslau	Wrocław (Lengyelország)
Bütow	Bytów (Lengyelország)
Christburg	Dzierzgoń (Lengyelország)
Danzig	Gdańsk (Lengyelország)
Deutsch-Eylau	Iława (Lengyelország)
Dirschau	Tczew (Lengyelország)
Domnau	Domnovó (Lengyelország)
Elbing	Elbląg (Lengyelország)
Engelsburg	Pokrzywno (Lengyelország)
Fischhausen	Primorszk (Lengyelország)
Frauenburg	Frombork (Lengyelország)
Freystadt	Kisielice (Lengyelország)
Friedeberg	Stzelce Krajeńskie (Lengyelország)
Friedland	Pravdinszk (Oroszország)
Gallingen	Galiny (Lengyelország)
Garnsee	Gardeja (Lengyelország)
Gerdauen	Szelesznodorosznyij (Oroszország)
Gilgensburg	Dąbrówno (Lengyelország)
Glottau	Glotowo (Lengyelország)
Gollub	Golub-Dobrzyń (Lengyelország)
Graudenz	Gmidziadz (Lengyelország)
Guttstadt	Dobre Miasto (Lengyelország)
Hammersdorf	Młoteczno (Lengyelország)

Hammerstein	Czarne (Lengyelország)
Heiligenbeil	Mamonovo (Oroszország)
Heilsberg	Lidzbark Warmiński (Lengyelország)
Hohenstein	Olssztynek (Lengyelország)
Insterburg	Csernyakovszk (Oroszország)
Johannisburg	Pisz (Lengyelország)
Kaimen	Szarecsje (Oroszország)
Kammin	Kamień Pomorska (Lengyelország)
Kiwitten	Kiwity (Lengyelország)
Konitz	Chojnice (Lengyelország)
Königsberg (Kelet-Poroszország)	Kalinyingrád (Oroszország)
Königsberg (Kelet-Pomeránia)	Chejno (Lengyelország)
Kreuzburg	Szlavoszkoje (Oroszország)
Kulm	Chełmno (Lengyelország)
Kulmsee	Chelmźa (Lengyelország)
Küstrin	Kostrzyń (Lengyelország)
Labiau	Poljenszk (Oroszország)
Landsberg	Górowo (Lengyelország)
Laptau	Murumszkoje (Oroszország)
Lauenburg	Lębork (Lengyelország)
Leba	Łeba (Lengyelország)
Leipe	Lipienek (Lengyelország)
Leslau	Włocławek (Lengyelország)
Liebemühl	Miłomłyn (Lengyelország)
Löbau	Lubawa (Lengyelország)
Lötzen	Gizycko (Lengyelország)
Lyck	Ełk (Lengyelország)
Marienburg	Malbork (Lengyelország)
Marienwerder	Kwidzyn (Lengyelország)
Mehlsack	Pieniężno (Lengyelország)
Melnosee	Mełno (Lengyelország)
Memel	Klaipeda (Litvánia)
Meseritz	Międzyrzecz (Lengyelország)
Mewe	Gniew (Lengyelország)
Mohrungen	Morag (Lengyelország)
Montau	Mątowy Wielkie (Lengyelország)
Mühlhausen	Gvardejszkoje (Oroszország)
Nakel	Nakło / Dąbki (Lengyelország)
Nessau	Nieszawa (Lengyelország)
Neidenburg	Nidzica (Lengyelország)
Neuenburg	Nowe (Lengyelország)

Nordenburg	Krilovó (Oroszország)
Oliva	Oliwa (Lengyelország)
Ortelsburg	Szczytno (Lengyelország)
Osterode	Ostróda (Lengyelország)
Papau	Papowo Biskupie (Lengyelország)
Passenheim	Pasym (Lengyelország)
Posen	Poznań (Lengyelország)
Preußisch Eylau	Bagratyinovszk (Oroszország)
Preußisch Holland	Pasłęk (Lengyelország)
Preußisch Mark	Przezmark (Lengyelország)
Putzig	Puck (Lengyelország)
Ragnit	Nyeman (Oroszország)
Rastenburg	Kętrzyn (Lengyelország)
Rhein	Ryn (Lengyelország)
Rheden	Radzyń Chełmiński (Lengyelország)
Riesenburg	Prabuty (Lengyelország)
Roggenhausen	Rogóźno-Zamek (Lengyelország)
Rössel	Reszel (Lengyelország)
Rudau	Melnyikov (Oroszország)
Saalfeld	Zalewo (Lengyelország)
Schippenbeil	Sepopol (Lengyelország)
Schlochau	Czluchów (Lengyelország)
Schöneck	Skarszewy (Lengyelország)
Schönsee	Kowalewo Pomorskie (Lengyelország)
Schwetz	Świecie (Lengyelország)
Seeburg	Jeziorany (Lengyelország)
Seehesten	Szestno (Lengyelország)
Sensburg	Mrągowo (Lengyelország)
Soldau	Dzialdowo (Lengyelország)
Stargard	Starogard (Lengyelország)
Stolp	Słupsk (Lengyelország)
Strasburg	Brodnica (Lengyelország)
Stuhm	Sztum (Lengyelország)
Thorn	Toruń (Lengyelország)
Tolkemit	Tolkmicko (Lengyelország)
Tuchel	Tuchola (Lengyelország)
Wehlau	Sznamjenszk (Oroszország)
Wogram / Pillau	Baltijszk (Oroszország)
Woldenberg	Dobigeniow (Lengyelország)
Wormditt	Orneta (Lengyelország)
Wuttrieneu	Butryny (Lengyelország)
Zantir	Zantyr (Lengyelország)
Zinten	Kornyevó (Oroszország)

Tartalom